KÂVYAMÂLÂ.

A collection of old and rare Sanskrit Kâvyas, Nâtakas, Champûs, Bhâṇas, Prahasanas, Chhandas, Alankâras &c.

PART VIII.

EDITED BY

PAṆDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1891.

Price 1 Rupee.

॥ श्रीः ॥

काव्यमाला।

नाम

नानाविधप्राचीनकाव्यनाटकचम्पूभाणप्रहसन-
च्छन्दोलंकारादिसाहित्यग्रन्थानां
संग्रहः।

अष्टमो गुच्छकः।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितः।

स च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः।

१८९१

मूल्यमेको रूप्यकः।

अनुक्रमणिका।

काव्यमाला ।

श्रीकूरनारायणकविप्रणीतं[1]

सुदर्शनशतकम् ।

सटीकम् ।

रङ्गेशविज्ञप्तिकरामयस्य चकार चक्रेशनुतिं निवृत्तये ।
समाश्रयेऽहं वरपूरणीं यस्तं कूरनारायणनामिनं मुनिम् ॥

सौदर्शन्युज्जिहाना दिशि विदिशि तिरस्कृत्य सावित्रमर्चि-
र्बाह्याबाह्यान्धकारक्षतजगदगदंकारभूम्ना स्वधाम्ना ।
दोःखर्जूदूरगर्जद्विबुधरिपुवधूकण्ठवैकल्यकल्पा
ज्वाला जाज्वल्यमाना वितरतु भवतां वीप्सयाभीप्सितानि ॥ १

बाह्याबाह्यान्धकारक्षतजगदगदंकारभूम्ना बाह्यश्चाबाह्यश्च बाह्याबाह्यौ । बाह्याबाह्य
न्धकारौ च बाह्याबाह्यान्धकारौ । बाह्यान्धकारो बाह्येषु स्रक्चन्दनादिषु विषये
यताभ्रान्तिः । 'संसारसर्पदष्टानां भोग्याः स्रक्चन्दनादयः । मोहेन मधुरायन्ते नि
निम्बसंनिभाः ॥' इत्युक्तत्वात् । ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणविभूषिते सकलजगदन्त
मत्वेनाबाह्यविषये श्रीरङ्गनायके निर्गुणत्वादिभ्रान्तिरबाह्यान्धकारः । अथवा विश्व
विजृम्भमाणतमःपटलो बाह्यान्धकारः । अज्ञानान्यथाज्ञानविपरीतज्ञानादिरबाह्या
कारः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणोऽन्धकारशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तेन तमसा क्षतं
यञ्जगत् । नष्टप्रवृत्ति नष्टेष्टसाधनप्रवृत्ति वेत्यर्थः । तादृशस्य जगतो भुवनस्यागदंका-
चिकित्सको भूमा बाहुल्यं यस्य तत्तेन । अथवा चिकित्सकस्य भूमा बाहुल्यमिव बा-
ं यस्य तत्तेन स्वधाम्ना निरर्गलविनिर्गलत्स्वतेजःपटलेन सावित्रं सवितृसंबन्धि अ-

1. अस्य कवेर्देशकालौ न ज्ञायेते. भाति चायं कश्चन विशिष्टाद्वैतमतानुयायी द्र-
ः. शतकस्यास्यैकं मूलपुस्तकं जयपुरमहाराजाश्रितैर्वैद्यवरश्रीकृष्णशर्मभिर्दत्तम्.
अपरं मूलपुस्तकं टीकापुस्तकं च जयपुरवर्तिबुद्धिविवर्धिनीसभायाः संपादकेन दी
ारूपनामकलक्ष्मीनारायणस्वामिसूनुना श्यामसुन्दरपण्डितेन समर्पितम्. मूलमात्रमे-
तच्छतकस्य स्तोत्ररत्नावल्यामनतिशुद्धं मुद्रितमिति सटीकस्यास्य मुद्रणे वयं पुनः
ताः स्मः. तत्र टीकापुस्तके तत्प्रणेतुर्नाम नास्ति.

चिस्तेजस्तिरस्कृत्य आच्छिद्य । मरुत्कृतेनेत्यर्थः (?) । दिशि विदिशि सर्वासु दिक्षु । च-
तुर्दशभुवनेष्वित्यर्थः । उज्जिहाना उदयमाना । दोःखर्जूदूरगर्जद्विबुधरिपुवधूकण्ठवैकल्य-
कल्पा दोषां भुजानां खर्जूः कण्डूतिस्तया दूरमत्यर्थं गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तो विबुधारि-
पवस्त्रिदशकण्टकास्तेषां वध्वो महिष्यस्तासां कण्ठा ग्रीवास्तेषां कैवल्यं मङ्गलसूत्रादिरा-
हित्यं तस्मिन्कल्पा सज्जा संनद्धा । प्रचण्डभुजदण्डकण्डूलतया प्रलयसमयजलधरघोर-
घोषाटोपलोपकृद्गर्जनतर्जनादिकरणचणनिर्जरद्विषद्वधूवैधव्यविधानसंनद्धेत्यर्थः । अत एव
जाज्वल्यमाना अप्रतिहतवृत्त्या प्रकाशमाना । सौदर्शनी सुदर्शनसंबन्धिनी ज्वाला भव-
तामभीप्सितान्यभीष्टार्थान् वीप्सया पौनःपुन्येन वितरतु ददातु दद्यात् । एतेनाश्रितानामिष्टानिष्टप्राप्तिहरणनिपुणेत्युक्तम् ॥

प्रत्युद्यातं मयूखैर्नभसि दिनकृतः प्रत्तसेवं प्रभाभि-
र्भूमौ सौमेरवीभिर्दिवि वरिवसितं दीप्तिभिर्देवधाम्नाम् ।
भूयस्यै भूतये वः स्फुरतु सकलदिग्भ्रान्तसान्द्रस्फुलिङ्गं
चाक्रं जाग्रत्प्रतापं त्रिभुवनविजयव्यग्रमुग्रं महस्तत् ॥ २ ॥

सौमेरवीभिरमरगिरिसंबन्धिनीभिः प्रभाभिर्द्युतिभिर्भूमौ विश्वंभरायां प्रत्तसेवं प्रकल्पित-
सेवं कृतपरिचर्यम् । 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्त्वे दकारलोपः । अमरगिरिकिरणपरि-
चरितमित्यर्थः । दिनकृतः सूर्यस्य मयूखैः किरणैर्नभस्याकाशे प्रत्युद्यातं प्रत्यागत्य परिपू-
जितम् । प्रभाकरप्रभाविर्भावसंभावितमित्यर्थः । देवधाम्नाममरसौधानां नक्षत्राणां वा
दीप्तिभिः प्रभाभिर्दिवि स्वर्गलोके वरिवसितमुपासितम् । सुरवरनिकरकनकमयसदनरु-
चिररुचिचयपरिचरितमित्यर्थः । नक्षत्रप्रभासेवितमिति वार्थः । सकलदिग्भ्रान्तसान्द्र-
स्फुलिङ्गं सर्वासु दिक्षु भ्रान्ताः सान्द्रा निबिडाः स्फुलिङ्गाः कृशानुकणा यस्य तत् । स-
कलदिगन्तरालबम्भ्रम्यमाणनीरन्ध्रकरालाग्निकणमिति यावत् । त्रिभुवनविजयव्यग्रं त्र-
याणां भुवनानां विजये व्यग्रं ससंभ्रमम् । त्रिभुवनविजयव्यासङ्गनिर्जितत्रिभुवनान्तराल-
वर्तमानपरिपन्थिपरम्परमित्यर्थः । जाग्रत्प्रतापमतिस्फुरत्प्रतापदहनम् । प्रतिदिशं प्रका-
शमानप्रतापप्रवृत्तिप्रकृष्टमित्यर्थः । उग्रं प्रतिभटभयंकरम् । चाक्रं चक्रस्येदं चक्रराजसं-
बन्धि तत्प्रसिद्धं महस्तेजो वो युष्माकं भूयस्यै बहुतरायै भूतये भूयात् । 'बहोर्लोपो
भू च बहोः' इति ॥

पूर्णे पूरैः सुधानां सुमहति लसतः सोमबिम्बालवाले
बाहाशाखावरुद्धक्षितिगगनदिवश्चक्रराजद्रुमस्य ।
ज्योतिश्छन्ना प्रवालः प्रकटितसुमनःसंपदुत्तंसलक्ष्मीं
पुष्णन्नाशामुखेषु प्रदिशतु भवतां सप्रकर्षं प्रहर्षम् ॥ ३ ॥

सुधानां पूरैरमृतरसप्रवाहैः पूर्णे तस्मिन् । मधुरतरसुधारसप्रवाहप्रपञ्चपरिपूरित इ-

यावत् । सुमहति महत्तरेऽपरिच्छिन्नवैभवे सोमबिम्बालवाले शिशिरकरमण्डलमेवालवालं तस्मिन् लसतो विराजमानस्य । बाहाशाखावरुद्धक्षितिगगनदिवः बाहा भुजा एव शाखा विटपास्ताभिरवरुद्धा आक्रान्ताः क्षितिर्धरित्री गगनमन्तरिक्षं द्यौः स्वर्गश्च क्षितिगगनद्यावः बाहाशाखावरुद्धाः क्षितिगगनद्यावो येन सः । तस्य चक्रराजद्रुमस्य सुदर्शनकल्पद्रुमस्य ज्योतिश्छद्मा ज्योतिस्तेजश्छद्म व्याजो यस्य तथोक्तः प्रवालः किसलयः । ज्योतिर्नामकं किसलयमित्यर्थः । प्रकटितसुमनःसंपत् प्रकटिता प्रचुरीकृता सुमनसां पुष्पाणामाशामुखेषु दिङ्मुखेषूत्तंसलक्ष्मीं कर्णाभरणशोभां पुष्णन् बहुलयन् । संपादयन्नित्यर्थः । भवतां युष्माकं सप्रकर्षं प्रहर्षम् । निरतिशयानन्दमित्यर्थः । प्रदिशतु दधात् । मधुरतरसरससुधारसपरिवाहपरिपूर्णमहत्तरसुधाकरालवाललसत्सुदर्शनकल्पद्रुज्योतिःप्रवालः सुमनःसंपत्समृद्धो दिङ्मण्डलमण्डनायितः सन्भवतां निष्प्रतीपं प्रमोदं प्रदद्यादित्यर्थः ॥

आरादारात्सहस्राद्विसरति विमतक्षेपदक्षाद्यदक्षा-
न्नाभेर्भास्वत्सनाभेर्निजविभवपरिच्छिन्नभूमेश्च नेमेः ।
आम्नायैरेककण्ठैः स्तुतमहिम महो माधवीयस्य हेते-
स्तद्वो दिक्ष्वेधमानं चतसृषु चतुरः पुष्यतात्पूरुषार्थान् ॥ ४ ॥

सहस्रात्सहस्रसंख्यासंख्येयात् । आरादरसमूहात् । समूहार्थे णच् । 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । विमतक्षेपदक्षात् । शत्रुनिरसनसमर्थादित्यर्थः । अक्षात्सुदर्शनावयवविशेषात् । भास्वत्सनाभेर्भास्वतः सूर्यस्य सनाभिर्बन्धुस्तस्य नाभेः पिण्डिकायाः । भास्वत्सनाभिमध्यप्रदेशादित्यर्थः । निजविभवपरिच्छिन्नभूमेः निजः स्वकीयो विभवो विस्तारस्तेन परिच्छिन्ना परिमिता भूमिर्यया सा तस्या नेमेः प्रधेश्च सकाशात् संजातं यन्महः आरादन्तिके दूरे च । सर्वत्रेत्यर्थः । विसरति व्याप्नोति । एककण्ठैरविसंवादिभिराम्नायैः स्तुतमहिम स्तुतो वर्णितो महिमा यस्य तत् । अथवा वेदैरेकः कण्ठो यस्मिन्कर्मणि तदविद्यमानविरोधवस्तु स्तुतमहिम । चतसृषु प्राच्यवाच्यादिषु दिक्षु दिशास्वेधमानं वर्धमानं माधवीयस्य श्रीरङ्गसंबन्धिनो हेतेरायुधस्य चक्रस्य तन्महश्चतुरः पुरुषार्थान्धर्मार्थकाममोक्षान्पुष्यतात्पुष्णातु ॥

श्यामं धामप्रसृत्या क्वचन भगवतः क्वापि बभ्रु प्रकृत्या
शेषस्य भासा क्वचन मणिरुचा क्वापि तस्यैव रक्तम् ।
नेत्रकान्त्या क्वचिदपि मिथुनस्यादिमस्येव चित्रां
वानं वितानश्रियमुपचिनुताच्छर्म वृश्चक्रभानम् ॥ ५ ॥

श्चित्प्रदेशे भगवतः प्रकटितनीलकटकाम्बुदचयेन घूर्णितवैभवस्य (?) वै-
धामप्रसृत्या धाम्नो निर्जितनीलोत्पलमेघनीलशिलाकान्तेः प्रसृत्या

व्याप्त्या श्यामम् । क्वापि प्रकृत्या बभ्रु स्वभावतः पिङ्गलवर्णम् । क्वचन शेषस्यामृतफेनपटलपाण्डुरविग्रहस्यानन्तस्य भासा प्रभया शुभं धवलम् । क्वापि तस्यैव शेषस्यैव मणिरुचा शिरोभागस्थितपद्मरागप्रभापटलेन रक्तं जपाकुसुमलोहितम् । क्वचिदपि श्रीनेत्रकान्त्या अञ्जनराञ्जितयोर्नीलोत्पलदलरमणीययोः श्रीरङ्गनायिकानयनयोः प्रभया नीलं कृष्णं सत् मिथुनस्यादिमस्य सश्रीकस्य श्रीरङ्गनाथस्य चित्रां नानावर्णां वितानश्रियमुल्लोचशोभां व्यातन्वानं कुर्वाणमिव स्थितं चक्रभानं सुदर्शनतेजो वः शर्म उपचिनुतात्संपादयतु प्रचुरयतु ॥

शंसन्त्युन्मेषमुच्छोषितपरमहसो भास्वतः कैटभारे-
रिन्धे संध्येव नक्तंचरविलयकरी या जगद्वन्दनीया ।
बन्धूकच्छायबन्धुच्छविघटितघनच्छेदमेदस्विनी सा
राथाङ्गी रश्मिभङ्गी प्रणुदतु भवतां प्रत्यहोत्थानमेनः ॥ ६ ॥

उच्छोषितपरमहस उच्छोषितं चुलुकितं अथवा उच्छोषितं शुष्कीकृतं परेषां चन्द्रादिग्रहाणां महस्तेजो येन स तस्य भास्वतः सूर्यस्योन्मेषमुदयं शंसन्ती संध्येव । उच्छोषितपरमहसः कवलितप्रत्यर्थिप्रतापस्य कैटभारेः श्रीरङ्गनायकस्योन्मेषमघटमानघटकत्वं शंसन्ती ब्रुवाणा । नक्तंचरविलयकरी राक्षसविनाशकरी । संध्यापक्षे समानम् । जगद्वन्दनीया निखिलभुवनोपास्या राथाङ्गी सुदर्शनसंबन्धिनी रश्मिभङ्गी ज्वालापरिपाटी संध्येव इन्धे प्रकाशते । बन्धूकच्छायबन्धुच्छविघटितघनच्छेदमेदस्विनी बन्धूकानां बन्धुजीवकुसुमानां छाया कान्तिस्तया बन्धुर्मित्रं छविस्तया घटितो युक्तो घनच्छेदो मेघखण्डस्तद्वन्मेदुरा । प्रवृद्धेत्यर्थः । संध्यापक्षेऽपि समानम् । सा ज्वाला भवतां प्रत्यहोत्थानं प्रतिदिनभवमेनः पापं प्रणुदतु ॥

साम्यं धूम्याप्रवृध्या प्रकटयति नभस्तारकाजालकानि
स्फौलिङ्गीं यान्ति कान्तिं दिशति यदुदये मेरुरङ्गारशङ्काम् ।
अग्निर्मग्नार्चिरैक्यं भजति दिननिशावल्लभौ दुर्लभाभौ
ज्वालावर्ताविव स्तः प्रहरणपतिजं धाम वस्तद्धिनोतु ॥ ७ ॥

यदुदये यस्य ज्वालाचक्रस्योदये नभोऽन्तरिक्षं धूम्याप्रवृध्या धूमसमूहसमृद्ध्या । 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । पाशादिराकृतिगणः । 'ग्रामता जनता धूम्या' इत्यमरः । साम्यं सादृश्यं प्रकटयति विशदयति । धूमसमूहसमृद्धिसाम्यं भजतीत्यर्थः । तारकाजालकानि तारकाणां जालानि समूहास्त एव जालकानि । स्वार्थे कप्रत्य अथवा कोरकावस्थितत्वाज्जालकानीत्युच्यन्ते । कोरकावस्थितानि नक्षत्राणीत स्फौलिङ्गीं स्फुलिङ्गसंबन्धिनीं कान्तिं शोभां यान्ति गच्छन्ति । मेरुः स्वर्णाचल रशङ्कामयमङ्गार इति संदेहं दिशति ददाति । अग्निरनलो मग्नार्चिर्विलीनप्रका

ज्वालान्तःपातित्वं भजति प्राप्नोति । दिननिशावल्लभौ दिनं च निशा च दिननिशे तयोर्वल्लभौ रविशशी दुर्लभाभौ अभिभूतप्रकाशौ सन्तौ ज्वालावर्ताविव ज्वालाम्भसां भ्रमिप्रकाराविव स्तो भवतस्तत्तादृशप्रभावं प्रहरणपतिजमायुधराजसंजातं धाम तेजो वो युष्मान्धिनोत्वानन्दयतु । प्रीणात्वित्यर्थः ॥

दृष्टेऽधिव्योम चक्रे विकचनवजपासंनिकाशे सकाशं
स्वर्भानुर्भानुरेष स्फुटमिति कलयन्नागतो वेगतोऽस्य ।
निष्टप्तो यैर्निवृत्तो विधुमिव सहसा स्प्रष्टुमद्यापि नेष्टे
घर्मांशुं ते घटन्तामहितविहतये भानवो भास्वरा वः ॥ ८ ॥

व्योम्नि इत्यधिव्योम । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विकचनवजपासंनिकाशे विकसितनवजपाकुसुमसमूहमेचके (?) सुदर्शनपुरुषे दृष्टे विलोकिते सति स्वर्भानू राहुर्दृष्टिविषयो ह्येष स्फुटं व्यक्तं यथा भवति तथा भानुः सूर्योऽयमिति कलयन्निश्चिन्वानः अस्यामुष्य सकाशं समीपं वेगतो रयादागतो यैर्भानुभिर्निष्टप्तो नितरां तप्तो भानुकृतसंतापमसहमानो निवृत्तः परावृत्तः सन्नद्यापीदानीमपि तद्भयाद्धर्मांशुमुष्णकिरणं विधुमिव चन्द्रमिव सहसा शीघ्रं स्प्रष्टुं स्पर्शं कर्तुं नेष्टे न समर्थस्ते भास्वरा विद्योतमाना भानवः किरणा अहितविहतये शत्रुविनाशाय घटन्तां चेष्टन्तां कल्पन्ताम् ॥

देवं हेमाद्रितुङ्गं पृथुभुजशिखरं बिभ्रतीं मध्यदेशे
नाभिद्वीपाभिरामामरविपिनवतीं शेषशीर्षासनस्थाम् ।
नेमिं पर्यायभूमिं दिनकरकिरणादृष्टसीमः परीत्य
प्रीत्यै वश्चक्रवालाचल इव विलसन्नस्तु दिव्यास्त्ररश्मिः ॥ ९ ॥

पृथुभुजशिखरं पृथवः । मांसला इत्यर्थः । ते च ते भुजाश्च त एव शिखराणि शृङ्गाणि यस्य सः । हेमाद्रिः स्वर्णाद्रिस्तद्वत्तुङ्गमुन्नतं देवं सुदर्शनपुरुषं मध्यदेशे बिभ्रतीं दधतीम् । नाभिद्वीपाभिरामां नाभिः पिण्डिका सैव द्वीपस्तेनाभिरामां रमणीयाम् । अराण्येव विपिनान्यस्याः सन्तीत्यरविपिनवतीम् । शेषशीर्षासनस्थां शेषशिरःसिंहासनासीनाम् । पर्यायभूमिं वसुंधरापरतनुं नेमिं प्रधिं परीत्य परित आवृत्य दिनकरकिरणादृष्टसीमस्तरणिकिरणाविषयप्रदेशश्चक्रवालाचल इव लोकालोकपर्वत इव विलसन्प्रकाशमानश्चक्रवालसदृशो दिव्यास्त्ररश्मिर्वो युष्माकं प्रीत्यै सुखायास्तु भवतु ॥

एकं लोकस्य चक्षुर्द्विविधमपनुदत्कर्म नम्रत्रिनेत्रं
दात्रर्थानां चतुर्णां गमयदरिगणं पञ्चतां षड्गुणाढ्यम् ।
सप्तार्चिःशोधिताष्टापदनवकिरणश्रेणिरज्यद्दशाशं
पर्यस्याद्वः शताङ्गावयवपरिवृढज्योतिरीतीः सहस्रम् ॥ १० ॥

लोकस्य भुवनस्यैकं मुख्यम् । प्रधानभूतमित्यर्थः । चक्षुर्लोचनम् । 'चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम्' इति श्रुत्युक्तत्वात् । द्विविधं द्विप्रकारं कर्म पुण्यपापरूपं कर्मापनुदन्निर्गमयन् । विनाशयदित्यर्थः । नम्रत्रिनेत्रं नतस्त्रिनेत्रः शिवो यस्य तत् । चतुर्णामर्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां दातृ दायकम् । अरिगणं शत्रुनिकरं पञ्चतां मृतिं गमयन्नयत् । षड्गुणाढ्यं ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणप्रसिद्धम् । सप्तार्चिरग्निस्तेन शोषितं तापितं विलीनम् । द्रवीभूतमिति यावत् । तच्च तदष्टापदं च काञ्चनं तद्वन्नवकिरणश्रेणिस्तया रञ्जयन्त्यस्ताम्रा भवन्त्यो दश आशा दिशो यस्य तत् । शताङ्गावयवपरिबृढज्योतिः शताङ्गो रथः । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । तस्यावयवपरिबृढश्चक्रप्रभुस्तस्य ज्योतिर्महो वः सहस्रमीतीरसंख्या ईतीः पर्यवस्यादपनुदतु ॥

उच्चण्डे यच्छिखण्डे निबिडयति नभःक्रोडमर्कोऽटति द्या-
मभ्यस्य प्रौढतापग्लपितवपुरपो बिभ्रतीरभ्रपङ्क्तीः ।
धत्ते शुष्यत्सुधोत्सो विधुरपमधुनः क्षौद्रकोषस्य साम्यं
रक्षन्त्वस्त्रप्रभोस्ते रचितसुचरितव्युष्टयो घृण्णयो वः ॥ ११ ॥

उच्चण्डेऽत्यन्तकराले । शत्रूनुद्दिश्य क्रूर इत्यर्थः । यच्छिखण्डे येषां घृणीनां शिखण्डे शिखाप्रदेशे नभःक्रोडमाकाशमध्यं निबिडयति व्याप्नुवति सत्यर्कः प्रभाकरः प्रौढतापग्लपितवपुः प्रौढतापेन ग्लपितं ग्लापितं वपुर्यस्य स ग्लपितवपुः सन्नपो बिभ्रतीर्दधतीरभ्रपङ्क्तीर्मेघपरम्परा अभ्यस्य पौनःपुन्येन संसेव्य द्यामाकाशमटति गच्छति । आकाशं प्राप्य परिभ्रमतीत्यर्थः । विधुश्चन्द्रः शुष्यत्सुधोत्सः शुष्यन्सुधाया उत्सः प्रवाहो यस्य । 'उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहः' इत्यमरः । शुष्कीभवन्सुधाप्रवाहो यस्य स अपमधुनो निर्गतमाक्षिकस्य क्षौद्रकोषस्य क्षौद्रपटलस्य साम्यं सादृश्यं धत्ते प्राप्नोति । अस्त्रप्रभोरस्त्रराजस्य सुदर्शनपुरुषस्य ते तादृशा रचितसुचरितव्युष्टयो रचिताः कृताः सच्चरित्राणां व्युष्टयः समृद्धयो यैस्ते । 'व्युष्टिः फले समृद्धौ च' इत्यमरः । घृण्णयः किरणा वो युष्मान्रक्षन्तु ॥

पद्मौघो दीर्घिकाम्भस्यवनिधरतटे गैरिकाम्बुप्रपातः
सिन्दूरं कुञ्जराणां दिशि दिशि गगने सांध्यमेघप्रबन्धः ।
पारावारे प्रवालो वनभुवि च तथा प्रेक्ष्यमाणः प्रमुग्धैः
साधिष्ठं वः प्रमोदं जनयतु दनुजद्वेषिणस्त्वैषराशिः ॥ १२ ॥

दीर्घिकाम्भसि वापिकास्वच्छतरतोये पद्मौघो रक्तकमलषण्डः किम् । अवनिधरतटे पर्वतानां स्फटिकमयतटे गैरिकाम्बुप्रपातो धातुजलप्रपातः किम् । दिशि दिशि प्राच्यादिदिक्षु कुञ्जराणां सिन्दूरं दिक्कुम्भिकुम्भस्थलालंकारभूतसिन्दूरपरागः किम् । गगने वियति सांध्यमेघप्रबन्धः संध्यासंबन्धिजलधरपटलः किम् । पारावारे समुद्रे प्रवालो विद्रुमः

किम् । वनभुवि काननप्रदेशे प्रवालः पल्लवः किम् । एवंप्रकारेण प्रमुग्धैरविदग्धैः प्रेक्ष्यमाणो दृश्यमान उत्प्रेक्ष्यमाणः शङ्क्यमानः । सर्वत्र काकुरनुसंधेया । 'किं चोच्चैःस्वरलभ्यश्चेत्काकुः' इति भरतेनोक्तम् । दनुजद्वेषिणो रक्षःसंहारिणः सुदर्शनपुरुषस्य त्वैषराशिस्त्विषां संबन्धि त्वैषं स चासौ राशिश्च वः साधिष्ठं प्रमोदं संतोषं प्रबोधं विज्ञानं वा जनयतूत्पादयतु ॥

भानो भा नो त्वदीया स्फुरति कुमुदिनीमित्र ते कुत्र तेज-
स्तारास्थारादधीरोऽस्यनल न भवतः स्वैरमैरंमदार्चिः ।
शंसन्तीत्थं नभःस्था यदुदयसमये चक्रराजांशवस्ते
युष्माकं प्रौढतापप्रभवभवगदापक्रमाय क्रमन्ताम् ॥ १३ ॥

यदुदयसमये चक्रज्वालासमुदयकाले नभःस्था वियति दिव्यविमानारूढा देवा तेजःपदार्थानुद्दिश्येत्थं सोपहासं शंसन्ति वदन्ति । किमिति । हे भानो सूर्य, त्वदीया त्वत्संबन्धिनी भा दीप्तिर्नो स्फुरति न प्रकाशते । हे कुमुदिनीमित्र चन्द्र, ते तेजश्चन्द्रिका कुत्र कस्मिन्प्रदेशे विलीनम् । हे ताराः, आराद्दूरत एव स्थ भवथ । अनल पावक, अधीरोऽसि । सा ज्वाला त्वां न गणयति किमर्थं चञ्चलो भवसीत्यर्थः । हे ऐरंमदार्चिः सौदामिनीसंबन्धितेजः, भवतः स्वैरं न निरन्तरावर्तमानयुक्तम् (?) । अर्चिःशब्दस्य नपुंसकस्यापि 'अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षेऽप्येवं योज्यम् । ऐरंमदार्चिर्विद्युत्संबन्धिनी अर्चिस्तेजो यस्य पुरुषस्य स ऐरंमदार्चिस्तस्य संबन्धी विद्युत्पुरुष इत्यर्थः । ते तादृशा अस्त्रराजांशवश्चक्रराजमयूखा युष्माकं प्रौढश्चासौ तापश्च तस्य प्रभवो जन्मसदनं स चासौ भवश्च स एव गदस्तस्यापक्रमो निष्क्रमणं तस्मै क्रमन्तां पादप्रसारं कुर्वन्तु ॥

जग्ध्वा कर्णेषु दूर्वाङ्कुरमरिसुदृशामक्षिषु स्वर्वधूनां
पीत्वा चाम्भश्चरन्त्यः सवृषमनुगता वल्लवेनादिमेन ।
गावो वश्चक्रभर्तुः परममृतरसं प्रश्रितानां दुहाना
ऋद्धिं स्वालोकलुप्तत्रिभुवनतमसः सानुबन्धां ददन्ताम् ॥ १४ ॥

अरिसुदृशां शत्रुयुवतीनां कर्णेषु दूर्वाङ्कुरं कर्णावतंसीकृतगारुत्मतरत्नप्रभापटलरमणीयनूतनदूर्वादलं जग्ध्वा । भक्षयित्वेत्यर्थः । शत्रुस्त्रीणां वैधव्यं विधायेति यावत् । स्ववधूनाममररमणीनामक्षिषु नयनेष्वम्भः पीत्वा जलं निपीय । रक्षोविक्षोभितदिविषन्महिषीविलोचनविनिर्गताश्रुपरम्परां निवारयित्वेत्यर्थः । पशवस्तृणं जग्ध्वा तदनु जलं पिबन्तीति प्रसिद्धिः । सवृषं वृषेण धर्मेण वृषभेण च सह वृत्तिर्यस्मिंस्तत् चरन्त्यो विचरन्त्यः । आदिमेन चिरन्तनेन वल्लवेन गोपालेनानुयाता अनुगम्यमानाः । प्रश्रितानाममृतरसं निरतिशयानन्दं दुग्धं च परमत्यर्थं दुहानाः प्रस्नुवानाः । स्वालोकलुप्तत्रिभुवन-

तमसः स्वालोकेन स्वप्रकाशेन स्वदर्शनेन वा लुप्तं विनष्टं त्रिभुवनतमोऽज्ञानान्धकारश्च याभिस्ताः । चक्रभर्तुः सुदर्शनराजस्य गावः किरणाः सानुबन्धां नैरन्तर्येणानुवर्तमानामृद्धिं समृद्धिं ददन्तां वितरन्तु । सानुबन्धशब्दः किरणविशेषणतया वा योज्यः ॥

सेनां सेनां मघोनो महति रणमुखेऽलं भयं लम्भयन्ती-
रुत्सेकोष्णालुदोष्णां प्रथमदिविषदामावलीर्यावलीढे ।
विश्वं विश्वंभराढ्यं रथपदधिपतेर्लीलया पालयन्ती
वृद्धिः सा दीधितीनां वृजिनमनुजनुर्माजयत्वर्जितं वः ॥ १९ ॥

महति रणमुखे महत्तरसंगररङ्गे इनाः प्रभवस्तैः सहिताम् । 'इनः सूर्ये प्रभौ' इत्यमरः । मघोनः शक्रस्य सेनामत्यर्थं भयं लम्भयन्तीः । उत्सेकोष्णदोष्णः उत्सेकेन गर्वेणोष्णालूनि उष्णं परजनसमृद्धिं न सहन्त इत्युष्णालूनि मदातिशयेन परविभवासहिष्णूनि । 'शीतोष्णाभ्यामालुच्' 'न सहते इति वक्तव्यम्' । इति शीतं न सहते उष्णं न सहते इत्यालुच्प्रत्ययः । उष्णासहिष्णूनि दोष्णि भुजा यासां ताः पूर्वदिविषदां पूर्वदेवानामावलीः पङ्क्तीर्यावलीढे आस्वादयति । विश्वं विश्वंभराढ्यं विश्वंभराढ्या यस्य तं विश्वं पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकं जगत्कर्म लीलया अनायासेन पालयन्ती रक्षन्ती रथपदधिपतेः सुदर्शनपुरुषस्य दीधितीनां द्युतीनां वृद्धिरनुजनु जनुषि जनुषि अर्जितं संपादितं वृजिनं दुरितं मार्जयतु । शोधयत्वित्यर्थः ॥

तप्ता स्वेनोष्मणेव प्रतिभटवपुषामस्रधारां धयन्ती
प्राप्तेव क्षीबभावं प्रतिदिशमसकृत्तन्वती घूर्णितानि ।
वंशास्थिस्फोटशब्दं प्रकटयति पटून्यावहन्त्यट्टहासा-
न्भाः सा वः स्यन्दनाङ्गप्रभुसमुदयिनी स्पन्दतां चिन्तिताय ॥ १६ ॥

या भाः स्वेन स्वकीयेनोष्मणा औष्ण्येनेव तप्ता दह्यमाना असह्यप्रतापवती प्रतिभटवपुषां परिपन्थिशरीराणामस्रधारां रुधिरधारां धयन्ती पिबन्ती क्षीबभावं मत्ततां प्राप्तेव गतेव प्रतिदिशं दिशि दिशि घूर्णितानि घूर्णनान्यसकृदनेकशस्तन्वती कुर्वती वंशास्थिस्फोटशब्दम् । वंशवत्स्थितत्वाद्वंशास्थीत्युच्यते । वंशो नाम चरमभागावस्थितः शरीराधारस्तस्यास्थि तस्य स्फोटः स्फुटनं तस्मात्संजातः शब्दश्चिटचिटायमानो ध्वनिस्तमावहन्ती धारयन्ती । कुर्वतीत्यर्थः । पटून्क्षोभसमर्थानट्टहासान्विश्रृङ्खलहसितानि प्रकटयति व्यपदिशति । एवं चाघटमानशब्दोऽट्टहास इति सूचयन्ती । लोके तावन्मेदुरा प्रमदा उष्णालुः सती मदिरां पीत्वा प्रमत्ता भूत्वा घूर्णितानि प्रकटयति हसितानि च विदधाति । स्यन्दनाङ्गप्रभुसमुदयिनी स्यन्दनाङ्गप्रभोश्चक्रराजात्समुदयः सोऽस्यास्तीति समुदयिनी सा वश्चिन्तिताय चिन्तितार्थसिद्धये स्पन्दतां चेष्टताम् ॥

देवैरासेव्यमानो दनुजभटभुजादण्डदर्पोष्मतप्तै-
राशारोधोतिलङ्घी लुठदुडुपटलीलक्ष्यडिण्डीरपिण्डः ।
रिङ्गज्ज्वालातरङ्गत्रुटितरिपुतरुव्रातपातोग्रमार्ग-
श्चाक्रो वः शोचिरोघः शमयतु दुरितापह्नवं दाववह्निम् ॥ १७ ॥

दनुजभटभुजादण्डदर्पोष्मतप्तैः दनुजभटा राक्षसवीरास्तेषां भुजा एव दण्डास्तेषां दर्पो गर्वस्तस्मात्संजातमूष्म तेन तप्तास्तैर्देवैरासेव्यमानः। उष्णतप्ता जलप्रवाहं प्रविशन्ति । आशारोधोतिलङ्घी आशा दिशस्ता एव रोधांसि तटान्यतिलङ्घयितुं शीलमस्यास्तीत्यतिलङ्घी । लुठदुडुपटलीलक्ष्यडिण्डीरपिण्डः लुठन्ती परिवर्तमाना उडूनां नक्षत्राणां पटली समूहः सैव लक्ष्यं व्याजो यस्य स एव डिण्डीरपिण्डः उडुपटलीव्याजडिण्डीरपिण्डः फेनकवलो यस्य सः । रिङ्गज्ज्वालातरङ्गत्रुटितरिपुतरुव्रातपातोग्रमार्गः । ज्वाला एव तरङ्गाः रिङ्गन्तश्चलन्तश्च ते ज्वालातरङ्गाश्च तैस्त्रुटितास्ते च रिपुतरवः शत्रुवृक्षास्तेषां व्रातः समूहस्तस्य पातः पतनं तेनोग्रो भयंकरो मार्गो यस्य सः । चाक्रः सुदर्शनसंबन्धी शोचिरोघस्तेजःप्रवाहः । 'ओघो वृन्देऽम्भसां रये' इत्यमरः । वो युष्माकं दुरितापह्नवं दुरितं पापमपह्नव आवरणमाच्छादनं यस्मिन्स तं दाववह्निं दावानलं शमयतु निर्वापयतु । दुरितशब्दाभिहितं दावदहनं विनाशयत्वित्यर्थः ॥

भ्राम्यन्ती संश्रितानां भ्रमशमनकरी छन्नसूर्यप्रकाशा
सूर्यालोकानुरूपा रिपुहृदयतमस्कारिणी निस्तमस्का ।
धारासंपातिनी च प्रकटितदहना दीप्तिरस्त्रेशितुर्व-
श्चित्रा भद्राय विद्रावितविमतजना जायतामायताय ॥ १८ ॥

भ्राम्यन्ती स्वयं भ्रमणानि कुर्वती संश्रितानामाश्रितानां भ्रमशमनकरी । भ्रान्तिनाशिनीत्यर्थः । स्वयं भ्रमन्त्यप्याश्रितभ्रान्तिं निवारयतीति चित्रम् । छन्नसूर्यप्रकाशा आच्छादितः सूर्यस्य प्रकाशः प्रभा यया सा । सूर्यालोकानुरूपा सूरिजनप्रकाशनदर्शनयोरनुरूपा । 'आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ' इत्यमरः । रिपुहृदयतमस्कारिणी शत्रुहृदयविमोहिनी । निस्तमस्का स्वयं ज्योतीरूपा । धारासंपातिनी प्रकटितदहना आसारवत्यपि प्रकटितपावका । विद्रावितविमतजना पलायिताः शत्रुजना यया सा । प्रधावितशत्रुपरम्परेत्यर्थः । अस्त्रेशितुश्चक्रराजस्य चित्रा अद्भुता दीप्तिः प्रभावः आयताय दीर्घाय भद्राय मङ्गलाय जायतां प्रादुर्भवतु ॥

निन्ये वन्येव काशी दवशिखिजटिलज्योतिषा येन दाहं
कृत्या वृत्त्या विलिल्ये शलभसुलभया यत्र चित्रप्रभावे ।
रुद्रोऽप्यद्रेर्दुहित्रा सह गहनगुहां यद्भयादभ्ययासी-
द्दिश्याद्दिश्वार्चितो वः स शुभमनिभृतं शौरिहेतिप्रतापः ॥ १९ ॥

दवशिखिजटिलज्योतिषा दवद्वहनवज्जटिलानि जटावन्ति । दीर्घतराणीत्यर्थः । ज्योतींषि यस्य स तेन येन प्रतापेन काशी वाराणसी वन्येव वनसमूह इव दाहं भस्मतां निन्ये नीता । चित्रप्रभावे आश्चर्यमहत्त्वे यस्मिन्प्रतापे कृत्या काचन देवता । 'कृत्या क्रियादेवतयोः' इत्यमरः । शलभसुलभया शलभैर्लब्धुं शक्यया वृत्त्या वर्तनेन विलिल्ये । कृत्या सुदर्शनज्वालया शलभन्यायेन विलीना बभूवेत्यर्थः । रुद्रः सकललोकसंहारकः शिवोऽप्यद्रिदुहित्रा भवान्या सार्धं यद्भयात्सुदर्शनप्रतापभयाद्गहनगुहां दुरभिभवगह्वरमभ्ययासीदविशत् । विश्वार्चितो जगत्पूजितः शौरिहेतिप्रतापः श्रीरङ्गनायककरकिसलयालंकरणावरणविभ्रमो वः शुभं कल्याणमनिभृतं प्रस्फुटं यथा स्यात्तथा दिश्याद्दद्यात् । अथवा शुभविशेषणमनिभृतपदम् ॥

उद्यन्बिम्बादुदारान्नयनहिमजलं मार्जयन्निर्जरीणा-
मज्ञानध्वान्तमूर्छाकरजनिरजनीभञ्जनव्यञ्जिताध्वा ।
न्यक्कुर्वाणो ग्रहाणां स्फुरणमपहरन्नर्चिषः पावकीया-
श्चक्रेशार्कप्रकाशो दिशतु दश दिशो व्यश्नुवानं यशो वः ॥ २० ॥

उदारादत्यन्तविशालाद्बिम्बादुद्यन्प्रादुर्भवन् निर्जरीणां देवाङ्गनानां नयनहिमजलं मार्जयन्निष्कासयन् । तुहिनगिरिपरिसरविचरदमरयुवतिनिकरनयनकुवलयाविलतामपहरन्निति । अज्ञानध्वान्तमूर्छाकरजनिरजनीभञ्जनव्यञ्जिताध्वा । अज्ञानं च ध्वान्तं चाज्ञानध्वान्ते ताभ्यां जायमानां मूर्छां करोतीति मूर्छाकरस्तच्च तज्जनितमश्च तदेव रजनी च तस्या भञ्जनं नाशनं तेन व्यञ्जितः प्रकटितोऽध्वा येन सः । अज्ञानजनिभञ्जनेन सूर्यादतिशयो विहितः । ग्रहाणां स्फुरणमुत्तेजनं न्यक्कुर्वाण आच्छादयन् । पावकीया आग्नेया अर्चिषः प्रभा अपहरन्मुष्णन् । ईदृशश्चक्रेशार्कप्रकाशो वो दशदिशो व्यश्नुवानं दशदिशावरणं यशः प्रदिशतु ॥

वर्गस्य स्वर्गधाम्नामपि दनुजनुषां विग्रहं निग्रहीतुं
दातुं सद्योबलानां श्रियमतिशयिनीं पत्रभङ्गानुवृत्त्या ।
योक्तुं देदीप्यते या युगपदपि पुरो भूतिमय्या प्रकृत्या
सा वो नुद्यादविद्यां द्युतिरमृतरसस्यन्दिनी स्यान्दनाङ्गी ॥ २१ ॥

स्वर्गधाम्नां देवानां वर्गस्य वृन्दस्य दनुजनुषां दानवानां वर्गस्यापि विग्रहं विरोधं शरीरं च निग्रहीतुं निराकर्तुं शमयितुमित्यर्थः । नाशयितुं प्राणैर्वियोजयितुमित्यर्थः । दानववर्गस्य बलानां सैन्यानां पत्रभङ्गानुवृत्त्या वाहनभङ्गानुस्फूर्त्या अतिशयिनीं प्रकृष्टां श्रियं संपदं दातुं खण्डयितुं विनाशयितुमित्यर्थः । दाधातोस्तुमुन् । सद्यस्तदानीमेव । स्वर्गधाम्नां वर्गस्याबलानां स्त्रीणां पत्रभङ्गानुवृत्त्या मकरिकापत्रावलीविरचनानुस्फूर्त्या अतिशयिनीं श्रियं शोभां दातुं वितरितुम् । दानववर्गस्य पुरो नगराणि भूतिमय्या

भस्मप्रचुरया प्रकृत्या शरीरेण स्वभावेन वा योक्तुं योजयितुम् । देववर्गस्य पुरः पत्तनानि भूतिमय्या ऐश्वर्यप्रचुरया प्रकृत्या स्वभावेन योक्तुं च या स्यान्दनाङ्गी द्युतिश्चाक्री द्युतिर्देदीप्यते प्रकाशत इत्यर्थः । अमृतरसस्यन्दिनी मोक्षानन्दं दुहाना सा वोऽविद्यामज्ञानं नुद्यान्निष्कासयतु ॥

दाहं दाहं सपत्नान्समरभुवि लसद्भस्मना वर्त्मना या-

न्क्रव्यादप्रेतभूताद्यभिलषितपुषा प्रीतकापालिकेन ।

कङ्कालैः कालधौतं गिरिमिव कुरुते या स्वकीर्तेर्विहर्तुं

घृष्णिः सांदृष्टिकं वः सकलमुपनयत्वायुधाग्रेसरस्य ॥ २२ ॥

समरभुवि संगररङ्गे सपत्नाञ्शत्रून्दाहं दाहं दग्ध्वा दग्ध्वा लसद्भस्मना लसद्विसरद्भस्म भसितं यत्र तत् तेन । क्रव्यादप्रेतभूताद्यभिलषितपुषा प्रेतादिवाञ्छितपोषकेण । प्रीतास्तुष्टाः कापालिका यत्र तेन वर्त्मना मार्गेण यान् गच्छन् यो घृष्णिः स्वकीर्तेर्विहर्तुं यशःसंचाराय कङ्कालैरस्थिविशेषैः कालधौतं स्वर्णकृतं गिरिमिव कुरुते । 'कालकूटं गिरिं' इति वा पाठः । आयुधाग्रेसरस्य चक्रस्य स घृष्णिर्ज्वाला वः सकलं सांदृष्टिकं सद्यःकालिकं फलमुपनयतु प्रापयतु ॥

दग्धानां दानवानां सभसितनिचयैरस्थिभिः सर्वशुभ्रां

पृथ्वीं कृत्वापि भूयो नवरुधिरझरीकौतुकं कौणपेभ्यः ।

कुर्वाणं बाष्पपूरैः कुचतटघुसृणक्षालनैस्तद्वधूनां

पापं पापच्यमानं शमयतु भवतामस्त्रराजस्य तेजः ॥ २३ ॥

दग्धानां दाहं प्रापितानां दानवानां सभसितनिचयैर्भस्मसमूहसहितैरस्थिभिः करणभूतैरतिविस्तृतां वसुधां सर्वशुभ्रां कृत्वा भूयः पुनरपि तद्वधूनां दानवीनां कुचतटघुसृणक्षालनैः कुचतटेष्वनुलिप्तकुङ्कुमरसस्य क्षालनं येषां तैः । प्रक्षालितकुचविन्यस्तकुङ्कुमद्रवैरित्यर्थः । बाष्पपूरैरश्रुप्रवाहैः । 'क्षालनात्' इति वा पाठः । कुचतटघुसृणक्षालनं बाष्पपूराणां नवरुधिरझरीसाम्यहेतुः । कौणपेभ्यः पिशाचेभ्यो नवरुधिरझरीकौतुकं नूतनरक्तप्रवाहकुतूहलं कुर्वाणं विदधत् अस्त्रराजस्य चक्रस्य तेजः पापच्यमानं परितः परिपक्वं पापं शमयतु ॥

मा गान्मोघं ललाटानल इति मदनद्वेषिणा ध्यायतेव

स्रष्ट्रा प्रोन्निद्रवासाम्बुजदलपटलप्लोषमुत्पश्यतेव ।

वज्राग्निर्मा स नाशं व्रजदिति चकितेनेव शक्रेण बद्धैः

स्तोत्रैरस्त्रेश्वरस्य द्यतु दुरितशतं द्योतमाना द्युतिर्वः ॥ २४ ॥

(इति ज्वालावर्णनम्)

ललाटानलो मस्तकनेत्रवह्निर्मोषमपहर्ति मा गादिति ध्यायतेव मदनद्वेषिणा रुद्रेण, प्रोन्निद्रवासाम्बुजदलपटलप्लोषं वासायाम्बुजं वासाम्बुजं विकसितवासपद्मदलसमूहदाहमुत्पश्यता विचारयतेव स्रष्ट्रा विधात्रा, वज्राग्निः कुलिशानलो नाशं मा स्म व्रजदिति चकितेनेव शक्रेणेन्द्रेण बद्धैर्निबन्धनरूपेण ग्रथितैः स्तोत्रैर्द्योतमाना प्रकाशमाना अस्त्रेश्वरस्य चक्रपुंसो द्युतिर्वो दुरितानि द्यतु खण्डयतु ॥ इति चक्रज्वालावर्णनम् ॥

शस्त्रास्त्रं शात्रवाणां शलभकुलमिव ज्वालया लेलिहाना
घोषैः स्वैः क्षोभयन्ती विघटितभगवद्योगनिद्रान्समुद्रान् ।
व्यूढोरःप्रौढचारत्रुटितपटुरटत्कीकसक्षुण्णदैत्या
नेमिः सौदर्शनी वः श्रियमतिशयिनीं दाशतादा शताब्दम् ॥२५॥

शात्रवाणां रिपूणां शस्त्रास्त्रं शस्त्राण्यमन्त्रकाणि अस्त्राणि समन्त्रकाणि शस्त्रास्त्रं शलभकुलमिव शलभसमूहमिव ज्वालया परितः परिवृत्त्या घूर्णमानया प्रभापरम्परया लेलिहाना आस्वादयन्ती । तृणीकुर्वतीत्यर्थः । स्वैर्घोषैः स्वीयैरारावैर्विघटितभगवद्योगनिद्रान् विघटिता विघ्निता भगवतो विष्णोर्योगनिद्रा स्वात्मानुभूतिर्यैस्तान्समुद्रान् क्षोभयन्ती आबिलयन्ती । भगवदपचारासहिष्णुत्वेन प्रक्षोभितप्रलयसमयजलधरघोषेण विमोहयन्तीत्यर्थः । व्यूढेति । व्यूढेषु विशालेषु उरःसु भुजान्तरेषु प्रौढः क्रूरतरश्चारः परिभ्रमणं······पेषणचतुरसंचारस्तेन त्रुटितान्यत एव पटु स्फुटं यथा भवति तथा रटन्ति ध्वनन्ति कीकसान्यस्थीनि येषां ते व्यूढोरःप्रौढचारत्रुटितपटुरटत्कीकसाः अत एव क्षुण्णाः क्षोदं प्रापिता दैत्या यया सा । अथवा भञ्जनसंजातचिटचिटायमानशब्दवत्कीकसाः क्षुण्णा दैत्या यया सा सौदर्शनी सुदर्शनचक्रसंबन्धिनी नेमिः प्रधिर्वोऽतिशयिनीमतिशयवतीं श्रियं आ शताब्दं यावद्ब्रह्मस्वरूपं दाशताद्दद्यात् । शताब्दशब्दो ब्रह्मवाचकतया वार्तिककारेणोक्तः—'सत्यं ज्ञानमयानन्दमनन्तं परमाद्भुतम् । शताब्दसंज्ञकं–' इति । अथवा आ शताब्दं शतवर्षपर्यन्तम् । यावज्जीवमित्यर्थः । 'दाश्ट दाने' इति धातोर्दाशतादिति ॥

धारा चक्रस्य तारागणकपिशघृणिद्योतितद्युप्रचारा
पारावाराम्बुपूरक्कथनपिशुनितोत्तालपातालयात्रा ।
गोत्राद्रिस्फोटशब्दप्रकटितवसुधामण्डलीचण्डयाना
पन्थानं वः प्रदिश्यात्प्रशमनकुशला पाप्मनामात्मनीनम् ॥ २६ ॥

तारागणकपिशघृणिद्योतितद्युप्रचारा तारागणानां कपिशाः पिङ्गलवर्णा घृणयः किरणास्तैर्द्योतितः स्फुटीकृतो दिवि प्रचारः संचारो यस्याः सा। यद्वा ('तारागणकणविततिद्योतित–' इति पाठे) तारागणा एव कणा लेशास्तेषां विततयः समूहास्ताभिर्द्योतितो द्युप्रचारो यस्याः सा । विलीनप्रकाशतया तारागणाः कणा इव म्लायमाना न प्रदीप्यन्ते । तस्मा-

नेमेर्दिवि निरर्गलप्रचारः प्रकाशितः । पारावाराम्बुपूरक्कथनपिशुनितोत्तालपातालयात्रा—पारावारः समुद्रस्तस्याम्बुपूरो जलसमृद्धिस्तस्याः क्कथनेन संजातस्तोकस्तोकायमानध्वनितेन पिशुनिता सूचिता उत्ताला निरङ्कुशा पातालमुद्दिश्य प्रवृत्ता यात्रा गमनं यस्याः सा । गोत्राद्रिस्फोटशब्दप्रकटितवसुधामण्डलीचण्डयाना गोत्राद्रिः कुलाचलस्तस्य स्फोटः स्फुटनसंजातशब्दस्तेन प्रकटितं वसुधामण्डलीचण्डं सर्वजगद्भयंकरं यानं गमनं यस्याः सा । पाप्मनां पापानां प्रशमनकुशला ध्वंसनपटीयसी चक्रस्य धारा नेमिरात्मनीनमात्महितं पन्थानं मार्गं प्रदिश्याद्वितरतु ॥

यात्रा या त्रातलोका प्रकटितवरुणत्राससुद्रे समुद्रे
सत्त्वासत्त्वासहोष्मा कृतसगरुदगस्पन्ददानाददाना ।
हानिं हा निन्दितानां जगति परिषदां दानवीनां नवीनां
चक्रे चक्रेशनेमिः शममुपहरतात्सप्रभावप्रभा वः ॥ २७ ॥

त्रातलोका त्राता रक्षिता लोका भुवनानि यया सा । प्रकटितवरुणत्राससुद्रे प्रकटिता व्यञ्जिता वरुणस्य पश्चिमदिगीश्वरस्य त्रासो भयमेव मुद्रा भयप्रकाशकावस्थाविशेषो येन स तस्मिन्समुद्रे यात्रा गमनान्यादनाना स्वीकुर्वती । सत्त्वासत्त्वासहोष्मा जन्त्वजन्त्वसह्यप्रतापा । कृतसगरुदगस्पन्ददाना सगरुतः सपक्षाश्च तेऽगाः पर्वताश्च तेषां स्पन्दं चलनं तस्य दानं वितरणं कृतं सगरुदगस्पन्ददानं यया सा नेमिर्जगति लोके निन्दितानां निन्दाविषयत्वेन सत्पुरुषपरिषत्परित्यक्तानां दानवीनां दानवसंबन्धिनीनां परिषदां समूहानां नवीनां नूतनां हानिं विचित्रनाशं चक्रे चकार । हा खेदे चाद्भुते च । अरिवर्गस्य वधेऽपि विचित्रतादर्शनेन खेदो जायते । विचित्रदर्शनमेवाश्चर्यनिमित्तम् । सप्रभावा प्रभावयुक्ता प्रभा यस्याः सा चक्रेशनेमिश्चक्रप्रधिर्वः शममात्मगुणसंपत्तिमुपहरतात्संपादयतु । समर्पयत्वित्यर्थः ॥

यत्रामित्रान्दिधक्षौ प्रविशति बलिनो धाम निःसीमधाम्नि
ग्रस्तापस्तापशीर्णैः प्रगुणितसिकतो मौक्तिकैः शौक्तिकेयैः ।
राशिर्वारामपारां प्रकटयति पुनर्वैरिदाराश्रुपूरै-
र्वृद्धिं निर्याति निर्यापयतु स दुरितान्यस्त्रराजप्रधिर्वः ॥ २८ ॥

निःसीमधाम्नि निरवधिकतेजसि यस्मिन्प्रधौ अमित्रान्रिपुभूतान्पातालवासिनो दैत्यादीन्दिधक्षौ दग्धुमिच्छौ बलिनो धाम रसातलं प्रविशति सति ग्रस्तापः प्रपीताम्बुपूरः । समासान्तप्रत्ययः । शौक्तिकेयैः शुक्तिकासंजातैः मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः प्रगुणितसिकतः प्रगुणीकृतसिकतः वारांराशिः समुद्रः प्रधौ तत्रत्यान्दानवान्निर्दग्ध्वा पुनर्निर्याति गच्छति सति वैरिदासश्रुपूरैर्भर्तृमरणजनितशत्रुस्त्रीनेत्रजलैः पुनरपारां निःसीमां वृद्धिं प्रकटयति प्रकाशयति सोऽस्त्रराजप्रधिर्वो दुरितानि निर्यापयतु । निष्कासयत्वित्यर्थः ॥

कक्षातौल्येन कद्रूतनयफणमणीन्कल्यदीपस्य युञ्ज-
न्पातालान्तः प्रतापी निखिलमपि तमः स्वेन धाम्ना निगीर्य ।
दैतेयप्रेयसीनां वमति हृदि हतप्रेयसां भूयसां य-
श्चक्राग्रीयाग्रदेशो दहतु विलसितं भूयसामंहसां वः ॥ २९ ॥

यश्चक्रप्रधिः पातालान्तःप्रतापी पातालमध्यदेशप्रतपनशीलः स्वेन धाम्ना स्वकीयेन तेजसा निखिलमपि तमो निगीर्य गिलित्वा । निर्मूलयित्वेत्यर्थः । अपिशब्दात्पूर्वं पातालस्थरत्नौषधिकान्तिभिस्तत्र तत्र स्थितं तमो निरस्तं न तु निखिलमित्यर्थः । कद्रूतनयफणमणीन् फणिफणास्थितमणीन् कल्यदीपस्य (प्राभातिकदीपस्य) कक्ष्यातौल्येन दीपशिखासादृश्येन युञ्जन् योजयन् प्रापयन् हतप्रेयसां हतप्रियाणां दैतेयप्रेयसीनामसुरसुन्दरीणां हृदि मानसे वमति प्रथमं निगीर्णं तमः पुनरुद्गिरति असौ चक्राग्रीयाग्रदेशश्चक्रश्रेष्ठाग्रदेशः प्रधिर्वो भूयसामंहसां पापानां विलसितं निःसंकुचितं संचारं बहु यथा भवति तथा दहतु भस्मीकरोतु । निर्मूलयत्वित्यर्थः ॥

कृष्णाम्भोदस्य भूषा कृतनयननयव्याहतिर्भार्गवस्य
प्राप्तामावेदयन्ती प्रतिभटसुदृशामुद्भटां बाष्पवृष्टिम् ।
निष्टप्ताष्टापदश्रीः सममरचमूगर्जितैरुज्जिहाना
कीर्तिं वः केतकीभिः प्रथयतु सदृशीं चञ्चला चक्रधारा ॥ ३० ॥

कृष्णाम्भोदः श्रीरङ्गनाथजलधरस्तस्य भूषा भूषणम् भार्गवस्य शुक्रस्य परशुरामस्य च कृता नयननयव्याहतिर्यया सा प्रतिभटसुदृशां शत्रुसुन्दरीणां बाष्पवृष्टिमश्रुवृष्टिं प्राप्तामासन्नामावेदयन्ती निष्टप्ताष्टापदश्रीस्तप्तकाञ्चनस्य श्रीः शोभेव शोभा यस्याः सा अमरचमूगर्जितैर्देवसेनाकृतसिंहनादैः समं सार्धमुज्जिहाना स्फुरन्ती चक्रधारा सुदर्शननेमिरतिचपला केतकीभिः केतकीकुसुमैः सदृशीं वः कीर्तिं प्रथयतु प्रकटयतु । चञ्चला विद्युदपि नीलनीरदभूषा निखिलजननयनमुकुलकारित्वाद्भार्गवनयननयमपि मुकुलयति स्फुरणेन महतीं वृष्टिं सूचयति तप्तकाञ्चनकमनीया च स्तनितैः संस्फुरति च ॥

वप्राणां भेदिनीं यः परिणतिमखिलश्लाघनीयां दधानः
क्षुण्णां नक्षत्रमालां दिशि दिशि विकिरन्विद्युता तुल्यकक्षः ।
निर्याणेनोत्कटेन प्रकटयति नवं दानवारिप्रकर्षं
चक्राधीशस्य भद्रो वशयतु भवतां स प्रधिश्चित्तवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

वप्राणां प्राकाराणाम् । वप्रघटितशरीराणां प्रत्यागम्य स्थितानां शत्रूणामित्यर्थः । भेदिनीं भेदयित्रीमखिलश्लाघनीयां परिणतिं परमपुरुषरूपतां विहाय आच्छाद्य चक्राकाररूपताप्राप्तिपरिणतिं दधानः । यद्वा अखिलश्लाघ्यामुद्धतानामरातीनां भेदिनीं परितो न-

म्रतां दधानश्चक्रप्रधिः परितो नम्र एव स्थितः । लोके महानेव नम्रश्चेत् श्लाघ्यतरो भवति अनम्रान्नम्रयति च । क्षुण्णां चूर्णितां नक्षत्रमालां नक्षत्रपङ्क्तिं दिशि दिशि विकिरन् तत्र तत्र विक्षिपन् विद्युता तडिता तुल्यकक्षास्तुल्यद्वारस्तडित्तुल्यन्यायः । तडित्सदृश इत्यर्थः । अथवा तडिता तुल्या कक्ष्या नेमेश्चलत्प्रदेशो यस्य स यः प्रधिरुत्कटेन निरतिशयवेगेन निर्याणेन गमनेन नवं दानवारिप्रकर्षं श्रीरङ्गेशस्याघटमानघटकत्वं अथवा देवप्रकर्षं प्रकटयति व्यक्तीकरोति चक्राधीशस्य स भद्रः कल्याणः प्रधिर्भवतां चित्तवृत्तिं चेतसो निरङ्कुशव्यापारं वशयतु । भद्रो गजश्च कूटतटविपाटनपटीयसीमखिलश्लाघ्यां परिणतिं तिर्यग्दन्तप्रहृतिं दधानः औद्धत्येन चूर्णितां सप्तविंशतिमौक्तिकविरचितहारविशेषरूपां नक्षत्रमालां सर्वत्र विकिरन् तडित्समानबन्धनरज्जुरुत्कटेन स्थूलतरेण निर्याणेनापाङ्गदेशेन नूतनं दानवारिप्रकर्षं मदजलातिशयं प्रकटयति चित्तवृत्तिं वशाधीनां करोति चक्रेशस्य महाराजस्य सकाशे तिष्ठति ॥

नाकौकःशत्रुजन्तुत्रुटनविघटितस्कन्धनीरन्ध्रनिर्य-
न्नव्यक्रव्यास्रहव्यग्रसनरसलसज्ज्वालजिह्वालवह्निम् ।
यं दृष्ट्वा सांयुगीनं पुनरपि विदधत्याशिषो वीर्यवृद्ध्यै
गीर्वाणा निर्वृणाना वितरतु स जयं विष्णुहेतिप्रधिर्वः ॥ ३२ ॥

पूर्वार्धमेकं पदम् । नाकः स्वर्ग ओकः स्थानं येषां देवानां तेषां शत्रवोऽसुरास्तेषां जन्तूण्यङ्गविशेषास्तेषां त्रुटनं छेद इत्यर्थः । तेन विघटिता वियोजिता विरूपिताश्च ते स्कन्धाश्च तेभ्यो नीरन्ध्रनिर्यत् निरर्गलविनिर्गच्छत् । नव्यं क्रव्यास्रं मांसशोणितं तदेव हव्यं हवनयोग्यं द्रव्यं तस्य ग्रसनं भक्षणं तस्मिन् रसो रागः । प्रीतिरित्यर्थः । तेन लसन्तोऽहमहमिकया नृत्यन्तस्ते च ते ज्वालाश्च त एव जिह्वा अस्य सन्तीति तथा लसज्ज्वालजिह्वालो वह्निर्यस्य स तं सांयुगीनं संयुगे साधुं यं प्रधिं दृष्ट्वा निर्वृणानाः प्रहृष्टा गीर्वाणाः पुनरपि वीर्यवृद्ध्यै स्वतः प्रवृद्धस्य चक्रप्रधेः स्वभक्त्यतिशयेन पौनःपुन्येन वीर्यसमृद्धये आशिषः सद्यः फलानाशीर्वादान्विदधति कुर्वन्ति स तादृशो विष्णुहेतिप्रधिर्भवतां विजयं वितरतु ॥

धन्वाध्वन्यस्य धारासलिलमिव धनं दुर्गतस्येव दृष्टि-
र्जात्यन्धस्येव पङ्गोः पदविहृतिरिव प्रीणनी प्रेमभाजाम् ।
पत्युर्मायाः क्रियायां प्रकटपरिणतिर्विश्वरक्षाक्षमायां
मायामायामिनीं वस्त्रुटयतु महती नेमिरस्त्रेश्वरस्य ॥ ३३ ॥

धन्वनि मरुभूमावध्वन्यस्य अध्वगस्य धारासलिलं प्रवाहजलमिव अथवा वर्षज्जलधरविनिर्गलत्सलिलपटलमिव, दुर्गतस्य दरिद्रस्य धनं निधिजातमिव, जात्यन्धस्य दृष्टिर्विशददर्शनमिव, पङ्गोः पदविहृतिः पदन्यास इव, प्रेमभाजां भक्तानां प्रीणनी प्रीति-

जननी । आनन्दकरीत्यर्थः । विश्वरक्षक्षमायां सकलजनरक्षणपटीयस्यां मायया क्रियायां प्रकृतिं विशदीकृत्य संजातक्रियायां बहुस्यां प्रजायेय इति संजातो भगवतः संकल्पविशेषः मायाः पत्युः श्रीरङ्गेशस्य प्रकटपरिणतिर्व्यक्तपरिणामः । ईश्वराकारेण परिणमतीत्यर्थः । ईश्वरपरिणामदशा सती महती महत्तरा अस्त्राधिपस्य चक्रेशस्य नेमिर्वो आयामिनीं दीर्घामविच्छिन्नामविद्यां त्रुटयतु विच्छेदयतु ॥

त्राणं यां विष्टपानां वितरति च यया कल्पते कामपूर्ति-
र्न स्थातुं यत्पुरस्तात्प्रभवति कलयाप्यौषधीनामधीशः ।
उन्मेषो याति यस्या न समयनियतिं सा श्रियं वः प्रदेया-
न्यक्कृत्य द्योतमाना त्रिपुरहरदृशं नेमिरस्त्रेश्वरस्य ॥ ३४ ॥

या चक्रनेमिर्जगतां त्राणं ददाति । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारो जननसंहारावाकर्षति । तथा सति नेमिरुत्पत्त्यादि ददातीत्यर्थः । यया कामपूर्तिश्च कल्प्यते समर्थ्यते । चकारात्स्वर्गादि । त्रिपुरहरदृशा तु कामसंहार एव समर्थितो न तु कामपूरणादि । यत्पुरस्तान्नेमेः पुरोभागे चन्द्रः कलयाप्यल्पकालेनापि यद्वा षोडशांशेनापि स्थातुं न प्रभवति । रुद्रलोचनसमीपे चन्द्रः कलया स्थातुं प्रभवति । यस्या नेमे उन्मेषो विजृम्भणं समयनियतिं अस्मिन्नेव काले विजृम्भते नान्यस्मिन्निति कालनियतिं न याति । नेमिविजृम्भणस्याकालकाल्यत्वात् । हरनयनं तु संहारकाल एव विजृम्भते नान्यस्मिन् । तस्मात्त्रिपुरहरदृशं न्यक्कृत्य द्योतमाना चक्रनेमिर्वः श्रियं प्रदद्यात् ॥

नक्षत्रक्षोदभूतिप्रकरविकिरणश्वेतिताशावकाशा
जीर्णैः पर्णैरिव द्यां जलधरपटलैश्चूर्णितैरूर्णुवाना ।
आजावाजानवाजानतरिपुजनतारण्यमावर्तमाना
नेमिर्वात्येव चाक्री प्रणुदतु भवतां संहतं पापतूलम् ॥ ३९ ॥

नक्षत्रक्षोदभूतिप्रकरविकिरणश्वेतिताशावकाशा स्वीयधाराघोरविघट्टनक्षुण्णानां नक्षत्राणां क्षोदश्चूर्णं स एव भूतिस्तस्याः प्रकरः समूहस्तस्य विकिरणं विक्षेपस्तेन श्वेतिता धवलीकृता आशावकाशा दिगन्तरालानि यया सा । जीर्णैः पर्णैरिव गलद्भिः पाण्डुरैः पुराणैः पत्रैरिव चूर्णितैर्वेगात् शकलितैर्जलधरपटलैर्द्यामाकाशमूर्णुवाना । आच्छादयन्तीत्यर्थः । वात्या च विक्रियासंरम्भोत्क्षिप्तैर्निरर्गलगलद्दलैराकाशमप्रणुते । आजौ रणाङ्गणे आजानवाजेन आजन्मसिद्धेन वाजेन वेगेन आनता प्रह्वीकृता रिपुजनता शत्रुसमूहः सैवारण्यं विपिनं तदुद्दिश्य आवर्तमाना । 'अरण्यमावर्तयन्ती' इति पाठे अरण्यं भ्रमयन्ती । चाक्री नेमिर्वात्येव चक्राकारचङ्क्रमणसमीरणसमूह इव । वातमण्डली वेति यावत् । भवतां संहतं संघीभूतं पापतूलं प्रणुदतु ॥

क्षिप्त्वा नेपथ्यशाटीमिव जलदघटां जिष्णुकोदण्डचित्रां
तारापुञ्जं प्रसूनाञ्जलिमिव विपुले व्योमरङ्गे विकीर्य ।

निर्वेदग्लानिचिन्ताप्रभृतिपरवशानन्तरा दानवेन्द्रा-
नृत्यन्नानालयाढ्यं नट इव तनुतां शर्म चक्रप्रधिर्वः ॥ ३६ ॥

जिष्णुकोदण्डचित्रामिन्द्रधनुर्वन्नानावर्णा जलदघटां कादम्बिनीं नेपथ्यशाटीमिव नाट्यमण्डपविस्तारितविचित्रजवनिकामिव क्षिप्त्वा निरस्य । आकाशरङ्गस्थलं पटीक्षेपेण प्रविश्येत्यर्थः । विपुले विशाले व्योमरङ्गे आकाशरङ्गस्थले तारापुञ्जं नक्षत्रसमूहं प्रसूनाञ्जलिमिव पात्रप्रवेशसमयसमर्पणीयपुष्पाञ्जलिमिव विकीर्य विक्षिप्य निर्वेदग्लानिशङ्काप्रभृतिपरवशानन्तरा दानवेन्द्रान् निर्वेदो विषादः । ग्लानिर्म्लानिः । वैवर्ण्यमित्यर्थः । चिन्ता विचारः । एतदादिभिर्भावैः परवशान्विवशान् दानवेन्द्रान् अन्तरा मध्ये । अन्तरायोगे दानवेन्द्रानिति द्वितीया । तत्र दानवेन्द्राणां मध्य इत्यर्थः । नानालयाढ्यं शिरःकृन्तनमध्यलुण्ठनबाहुखण्डनवक्षःकुट्टनचरणनिरसनप्रमुखानेकसंहारैः प्रसिद्धं यथा भवति तथा नट इव नृत्यन् बहुधा विलसन् चक्रप्रधिः शर्म तनुतां बहुलयतु । नटोऽपि पटीक्षेपेण रङ्गं प्रविश्य पुष्पाञ्जलिं विकीर्य निर्वेदग्लानिचिन्ताप्रभृतिभावानासाद्य शृङ्गारादिरसविलसत्सामाजिकमध्ये नानालयाढ्यं नृत्यति ॥

दौर्गत्यप्रौढतापप्रतिभटविभवा वित्तधाराः सृजन्ती
गर्जन्ती चीत्क्रियाभिर्ज्वलदनलशिखोद्दामसौदामनीका ।
अव्यात्क्रव्याद्वधूटीनयनजलभरैर्दिक्षु नव्याननाव्या-
न्पुष्पन्ती सिन्धुपूरान्रथचरणपतेर्नेमिकादम्बिनी वः ॥ ३७ ॥

दौर्गत्यप्रौढतापप्रतिभटविभवा दौर्गत्येन दारिद्र्येण संजातः प्रौढतापो निरतिशयदुःखं तस्य प्रतिभटो विनाशको विभवः समृद्धिर्यासां ताः वित्तधारा धनधान्यादिवृष्टीर्मुञ्चन्ती सृजन्ती चीत्क्रियाभिर्ध्वनिविशेषैर्गर्जन्ती स्तनितानि कुर्वतीत्यर्थः । ज्वलदनलशिखोद्दामसौदामनीका । ज्वलन्त्यः स्फुरन्त्यश्च ता अनलशिखा अग्निज्वालाश्च ता एवोद्दामसौदामन्यो विजृम्भमाणविद्युल्लता यस्याः सा । क्रव्याद्वधूटीनयनजलभरैः स्वभर्तृप्राणापहारदुःखितराक्षसमहिषीबाष्पसमृद्धिभिर्नव्यान्नवीनान् अनाव्यान् नौभिस्तरितुमयोग्यान्सिन्धुपूरान्नदीप्रवाहान् दिक्षु सर्वाशासु पुष्पन्ती प्रवर्धयन्ती रथचरणपतेः सुदर्शनस्य नेमिकादम्बिनी प्रधिपयोदपङ्क्तिर्वो युष्मानव्यात् ॥

संदोहं दानवानामजसमजमिवालभ्य जाज्वल्यमाने
वह्नावह्नाय जुह्वत्रिदशपरिषदे स्वस्वभागप्रदायी ।
स्तोत्रैर्ब्रह्मादिगीतैर्मुखरपरिसरं श्लाघ्यशस्त्रप्रयोगं
प्राप्तः सङ्ग्रामसत्रं प्रधिरसुररिपोः प्रार्थितं प्रस्नुतां वः ॥ ३८ ॥

(इति नेमिवर्णनम्)

ब्रह्मादिगीतैर्ब्रह्मोद्गातप्रभृतिभिः स्तोत्रैर्मन्त्रविशेषैर्ब्रह्मरुद्रादिदेववर्गप्रणीतैर्नानास्तोत्रैर्मुखरपरिसरं शब्दितपर्यन्तभूमिं श्लाघ्यशस्त्रप्रयोगं शस्त्राणां प्रयोगः साधनं श्लाघयितुं योग्यः शस्त्रप्रयोगो यस्य तत् सङ्ग्रामसत्रं युद्धयागं प्राप्तः अजसमजमिव च्छागसमूहमिव दानवानां संदोहमालभ्य विशस्य जाज्वल्यमाने नैरन्तर्येण प्रकाशमाने वह्नावह्नाय शीघ्रं जुह्वत् हवनं विदधत् त्रिदशपरिषदे देवसमूहाय स्वस्वभागप्रदायी स्वस्वांशदाता । स्वव्यापारेण दैत्यवृन्दं निहत्य तच्छरीराणि स्वानलज्वालयादहनदग्धानि दैत्यशरीराणि प्रीतिहेतोर्देवपरिषदे अयं भवच्छत्रुरयं भवच्छत्रुरिति प्रदर्शयतीत्यर्थः । असुररिपोश्चक्रस्य प्रधिर्नेमिर्वः प्रार्थितं प्रस्नुताम् । 'स्नु प्रस्रवणे' । प्रददात्वित्यर्थः ॥ इति नेमिवर्णनम् ॥

उत्पातालातकल्पान्यसुरपरिषदामाहवप्रार्थिनीना-
मध्वानध्वावबोधक्षपणचणतमःक्षेपदीपोपमानि ।
त्रैलोक्यागारभारोद्वहनसहमणिस्तम्भसंपत्सखानि
त्रायन्तामन्तिमायां विपदि सपदि वोऽराणि सौदर्शनानि ॥ ३९ ॥

आहवप्रार्थिनीनां युद्धमहोत्सुकानामसुरपरिषदां दैत्यवृन्दानां उत्पातालातकल्पानि दैत्यनाशकालोद्भूतोल्मुकतुल्यानि । अध्वेति । अध्वा चानध्वा चाध्वानध्वानौ तयोरवबोधः । अयं मार्गोऽयममार्ग इति मार्गामार्गज्ञानं तस्य क्षपणचणं निरसनसमर्थं तच्च तत्तमश्च तस्य क्षेपः प्रध्वंसस्तस्मिन्दीपैरुपमानं सादृश्यं येषां तानि । त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यमेवागारं मन्दिरं तस्य भारो गौरवं तस्योद्वहनं तत्सहन्ते इति सहास्ते च मणिस्तम्भास्तेषां संपत्समृद्धिस्तस्याः सखायः । एवंभूतानि सौदर्शनान्यराणि वोऽन्तिमायां विपदि निरतिशयापदि मरणे वा सपदि सद्यस्त्रायन्तां रक्षन्तु ॥

ज्वालाजालप्रवालस्तबकितशिरसो नाभिमावालयन्त्यः
सिक्ता रक्ताम्बुपूरैः शकलितवपुषां शात्रवानीकिनीनाम् ।
चक्राक्रीडप्ररूढा भुजगशयभुजोपघ्ननिघ्नप्रचाराः
पुष्प्यन्त्यः कीर्तिपुष्पाण्यरकनकलताः प्रीतये वः प्रथन्ताम् ॥ ४० ॥

चक्राक्रीडप्ररूढाः चक्रमेवाक्रीड उद्यानं तस्मिन्प्ररूढा जाताः नाभिपिण्डिकामावालयन्त्य आलवालं कुर्वत्यः शकलितवपुषां खण्डितशरीराणां शात्रवानीकिनीनां शत्रुसेनानां रक्ताम्बुपूरै रुधिरप्रवाहैः सिक्ता अभ्युक्षिताः । भुजगेति । भुजगशयः श्रीरङ्गेशस्तस्य भुजो वामेतरः करः स एवोपघ्न आश्रयदण्डस्तस्य निघ्नोऽधीनः प्रचारः संचारो यासां ताः । ज्वालेति । ज्वालाजालान्येव प्रवालानि तैः स्तबकितानि संजातस्तबकानि शिरांस्यग्रदेशा यासां ताः । कीर्तिपुष्पाणि पुष्प्यन्त्यो विकासयन्त्यः । 'पुष्प विकसने' इति धातुः शत्रन्तः । अरकनकलता अराण्येव स्वर्णलता वः प्रीतये प्रथन्तां प्रवर्धन्ताम् ॥

ज्वालाजालाब्धिमुद्रं क्षितिवलयमिवाबिभ्रती नेमिचक्रं
नागेन्द्रस्येव नाभेः फणपरिषदिव प्रौढरत्नप्रकाशा ।
दत्तां वो दिव्यहेतेर्मतिमरविततिः ख्यातसाहस्रसंख्या
संख्यावत्संघचित्तश्रवणहरगुणस्यन्दिसंदर्भगर्भाम् ॥ ४१ ॥

अनेनाराणां शेषफणामण्डलसाधर्म्यं प्रतिपाद्यते । ज्वालाजालाब्धिमुद्रं ज्वालाजालान्येवाब्धयः समुद्रास्त एव मुद्रा सीमचिह्नं यस्य तत् नेमिचक्रं पृथ्वीवलयमिवाबिभ्रती दधती । शेषफणाश्च समुद्रपरिवृतं भूमण्डलं बिभ्रति । नागेन्द्रस्येव नाभेः पिण्डिकायाः । नाभिः कुण्डलितनागेन्द्र इव स्थित इत्यर्थः । फणपरिषदिव फणसमूह इव स्थिता । ख्यातसाहस्रसंख्या ख्याता प्रसिद्धा साहस्रं सहस्रं संख्या यस्याः सा । फणाश्च सहस्रसंख्याः सुदर्शनाराणि सहस्रसंख्याकानि । किं च प्रौढरत्नप्रकाशा प्रौढः प्रसिद्धो रत्नानां प्रकाशो यस्याः सा । दिव्यहेतेश्चक्रस्यारविततिर्वो युष्माकं संख्यावत्संघचेतःश्रवणहरगुणस्यन्दिसंदर्भगर्भां संख्यावत्समूहः पण्डितसमूहस्तस्य चित्तं श्रवणं च हरन्ति आनन्दयन्तीति चित्तश्रवणहरास्ते च ते गुणाश्चार्थगुणाश्चित्तहराः शब्दगुणाः श्रवणहरास्तान् स्यन्दते इति स्यन्दी स चासौ संदर्भोऽर्थग्रथनं शब्दग्रथनं च स एव गर्भे यस्याः सा तां मतिं दत्तां दिश्यात् । रसिकजनश्रवणमनोहरगुणसुधास्यन्दसंदोहसुन्दरां मतिं वितरत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मेशोपक्रमाणां बहुविधविमतक्षोदसंमोदितानां
सेवायै देवतानां दनुजकुलरिपोः पिण्डिकाद्यङ्गभाजाम् ।
तत्तद्धामान्तसीमाविभजनविधये मानदण्डायमाना
भूमानं भूयसां वो दिशतु दशशती भास्वराणामराणाम् ॥ ४२ ॥

बहुविधविमतक्षोदसंमोदितानां बहुविधशत्रुनिहननेन संमोदिता हर्षं प्रापितास्तासाम् । तत एव दनुजकुलरिपोः सुदर्शनस्य सेवायै पिण्डिकाद्यङ्गभाजां नाभिप्रभृत्यङ्गानि भजन्तीति पिण्डिकाद्यङ्गभाजस्तासाम् । ब्रह्मेशोपक्रमाणां देवतानां तत्तद्धामान्तसीमाविभजनविधये एतदवधिकं चतुर्मुखस्थानमेतदवधिकं पञ्चमुखस्थानमेतत्सीमाकमिन्द्रस्थानमिति तत्तद्देवस्थानसीमानिर्णयायेत्यर्थः । मानदण्डायमाना मानदण्डवत्स्थिता भास्वराणामराणां दशशती सहस्रं वो भूमानं महत्त्वम् । आधिक्यमिति यावत् । दिशतु । निरतिशयमहिमानं ददात्वित्यर्थः ॥

ज्वालाकल्लोलमालानिबिडपरिसरां नेमिवेलां दधाने
पूर्वेणाक्रान्तमध्ये भुवनमयहविर्भोजिना पूरुषेण ।
प्रस्फूर्जत्प्राज्यरत्ने रथपदजलधावेधमानैः स्फुलिङ्गै-
र्भद्रं वो विद्रुमाणां श्रियमरविततिर्विस्तृणाना विधत्ताम् ॥ ४३ ॥

ज्वालाकल्लोलमालानिबिडपरिसरां ज्वाला एव तरङ्गास्तासां मालाः पङ्क्तयस्ताभिर्निबिडो नीरन्ध्रः परिसरः संनिहितप्रदेशो यस्याः सा ताम् । नेमिवेलां समुद्रोद्वेलनवारकसेतुर्नेमिरेव वेला नेमिवेला तां दधाने । भुवनमयहविर्भोजिना जगन्मयं जलमयं वा हविर्भुङ्क्ते इति तथाभूतेन पूरुषेण सुदर्शनेन भगवता वा आक्रान्तमध्येऽधिष्ठितमध्यभागे । प्रस्फूर्जत्प्राज्यरत्ने प्रकाशमानप्रकृष्टमणौ रथपदजलधौ सुदनसमुद्रे अरवितति: एधमानैरुत्तरोत्तरं वर्धमानैः स्फुलिङ्गैर्विद्रुमाणां प्रवालखण्डानां श्रियं शोभां विस्तृणाना विस्तारयन्ती सती वो भद्रं विधत्तां करोतु ॥

नासीरस्वैरभग्नप्रतिभटरुधिरासारधारावसेका-
नेकान्तस्मेरपद्मप्रकरसहचरच्छायया प्राप्य नाभ्या ।
मुक्तानीवाङ्कुराणि स्फुरदनलशिखादर्शितप्राक्प्रवाला-
न्यव्याघातेन भव्यं प्रददतु भवतां दिव्यहेतेरराणि ॥ ४४ ॥

नासीराः सेनाग्रधाविनस्त एव स्वैरभग्ना यथेष्टं पलायिताः प्रतिभटाः प्रत्यर्थिभटास्तेषां रुधिरवृष्टिधाराभिः संजाता अवसेकास्तान् प्राप्य । एकान्तेति । एकान्तविकसितपद्माकरस्य सहचरो बन्धुश्छाया कान्तिर्यस्याः सा तया नाभ्या मुक्तानि त्यक्तानि । प्रसूतानीत्यर्थः । अङ्कुराणीव । शोणितवर्षधारावसिक्तनाभ्यालवालस्थितबीजसंभूताङ्कुराणीवावस्थितानि । स्फुरदिति । प्रकाशमानाग्निज्वालाभिः प्रकटितानि प्रथमपत्राणि किसलयानि येषां तानि दिव्यहेतेरराणि वोऽव्याघातेन निष्प्रत्यूहेन भव्यं प्रददतु दिशन्तु ॥

दावोल्कामण्डलीव द्रुमगणगहने वाडवस्येव वह्ने-
र्ज्वालावृद्धिर्महाब्धौ प्रवयसि तमसि प्रातरर्कप्रभेव ।
चक्रे या दानवानां हयकरटिघटासंकटे जाघटीति
प्राज्यं सा वः प्रदेयात्पदमरपरिषत्पद्मनाभायुधस्य ॥ ४५ ॥

या सुदर्शनारपरिषद्द्रुमगणगहने द्रुमवृन्दैर्गहने दुष्प्रवेशे वने दावोल्कामण्डली दावाग्निज्वालासमूह इव महाब्धौ वाडवस्य ज्वालावृद्धिरिव प्रवयसि तमसि प्रातरर्कप्रभेव प्रातःप्रवर्धमानसूर्यप्रभेव हयकरटिघटासंकटे तुरगगजघटाभिः संबाधे दानवानां समूहे जाघटीति चेष्टते । 'रारटीति' वा पाठः । पद्मनाभायुधस्य सा तादृशी अरपरिषदरनिकरो वः प्राज्यमुत्कृष्टं पदं दृष्टादृष्टस्वरूपं निरतिशयमैश्वर्यं देयात् । पल्लवितकोरकितकुसुमितफलितवल्लिकामल्लिकाजालवेष्टितसल्लकीभल्लातकीतालतमालसालप्रमुखनानाविधतरुखण्डे जृम्भमाणा दहनकरालज्वालाजालमिव, दिव्यरत्नोज्ज्वलसत्तार्णवसलिलभारसंरम्भनिपुणवडवानलद्युमद्युतित (?) प्रभापटलमिव परिणततिमिरपटले प्रभातप्रभाकरप्रभेव, रथतुरगकरटिभटसंकीर्णदानवसैन्ये चेष्टमाना अरविततिर्भवतां महत्तरपदं देयादित्यर्थः ॥

तापाद्दैत्यप्रतापातपसमुपचितात्त्रायमाणं त्रिलोकीं
लोलैर्ज्वालाकलापैः प्रकटयदभितश्छिन्नपट्टाञ्चलानि ।
छत्राकारं शलाका इव कनककृताः शौरिदोर्दण्डलग्नं
भूयासुर्भूषयन्त्यो रथचरणमरस्फूर्तयः कीर्तये वः ॥ ४६ ॥

दैत्यप्रतापातपसमुपचितात्प्रत्यर्थिजनस्यान्तःसंतापकृत्तेजः स एवातपस्तेन समुचितात्संवर्धितात् । संपादितादिति यावत् । तापात् त्रिलोकीं त्रायमाणम् । अभितो लोलैर्ज्वालाकलापैश्छिन्नपट्टाञ्चलानि आतपत्रं परीत्य प्रलम्बमानसूक्ष्मपट्टाञ्चलानि प्रकटयत् शौरिदोर्दण्डलग्नं रङ्गेशभुजसंसक्तं छत्राकारं रथचरणं सुदर्शनं भूषयन्त्योऽलंकुर्वत्यः । कनककृताः स्वर्णरचिताः शलाकाः कर्णिका इव प्रतीयमाना अरस्फूर्तयोऽरविजृम्भणानि वः कीर्तये भूयासुः ॥

नाभीशालानिखातां नहनसमुचितां वैरिलक्ष्मीवशानां
संयद्वारीहृतानां समनुविदधती काञ्चनालानपङ्क्तिम् ।
राज्या च प्राज्यदैत्यव्रजविजयमहोत्तम्भितानां भुजानां
तुल्या चक्रारमाला तुलयतु भवतां तूलवच्छत्रुलोकम् ॥ ४७ ॥

संयद्वारीहृतानां संयद्युद्धमेव वारी गजग्रहणाय कृतस्तृणाच्छादितो गर्तस्तया हृतानां वैरिलक्ष्मीवशानां प्रतीपभूपानां लक्ष्म्यः संपद एव वशाः करिण्यस्तासां नहनसमुचितां बन्धनस्य समुचितां नाभीशालानिखातां पिण्डिका एव शाला तस्यां निखातां दृढतरं कीलितां काञ्चनालानपङ्क्तिं आलानानि गजबन्धनस्तम्भास्तेषां पङ्क्तिः कनकेन विरचिता सा चालानपङ्क्तिश्च तां समनुविदधती सम्यगनुकुर्वाणा । प्राज्यदैत्यव्रजविजयमहोत्तम्भितानां बहुलतरदैत्यनिकरविजयोत्सवेनोत्तम्भितानामुद्धतानां भुजानां राज्या पङ्क्त्या च तुल्या चक्रारमाला सुदर्शनारश्रेणी भवतां वैरिसमूहं तूलवत्तुलयतु उत्क्षिप्य निर्मूलयतु ॥

आ नेमेश्चक्रवालात्त्विष इव विततः पिण्डिकाचण्डदीप्ते-
र्दीप्ता दीपा इवाराद्गहनरणतमीगाहिनः पूरुषस्य ।
शाणे रेखायितानां रथचरणमये शत्रुशौण्डीर्यहेम्नां
रेखाः प्रत्यग्रलग्ना इव भुवनमरश्रेणयः प्रीणयन्तु ॥ ४८ ॥

आ नेमेश्चक्रवालात् प्रधेरेव लोकालोकपर्वतात् । आनेमिसंज्ञकलोकालोकपर्यन्तमित्यर्थः । परीत्य वृत्ता नेमिश्चक्रवालाचल इव तिष्ठति । अभिविधावाङ् । त्विष इव विततः । चक्रवालपर्यन्तं व्याप्ताः पिण्डिकाचण्डदीप्तेर्नाभिसंज्ञकसूर्यस्य त्विष इव मयूखा इव । तेजस्वितया नाभिः सूर्यमण्डलमिव तिष्ठति । गहनरणतमीगाहिनो दुष्प्रवेशसंगरतमीप्रवेशिनः पुरुषस्य सुदर्शनस्यारात्समीपे तिमिरपटलविघटनार्थं प्रदीप्ता दीपा इव रथचरण-

मये शाणे चक्रसंज्ञिके निकषोपले । स्वार्थे मयट्प्रत्ययः । रेखायितानां रेखाकाराकारितं यथा भवति तथा संघटितानां शत्रुशौण्डीर्यहेम्नां प्रत्यर्थिमदकाञ्चनानां प्रत्यग्रलग्नाः मयः संसक्ता रेखा इव स्थिता अरश्रेणयः पङ्क्तीभूतान्यराणि भुवनं प्रीणयन्त्वानन्दयन्त्वित्यर्थः । अरश्रेण्यास्तरणिकिरणसादृश्यकथनेन निखिलभुवनव्यापित्वपरिशुद्धत्वे प्रत्यपादिषाताम् । दीपसादृश्यकथनेन तमोनिवर्तकत्वं मङ्गलाकारत्वं च प्रतिपादितम् । काञ्चनरेखातुल्यताकथनेन रमणीयत्वमार्जवं च प्रतिपादितं भवति । पिण्डिकाचण्डकिरणमारभ्य नेमिचक्रवालाचलपर्यन्तं व्याप्ताः किरणा इव भुवनं व्याप्ताः परिशुद्धाश्च घोरतरसंगरनिकुरुम्बसंचारिसुदर्शनपुरुषं परीत्य प्रकाशमानाः करदीपिका इव तिमिरनिरासका मङ्गलाकाराश्च चक्रराजशाणोपरिघृष्यमाणाः कनकरेखा इव ऋजवो रमणीयतराश्चारश्रेणयः सकलभुवनप्रीतये भवन्त्वित्यर्थः ॥

दीप्तैरर्चिप्ररोहैर्दलवति विधृते बाहुनालेन विष्णो-
रुद्यत्प्रद्योतनाभं प्रथयति पुरुषं कर्णिकावर्णिकायाम् ।
चूडालं वेदमौलिं कलयति कमले चक्रनाम्नोपलक्ष्ये
लक्ष्मीं स्फारामराणि प्रतिविदधतु वः केसरश्रीकराणि ॥ ४९ ॥

दीप्तैः प्रकाशमानैरर्चिप्ररोहैर्ज्वालानां प्ररोहैर्वर्तुलतया जायमानैर्दलवति पत्रवति । कुण्डलितज्वालाकलापस्य पद्मदलसाम्यं विद्यते । विष्णोः श्रीरङ्गिणो बाहुनालेन विधृते संकलिते उद्यत्प्रद्योतनाभं आविर्भवद्भास्करस्याभेवाभा यस्य स तम् । उद्यन्मार्तण्डमण्डलच्छायमित्यर्थः । पुरुषं सुदर्शनपुरुषं कर्णिकावर्णिकायां वर्णमाकारो वर्णिका तस्यां विषये कर्णिकास्वरूपविषय इति यावत् । प्रथयति प्रकटयाति । चूडालं चूडा शिखा अस्यास्तीति चूडालस्तम् । वेदमौलिं श्रुतिशिरोभागम् । वेदान्तमिति यावत् । कलयति ख्यापयाति । चक्रनाम्ना सुदर्शननाम्ना उपलक्ष्ये उपलक्षितुं योग्ये । अवधेये इति यावत् । कमले केसरश्रीकराणि किंजल्कशोभाकराणि अराणि वः स्फारामत्युज्ज्वलां श्रियं प्रतिविदधतु कुर्वन्तु । चक्रनामकमलस्य कुण्डलितज्वालाखण्डमेव दलनिकुरुम्बं श्रीरङ्गिदक्षिणभुजदण्ड एव नालः चक्रमध्यप्रदेश एव प्रभातप्रभाकरदेशः सुदर्शनपुरुषः कर्णिकावदातः परिमलकर्णिकात्वेन वर्णितसुदर्शनपुरुषं परीत्य प्रकाशमानान्यराण्येव केसराणि । एतादृशि चक्रराजसाराणि भवतां लक्ष्मीं प्रदिशन्तु ॥

धातुस्यन्दैरमन्दैः कलुषितवपुषो निर्झराम्भःप्रपाता-
नर्चिष्मत्या स्वमूर्त्या रथचरणगिरेर्नेमिनाभीतटस्य ।
व्याकुर्वाणारपङ्क्तिर्वितरतु विभुताविस्तृतिं वित्तकोटी-
कोटीरच्छत्रपीठीकटककरिघटाचामरस्रग्विणीं वः ॥ ५० ॥

(इत्यरवर्णनम्)

नेमिनाभीतटस्य नेमिश्च नाभी च नेमिनाभ्यौ ते एव तटे यस्य स तस्य रथचरणगिरेः सुदर्शनाद्रेः अरपङ्क्तिरमन्दैरनल्पैर्धातुस्यन्दैर्गैरिकरसस्रोतोभिः कलुषितवपुषः कलुषितं वपुर्येषां तान् शोणीकृताकारान् निर्झराम्भःप्रपातान् निर्झरजलप्रवाहास्तान् अर्चिष्मत्या दीप्तिमत्या जपाकुसुमनिकाशप्रकाशयेत्यर्थः । स्वमूर्त्या स्वाकारेण व्याकुर्वाणा विवृण्वाना । विस्तृणाना इति यावत् । वित्तकोटीति । कनककोटीकोटीरश्वेतातपत्ररत्नसिंहासनरत्नवलयकरिबृन्दचामरप्रसूनमालिकारमणीयां विभुताविस्तृतिं वैभवातिशयं वो वितरतु । पृथुतरप्रधिपिण्डिकासानुरमणीयरथचरणवसुंधराधरधुरंधरस्यारविततिर्धातुनिःस्यन्दसंदोहसंबन्धकलुषिताकारनिर्झरजलप्रवाहान् पद्माकरप्रभापटलरमणीयस्वमूर्त्या विस्पष्टयन्ती सती कनककाहलकलाशिखा (?) मुक्ताछत्रचामरपीठिकाकाञ्चनभृङ्गारककिरीटकेयूरकण्ठिकाकुण्डलत्रिसरहाराहिता (?) ङ्गुलीयककनकोज्ज्वलकाञ्चीनूपुरतुरंगगजसुरतरुणीसंकाशपरिचारिकाप्रमुखानेकवस्तुनिष्कलां लक्ष्मीं विस्तारयत्वित्यर्थः ॥

ऐक्येन द्वादशानामशिशिरमहसां दर्शयन्ती प्रवृत्तिं
दत्तः स्वर्लोकलक्ष्म्यास्तिलक इव मुखे पद्मरागद्रवेण ।
देयाद्दैतेयदर्पक्षतिकरणरणप्रीणिताम्भोजनाभि-
र्नाभिर्नाभित्वमुर्व्याः सुरपतिविभवस्पर्शि सौदर्शनी वः ॥ ९१ ॥

द्वादशानामशिशिरमहसां सूर्याणामैक्येन । मेलनेनेत्यर्थः । संजातां वि(प्र)वृत्तिं निखिलतेजःपदार्थाभिभवनिरतिशयविजृम्भणं दर्शयन्ती ज्ञापयन्ती । दैतेयेति । दैत्याहंकारविनाशकरणं रणं तेन प्रीणितोऽम्भोजनाभिः श्रीरङ्गो यया सा तथा । प्रत्यर्थिप्राणसंहारचतुरसमरसंचारकोलाहलानन्दितनन्दगोपनन्दन इत्यर्थः । स्वर्लोकलक्ष्म्या मुखे पद्मरागद्रवेण माणिक्यसंघर्षणसंजातनिष्यन्दनेन । दत्तो रचितस्तिलक इव । सुदर्शनराजकृतप्रत्यर्थिनिरसनसंजनितहर्षोत्कर्षेण स्वर्लक्ष्मीरलंकृतेति व्यज्यते । सौदर्शनी नाभिः सुरपतिविभवस्पर्शि इन्द्रविभवं स्पृशतीति तथा । देवेन्द्रवैभवोपममित्यर्थः । उर्व्या नाभित्वं पृथ्वीनायकत्वं वो युष्माकं देयात् । स्वकीयप्रभापटलवलितद्वादशादित्यतेजःसच्छायसमक्षप्रतिपक्षरक्षःसंक्षयदक्षतासंमोदितदामोदरनिर्मूलितप्रतिपक्षपक्षलक्ष्मीरमणीयतया स्वर्लोकलक्ष्मीमुखकमलशृङ्गारहेतुभूतपद्मरागद्रवविरचितवर्तुलतिलक इव प्रकाशमाना सौदर्शनी पिण्डिका विलक्षितमहेन्द्रवैभवं क्ष्मानायकत्वं वितरत्वित्यर्थः ॥

शस्त्रश्यामे शताङ्गक्षितिभृति तरलैरुत्तरङ्गे तुरङ्गै-
स्त्वङ्गन्मातङ्गनक्रे कुपितभटमुखच्छायमुग्धप्रवाले ।
अस्तोकं प्राश्नुवाना प्रतिभटजलधौ पाटवं वाडवस्य
श्रेयो वः संविधत्तां श्रितदुरितहरा श्रीधरास्त्रस्य नाभिः ॥ ९२ ॥

शस्त्रैर्मण्डलाग्रखड्गैः श्यामे नीले शताङ्गक्षितिभृति शताङ्गानि रथा एव पर्वता यस्य स तस्मिन्। तरलैः। अशनिनिकरवच्चञ्चलैरित्यर्थः। तुरंगैरश्वपरम्पराभिरुत्तरङ्ग उद्गतास्तरङ्गाः कल्लोला यस्य स तस्मिन्। त्वङ्गन्मातङ्गनक्रे चलन्तो मातङ्गा एव नक्रा ग्राहा यस्य तस्मिन्। कुपितेति। कुपिताः प्रतिबलकलकलाकर्णनेन क्रुद्धा भटा वीरभटास्तेषां मुखानि तेषां छाया मुखच्छायं तदेव मुग्धानि रमणीयानि प्रवालानि विद्रुमाणि यस्य स तस्मिन् प्रतिभटजलधौ शत्रुसेनासागरे वाडवस्यास्तोकमनल्पं पाटवं कौशलं प्राश्नुवाना विस्तारयन्ती। प्रतिभटबलं शोषयन्तीति यावत्। श्रितदुरितहरा श्रीधरास्त्रस्य नाभिर्वः श्रेयो भद्रं संविधत्तां करोतु। उत्क्षिप्तखड्गसंचारश्यामले रथपर्वते त्वङ्गत्तुरङ्गसंप्लुततरङ्गावलीमङ्गले रौद्रे गजस्फुटितोपनक्रराजविराजिते (?) क्रुद्धप्रत्यर्थिसंरक्तमुखसौभाग्यविद्रुमे प्रतीपसेनाकूपारे वडवानलपाटवं प्राश्नुवाना अस्त्रराजस्य नाभिराश्रितभूतिं (?) भद्राणि सान्द्रयतु॥

ज्वालाचूडालकालानलचलनसमाडम्बरा सांपरायं
यासावासाद्य माद्यत्सुरभटसुभुजास्फोटकोलाहलाढ्यम्।
दैत्यारण्यं दहन्ती विरचयति यशोभूतिशुभ्रां धरित्रीं
सा वश्चक्रस्य नक्रस्यदमृदितगजत्रायिणी नाभिरव्यात्॥ १३॥

यासौ नाभिर्माद्यत्सुरभटसुभुजास्फोटकोलाहलाढ्यं चक्रराजसंचारचातुरीनिर्मूलितशत्रुमण्डलीसंदर्शनेन माद्यन्त उन्मस्तकविजृम्भणमेदुराः सुरभटास्तेषां भुजानामास्फोटः करपल्लवभुजशिखरेण बद्धप्रकोष्ठबाहोर्मध्ये वीरप्रदेशस्यास्फोटनेन संजनितः कुलिशघोषसंकाशशब्दस्तस्य कोलाहलो विजृम्भणं तेनाढ्यं युद्धमासाद्य। ज्वालेति। चूडा यस्यास्तीति चूडालः। ज्वालाभिश्चूडालः स चासौ कालानलश्च तस्य चलनं घोरान्तरसंचारस्तेन सदृश आडम्बर आस्फोटो यस्याः सा। दैत्यारण्यं दहन्ती सती धरित्रीं यशोभूतिशुभ्रां रक्षःकाननदहनसंजनितकीर्तिवैभवेन धवलां विरचयति। नक्रस्यदमृदितगजत्रायिणी नक्रस्य ग्राहस्य स्यदो वेगस्तेन मृदितो निष्पीडितः स चासौ गजश्च तं त्रायते इति गजत्रायिणी सा चक्रस्य नाभिर्वोऽव्यात्। चक्रविभ्रमसंदर्शनसंजनितदुर्वारखर्वगर्वपर्वतारूढसुपर्वसुभटभुजास्फोटनसंजातघोरघोषाटोपभयंकरसंगररङ्गमासाद्य ज्वालाजटिलप्रलयसमयपावकप्रतापप्रतिमप्रभावसुरवरनिकरनिपीडितदैत्यविपिनविलसन्दहनचतुरः स्वाभाविकस्वकीययशोवैभवधवलितवसुधाचक्रनक्रविक्रमाक्रान्तनिर्विक्रमगजेन्द्ररक्षणनिपुणव्यापारचक्रनाभिर्वो युष्मान्रक्षत्वित्यर्थः॥

विन्दन्ती सांध्यमर्चिर्विदलितवपुषः प्रत्यनीकस्य रक्तैः
स्फायन्नक्षत्रराशिर्दिशि दिशि कणशः कीकसैः कीर्यमाणैः।
नाकौकःपक्ष्मलाक्षीनवमदहसितच्छायया चन्द्रपादा-
न्राथाङ्गी विस्तृणाना रचयतु कुशलं पिण्डिकायामिनी वः॥ १४॥

विदलितवपुषो बहुविधप्रहारजर्जरीकृतशरीरस्य प्रत्यनीकस्य प्रतिपन्थिबलस्य रक्तैः प्रद्वरवशान्निर्गलद्रुधिरधाराभिः सांध्यमर्चिः । विकसितजपाकुसुमनिकाशप्रकारमित्यर्थः । विन्दन्ती प्राप्नुवन्ती दिशि दिशि सर्वासु दिक्षु कणशः कीर्यमाणैः शकलीकृत्य प्रक्षिप्यमाणैः कीकसैरस्थिभिः स्फायन्नक्षत्रराशिः प्रकाशमानो नक्षत्रराशिर्यस्याः सा । नाकौक इति । स्वर्लोकवासिविलासिनीनां नवमदेन पौनःपुन्येन मदिरास्वादनसंजातनवमदेन हसितानि निःशङ्कनिःसरद्दीर्घहासास्तेषां छाया कान्तिस्तया धवलिमतया चन्द्रपादानमृतकिरणकिरणान् विस्तृणाना राथाङ्गी पिण्डिकायामिनी नाभिरात्रिर्वः कुशलं रचयतु । निशितखड्गशत्रुशरीरखण्डननिरन्तरनिःसरद्रक्तधारापरम्पराप्रकटितसंध्यारागसामग्री स्वकीयविविधविहारखण्डितकीकसनिकुरुम्बप्रत्यक्षितनक्षत्रसमुन्मेषा विजृम्भितमधुरसास्वादनसंजातसमुल्लासविवशविबुधवधूनिःशङ्कहासकोलाहलप्रदर्शितशशिकरनिकरा चाक्री पिण्डिकायामिनी भवतां भद्रं करोत्वित्यर्थः ॥

निःसीमं निःसृताया भुजधरणिधराघाटतः कैटभारे-
राशाकूलंकषर्द्धेरहितबलमहाम्भोधिमासादयन्त्याः ।
चक्रज्वालापगायाश्चलदरलहरीमालिकादन्तुराया
बिभ्रत्यावर्तभावं भ्रमयतु भुवने पिण्डिका वः प्रशस्तिम् ॥ ९९ ॥

कैटभारे रक्षिणो भुजधरणिधराघाटतः भुज एव धरणिधरः पर्वतस्तस्याघाट आभोगः । विशालतेति यावत् । तस्मान्निःसीमं निःसृताया निरर्गलविनिर्गलिताया आशाकूलंकषर्द्धेः आशा दिश एव कूलानि तटानि कष्यन्ते संघर्ष्यन्ते यया सा आशाकूलंकषा तादृशी ऋद्धिर्यस्याः चलदरलहरीमालिकादन्तुरायाः चलन्ति च यान्यराणि तान्येव लहर्यस्तासां मालिकाभिर्दन्तुरा निम्नोन्नता तस्याः अहितबलमहाम्भोधिमासादयन्त्याः प्रत्यर्थिसेनार्णवं प्रविशन्त्याश्चक्रज्वालापगायाः सुदर्शनप्रभास्रवन्त्या आवर्तभावं बिभ्रती आवर्तत्वं दधाना पिण्डिका वः प्रशस्तिं प्रख्यातिं भुवने भ्रमयतु प्रचुरयतु । मुरहरकरशिखरिशिखरपरिसरतः प्रवहन्त्याः सकलदिक्कूलंकषविजृम्भमाणरमणीयतायाः तुङ्गतरतरङ्गपरम्परादन्तुरितोत्सङ्गायाः परबलजलधिमध्यं प्रविशन्त्याः सुदर्शनज्वालाकल्लोलिन्या आवर्तत्वं दधाना पिण्डिका भवतां सकलभुवनव्यापिनीं कीर्तिं तनोत्वित्यर्थः ॥

पाणौ कृत्वाहवाग्रे प्रतिभटविजयोपार्जितां वीरलक्ष्मी-
मानीतायास्ततोऽस्याः स्वसविधमसुरद्वेषिणा पूरुषेण ।
प्रासादं वासहेतोर्विरचितमरुणै रश्मिभिः सूचयन्ती
नाभिर्वो निर्मिमीतां रथचरणपतेर्निर्वृतिं निर्विघाताम् ॥ ९६ ॥

प्रतिभटानां विजयेनोपार्जितां वीरलक्ष्मीमाहवाग्रे युद्धवेदिकायां पाणौ कृत्वा । शत्रुजयलब्धवीरलक्ष्मीं कान्तां रणवेदिकायामेवोद्वहन्ति जेतारः । ततः स्वसमीपमानीताया

अस्या वीरश्रियो वासहेतोर्दैत्यद्वेषिणा पूरुषेण सुदर्शनेन कर्त्रा अरुणैः किरणैर्निर्मितं प्रासादं सूचयन्ती । पिण्डिका प्रासादवत्स्थितेति यावत् । रथचरणपतेर्नाभिर्वो निष्प्रत्यूहां निर्वृतिम् । ब्रह्मानन्दमित्यर्थः । उत्पादयतु । प्रत्यर्थिराजपरम्पराविजयसमागतवीरलक्ष्मीं परिणीय तस्याः स्वसमीप एव निवासार्थं दनुजकुलविलयनकरव्यापारेण सुदर्शनपूरुषेण विलसन्निपुणैः किरणैर्निर्मिताभिनवहर्म्यवद्विराजमाना चक्रपिण्डिका भवतामप्रतिममानन्दं संपादयत्वित्यर्थः ॥

डिण्डीरापाण्डुगण्डैररियुवतिमुखैः पिण्डिका कृष्णहेते-
रुच्चण्डाश्रुप्रवर्षैरुपरततिलकैरुक्तशौण्डीर्यचर्या ।
द्वित्रग्रामाधिपत्यद्रुहिणमदमषीदूषिताक्षक्षमाभृ-
त्सेवाहेवाकपाकं शमयतु भवतां कर्म शर्मप्रतीपम् ॥ १७ ॥

डिण्डीरापाण्डुगण्डैः फेनपाण्डुरगण्डैः । उच्चण्डाश्रुप्रवर्षैः । उच्चण्डानि धारालानि । अत्युत्कटानीति यावत् । अश्रुवर्षाणि येषां तैः । उपरततिलकैः प्रमृष्टतिलकैः । अरियुवतिमुखैः उक्तशौण्डीर्यचर्या भाषिता मदस्य वृत्तिर्यस्याः सा कृष्णहेतेः पिण्डिका । द्वित्रेति । द्वित्रग्रामाधिपत्येन संजातो द्रुहिणमदः सकलजगन्नायकोऽहमित्यहंकारः स एव मषी तया दूषितान्यन्धीकृतान्यक्षाणि इन्द्रियाणि येषां तेषां क्षमाभृतां सेवा यथेष्टविनियोज्यत्वं तस्यां हेवाक औत्सुक्यं स एव पाकः परिपाकः परिणामो यस्य तत् शर्मप्रतीपं सुखविरोधिकर्म शमयतु । 'अनञ्जनविलोचनैरकलितालकालंकृतैरनादृतकपोलकैर्विकलितप्रभाविभ्रमैः । अचुम्बितदरस्मितैर्गततललाटिकाचन्दनैः समुद्गलदश्रुभिः प्रतिमहीपकान्तामुखैः ॥' सूचितपराक्रमप्रतिभटविदाहिका प्रचण्डतरपिण्डिका कतिपयजनाधिपत्यमात्रेणाहं ब्रह्मेति मत्वा यः कश्चिद्दुरात्मा स्वसमीपगतमपि पूज्यं न पश्यति न शृणोति श्रोतव्यमेवं प्रकारेण मदान्धस्य तस्य सेवाहेवाकपाकं सुखपरम्परापरिपन्थिक्रियाकलापं निर्मूलयत्वित्यर्थः ॥

पर्याप्तामुन्नतिं या प्रथयति कमलं या तिरोभाव्य भाति
स्रष्टुः सृष्टेर्दवीयः कुवलयमहितं या बिभर्ति स्वरूपम् ।
भूम्ना स्वेनान्तरिक्षं कवलयति च या सा विचित्रा विधत्तां
दैतेयारातिनाभिर्द्रविणपतिपदद्वेषिणीं संपदं वः ॥ १८ ॥

नाभिः पर्याप्तां परिपूर्णाम् । निरतिशयामिति यावत् । उन्नतिमौन्नत्यं प्रथयति । निरतिशयातिशयप्रदानचातुर्यं प्रख्यापयतीत्यर्थः । या कमलं विकसितपद्मं तिरोभाव्य भाति प्रकाशते । स्वसौन्दर्येण कमलाद्रमणीयेत्यर्थः । या स्रष्टुर्ब्रह्मणः सृष्टेर्दवीयो दूरतमं कुवलयमहितं भूवलयपूजितं नाभीमण्डलसाम्यत्वाद्भूमण्डलं नाभीमण्डलाकाराकारितं संसृष्टं भवति तस्मादेव भूमण्डले नाभिमण्डलं पूजितं भवति । स्वरूपं बिभर्ति या स्वेन भूम्ना महत्त्वे-

नान्तरिक्षं कवलयति परिमेययति । अल्पयतीति यावत् । सा विचित्रा नानाप्रकारा दैतेयारातिनाभिर्द्रविणपतिपदद्वेषिणीं कुबेरसंपल्लङ्घिनीं संपदं विधत्ताम् । अनेन पद्येन पिण्डिकायां उन्नतत्वरमणीयत्वायत्ववर्तुलत्वमहत्त्ववत्त्वं प्रतिपादितं भवति ॥

वाणीवाङ्गैश्चतुर्भिः सदसि सुमनसां द्योतमानस्वरूपा
बाह्वन्तस्था मुरारेरभिमतमखिलं श्रीरिव स्पर्शयन्ती ।
दुर्गेवोग्राकृतिर्या त्रिभुवनजननस्थेमसंहारधुर्या
मर्यादालङ्घनं वः क्षपयतु महती हेतिवर्यस्य नाभिः ॥ ५९ ॥

वाणीव वाग्देवतेव चतुर्भिरङ्गैर्नेम्यरनाभ्यक्षैः । ज्वालाया नेम्यन्तःपातित्वात् । वाग्देवताङ्गानि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्येवमाकारेण 'चत्वारि वाक्परिमितापदानि' इति श्रुतिसिद्धध्वनिवर्णपदवाक्यरूपाणि तैरङ्गैरवयवैः सुमनसां देवानां विदुषां च सदसि द्योतमानस्वरूपा सा श्रीरिव मुरारेर्बाह्वन्तस्था करकिसलयगर्भसिंहासनस्था अखिलमभिमतमभ्यर्थितार्थप्रपञ्चं स्पर्शयन्ती । ददतीत्यर्थः । दुर्गेव पार्वतीवोग्राकृतिर्नाभिस्त्रिभुवनजननस्थेमसंहारधुर्या भुवनत्रयजननस्थितिसंहृतिसमर्था प्रकाशते । अयमर्थः—अङ्गैर्द्योतमानस्वरूपेत्यनेन वाणी उत्पत्तिशक्तिरित्यवगन्तव्या । अभिमतार्थान् प्रदाय रक्षतीत्यनेन श्रीः स्थितिशक्तिः । उग्राकृतिरित्यनेन दुर्गा संहृतिशक्तिरित्यवगन्तव्या । एवंप्रकारेण प्रतिनियतव्यापारशक्तियोगात्प्रतिनियतस्रष्ट्रयादिकर्तृभ्यो वाणीशश्रीशदुर्गेशेभ्योऽपि जननस्थेमसंहारधुर्येत्यनेन सुदर्शननाभिरेवाधिकेत्यवगन्तव्यम् । सा हेतिवर्यस्य नाभिर्मर्यादालङ्घनं निरुपाधिकशेषत्वमात्मनां मर्यादा तस्या अतिक्रमणं स्वातन्त्र्याभिमानं क्षपयतु ॥

स्रग्भिः संतानजाभिर्मधुरमधुरसस्यन्दसंदोहिनीभिः
पाटीरैः प्रौढचन्द्रातपचयसुषमालोपनैर्लेपनैश्च ।
धूपैः कालागुरूणामपि सुरसुदृशो विस्रमर्चासु यस्या
गन्धं रुन्धन्ति सा वश्चिरमसुरभिदो नाभिरव्यादभव्यात् ॥ ६० ॥

सुरसुदृशो देवरमण्यो यस्या नाभ्या विस्रमशुभगन्धं खण्डितशत्रुशरीरशोणितमांससंबन्धसंजातदुर्गन्धमर्चासु पूजासु क्रियमाणासु सतीषु संतानजाभिः पारिजातप्रसूनरचिताभिर्मधुरमधुरसस्यन्दसंदोहिनीभिः मधुरः स्वादुश्चासौ मधुरसः पुष्परसस्तस्य स्यन्दो निःस्यन्दस्तस्य संदोहः समृद्धिरासां स्रजामस्तीति संदोहिनीभिः । बहलगलदमलमधुरतरकुसुमरसरुचिराभिरिति यावत् । स्रग्भिः प्रौढचन्द्रातपचयसुषमालोपनैः पूर्णचन्द्रज्योत्स्नाचयसुषमां लुम्पन्ति लोपनास्तैः पार्वणचन्द्रचन्द्रिकारमणीयतासंहारिभिरित्यर्थः । पाटीरैश्चन्दनसंबन्धिभिर्लेपनैः । चर्चाभिरिति यावत् । कालागुरूणां कालागुरुप्रभृत्यनेकसुगन्धिद्रव्यसंमेलनविरचितधूपैश्च रुन्धन्ति तिरोभावयन्ति असुरभिदो नाभिर्वश्चिरमभव्यात् चिरंतनादमङ्गलात् । जननमरणादित्यर्थः । अव्यात् । चञ्चरीकचञ्चुपुटाञ्चलसमञ्चितसौकुमार्यसंचयैर्निर-

न्तरानिःसरन्मकरन्दबिन्दुवृन्दसुन्दरगन्धवहमन्दारकुसुममञ्जरीप्रपञ्चैर्हिमजलम्रदितमृगमदचन्द्रचन्दनप्रमुखादिव्यानुलेपनैश्च संफलितसुरवरनिकरचतुरघ्राणकर्णैर्धूपैश्च साधनैर्वञ्चितसंचरत्काञ्चनपाञ्चालिकाभिः सुरसुन्दरीभी रुद्धविकलितसुररिपुनिकरवर्ष्मनिःसरद्रुधिरपिटलविस्रगन्धा चक्रराजस्य नाभिरभव्यादव्यादित्यर्थः ॥

अंहः संहत्य दग्ध्वा प्रतिजनिजनितं प्रौढसंसारवन्या-
दूराध्वन्यानधन्यान्महति विनतिभिर्धामनि स्थापयन्ती ।
विश्रान्तिं शाश्वतीं या नयति रमयतां चक्रराजस्य नाभिः
संयन्मोमुह्यमानत्रिदशरिपुदशासाक्षिणी साक्षिणी वः ॥ ६१ ॥

(इति नाभिवर्णनम्)

या पिण्डिका विनतिभिः प्रपन्नानुष्ठितप्रपत्तिभिः प्रतिजनि जनुषि जनुषि जनितं संपादितमंहो दुरितं संहत्य राशीकृत्य दग्ध्वा । मोक्षप्रतिबन्धोपायसंचयं भस्मयित्वेत्यर्थः । प्रौढसंसारवन्यादूराध्वन्यान् प्रौढो दुरुत्तरः संसार एव वन्या वनसमूहस्तस्यां दूरं चिरकालमध्वन्यान् अध्वगान् अभ्यागतान् । प्रपत्त्यनुष्ठानात्पूर्वमध्वन्यानित्यर्थः । महति निरतिशयानन्दवैभवे धामनि स्थाने स्थापयन्ती अभिषेचयन्ती शाश्वतीं विश्रान्तिं पुनरावृत्तिरहितामानन्दसंपत्तिं नयति प्रापयति संयन्मोमुह्यमानत्रिदशरिपुदशासाक्षिणी संयति युद्धेऽतिशयेन मुह्यमानाः । चक्रप्रहारपरवशा इत्यर्थः । ते च ते त्रिदशरिपवस्तेषामवस्था तस्याः साक्षिणी सा चक्रराजस्य नाभिर्वोऽक्षिणी लोचने रमयतां क्रीडयतु । आनन्दयत्वित्यर्थः ॥ इति नाभिवर्णनम् ॥

श्रुत्वा यन्नामशब्दं श्रुतिपथकटुकं देवनक्रीडनेषु
स्वर्वैरिस्वैरपत्न्यो भयविवशधियः कातरन्यस्तसाराः ।
मन्दाक्षं यान्त्यमन्दं प्रतियुवतिमुखैर्दर्शितोत्प्रासदर्पै-
रक्षं सौदर्शनं तत्क्षपयतु भवतामेधमानां धनाशाम् ॥ ६२ ॥

स्वर्वैरिस्वैरपत्न्यो नाकशत्रुसंबन्धिन्यो यथेष्टं वर्तिन्यो नितम्बिन्य इति यावत् । देवनक्रीडनेषु पाशककृतक्रीडनेषु । द्यूतक्रीडास्वित्यर्थः । श्रुतिपथकटुकम् । कर्णपथपरिपन्थिनमिति यावत् । यन्नामशब्दं यस्याक्षस्य नामशब्दो वाचकशब्दस्तं श्रुत्वा भयविह्वलधियः कातरन्यस्तसाराः कातरं व्याकुलं न्यस्ताः सारा याभिस्ताः दर्शितोत्प्रासदर्पैस्तदानीमक्षशब्दश्रवणभयसंजातवैकल्यावलोके दर्शित उत्प्रासो मन्दस्मितं दर्पो गर्वश्च यैस्तानि तैः प्रतियुवतिमुखैर्बन्दीकृतप्रतिपक्षवधूमुखैः साधनैरमन्दमनल्पं मन्दाक्षं व्रीडां यान्ति प्राप्नुवन्ति सौदर्शनं तदक्षमेधमानां धनाशां धनविषयवाञ्छां क्षपयतु । 'चक्राक्षक्षोभलक्ष्यक्षतविबुधरिपुस्वैरपत्न्यः प्रकामं द्यूतक्रीडासु शब्दं श्रुतिपथकटुकं ह्यक्षमित्याकलय्य । भीताः संत्यक्तशाराः सुरयुवतिमुखं हासगर्भं समीक्ष्य व्रीडाविद्धा तदक्षं क्षपयतु भवतामेधमानां धनाशाम् ॥' वर्धमानं च गर्वमित्यर्थः ॥

व्यस्तस्कन्धं विशीर्णप्रसवपरिकरं प्रत्तपत्रोपमर्दं
संयद्वर्षासु तर्षातुरखगपरिषत्पीतरक्तोदकासु ।
अक्ष्णं रक्षस्तरूणामशनिवदशनैः प्रापतन्मूर्ध्नि मूर्ध्नि
स्तादस्त्राधीशितुर्वः स्तबकितयशसे द्वेषिणां प्लोषणाय ॥ ६३ ॥

तर्षातुरखगपरिषत्पीतरक्तोदकासु तृष्णापीडितपक्षिसमूहपीतरक्तोदकासु संयद्वर्षासु युद्धवर्षसमयेषु रक्षस्तरूणां मूर्ध्नि मूर्ध्नि अशनिवद्दम्भोलिरिव व्यस्तस्कन्धं व्यस्ता भग्नाः स्कन्धाः शाखाश्छिन्नाः कण्ठाश्च यस्मिन् कर्मणि तत् । विशीर्णप्रसवपरिकरं विशीर्णा नष्टाः प्रसवाः पुष्पाणि फलानि च तेषां परिकराः समुदायाः विशीर्णाः शकलीकृताः प्रसवा गर्भपाताः परिकराः परिवारा यस्मिन्कर्मणि तत् । प्रत्तपत्रोपमर्दं प्रत्तो दत्तः पत्राणां पर्णानां वाहनानामुपमर्दो विनाशो यस्मिन्कर्मणि तत् । एतानि त्रीण्यपि पतनक्रियाविशेषणानि । अशनैः शीघ्रमापतत् अस्त्राधीशस्याक्ष्णं स्तबकितयशसे । अनेन कीर्तिप्रसूनोत्पत्तिहेतुर्दोहदविशेषो ध्वन्यते । द्वेषिणां प्लोषणाय शत्रूणां दहनाय स्ताद्भूयात् ॥

दीक्षां सङ्ग्रामसत्रे महति कृतवतो दीप्तिभिः संहताभि-
र्जिह्वाले सप्तजिह्वे दनुजकुलहविर्जुह्वतो नेमिजुह्वा ।
वैकुण्ठास्त्रस्य कुण्डं महदिव विलसत्पिण्डिकावेदिमध्ये
दिश्याद्दिव्यर्द्धिदेश्यं पदमिह महतामक्षतोन्मेषमक्ष्णम् ॥ ६४ ॥

महति सर्वोत्तरे सङ्ग्रामसत्रे युद्धयागे दीक्षां कुर्वतो दीक्षितस्य सतः संहताभिः संघीभूताभिर्दीप्तिभिर्जिह्वाले जिह्वावति सप्तजिह्वे वह्नौ दनुजकुलमेव हविर्हव्यं नेमिजुह्वा प्रधिरेव जुहूः स्रुग्विशेषस्तया जुह्वतस्त्यजतः । प्रक्षिपत इति यावत् । वैकुण्ठास्त्रस्य चक्रस्य पिण्डिका वेदिमध्ये नाभिवेदिकामध्यप्रदेशे महद्गम्भीरं कुण्डमिव विलसद्रमणीयम् अक्षतोन्मेषं अक्षतः प्रवृद्ध उन्मेषो विकासो यस्य तदक्ष्णं भवतामिह लोके दिव्यर्द्धि देश्यं स्वर्गसंभृतविभूतिकल्पं पदं दिश्यात् ॥

तुङ्गाद्दोरद्रिशृङ्गाद्दनुजविजयिनः स्पष्टदानोद्यमानां
शत्रुस्तम्बेरमाणां शिरसि निपततः स्रस्तमुक्तास्थिपुञ्जे ।
रक्तैरभ्यक्तमूर्तेर्विदलनगलितैर्व्यक्तवीरायितर्द्धे-
र्हर्यक्षस्यारिभङ्गं जनयतु जगतामीडितं क्रीडितं वः ॥ ६५ ॥

दनुजविजयिनः श्रीरङ्गिणस्तुङ्गादुन्नतात् । उदारादित्यर्थः । दोरद्रिशृङ्गाद्बाहुपर्वतशिखरात् । अग्रप्रदेशादित्यर्थः । तस्मात्स्पष्टदानोद्यमानां स्पष्टो दानस्य मदजलस्योद्यम उदयो येषां गजानां स्पष्टो दाने खण्डने उद्यम उद्योगविशेषो येषां शत्रूणां तेषां शत्रुस्तम्बेरमाणां प्रतीपमहीपद्विपानां स्रस्तमुक्तास्थिपुञ्जे मुक्तावद्धवलान्यस्थीनि तेषां पुञ्जः समूहः

स्रस्ता विगलिता मुक्तास्थिपुञ्जा यस्मात् तस्मिन् शिरसि निपततः विदलनगलितैर्विदलनेन शत्रुशिरःकपोलविपाटनेन गलितैर्नैरन्तर्येण निःसृतै रक्तैः शोणितैरभ्यक्तमूर्तेर्लिप्तविग्रहस्य व्यक्तवीरायितर्द्धेः वीरायिता वीरवदाचरिता सा चासौ ऋद्धिश्चेति । व्यक्ता वीरायितर्द्धिर्यस्य स तस्य हर्यक्षस्य हरिः सुदर्शनं श्रीरङ्गिसंकल्पाकारकारित्वाद्धरिरित्युच्यते । तस्य हर्यक्षस्य सिंहस्य च जगतामीडितं जगद्भिः स्तूयमानं क्रीडितं क्रीडाविनोदो वोऽरिभङ्गं जनयतु ॥

उन्मीलत्पद्मरागं कटकमिव धृतं बाहुना यन्मुरारे-
दीप्तान्रश्मीन्दधानं नयनमिव यदुत्तारकं विष्टपस्य ।
चक्रेशार्कस्य यद्वा परिधिरभिदधद्दैत्यहत्यामिव द्रा-
गक्षं पक्षे पतित्वा परिघटयतु वस्तद्दृढिष्ठां प्रतिष्ठाम् ॥ ६६ ॥

दीप्तान् रश्मीन् प्रकाशमानान् किरणान् दधानं सद्यदक्षं मुरारेर्बाहुना दक्षिणभुजदण्डेनोन्मीलत्पद्मरागं उन्मीलन्तो देदीप्यमानाः पद्मरागाः शोणमणयो यस्मिंस्तत् शिलावत्पार्श्वप्रदेशप्रद्योतमानरागा अर्धरागाः पार्श्वद्वयप्रकाशमानरागाः पूर्वापरभागयोः प्रदीपाङ्कुरवत्प्रकाशमानरागाः प्ररूढरागाः पूर्णरागाः एवं प्रकारेण चतुर्विधाः पद्मरागमणयः । प्ररूढरागपद्मरागकीलितकटकमिव धृतमाकलितम् । यदक्षं दीप्तान् रश्मीन्दधानं सत् उत्तारकमुन्नतकनीनिकं उत्तारयतीत्युत्तारकं रक्षकं च विष्टपस्य भुवनस्य नयनमिव नेत्रमिव निरपायोपायमिति । यदक्षं दैत्यहत्यामभिदधद्ब्रुवाणं चक्रेशार्कस्य चक्रप्रभुचण्डकिरणस्य परिधिर्वा परिवेष इव तदक्षं पक्षे पतित्वा युष्मत्पक्षपाती भवद्वो युष्माकं द्रढिष्ठां दृढतराम् । शाश्वतीमिति यावत् । प्रतिष्ठां दृष्टादृष्टैश्वर्यसमृद्धितयावस्थानं द्राक् शीघ्रं परिघटयतु संयोजयतु ॥

क्रीडत्प्राक्रोडदंष्ट्राहतिदलितहिरण्याक्षवक्षःकपाट-
प्रादुर्भूतप्रभूतक्षतजसमुदितारुण्यमुद्रं समुद्रम् ।
उन्मीलत्किंशुकाभैरुपहसदमितैरंशुभिः संशयघ्नी-
मक्षं चक्रस्य दत्तामघशतशमनं दाशुषी शेमुषी वः ॥ ६७ ॥

प्रागाद्यश्चासौ क्रोडो वराहश्च । क्रीडंश्चासौ प्राक्रोडश्च । क्रीडत्प्राक्रोडविग्रह इत्यर्थः । तस्य दंष्ट्रा तया हतयः कुट्टनानि ताभिर्दलितं विदारितं हिरण्याक्षस्यासुरस्य वक्षो भुजान्तरालमेव कवाटं तच्च हिरण्याक्षवक्षःकवाटं च तस्मात्प्रादुर्भूतं निरर्गलनिर्गलितं प्रभूतं सान्द्रं क्षतजं तेन समुदितं संजातमारुण्यं शोणिमा तदेव मुद्रा चिह्नं यस्य तं समुद्रम् । उन्मीलत्किंशुकाभैर्विलसत्पलाशकुसुमसंकाशैरमितैरनन्तैरंशुभिः किरणैरुपहसत् । चक्रस्याक्षं कर्तृ अघशतशमनं दाशुषीं प्रदात्रीं संशयघ्नीं संशयोऽनवधारणज्ञानं तं हन्तीति संशयघ्नी तां शेमुषीं मनीषां दत्तां दिशतु ॥

पद्मोल्लासप्रदं यज्जनयति जगतीमेधमानप्रबोधां
यस्य च्छायासमाना लसति परिसरे रोहिणी तारकाग्र्या ।
नानाहेत्युन्नतत्वं प्रकटयति च यत्प्राप्तकृष्णप्रयाणं
त्रेधा भिन्नस्य धाम्नः समुदय इव यत्पातु वश्चाक्रमक्षम् ॥ ६८ ॥

यदक्षरमहस्कराख्यमहश्च पद्मोल्लासप्रदं पद्मा श्रीरङ्गनायिका तस्या उल्लास आनन्दस्तज्जनितपारवश्यं पद्मानि कमलानि तेषामुल्लासो विकासस्तं प्रददातीति पद्मोल्लासप्रदं सज्जगतीं लोकमेधमानप्रबोधामेधमानः प्रबोधः प्रज्ञा यस्याः सा तां जनयति प्रादुर्भावयति । सूर्यस्य प्रकाशरूपत्वाच्च सुदर्शनस्य ज्ञानतेजसोरुत्पत्तिस्थानत्वात् । उदयति रवौ चक्रे च सर्वे प्रवर्धमानप्रबोधा भवन्ति । यस्याक्षस्य चन्द्राख्यतेजसश्च रोहिणी तारकाग्र्या आरुण्येन रोहिणीनक्षत्रश्रेष्ठा । अथवा रोहिणी अरुणा । 'रोहिणी वसुदेवस्य पत्न्यां नक्षत्रशोणयोः' इति निघण्टुः । यद्वा तारकेण प्रणवेन श्रेष्ठा । अक्षमध्ये प्रणवः प्रणवमध्ये देवः । तस्मात्प्रणवसंबन्धित्वेन श्रेष्ठा । यद्वा तारकाग्र्या प्रणवानन्तरं तमःशब्दवाच्याहंकाराद्यनिष्टजातं निरस्य पारतन्त्र्यादि प्रापयन्तीत्यर्थः । अत एवासमानं निःसमानं छाया कान्तिः परिसरे समीपे लसति । चन्द्रपक्षे तु तारकाग्र्या नक्षत्रश्रेष्ठा रोहिणी चन्द्रभार्या छायासमाना सूर्यभार्यासदृशी । अथवा रोहिणीनक्षत्राग्रप्रदेशवर्तिनी असमानच्छाया निरुपमचन्द्रिका परिसरे लसति । यदक्षं कृशानुश्च कृष्णस्य प्रयाणं प्राप्तं कृष्णस्य प्रणायं येन तत्तादृशं सत् नाना हेत्युन्नतत्वं शार्ङ्गाद्यायुधेभ्य उन्नतत्वम् । कृशानुपक्षे तु प्राप्तं नीलप्रायं वर्त्म येन तत् । तस्मादेव कृष्णवर्त्मेत्युच्यते । नानाविधाभिर्हेतिभिर्ज्वालाभिरौन्नत्यं प्रकटयति । एवं त्रेधाभिन्नस्य धाम्नस्तेजसः समुदय इव स्थितं चाक्रमक्षं वः पातु ॥

शोचिर्भिः पद्मरागद्रवसमसुषमैः शोभमानावकाशं
प्रत्यग्राशोकरागप्रतिभटवपुषा भूषितं पूरुषेण ।
अन्तः स्वच्छन्दमग्नोत्थितभृगुतनयं क्षत्रियाणां हताना-
मारब्धं शोणितौघैः सर इव भवतो दिव्यहेत्यक्षमव्यात् ॥ ६९ ॥

पद्मरागद्रवसमसुषमैः पद्मरागघर्षणसंजातरसेन सदृशी निरतिशया शोभा येषां तानि तैः शोचिर्भिः शोभमानावकाशं विमानमध्यप्रदेशं तत् प्रत्यग्राशोकरागप्रतिभटवपुषा विकसदशोककुसुमसंकाशविग्रहेणेत्यर्थः । पुरुषेण सुदर्शनपुरुषेण भूषितमलंकृतम् । अधिष्ठितमित्यर्थः । तथावस्थितम् । किमिव । हतानां क्षत्रियाणां शोणितौघैरारब्धम् । अन्तःस्वच्छन्दमग्नोत्थितभृगुतनयं अन्तःसरोमध्ये स्वच्छन्दमग्नः स्वेच्छामग्नो मज्जनानन्तरमुत्थितो भृगुतनयो यस्मिंस्तत्सर इव स्थितं दिव्यहेत्यक्षं भवतो युष्मानव्यात् । शोणमणिद्रवसपक्षप्रभाव्याप्तान्तरावकाशं परिहसितविकसदशोककुसुमरागारुणतरविग्रहेण पुरुषेणाधिष्ठितं सत्तदानीं खण्डितराजकण्ठोपकण्ठधमनीमुखनिरन्तरपातरुधिरप्रवाहविरचितं लीलानिर्मग्नोत्थितभृगुतनयसरोवरमिव स्थितमक्षं युष्मान्यातित्यर्थः ॥

मत्तानामिन्द्रियाणां कृतविषयमहाकाननक्रीडनानां
सृष्टं चक्रेश्वरेण ग्रहणधिषणया वारिवद्वारणानाम् ।
गम्भीरं यन्त्रगर्तं कमपि कृतधियो मन्वते यत्प्रदेया-
दस्थूलां संविदं वस्त्रिजगदभिमतस्थूललक्षं तदक्षम् ॥ ७० ॥

कृतधियो निश्चितबुद्धयः यदक्षं कर्म कृतविषयमहाकाननक्रीडनानां महत्तरेष्वरण्येषु क्रीडनानि विनोदाः कृतानि महाकाननक्रीडनानि यैस्तेषां मत्तानां मदधारादर्पितानां वारणानां ग्रहणधिषणया जिघृक्षया चक्रेश्वरेण महाराजेन सृष्टं वारिवत् । 'वारी तु गजबन्धनी' इत्यमरः । कृतविषयमहाकाननक्रीडनानां शब्दादिविषयेषु क्रीडनानि विषयक्रीडनानि । कृतानि विषयक्रीडनानि यैस्तेषां मत्तानामसद्विषयव्यापृतनियमनबुद्ध्या चक्रेश्वरेण विरचितं गम्भीरं निम्नं कमपि गर्तं यन्त्रकूपमिति मन्वते विचारयन्ति । त्रिजगदभिमतस्थूललक्षं त्रिजगतामभिमतार्थान्विषयीकृत्य वदान्यं तदक्षं वोऽस्थूलां सूक्ष्मां संविदं प्रदेयाद्दिश्यात् । नीरन्ध्रविपिनविहरमाणमत्तमातङ्गग्रहणाय महाराजविरचितवारिवद्विषयादिविशृङ्खलविहारपरायणकरणनिकरनियमननिरन्तररथपथविरचितयन्त्रगर्तमिति शिक्षितबुद्धिभिर्निश्चीयमानं त्रिभुवनाभिमतार्थप्रदानदीक्षितमक्षं भवतामुभयविभूतिसाक्षात्करणसमर्थां प्रमां प्रदद्यादित्यर्थः ॥

प्राणादीन्संनियम्य प्रणिहितमनसां योगिनामन्तरङ्गे
तुङ्गं संकोच्य रूपं विरचितदहराकाशकृच्छ्रासिकेन ।
प्राप्तं यत्पूरुषेण स्वमहिमसदृशं धाम कामप्रदं वो
भूयात्तद्भूर्भुवःस्वस्त्रयवरिवसितं पुष्कराक्षायुधाक्षम् ॥ ७१ ॥

प्राणादीन्संनियम्य योगतन्त्रोक्तप्रकारेण निरुध्य प्रणिहितमनसामात्मनि नियतचित्तानां योगिनामन्तरङ्गे हृदये तुङ्गमुन्नतं रूपं गर्भगर्तैकदेशास्थितनिखिलब्रह्माण्डजातं दिव्यमङ्गलविग्रहं संकोच्याणूकृत्य विरचितदहराकाशकृच्छ्रासिकेन विरचिता दहराकाशे कृच्छ्रेण निर्बन्धेनासिकावस्थानं येन स तेन पुरुषेण स्वमहिमसदृशं स्ववैभवोपपन्नं धाम स्थानं यदक्षं प्राप्तं प्रापि । परमाणौ मेरुगिरिस्थितिरिव दहराकाशावस्थानेन संजनितपरिश्रमपरिहरणाय विश्रामयोग्यं चक्राक्षमध्यासितमित्यर्थः । भूर्भुवःस्वस्त्रयवरिवसितं लोकत्रयपूजितं पुष्कराक्षायुधाक्षं वः कामप्रदं भूयात् । प्राणादिसमीरणसमाजं संनिरुध्य वशीकृतस्वान्तानां हृदयेषु स्वकीयविग्रहसंकोचपूर्वकं सूक्ष्मतरदहराकाशमध्यवर्तिना पुरुषेण सूक्ष्मकस्थलावस्थितिजनितक्लेशापनोदायाधिष्ठितं निखिलभुवनपूजितं पद्माक्षायुधाक्षं युष्मदभिलषितप्रदं भूयादित्यर्थः ॥

विद्धान्वीध्रेण धाम्ना चरणनखभुवा बद्धवासस्य मध्ये
चक्राध्यक्षस्य बिभ्रत्परिहसितजपापुष्पकोषान्प्रकाशान् ।

शुभ्रैरभ्रैरदभ्रैः शरदि तत इतो व्योम विभ्राजमानं
प्रातस्त्यादित्यरोचिस्ततमिव भवतः पातु राथाङ्गमक्षम् ॥ ७२ ॥

मध्येऽक्षप्रदेशे बद्धवासस्य कृतावस्थस्य चक्राध्यक्षस्य नखभुवा पादाब्जनखजातेन वीध्रेण विमलेन धाम्ना तेजसा विद्धान्संमिश्रान्परिहसितजपापुष्पकोशान्। तृणीकृतजपाकुसुमगर्भरागानित्यर्थः। प्रकाशान्बिभ्रद्दधत् शुभ्रैरदभ्रैर्बहुलैर्मेघैरितस्ततो विद्धं संपृक्तं प्रातस्त्यादित्यरोचिस्ततं प्रातःकालीनरविकरव्याप्तं विभ्राजमानं व्योमेव स्थितं रथाङ्गमक्षं भवतः पातु। स्वकीयावस्थानविभूषितं चक्राक्षमध्यप्रदेशस्थपुरुषस्य चरणनखचन्द्रसान्द्रचन्द्रिकोन्मुद्रितान् विकसितजपाप्रसूनगर्भदलरागसोदरान् किरणान्दधानं तदानीं शारदनीरदपटलपरिवृतमुद्यद्रविकिरणरञ्जितगगनतलमिव स्थितं प्रकाशमानं रथाङ्गावयवभूतमक्षं युष्मान्रक्षत्वित्यर्थः॥

श्रीवाणीवाङ्मृडान्यो विदधति भजनं शक्तयो यस्य दिक्षु
प्राह व्यूहं यदाद्यं प्रथममपि गुणं भारती पाञ्चरात्री।
घोरां शान्तां च मूर्तिं प्रथयति पुरुषः प्राक्तनः प्रार्थनाभि-
र्भक्तानां यस्य मध्ये दिशतु तदनघामक्षमध्यक्षतां वः ॥ ७३ ॥

पाञ्चरात्री पञ्चरात्रसंबन्धिनी भारती कर्त्री यदक्षं कर्म आद्यं व्यूहं वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धव्यूहरूपं प्रथममपि गुणं ज्ञानाख्यं गुणं आह। श्रीवाणीवाङ्मृडान्य एता वासुदेवादीनां शक्तयो दिक्षु प्राच्यादिषु स्थिताः सत्यो यस्य वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभूतसाक्षस्य भजनं सेवां विदधति कुर्वन्ति। अक्षस्य प्रथमगुणत्वं च कुत्रेत्याशङ्कमानं प्रति लिख्यते—'वासुदेवादिकं चक्रं व्यूहं प्राथमिकं विदुः। उभयोरपि तादात्म्यं ब्रह्मसंकल्पभावतः॥ अजडं स्वात्मसंबोधि निःसङ्गं सर्वगाहनम्। ज्ञानं नाम गुणं प्राहुः प्रथमं गुणचिन्तकाः॥ स्वरूपं ब्रह्मणस्तच्च गुणश्च परिकीर्तितः। जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः परिगीयते॥ कर्तृत्वं नाम यत्तस्य स्वातन्त्र्यपरिबृंहितम्। ऐश्वर्यं नाम तत्प्रोक्तं गुणतत्त्वार्थचिन्तकैः॥ श्रमहानिस्तु या तस्य सततं कुर्वतो जगत्। बलं नाम गुणस्तस्य कथितं गुणचिन्तकैः॥ तस्योपादानभावेन विकारविरहो हि यः। वीर्यं नाम गुणः सोऽयमच्युतत्वापराह्वयः॥ सहकार्यनपेक्षा या तत्तेजः समुदाहृतम्। एते शक्त्यादयः पञ्च गुणा ज्ञानस्य कीर्तिताः॥ ज्ञानमेव परं रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः। तदा तु चक्रमित्याहुर्ब्रह्मयाथात्म्यवेदिनः॥' इत्यहिर्बुध्न्यसंहितायामुक्तसाक्षस्य मध्यस्थितः प्राक्तनपुरुष आदिपुरुषो भक्तानां प्रार्थनाभिर्घोरां शान्तां च मूर्तिं प्रथयति। अस्यायमर्थः—यदा भक्ताः शत्रुनिरसनं प्रार्थयन्ते तदा शत्रूनुद्दिश्योग्रविग्रहो भवति। यदेष्टप्राप्तिमीहन्ते तदा प्रसन्नविग्रहो भवति। तदक्षं वो निर्दोषामध्यक्षतामाधिपत्यं दिशतु॥

रक्षःपक्षेण रक्षन्क्षतममरगणं लक्ष्यैवलक्ष्यमाजौ
लक्ष्मीमक्षीयमाणां बलमथनभुजे वज्रशिक्षानपेक्षे।

निक्षिप्य क्षिप्रमध्यक्षयति जगति यद्दक्षतां दिव्यहेते-
रक्षामामक्षमां वः क्षपयतु भवतामक्षजिल्लक्षमक्षम् ॥ ७४ ॥

(इत्यक्षवर्णनम्)

यदक्षं कर्तृ आजौ रणे रक्षः पक्षेण रक्षसां यः पक्षस्तेन शतं निहतं लक्ष्यवैलक्ष्यं लक्ष्यं वैलक्ष्यं व्रीडा यस्य तममरगणं रक्षत् । वज्रशिक्षानपेक्षे बलमथनभुजे अक्षीयमाणां प्रवर्धमानां लक्ष्मीमैश्वर्यं क्षिप्रं निक्षिप्य निधाय दक्षतां स्वकीयसामर्थ्यम् । अघटनाघटकत्वमित्यर्थः । जगति लोके अध्यक्षयत्यपरोक्षयति । अक्षजिल्लक्ष्यं जितेन्द्रियसनकादिलक्ष्यं दिव्यहेतेस्तदक्षं भवतामक्षामां महत्तरां तामक्षान्तिम् । असहनतामिति यावत् । क्षपयतु निर्मूलयतु । रणक्षितिविचक्षणराक्षसपरिक्षतसंलक्षितवैलक्ष्यसहस्राक्षपक्षसंरक्षणदीक्षितं जिताक्षचित्तलक्ष्यमनपेक्षितवज्रशिक्षसुराध्यक्षवक्षसक्षयां लक्ष्मीं क्षिप्रं निक्षिप्य स्वदक्षतां दिक्षु प्रत्यक्षयदक्षं भवदक्षामामक्षमां क्षपयत्वित्यर्थः ॥ इत्यक्षवर्णनम् ।

ज्योतिश्चूडालमौलिस्त्रिनयनवदनः षोडशोत्तुङ्गबाहुः
प्रत्यालीढेन तिष्ठन्प्रणवशशधराधारषट्कोणवर्ती ।
निःसीमेन स्वधाम्ना निखिलमपि जगत्क्षेमवन्निर्मिमाणो
भूयात्सौदर्शनो वः प्रतिभटपरुषः पूरुषः पौरुषाय ॥ ७५ ॥

ज्योतिश्चूडालमौलिर्ज्वालाभिरूर्ध्वाग्रजटावान्मौलिर्यस्य सः । त्रिनयनवदनः । षोडशोत्तुङ्गबाहुः । प्रत्यालीढेनावस्थानविशेषेण तिष्ठन्नवतिष्ठमानः । प्रणवेति । तारचन्द्रावाधारौ यस्य षट्कोणचक्रस्य तत्तथा तत्र वर्तत इति षट्कोणवर्ती । निःसीमेन निरवधिकेन स्ववैभवेन निखिलमपि जगत् क्षेमवद्विद्यमानकुशलं निर्मिमाणः कुर्वाणः । प्रतिभटपरुषः प्रतिपक्षभयंकर इत्यर्थः । सौदर्शनः पुरुषश्चक्रमध्यवर्ती पुमान् भवतां पौरुषाय पुंस्त्वाय भूयात् ॥

वाणी पौराणिकी यं प्रथयति महितं प्रेक्षणं कैटभारेः
शक्तिर्यस्येषुदंष्ट्रानखपरशुमुखव्यापिनी तद्विभूत्याम् ।
कर्तुं यतत्त्वबोधो न निशितमतिभिर्नारदाद्यैश्च शक्यो
दैवीं वो मानुषीं च क्षिपतु स विपदं दुस्तरामस्त्रराजः ॥ ७६ ॥

पौराणिकी वाणी यं पुरुषं कैटभारेः परवासुदेवस्य महितं मूलप्रकृतिविलीनासत्कल्पजगत्सृष्टिकारणतया देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावररूपेण चातुर्विध्यं प्राप्तैस्तेन जातैः पूजितम् उपकर्तृत्वेनोपकारस्मृतिविभवावतारे इषुदंष्ट्रानखपरशुमुखव्यापिनी रघुनाथायुधभूतबाणमुखं वराहदंष्ट्रामुखं नृसिंहनखमुखं भार्गवपरशुमुखं व्याप्तुं शीलमस्या अस्तीति व्यापिनी । भवतीति शेषः । इषुदंष्ट्रानखपरशुमुखायुधजातं व्याप्नोति वा । यद्वा यस्य शक्तिस्तदायुधमुख-

व्यापिनी कथ्यते । यत्तत्त्वबोधो यत्स्वरूपविषयप्रमितिर्निशितमतिभिर्नारदाद्यैरपि कर्तुं न शक्यः सोऽस्त्रराजो वो दुस्तरां दैवीं दैवकृतां मानुषीं मनुष्यकृतां च विपदं क्षिपतु । 'वाणी च पाञ्चरात्री यं कथयति वासुदेवसंकल्पम् । विभवेषु यस्य शक्ती रामप्रमुखास्त्रसंश्रयिणी ॥ संशक्यते न बोद्धुं यत्तत्वं नारदाद्यैश्च । दैवीं च मानुषीं च क्षिपतु स वश्चक्रनायको विपदम् ॥' इत्यर्थः ॥

रूढस्तारालवाले रुचिरदलचयः श्यामलैः शस्त्रजालै-
ज्वालाभिः सप्रवालः प्रकटितकुसुमो बद्धसंघैः स्फुलिङ्गैः ।
प्राप्तानां पादमूलं प्रकृतिमधुरया छायया तापहृद्वो
दत्तामुद्दोःप्रकाण्डः फलमभिलषितं विष्णुसंकल्पवृक्षः ॥ ७७ ॥

तारालवाले प्रणवरूपालवाले रूढः प्रादुर्भूतः । श्यामलैः शस्त्रजालैः कुन्तशार्ङ्गकृपाणाद्यायुधवृन्दै रुचिरदलचयः रुचिरो दलानां पर्णानां चयः समूहो यस्य सः । ज्वालाभिररुणकिरणविलासैः सप्रवालः सकिसलयः । बद्धसंघैर्बद्धो नद्धः संघः समूहो यैस्तैः स्फुलिङ्गैः पुङ्खानुपुङ्खं निःसरद्भिः कृशानुकणैः प्रकटितकुसुमः । उद्दोःप्रकाण्ड उद्दामानि दोंष्येव प्रकाण्डाः स्कन्धा यस्य सः । पादमूलं चरणाब्जसमीपं प्राप्तानां वृक्षस्य "पादस्थानीयं मूलं प्राप्तानां प्रकृतिमधुरया स्वभावरमणीयया छायया कान्त्या अनातपेन तापहृत् सांसारिकतापं सूर्यकिरणतापं च हरतीति तापहृत् । विष्णुसंकल्पवृक्षः श्रीरङ्गिसंकल्पभूतकल्पवृक्षो वो युष्माकमभिलषितं दत्ताम् ॥

धाम्नामैरंमदानां निचयमिव चिरस्थायिनां द्वादशानां
मार्तण्डानां समूहं मह इव बहुलां रत्नभासामिवर्द्धिम् ।
अर्चिःसंघातमेकीकृतमिव शिखिनां वाडवाग्रेसराणां
शङ्कन्ते यस्य रूपं स भवतु भवतां तेजसे चक्रराजः ॥ ७८ ॥

यस्य पुरुषस्य रूपं विग्रहं चिरस्थायिनामैरंमदानां वैद्युतानां धाम्नां निचयमिव समूहमिव । द्वादशानां मार्तण्डानां चण्डकिरणानां समूढं समूहीकृतं महस्तेज इव रत्नभासां पद्मरागमणिप्रभासमूहानां बहुलां महत्तरां समृद्धिमिव वाडवाग्रेसराणां वाडवानलादप्यधिकद्युतीनां शिखिनामेकीकृतमर्चिःसंघातमिव शङ्कन्ते विकल्पयन्ति स चक्रराजो भवतां तेजसे सकलजगद्व्याप्तप्रकाशाय भवतु ॥

उग्रं पश्याक्षमुद्यद्भ्रुकुटि समुकुटं कुण्डलस्पष्टदंष्ट्रं
चण्डास्त्रैर्बाहुदण्डैर्लसदनलसमक्षौमलक्ष्योरुकाण्डम् ।
प्रत्यालीढस्थपादं प्रथयतु भवतां पालनव्यग्रमग्रे
चक्रेशोऽकालकालेरितभटविकटाटोपलोपाय रूपम् ॥ ७९ ॥

चक्रेशः सुदर्शनराजः उग्रंपश्यतीत्युग्रंपश्यानि अक्षीणि विलोचनानि यस्य तत्। उद्य-द्भ्रुकुटि उद्यन्ती भ्रुकुटी भ्रूभङ्गो यस्य तत्। समुकुटं मुकुटयुक्तम्। कुण्डलि कुण्डले अस्य स्त इति कुण्डलि। स्पष्टे दंष्ट्रे यस्य तत्। चण्डास्त्रैश्चण्डानि शत्रुखण्डनपण्डितानि अस्त्राणि येषां तैर्बाहुदण्डैर्लसद्रमणीयम्। अनलसमक्षौमलक्ष्योरुकाण्डं ज्वालावर्णेन क्षौमेन प्रत्यक्षप्रतीतिविषयावूरुकाण्डौ यस्य तत्। प्रत्यालीढस्थपादं प्रत्यालीढगतौ तिष्ठत इति प्रत्यालीढस्थौ पादौ यस्य तत्। पालनव्यग्रं जगद्रक्षणे ससंभ्रमम्। रूपं स्वकीयमाकारम्। अकालकालेरितभटविकटाटोपलोपाय अकालेऽनवसरे कालेन यमेन ईरिताः प्रेरिताश्च ते भटाश्च तेषां विकटाटोप उद्भटव्यापारकोलाहलस्तस्य लोपो नाशस्तस्मै भवतामग्रे पुरस्तात्प्रथयतु प्रकाशयतु॥

चक्रं कुन्तं कृपाणं परशुहुतवहावङ्कुशं दण्डशक्ती
शङ्खं कोदण्डपाशौ हलमुसलगदावज्रशूलांश्च हेतीन्।
दोर्भिः सव्यापसव्यैर्दधदतुलबलस्तम्भितारातिदर्पै-
र्व्यूहस्तेजोभिमानी नरकविजयिनो जृम्भतां संपदे वः॥ ८०॥

चक्रादिषोडशायुधानि अतुलबलस्तम्भितारातिदर्पैः निःसीमबलेन स्तम्भितो विनाशितो अरातिदर्पः प्रत्यर्थिपराक्रमो यैस्तानि तैः सव्यापसव्यैर्वामदक्षिणैर्दोर्भिर्भुजैर्दधत् नरकवि-जयिनस्तेजोभिमानी कृत्स्नं तेजो मदीयमिति योऽभिमनुते स तेजोभिमानी व्यूहोऽवतार-विशेषो वः संपदे ऐश्वर्याय विजृम्भतां परिस्फुरतु॥

पीतं केशे रिपोरप्यसृजि रथपथे(दे) संश्रितेऽप्युत्कटाक्षं
चन्द्राधःकारि यन्त्रे वपुषि च दलने मण्डले च स्वराङ्कम्।
हस्ते वक्रे च हेतिस्तबकितमसमं लोचने मोचने च
स्तादस्तोकाय धाम्ने सुरवरपरिषत्सेवितं दैवतं वः॥ ८१॥

पीतं केशे रिपोरप्यसृजि चिकुरनिचये शत्रुशोणितविषये च पीतं पीतवर्णं कृतपानं च। पीता गाव इतिवत्। रथपथे(दे) चक्रे संश्रिते समाश्रितविषये च उत्कटाक्षं उत्कटमतिगम्भीरमक्षं यस्य तत्। उत् उन्नता उदारा उत्करुणाः कटाक्षा यस्य तत्। यन्त्रे वपुषि च सौदर्शनयन्त्रे विग्रहे च चन्द्राधःकारि चन्द्रमधःकरोतीति चन्द्राधःकारि। प्रथमं चन्द्रमण्डलं विलिख्य तन्मध्ये प्रणवं विरचय्य तदुपरि पुरुषः प्रतिष्ठाप्य इति चन्द्राधःकारित्वम्। मनोहरतया स्वप्रभया चन्द्रं निस्तेजस्कं करोतीति चन्द्राधःकारि। दलने मण्डले च शत्रुनिरसने सुदर्शनबिम्बे च स्वराङ्कं स्वरो विजयाह्लादजनितनिर्घोषोऽङ्को लाञ्छनं यस्य तत्। स्वरः प्रणकोऽङ्कश्चिह्नं यस्य तत्। हस्ते वक्रे च हेतिस्तबकितं हेतिभिः शस्त्रैः संजातस्तबकं हेतिभिर्वह्निज्वालाभिः स्तबकितं च। लोचने मोचने च नेत्रे शत्रुनिरासाय स्वमोचने चासमं विषमम्। अयुग्ममित्यर्थः। असदृशं च। सुरवरपरिषत्सेवितं सुरवरा

ब्रह्मरुद्रादयस्तेषां परिषदा सेवितं दैवतं सुदर्शनपुरुषो वो युष्माकमस्तोकायानल्पाय धाम्ने तेजसे स्तात् । पीतकेशः पीतशत्रुशोणितः । उदाराक्षचक्रः उत्करुणकटाक्षामृतधारासमाप्लावितसमाश्रितजनः । अधरीकृतचन्द्रमण्डलयन्त्रः स्वकीयविग्रहप्रभापटलावशीर्णितचन्द्रमण्डलः । स्वकीयघोरघोषाञ्चितशत्रुदलनः प्रणवाङ्कमण्डलः । प्रहरणमण्डितभुजमण्डलः कृशानुज्वालावलीविलासोपलालितमुखः । विषमलोचनः शत्रुनिरसनार्थं निःसमानस्वमोचनः । सुरवरनिकरपरिचरितपदसरसीरुहः सुदर्शनपुरुषो भवतां निरतिशयतेजसे भूयात् ॥

चित्राकारैः स्वचारैर्मितसकलजगज्जागरूकप्रतापो
मन्त्रं तन्त्रानुरूपं मनसि कलयतो मानयन्नात्मगुह्यान् ।
पञ्चाङ्गस्फूर्तिनिर्वर्तितरिपुविजयो धाम षण्णां गुणानां
लक्ष्मीं राजासनस्थो वितरतु भवतां पूरुषश्चक्रवर्ती ॥ ८२ ॥

चित्राकारैः पेषणभस्मीकरणखण्डनलुण्ठनकुट्टनादिभेदेन नानाप्रकारा आकाराः स्वरूपाणि येषु ते तैः । स्वचारैः स्वपरिभ्रमणैर्मितसकलजगत् परिच्छिन्ननिखिलभुवनः । जागरूकप्रतापो निस्तन्द्रप्रभावः । यद्वैकं पदम् । परिच्छिन्ननिखिलभुवने जागरूकः प्रतापो यस्य सः । मन्त्रं सौदर्शनं मनुं तन्त्रानुरूपं प्रयोगसिद्धान्तानुरूपं मनस्याकलयत आवर्तयत आत्मगुह्यान् आत्मनि स्वविषये रहस्यान् । 'मन्त्रं यत्नेन गोपयेत्' इत्युक्तत्वात् । आत्मभक्तानित्यर्थः । मानयन्संभावयन् । उपलालयन्नित्यर्थः । पञ्चाङ्गस्फूर्तिनिर्वर्तितरिपुविजयः पञ्चाङ्गन्याससंपत्त्या निर्वर्तितो रिपूणां विजयो येन सः । सुदर्शनषडक्षरेण रिपुविजये प्रस्तुते सति पञ्चाङ्गन्यासः कर्तव्यः रिपुसंहारे तु प्रस्तुते षडङ्गन्यासः कर्तव्य इति मन्त्रानुसंधानक्रमः । यद्वा पञ्चाङ्गानि ज्वालानेम्यरनाभ्यक्षाणि । नेम्यन्तर्भूता ज्वाला पृथगङ्गत्वेनोपचर्यते । तेषां स्फूर्त्या निर्वर्तितो रिपुविजयो येन सः । षण्णां गुणानां ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजसां धाम स्थानम् । राजासनस्थश्चन्द्रमण्डलमासनीकृत्य स्थितः । चक्रवर्ती सुदर्शनमध्यवर्ती पुरुषो भवतां लक्ष्मीं वितरतु । चित्राकारैः कापालिकादिरूपभेदेन नानारूपैः स्वचारैः स्वगूढपुरुषैर्मितसकलजगत् निखिलभुवनस्फुरत्प्रतापः । मन्त्रं गुप्तवादम् । तन्त्रानुरूपं बलानुगुणम् । 'तन्त्रं प्रधाने परिच्छेदे' इत्यमरः । मनसि कलयतो हृद्येव विचारयतः । आत्मगुह्यान् स्वकीयरहस्यपुरुषान्मानयन् । पञ्चाङ्गस्फूर्तिनिर्वर्तितरिपुविजयः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, विनिपातप्रतीकारः, देशकालविभागः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । तेषां स्फूर्त्या निष्पादितः शत्रुविजयो यस्य सः । षण्णां गुणानां संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाणां धाम स्थानम् । राजासनस्थो भद्रासनस्थः । 'नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं च तत्' इत्यमरः । स चक्रवर्ती पूरुषो महाराजो भवतां लक्ष्मीं ददातु ॥

अक्षावृत्ताभ्रमालान्यरविवरलुठच्चन्द्रचण्डद्युतीनि
ज्वालाजालावलीढस्फुरदुडुपटलीपाण्डुदिङ्मण्डलानि ।

चक्रान्ताक्रान्तचक्राचलचलितमहीचक्रवालार्तशेषा-
ण्यस्त्रग्रामाग्रिमस्य प्रददतु भवतां प्रार्थितं प्रस्थितानि ॥ ८३ ॥

अक्षावृत्ताभ्रमालानि अक्षे आवृत्ता पौनःपुन्येन कृतावर्ता अभ्रमाला मेघपङ्क्तिर्येषां तानि । यद्वा अक्षेणाक्रान्ता मेघपङ्क्तिर्येषां तानि । अरेति । अरविवरेषु लुठन्तौ परिवर्तमानौ चन्द्रचण्डद्युती निशाकरदिवाकरौ येषां तानि । ज्वालेति । ज्वालाजालैरवलीढा आस्वादिता । स्पष्टेत्यर्थः । अत एव स्फुरन्ती शीर्यन्ती उडुपटली नक्षत्रवृन्दं तया पाण्डु धवलं दिङ्मण्डलं येषां तानि । चक्रेति । चक्रस्यान्तः प्रधिस्तेनाक्रान्तः क्षुण्णश्चक्राचलश्चक्रवालाद्रिस्तेन चलितं कम्पितं महीचक्रवालं भूमण्डलं तेनार्तः पीडितः शेषोऽनन्तो येषां तानि । अस्त्रग्रामाग्रिमस्य प्रस्थितानि प्रयाणानि भवतां प्रार्थितं प्रददतु ॥

शूलं त्यक्तात्मशीलं सृणिरणुकघृणिः पट्टिशः स्पष्टसादः
शक्तिः शालीनशक्तिः कुलिशमकुशलं कुण्ठधारः कुठारः ।
दण्डश्चण्डत्वशून्यो भवति तनु धनुर्यत्पुरस्तात्स वस्ता-
द्ग्रस्ताशेषास्त्रवर्गो रथचरणपतिः कर्मणे शार्मणाय ॥ ८४ ॥

यत्पुरस्तात् यस्य पुरुषस्य पुरस्तात् पुरतः शूलं त्यक्तात्मशीलं त्यक्तमात्मशीलं शत्रुसंहारनैपुण्यरूपस्वभावो येन तत् । सृणिरङ्कुशः अणुकघृणिः अणुका नष्टा घृणयो यस्य सः । पट्टिश आयुधविशेषः स्पष्टसादः स्पष्टो व्यक्तः सादो विशरणं यस्य सः । शक्तिः शालीनशक्तिः शालीना अधृष्टा शक्तिर्यस्याः सा । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । कुलिशं वज्रमकुशलम् । कुठारः कुण्ठधारः । दण्डः प्रचण्डत्वशून्यः प्रचण्डत्वेन कार्येण शून्यो विनाकृतः । धनुश्चापं तनु क्षीणं भवति । ग्रस्ताशेषास्त्रवर्गो रथचरणपतिर्वः शार्मणाय शर्मणो ब्रह्मानन्दस्य साधनं शार्मणं तस्मै कर्मणे स्तात् ॥

क्षुण्णाजानेयवृन्दं क्षुभितरथगणं सन्नसांनाह्ययूथं
क्ष्वेलासंरम्भहेलाकलकलविगलत्पूर्वगीर्वाणगर्वम् ।
कुर्वाणः सांपरायं रथचरणपतिः स्थेयसीं वः प्रशस्तिं
दुग्धां दुग्धाब्धिभासं भयविवशसुनासीरनासीरवर्ती ॥ ८५ ॥

भयविवशसुनासीरनासीरवर्ती । हे इन्द्र, भयं मा गाः अहमेव सर्वासुरान्भस्मीकरिष्य इति वदन् युद्धसंनद्धः पुरत एव धावतीत्यर्थः । रथचरणपतिः । क्षुण्णाजानेयवृन्दं क्षुण्ण आजानेयानां (अश्वविशेषाणां) वृन्दः समूहो यस्मिन्कर्मणि तत् । क्षुभितरथगणं क्षुभितो जर्जरीकृतः स्यन्दनसमूहो यस्मिन्कर्मणि तत् । सन्नसांनाह्ययूथं सन्नं विशीर्णं संनद्धानां यूथं यस्मिन्कर्मणि तत् । क्ष्वेलेति । क्ष्वेला विजयनिमित्तकोल्लासजनितसिंहनादास्तासां संरम्भाः संभ्रमास्त एव हेला रथेन रथभञ्जनं हयेन हयताडनमित्येवमादिकाः क्रीडास्तासां कलकलाः कोलाहलाश्च

तैर्विगलन्निर्गलन्पूर्वगीर्वाणानां दैत्यानां गर्वो यस्मिन्कर्मणि तत् सांपरायं युद्धं कुर्वाणो रथचरणपतिर्वः स्थेयसीं स्थिरतरां दुग्धाब्धिभासं क्षीराब्धिनिभां प्रशस्तिं कीर्तिं दुग्धां पूरयतु ॥

द्रुह्यद्दोःशालिमालिप्रहरणरभसोत्तानिते वैनतेये
विद्राति द्राक्प्रयुक्तः प्रधनभुवि परावर्तमानेन भर्त्रा ।
निर्जित्य प्रत्यनीकं निरवधिकचरद्धास्तिकाश्वीयरथ्यं
पथ्यं विश्वस्य दाश्वान्प्रथयतु भवतो हेतिरिन्द्रानुजस्य ॥ ८६ ॥

द्रुह्यद्दोःशालिमालिप्रहरणरभसोत्तानिते द्रुह्यन्ती शत्रुनिरसनसमर्थे च ते च दोषौ भुजौ ताभ्यां शाली रमणीयः स चासौ माली च । अथ द्रुह्यंश्चासौ दोःशाली माली च तस्य प्रहरणानि गदाताडनानि तेषां रभसो रयस्तेनोत्तानिते विमुखीकृते वैनतेये द्राक् शीघ्रं विद्राति पलायमाने प्रधावति सति प्रधनभुवि युद्धभूमौ परावर्तमानेन प्रतिपक्षाभिमुखं प्रतिनिर्वर्तमानेन भर्त्रा प्रयुक्तः । निरवधिकचरद्धास्तिकाश्वीयरथ्यं हास्तिकं हस्तिवृन्दं अश्वीयमश्ववृन्दं रथ्या रथवृन्दं निरवधिकं निःसंख्याश्चरन्तो हास्तिकाश्वीयरथ्या यस्य तत् । प्रत्यनीकं प्रत्यर्थिसैन्यं निर्जित्य विश्वस्य पथ्यं हितं दाश्वान् प्रददान इन्द्रानुजस्य हेतिर्भवतो युष्मान्प्रथयतु प्रख्यापयतु ॥

नन्दिन्यानन्दशून्ये गलति गणपतौ व्याकुले बाहुलेये
चण्डे चाकित्यकुण्ठे प्रमथपरिषदि प्राप्तवत्यां प्रमाथम् ।
उच्छिद्याजौ बलिष्ठं बलिजभुजवनं यो ददावादिभिक्षो-
र्भिक्षां तत्प्राणरूपां स भवदकुशलं कृष्णहेतिः क्षिणोतु ॥ ८७ ॥

आजौ युद्धे नन्दिनि रुद्रप्रमथविशेषे आनन्दशून्ये आनन्दरहिते सति । सदा सुखितोऽपि नन्दी सुदर्शनभयान्नित्यं दुःखी बभूवेत्यर्थः । गणपतौ गजानने भयाद्गलति विद्राति सति । बाहुलेये स्कन्दे व्याकुले इतिकर्तव्यतामूढे सति । चण्डनामधेयप्रमथे च चाकित्यकुण्ठे भयमुकुलिते सति । प्रमथपरिषदि रुद्रभक्तसमूहे प्रमाथमेवंप्रकारेण विलोडनं प्राप्तवत्यां सत्यां बलिष्ठं बलवत्तरं बलिजभुजवनं बाणासुरबाहुकाननमाच्छिद्य लुत्वा । विलूयेति यावत् । आदिभिक्षोर्भिक्षुकाणामाद्यस्य कापालिकस्य तत्प्राणरूपां बाणासुरप्राणस्वरूपां भिक्षां यः कृष्णहेतिर्ददौ वितताार स भवदकुशलं भावत्कामङ्गलं क्षिणोतु नाशयतु ॥

रक्तौघाभ्यक्तमुक्ताफललुलितलसद्वीचिवृद्धौ महाब्धौ
संध्यासंबन्धताराजलधरशबलाकाशनीकाशकान्तौ ।
गम्भीरारम्भमम्भश्चरमसुरकुलं वेदविघ्नं विनिघ्न-
न्निर्विघ्नं वः प्रसूतां व्यपगतविपदं संपदं चक्रराजः ॥ ८८ ॥

रक्तौघाभ्यक्तमुक्ताफलुलितलसद्वीचिवृद्धौ स्वकीयघोरप्रहारशकलितशत्रुशरीरनिरन्तर-

निर्यद्रक्तधाराभिरभ्यक्तानि प्लाविततया रञ्जितानि मुक्ताफलानि तैर्लुलिता संवलिता ललद्वीचिवृद्धिश्चलत्तरङ्गसमृद्धिर्यस्य तस्मिन् । संध्येति । संध्यायाः संबन्धात् तारा नक्षत्राणि जलधरा मेघाश्च तैः शबलः नैल्यशोणिम्नां सांकर्येण संजातवर्णः शबलश्चासावाकाशश्च तेन निकाशा कान्तिर्यस्य स तस्मिन्महाब्धौ रक्ताक्तमुक्ताफलानां रङ्गपरम्परासंवृततरङ्गे संध्यारागरञ्जिततारागणमेघलेखापरम्परासमन्वितवियत्तलसंकाशप्रकाश इत्यर्थः । अम्भश्चरं जलचराकारितं अत एव गम्भीरारम्भं कार्यानुमेयोद्योगं वेदविघ्नं श्रुतिप्रत्यूहम् । वेदापहारचतुरमित्यर्थः । अथवा 'वेगनिघ्नं' इति पाठः । वेगायत्तम् । असुरकुलं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा निघ्नन्निर्मूलयंश्चक्रराजो व्यपगतविपदं निरस्तसमस्तविपत्परम्परां संपदं प्रसूताम् ॥

काशीविप्लोषचैद्यक्षपणधरणिजध्वंससूर्यापिधान-
ग्राहद्वेधात्वमालित्रुटनमुखकथावस्तुसत्कीर्तिगाथाः ।
गीयन्ते किंनरीभिः कनकगिरिगुहागेहिनीभिर्यदीया
देयाद्दैतेयवैरी स सकलभुवनश्लाघनीयां श्रियं वः ॥ ८९ ॥

काश्या विप्लोषो दाहः । चैद्यक्षपणं शिशुपालशिरःकृन्तनम् । धरणिजध्वंसो नरकासुरनिरसनम् । सूर्यापिधानं सैन्धववधाय रव्याच्छादनम् । ग्राहद्वेधात्वं नक्रशरीरविपाटनम् । मालित्रुटनं मालिराक्षसभञ्जनम् । मुखमादिर्यासां ताः । तथा ताश्च ताः कथाश्चावदानानि च ता एव वस्तून्यर्थानि यासां गाथानां ता यदीया यस्य चक्रपुरुषस्य संबन्धिन्यः कीर्तिगाथाः कीर्तिविषयगीतयः कनकगिरिगुहागेहिनीभिः किंनरीभिर्गीयन्ते । स दैतेयवैरी सुदर्शनपुरुषो वः सकलभुवनश्लाघनीयां समस्तजगत्पूज्यां श्रियं संपदं देयात् ॥

नानावर्णान्विवृण्वन्विरचितभुवनानुग्रहान्विग्रहान्य-
श्चक्रेष्वष्टासु मृष्टासुरवरतरुणीकण्ठकस्तूरिकेषु ।
आताराद‍र्णमालावधिषु वसति यः पूरुषो वः स देया-
द्ध्वैरुद्भूतसत्त्वैरुपहितमबहिर्ध्वान्तमध्वान्तवर्ती ॥ ९० ॥

यः पुरुषो मृष्टासुरवरतरुणीकण्ठकस्तूरिकेषु मृष्टा मार्जिता हिरण्याक्षाद्यसुरवरतरुणीकण्ठकस्तूरिका यैस्तानि तेषु । आताराद‍र्णमालावधिषु तारः प्रणवस्तमारभ्य आतारात् अर्णमाला अक्षरपङ्क्तिः । मातृकेत्यर्थः । सा अवधिर्येषां तानि तेषु । अष्टसु चक्रेषु प्रथमचक्रं प्रणवमन्त्रकम् । अष्टमं चक्रं मातृकामन्त्रकम् । अथवा प्रतिचक्रमन्तस्तारवेष्टितं बहिर्मातृकावेष्टितं च । तारानुतारावेष्टितम् । तस्मादत्रापि चक्राणि आताराणमालावधीनि । अष्टानां चक्राणामप्यहिर्बुध्न्यसंहितोक्तावस्थानक्रमः किंचिल्लिख्यते—पञ्चारं प्रणवमन्त्रकं ब्रह्मसंज्ञकमक्षीकृतप्रथमचक्रम् । चतुररं विष्णुचक्रमक्षीकृतद्वितीयचक्रम् । षडरं नारायणचक्रमक्षीकृततृतीयचक्रम् । अष्टारं वासुदेवचक्रमक्षीकृतचतुर्थचक्रम् । द्वादशारमच्युतचक्रमक्षीकृतपञ्चमचक्रम् । षोडशारं नरसिंहचक्रमक्षीकृतषष्ठचक्रम् । शतारं सुद-

र्शनचक्रमक्षीकृतसप्तमचक्रम् । सहस्रारं मातृकाचक्रमक्षीकृताष्टमचक्रम् । अनेन प्रकारेणावस्थितेष्वष्टसु चक्रेषु नानावर्णा नीलपीतादिवर्णा येषां विग्रहाणां तान् विरचितभुवनानुग्रहान् विग्रहान् मूर्तिभेदान्विवृण्वन् निदर्शयन् वसतीति । अष्टचक्रस्थितपुरुषवर्णविग्रहभेदोऽहिर्बुध्न्यसंहितायाम्—सोमसूर्यदहनप्रभोज्ज्वलं चक्रमेतदुदितं महामुने । वाङ्मयं सकलमन्त्रसंमितं शब्दशब्दमखिलं यदुद्गतम् ॥ ब्रह्मचक्रमुदितं यदान्तरं केवलं सकलधीप्रदं मुने । विष्णुचक्रमुदितं यदद्भुतं व्याप्तिकान्तिमतिविक्रमप्रदम् ॥ यत्तृतीयमुदितं महाद्भुतं चक्रमुज्ज्वलयशोर्थदं तु तत् । यत्तु चक्रमुदितं तुरीयकं मोक्षदं मुनिगणोदितं मुने ॥ पञ्चमं विजयदायि कीर्तिदं षष्ठमुग्रमपमृत्युनाशनम् ॥ ब्रह्मवर्चसविधायिसप्तमं संपदर्थविजयार्थमष्टमम् ॥ एकैकशोऽल्पश इदं गदितं फलं ते चक्राष्टके सकलयोगिमुनीन्द्रवन्द्ये । वर्षायुतैर्बहुभिरप्यखिलात्मकस्य शक्त्या न विस्तृतिरमुष्य मया विधातुम् ॥ मन्त्राक्षरप्रथितभागविभेदपूर्वं मन्त्री यजेत विधिवन्मनुदेवतास्ताः ॥ आकारशक्तिपरिवारविभूषणास्त्रवीर्यप्रभावविजयैश्च विचिन्तयेत्ताः ॥ आद्यं निरञ्जनमशेषजगत्प्रसूतिं त्राणप्रसादि नियमाद्यदनुग्रहस्थम् । संपूर्णशक्तिमतरङ्गमहार्णवाभं ध्यायेद्धरिं प्रणवगोचरमादिचक्रे ॥ श्वेतं प्रसन्नवदनं कमलायताक्षं पीताम्बरं पृथुलवक्षसमात्मयोनिम् । पीनोरुदीर्घभुजवृन्दधृतारिशङ्खकौमोदकीसरसिजं खलु विष्णुचक्रे ॥ श्यामं किरीटिनमुदारचतुर्भुजस्थकौमोदकीकमलवारिजवर्यचक्रम् । नारायणं नयननन्दनमादिदेवं ध्यायेच्छ्रिया सह तृतीयपदस्थचक्रे ॥ कुन्देन्दुगौरमरविन्ददलायताक्षं शुद्धाक्षमालममलोद्यतबोधमन्त्रम् बाहुद्वये विधृतचक्रविशुद्धशङ्खं तं वासुदेवमवधेहि तुरीयचक्रे ॥ शङ्खारिपङ्कजगदाङ्कुशशार्ङ्गसीरसौनन्दकान्दधतमष्टभिरुग्रहस्तैः । तार्क्ष्यस्थितं रजतशैलनिभं पुराणं संचिन्तयेदजितचक्रगतं पुमांसम् ॥ क्रूरोग्रवक्रनखकोटिनिकृत्तदैत्यवक्षस्थलोच्छलितशोणितदिग्धदेहम् । घोरप्रकारनयनत्रयदुर्निरीक्ष्यं षष्ठे विचिन्तय मुने नरसिंहमीशम् ॥ सोमाग्निसूर्यकिरणोद्गमपुञ्जकुञ्जमध्यस्थितं विधृतपद्मगदादिशङ्खम् । छन्दःस्थितं भुवनकारणमप्रमेयं श्रीशं विचिन्तय मुने पुरुषं पुराणम् ॥ गोक्षीरशङ्ख हिमदीधितिदेवसिन्धुकुन्दप्रभाविमलपङ्कजशङ्खहस्ता । स्मेरप्रसन्नवदना कमलायताक्षी ध्येया स्वचक्रभवनोपरिमातृकाख्या ॥' इति । यः पुरुषोऽध्वान्तवर्ती । वाङ्मनसयोरविषय इत्यर्थः । अथवा ध्वान्तसंज्ञाज्ञानरहितयोगिहृत्पद्ममासीन इत्यर्थः । स व उद्धूतसत्त्वैरुद्धूतानि प्रकम्पितानि । प्रापितनरकाणीति यावत् । सत्त्वानि जन्तुसमूहानि यैः । अथवोद्धूतसत्त्वैर्विनाशितसत्त्वगुणैः । व्यध्वैः कुमार्गैः । अवैदिकमार्गैरिति यावत् । उपहितं विनिहितम् । संपादितमिति यावत् । अबहिर्ध्वान्तमन्तस्तिमिरम् । दृष्टा दृष्टहानिकरमज्ञानमित्यर्थः ॥

द्वात्रिंशत्षोडशाष्टप्रभृतिपृथुभुजस्फूर्तिभिर्मूर्तिभेदैः
 कालाद्ये चक्रषट्के प्रकटितविभवः पञ्चकृत्यानुरूपम् ।
अर्थानामर्थितानामहरहरखिलं निर्विलम्बैर्विलम्बैः
 कुर्वाणो भक्तवर्गं कुशलिनमवतादायुधग्रामणीर्वः ॥ ९१ ॥

द्वात्रिंशद्भुजाश्च षोडशभुजाश्चाष्टौ भुजाश्च द्वात्रिंशत्षोडशाष्टभुजाः प्रभृतयो येषां ते । पृथवो मांसला दीर्घाश्च ते भुजा बाहवश्च तेषां स्फूर्तयो विजृम्भणानि येषां मूर्तिभेदानां ते तैर्मूर्तिभेदैर्विग्रहविशेषैः कालाद्यैर्नाभित्रयसंयुक्तं नेमिषट्कविराजितं अरपञ्चकाञ्चितं कालचक्रमाद्यं येषां चक्राणां तस्मिन् चक्रषट्के अरं पुरुषचक्रं त्रिंशदरं प्रकृतिचक्रम् एकादशारं महच्चक्रम् अष्टारमहंकारचक्रम् चतुर्विंशत्परं पुरुनेमिकं जगच्चक्रम् कालपुरुषप्रकृतिमहदहंकारजगत्संज्ञकानां चक्राणां षट्कं तस्मिन् कालचक्रमध्ये स्थितः पुरुषो द्वात्रिंशद्भुजः । पुरुषचक्रमध्यवर्ती पुमान् षोडशभुजः । प्रकृतिचक्रमध्यवर्ती पुरुषोऽष्टभुजः । महच्चक्रमध्यालंकारभूतः पुरुषः षड्भुजः । अहंकारमध्यवर्ती पुमान् चतुर्भुजः । विश्वचक्रमध्यवर्ती पुमान् द्विभुजः । तदुक्तम्—'ततश्चक्रमयं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् । चक्रात्मानमनाद्यन्तं कालं प्रथमतः शृणु ॥ त्रिनाभियुक्तं षण्नेमि पञ्चारं चक्रमव्ययम् । संवत्सरमयं यत्तत्कालचक्रमिति स्मृतम् ॥ तद्वशे वर्तते नित्यं चेतनाचेतनात्मकम् । परिवर्तयते देवस्तदेतच्चक्ररूपधृत् ॥ अरं तत्पुरुषं चक्रं पुरुषो येन धार्यते । चक्रं त्रिंशदरं प्रोक्तं शक्तिः सा येन धार्यते ॥ चक्रमेकादशारं तु बुद्धिः सा येन धार्यते । अष्टारं तन्महच्चक्रमहंकारस्य धारकम् ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तैः स्वरूपैरपरैर्वृतम् । चतुर्विंशतिसंख्यातैः पुरुषात्मकनेमि यत्तु ॥ जगच्चक्रमिति ख्यातं तच्च प्रेरयते स्वयम् । एतत्स्वरूपं कालादिचक्रषट्के पञ्चकृत्यानुरूपम् । पञ्चकृत्यानि उत्पत्तिस्थितिसंहारनिग्रहोग्ररूपाणि । तेषामनुरूपं यथा भवति तथा प्रकटितविभवः प्रसिद्धमहिमा । प्रख्यातपराक्रम इत्यर्थः । पञ्चकृत्यलक्षणमहिर्बुध्न्यसंहितायामुक्तम्—'अराणि पञ्चकृत्यानि शक्तेस्तस्याः प्रकल्पयेत् । तिरोभावं सृजिं चैव स्थितिं संहृत्यनुग्रहौ ॥' इति कालचक्रषट्कम् । इदं वा भवति—'षडरं कालचक्रं तत्स कालो येन धार्यते । एकारं वैयतं चक्रं द्व्यरं तद्वायुधारकम् । त्र्यरं तैजसमाख्यातमाप्यं चतुररं मुने ॥ पञ्चारं पार्थिवं चक्रं पृथिवी येन धार्यते ॥' षडरं कालचक्रम् । एकद्वित्रिचतुःपञ्चाराणि आकाशादि पञ्चचक्राणि संभूय कालादिचक्रषट्कम् । तस्मिन्पञ्चकृत्यानुरूपं प्रकटितविभवः । अर्थितानां भक्तजनप्रार्थितानां पुरुषार्थानां निर्विलम्बैरपगतकालक्षेपैर्निर्लम्बैः प्रदानैः । 'लबि अवस्रंसने' इति धातोर्विपूर्वत्वादौचित्याच्च प्रदानार्थता । अखिलभक्तवर्गमहरहः कुशलिनं कुर्वाण आयुधग्रामणीर्वो युष्मान् अवतादक्षतु । अनेन पद्येन जगदुत्पत्त्यादि सामर्थ्यं प्रतिपाद्यते ॥

कोणैरर्णैः सरोजैरपि कपिशगुणैः षड्भिरुद्भिन्नशोभे
श्रीवाणीपूर्विकाभिर्दधति विलसतः शक्तिभिः केशवादीन् ।
तारान्ते भूपुरादौ रथचरणगदाशार्ङ्गखड्गाङ्किताशे
यन्त्रे तन्त्रोदिते वः स्फुरतु कृतपदं लक्ष्म लक्ष्मीसखस्य ॥ ९२ ॥

कोणैरित्येतत्पद्यमारभ्य गायत्र्यर्णारचक्र इत्यन्तं चतुःश्लोक्या सुदर्शनयन्त्रविशेषः कथ्यते । षड्भिः कपिशगुणैः पिशङ्गवर्णैः कोणैः अर्णैरक्षरैः सरोजैः पद्मैरपि उद्भिन्नशोभे

अभिव्यक्तसौन्दर्ये । एतद्यन्त्रमध्यस्थितस्य सुदर्शनपुरुषस्य रक्तवर्णत्वेन रक्ताम्बरत्वेन रक्तकेशत्वेन रक्तनयनत्वेन च कोणार्णसरोजषट्कं कपिशगुणं भवति । किं चैतद्यन्त्रं कुङ्कुमागरुधातुचन्दनरसकल्प्यं तस्मादपि च कोणादि त्रिषट्कं कपिशगुणं भवति । किं च मन्त्रवाच्यसुदर्शनस्याग्निरूपत्वेन तद्वाचकवर्णानां वर्णाधारत्वेन कोणानां च कोणसंबन्धित्वेन सरोजानां च कपिशगुणत्वं युक्तम् । श्रीवाणीपूर्विकाभिः । पूर्विकाशब्देन वाग् मृडानी च गृह्यते । विलसत आनन्दपरवशान् । अथवा शक्तिभिरुपलक्षितान् । विकसत आश्रितरक्षणोन्मुखान् । केशवादीन् द्वादशमूर्तीर्दधाति वहति वासुदेवाद्युद्देशेन समष्टिभूतवासुदेवादीनां व्यष्टिभूतस्य केशवादित्रिकचतुष्टयस्य वासुदेवादिसमष्टिभूतश्रीवाणीवाङ्मृडानीनां व्यष्टिभूताः श्रीवाणीवाङ्मृडान्यः शक्तयः वासुदेवव्यष्टिभूतकेशवनारायणमाधवानां वासुदेवशक्तिः श्रीव्यष्टिभूतास्तिस्रः श्रियः प्रत्येकं शक्तयः संकर्षणव्यष्टिभूतगोविन्दविष्णुमधुसूदनानां संकर्षणशक्तिव्यष्टयस्तिस्रो वाण्यः प्रत्येकं शक्तयः । प्रद्युम्नव्यष्टिभूतत्रिविक्रमवामनश्रीधराणां समष्टिशक्तिव्यष्टयतिस्रो वाचः प्रत्येकं शक्तयः । अनिरुद्धव्यष्टिभूतहृषीकेशपद्मनाभदामोदराणामनिरुद्धशक्तिव्यष्टिभूतास्तिस्रो मृडान्यः प्रत्येकं शक्तयः । एवंप्रकारेण श्रीवाणीवाङ्मृडानीयुक्तान् केशवादीन्दधति । तारान्ते तारः प्रणवोऽन्तश्चरमसीमा यस्य यन्त्रस्य तस्मिन् । भूपुरादौ भूपुरं चतुष्कोणभूबिम्बमादौ बाह्ये यस्य यन्त्रस्य तत्तस्मिन् । अथवा साधकाः प्रथमभूपुरमधिश्रित्य पश्चात्सर्वलक्षणोपेतं वासमण्डपमधिगत्य तदनन्तरं षट्सरोजानि क्रमेण संसेव्य ततः षडराणि प्रविश्य पश्चात्तद्गतमन्त्राक्षराण्यनुसंधाय ततः सुधाकरबिम्बं संपूज्य तदनन्तरं सुदर्शनगर्भं तारमादाय सुखिनो भवन्ति तस्माद्यस्य यन्त्रस्य भूपुरमाद्यं तारोऽन्ते तस्मिन् रथचरणगदाशार्ङ्गखड्गाङ्किताशे रथचरणादिभिरङ्किता आशाः प्राच्यादिदिशो यस्य यन्त्रस्य तस्मिन् । तन्त्रोदिते सुदर्शनप्रतिपादकतन्त्रोदिते यन्त्रे कृतपदं विरचितस्थानं लक्ष्मीसखस्य श्रीरङ्गिणो लक्ष्म असाधारणधर्मः स्फुरतु संनिधत्ताम् ॥

दंष्ट्राकान्त्या कडारे कपटकिटितनोः कैटभारेरधस्ता-
दूर्ध्वे हास्येन विद्धे नरहरिवपुषो मण्डले वासवीये ।
प्राक्प्रत्यक्सांध्यसान्द्रच्छविभरभरिते व्योम्नि विद्योतमानो
दैतेयोत्पातशंसी रविरिव रहयत्वस्त्रराजो रुजं वः ॥ ९३ ॥

अधस्तात् पूर्वश्लोकोक्तयन्त्रस्याधोभागे । भूप्रदेश इत्यर्थः । कपटकिटीतनोः कुहनावराहमूर्तेः कैटभारे रङ्गिणो दंष्ट्राकान्त्या दन्तकान्त्या कडारे कपिलवर्णे ऊर्ध्वे आकाशे नरहरिवपुषो नृसिंहविग्रहस्य रङ्गिणो हास्येन विद्धे धवले वासवीये माहेन्द्रमण्डले विद्धे यन्त्रे स्थितः सन् प्राक्प्रत्यक्सांध्यसान्द्रच्छविभरभरिते प्राक् च प्रत्यक् च प्राक्प्रत्यञ्चौ तयोः संध्ययोः संबन्धिनी प्राक्प्रत्यक्सांध्या सान्द्रा निबिडा चासौ छविश्च तस्या भरोऽतिशयस्तेन भरिते व्योम्न्याकाशे दैतेयोत्पातशंसी दैतेयानामुत्पातः प्रणाशस्तं शंसितुं शील-

मस्यास्तीति दैतेयोत्पातशंसी रविरिव द्योतमानः प्रकाशमानोऽस्त्रराजो वो रुजं दृष्टादृष्टप्रतिबन्धव्यथां रहयतु विनाशयतु। अस्य यन्त्रस्याहिर्बुध्न्यसंहितोक्तविन्यासक्रमः किंचित्कथ्यते—सज्जितपट्टे चन्द्रमण्डलं विलिख्य तन्मध्ये प्रणवं निधाय तदुदरे रक्तवर्णं पिङ्गलाक्षं पिङ्गकेशं धृतपाशाङ्कुशपद्ममुसलचापशङ्खगदाचक्रभुजाष्टकविराजितं सुदर्शनपुरुषं प्रतिष्ठाप्य तच्चरणतरुणाम्बुजसमीपे साधकनामधेयं विलिख्य सुदर्शनं भगवन्तमलंकृत्य सुधाकरबिम्बपर्यन्ते षडरं चक्रमुद्धृत्य प्राच्यादिषट्कोणेषु षडक्षरसुदर्शनमनुषडक्षराणि क्रमेण कलयेत्। कोणान्तरेषु प्राच्यादिक्रमेण चक्रायेत्याद्यङ्गमन्त्रविन्यासं कृत्वा षट्कोणचक्राद्बहिश्चतुर्दलपद्मं विरचय्य चतुर्दलेषु सबिन्दुकं वर्म च षड्भिर्विलिख्य दलान्तरेष्वन्तः स्थानानि विलिख्य चतुर्दलप्रथमपद्माद्बहिः षोडशकेसरमष्टदलं द्वितीयपद्मं विन्यस्य केसरेषु षोडशस्वरान्विलिख्याष्टसु दलेषु सुदर्शनाष्टाक्षरं निक्षिप्य तस्मादष्टदलाद्द्वितीयपद्माद्बहिर्द्वात्रिंशत्केसरं षोडशदलं तृतीयसरोजं समालिख्य कादिसान्तानि द्वात्रिंशदक्षराणि केसरेषु क्रमेण निधाय षोडशदलेषु जितं ते इत्यादि षोडशार्णं वैष्णवमन्त्रमारचय्य तस्मात्षोडशदलात्तृतीयपद्माद्बहिर्द्वात्रिंशत्केशरे द्वात्रिंशद्दलं चतुर्थसरोजं विन्यस्य द्वात्रिंशत्केसरेष्वानुष्टुभं वाराहं मनुं निधाय द्वात्रिंशद्दलेष्वानुष्टुभं नारसिंहं मन्त्रं विलिख्य तस्मात्तुरीयतोयजाद्बहिश्चतुःषष्टिदलं पद्मं विधाय तद्दलेषु चतुःषष्टिवर्णं नारसिंहं मनुं विनिधाय तस्माच्चतुःषष्टिदलात्पञ्चमपद्माद्बहिरष्टदलं सरोजं विन्यस्य तद्दलेष्वष्टाक्षरनारसिंहमन्त्रं विलिख्य तद्बाह्ये वज्रायुधालंकृतं वासवमण्डलं विन्यस्य वासवमण्डलोपरि प्राच्यादिदिशासु वासवबीजं साधकनामसमन्वितं विलिख्य मण्डलस्य चतुर्षु कोणेष्वन्तः स्थानानि विलिख्य कोणाभ्यन्तरालेषु पुनस्तद्बीजं विन्यस्य तद्वासवमण्डलं परितः प्रातिलोम्येन सर्वान् विलिख्य तदुपरि ककारादिसकारान्तं प्रातिलोम्येन द्वात्रिंशद्वर्णविन्यासं कृत्वा तदुपरि साधकनामान्वितपंश(?)मित्याद्यन्तयुगं परितः कृत्वा तदुपरि पाशेन तदनन्तरमङ्कुशेन च वेष्टयित्वा बाह्यसंपुटितचतुष्कोणं भूपुरं कृत्वा भूपुरप्रान्ते श्रीवाण्यादिशक्तियुक्ताः केशवादिमूर्तीर्विन्यस्य केशवाय नमः साधकं रक्ष रक्ष इति सान्तमुद्धृत्य तदनन्तरं क्षमिति प्राच्यादिचतुर्दिक्षु प्रादक्षिण्येन विन्यस्य ईशानादिकोणेषु प्रातिलोम्येन विलिखितं तदनन्तरं पाशेनाङ्कुशेन च वेष्टयित्वा सर्वमेतत्प्राणप्रतिष्ठामन्त्रवेष्टितं कुर्यात्। अयं प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः 'ॐ ह्रीं ॐ ह्रां यरलवशषसहहां अमुष्य प्राणा अमुष्य जीव इह स्थितः अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशशब्दस्पर्शरूपरसगन्धचक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनोबुद्धिजीवानन्दरसानन्दसत्त्वरजस्तमोभिरिहैवागत्य चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। प्रतिष्ठितस्य यन्त्रस्य प्रागादिचतुर्दिक्षु यन्त्रपालकं शङ्खचक्रवराभयमुद्रितचतुर्बाहुधरं विष्णुमाग्नेयकोणे शङ्खचक्रशङ्खाभयमुद्रितचतुर्बाहुधरं हृषीकेशं नैरृत्यकोणे शङ्खचक्रहलाभयलाञ्छितचतुर्बाहुधरं हृषीकेशं वायव्यकोणे शङ्खचक्रमुसलाभयाङ्कितचतुर्बाहुधरं हृषीकेशमीशानकोणे शङ्खचक्रशूलाभयलाञ्छितचतुर्बाहुधरं हृषीकेशं विकोणाष्टके प्रादक्षिण्येन शङ्खचक्रदण्डाभयशङ्खचक्रकुन्ताभयशङ्खचक्रशक्त्यभयशङ्खचक्रपाशाभयशङ्खच-

क्राङ्कुशाभयशङ्खचक्रवज्राभयशङ्खचक्रपरश्वभयशङ्खचक्रशतमुखानलभयमुद्रितचतुर्बाहुधरं जनार्दनाष्टकं तत्परिवारांश्च विन्यस्य शङ्खचक्रधरं वराहरूपिणं सर्वेश्वरं यन्त्रस्याधोभागे स्थितं संस्मृत्य यन्त्रस्योर्ध्वभागे नरसिंहं संस्मृत्य प्राग्भागज्वालामध्यस्थितं चक्रं दक्षिणभागे ज्वालागतां गदां पश्चिमभागे ज्वालान्तःस्थं शार्ङ्गं चोदग्भागे ज्वालान्तर्गतं खड्गं च संस्मृत्य एवंप्रकारेण यन्त्रे पूर्णे सति एतद्यन्त्रं समभ्यर्च्य साधकाः सुखिनो भवन्ति। उक्तार्थे पाञ्चरात्रीं संमतिं संपादयामः—'विस्तरेणास्य यन्त्रस्य संस्थानं लक्षणं तथा। श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ अहिर्बुध्न्य उवाच—विस्तरेण प्रवक्ष्यामि स्वरूपं लक्षणं तथा । अस्य यन्त्रस्य देवर्षे तन्मे कथयतः शृणु ॥ रजतेन सुवर्णेन लोहैर्वा शिलयाथवा । यथाधिकारं यन्त्रस्य कुर्यादर्चां तु साधकः ॥ कुङ्कुमागुरुकर्पूरधातुचन्दनजै रसैः । सुवर्णसूच्या यदि वा यन्त्रं तत्कारयेत्पटे ॥ चन्द्रमण्डलमध्ये तु तारं कुर्यात्समाहितः । तस्य मध्ये लिखेद्देवं रक्तवर्णं सुदर्शनम् ॥ पिङ्गाक्षं पिङ्गकेशाढ्यं रक्ताम्बरधरं विभुम् । युक्तं षोडशभिर्हस्तैरष्टभिर्वा महाद्युतिम् ॥ पाशाङ्कुशाब्जमुसलधनुःशङ्खगदादिभिः । भीषणैरायुधवरैरुपेतं जयिनां वरम् ॥ तद्विष्णोः परमं रूपं नित्यं तैजसविग्रहम् । दंष्ट्रानिष्ठ्यूतसप्तार्चिर्ज्वालापल्लवितान‌नम् ॥ भूषणैर्भूषितं चित्रैर्भीषणं रोमहर्षणम् । स्वतेजसा जगत्सर्वं पूरयन्तं महाबलम् ॥ निर्भिद्यमानदैतेयशोणिताशनलम्पटम् । उद्यत्प्रद्योतनशतप्रख्यं विख्यातपौरुषम् ॥ मनस्तत्त्वेन सततं संश्रितं वेगवत्तया । नारायणकराम्भोजसेवारसविशारदम् ॥ जपेन विष्णुचिन्तायाः परमं मार्गदर्शकम् । स्मृत्यैव स्वानुरक्तानां दृष्टादृष्टार्थसाधकम् ॥ स्वभक्तप्रत्यनीकानां मारणं सुरपूजितम् । संस्तूयमानचरितं सिद्धगन्धर्वदानवैः ॥ भक्तार्तिभञ्जनपरं शरण्यं शरणार्थिनाम् । नित्यनिःसीमनिर्दोषकल्याणगुणसागरम् ॥ एवंभूतं तमालिख्य सदानन्दं सुदर्शनम् । तत्पादपद्मपर्यन्ते साधकं नाम विन्यसेत् ॥ इन्दुबिम्बस्य पर्यन्ते षट्कोणं चक्रमालिखेत् । आग्नेयममितप्रख्यममोघं सर्वसाधकम् ॥ प्राच्यादिषु च कोणेषु षड्वर्णान्विन्यसेन्मनोः । षट्सु कोणान्तरालेषु ष्यङ्गमन्त्रान्न्यसेत्क्रमात् ॥ अस्माद्बहिस्तथा पद्मं चतुर्दलसमन्वितम् । सबिन्दुपद्मषट्कस्य दलेष्वेषु क्रमान्न्यसेत् ॥ दलान्तरालेष्वन्तःस्थान्विन्यसेत्साधकस्तथा । बाह्ये तस्याष्टपत्राब्जमन्तः षोडशकेसरम् ॥ केसरेषु क्रमादस्य विलिखेत्षोडशस्वरान् । अष्टाक्षरं महामन्त्रं दलेष्वस्य समालिखेत् ॥ द्वात्रिंशत्केसरं चास्य बहिः षोडशपत्रकम् । ककारादि सकारान्तं केसरेष्वस्य चालिखेत् ॥ दलेष्वस्य लिखेन्मन्त्रं षोडशार्णं तु वैष्णवम् । द्वात्रिंशत्केसरदलं बाह्ये तस्य समालिखेत् ॥ केसरेष्वस्य पद्मस्य प्राच्यादिषु यथाक्रमम् । मन्त्रमानुष्टुभं सम्यग्वाराहं विलिखेत्परम् ॥ द्वात्रिंशतिदलेष्वस्य नारसिंहं क्रमाल्लिखेत् । आनुष्टुभं महामन्त्रममोघं सर्वसाधकम् ॥ तस्य बाह्ये लिखेत्पद्मं चतुःषष्टिदलैर्युतम् । पातालं नारसिंहाख्यं दलेष्वस्य न्यसेन्मनुम् ॥ पुनश्च पद्मं विन्यस्य दलैरष्टभिरावृतम् । अष्टाक्षरं नारसिंहं तद्दलेषु समालिखेत् ॥ तद्बाह्ये मण्डलं कुर्यान्माहेन्द्रं वज्रभूषितम् । जाज्वल्यमानं स्वेनैव सर्वालंकारमण्डितम् ॥ तस्य बाह्ये महादिक्षु प्रागादिषु यथाक्रमम् । तद्बीजं विन्यसेद्धीमान्निजनाम्ना समन्वितम् ॥

बहिः कोणेषु च चतुर्षु तथान्तःस्थान्प्रकल्पयेत् । कोणाभ्यन्तरभावेषु तद्बीजं विन्यसेत्पुनः ॥ परितः सस्वरान्सर्वान्प्रातिलोम्येन चालिखेत् । सकारादि ककारान्तं विन्यसेत्परितस्तथा ॥ विदर्भितं स्वनाम्नैव परितोऽन्त्ययुगं न्यसेत् । पाशेन वेष्टयेदेतदङ्कुशेन तथा पुनः ॥ पुटितं भूपुरं तस्य बाह्ये कुर्यादतन्द्रितः । केशवादीन्मूर्तिमतः समन्तादस्य विन्यसेत् ॥ तप्तजाम्बूनदप्रख्यं पुण्डरीकायतेक्षणम् । अपारकरुणं पद्मशङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पीताम्बरधरं देवं वनमालाविभूषितम् । हारकेयूरकटककुण्डलैरुपशोभितम् ॥ चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रसन्नवदनं विभुम् । प्रागादि विन्यसेद्देवं केशवं केशिनाशनम् ॥ शङ्खचक्रगदापद्मधरं नीलाम्बुदच्छविम् । सर्वालंकारसंयुक्तं कुर्यान्नारायणं ततः ॥ कौमोदकीचक्रशङ्खपद्मधारिणमव्ययम् । देवमिन्दीवरश्यामं माधवं भावयेत्ततः ॥ चक्रं कौमोदकीं पद्मं शङ्खराजविराजितम् । इन्दुबिम्बनिभं कुर्याद्गोविन्दममितौजसम् ॥ गदाब्जशङ्खचक्राख्यभूषितं भूषणैर्युतम् । विष्णुं विश्वपतिं कुर्यात्पद्मकिंजल्कसंनिभम् ॥ चक्रशङ्खाम्बुजगदाधारिणं करुणानिधिम् । रक्तपद्मदलप्रख्यं भावयेन्मधुसूदनम् ॥ पद्मकौमोदकीचक्रशङ्खसेवितमीश्वरम् । उज्ज्वलत्पावकप्रख्यं तत्कुर्वीत त्रिविक्रमम् ॥ शङ्खचक्रगदापद्मधरं परमभूषितम् । तरुणादित्यसंकाशं वामनं भावयेत्ततः ॥ पद्मचक्रगदाशङ्खधरं सद्गुणसागरम् । पुण्डरीकनिभं देवं श्रीधरं परिकल्पयेत् । गदासुदर्शनयुते पद्मशङ्खे च बिभ्रतम् । विद्युत्प्रभं हृषीकेशं कुर्वीत कमलेक्षणम् ॥ शङ्खपद्मे तथा चक्रगदे बिभ्राणमुज्ज्वलम् । सहस्रादित्यसंकाशं पद्मनाभं तु कारयेत् ॥ पद्मशङ्खगदाचक्रधरं बन्धूकसंनिभम् । भक्त्यैकसुलभं देवं दामोदरमथो न्यसेत् ॥ एवं क्रमेण न्यस्यैतानेषां नामानि विन्यसेत् । नमोन्तान्यमुकं रक्ष रक्षेति च समन्ततः ॥ यंशं रंषं तथा लंसं वंहं चेति द्वयद्वयम् । प्राच्यादिषु महादिक्षु प्रादक्षिण्येन विन्यसेत् ॥ यशं रषं तथा लसं वहं चेति युगंयुगम् । ईशानादिषु कोणेषु विन्यसेदप्रदक्षिणम् ॥ पाशेन तु समावेष्ट्य चाङ्कुशेनापि वेष्टयेत् । सर्वमेतत्सजीवेन लेखामनुभिरावृतम् ॥ प्राच्यादिषु चतुर्दिक्षु विन्यसेद्विष्णुमव्ययम् । चक्रकौमोदकीशार्ङ्गखड्गयुक्तं यथाक्रमम् ॥ साधारणं च सर्वेषां शङ्खचक्रवरायुधौ । आग्नेयादिषु कोणेषु हृषीकेशं ततो न्यसेत् ॥ शङ्खं हलं च मुसलं शूलं तेषु च धारयेत् । त्रिकोणेष्वष्टसु तथा जनार्दनमथो न्यसेत् ॥ दण्डं कुन्तं तथा शक्तिं पाशमङ्कुशमेव च । वज्रं तथैव परशुं तथा शतमुखानलम् ॥ करेष्वमीषामेतानि विलिखेत्तु यथाक्रमम् ॥ प्रत्येकपरिवारांस्तु तेषां पार्श्वे तु विन्यसेत् । वराहरूपिणं देवं शङ्खचक्रधरं वरम् । भूमौ च सहितं भूम्या संस्मरेत्पुरुषोत्तमम् ॥ अम्बरे नारसिंहं तु चिन्तयेदमितौजसम् । भीषणं घटितानेकभूषणं दारितासुरम् ॥ प्राच्यां दिशि महाज्वालागतं चक्रं स्मरेत्पुनः । दक्षिणस्यां दिशि तथा स्मरेज्ज्वलागतां गदाम् ॥ प्रतीच्यां शार्ङ्गमत्युग्रं ज्वालामध्यगतं स्मरेत् । उत्तरस्यां दिशि तथा स्मरेत्खड्गं सुदारुणम् ॥' इति ॥

कोणे क्वापि स्थितोऽपि त्रिभुवनविततश्चन्द्रधामापि रूक्षो
रुक्मच्छायोऽपि कृष्णाकृतिरनलमयोऽप्याश्रितत्राणकारी ।

धारासारोऽपि दीप्तो दिनकररुचिरोऽप्युल्लसत्तारकश्री-
श्चक्रेशश्चित्रभूमा वितरतु विमतत्रासनं शासनं वः ॥ ९४ ॥

क्वापि कोणे स्थितोऽपि यन्त्रैकदेशे निवसन्नपि त्रिभुवनविततः त्रिभुवनेषु 'चरणं पवित्रं विततं पुराणम्' इति श्रुत्युक्तत्वेन प्रसिद्धः । कचित्कोणे स्थितस्य त्रिभुवनव्याप्तत्वं विरुद्धम् । रुक्मच्छायोऽपि सुवर्णकान्तिरपि कृष्णाकृतिः श्रीरङ्गराजाकृतिः । सुवर्णवर्णस्य नीलवर्णत्वं विरुद्धम् । अनलमयोऽप्याश्रयाशस्वरूपोऽपि आश्रितत्राणकारी भक्तरक्षाविधायी । आश्रयाशस्य स्वाश्रितरक्षणं विरुद्धम् । धारासारोऽपि धारायां कोट्यां सारोऽपि निशितोऽपि दीप्तः प्रज्वलितः । वर्षधाराविशेषस्य दीप्तत्वं विरुद्धम् । दिनकररुचिरोऽपि सूर्यप्रकाशोऽप्युल्लसत्तारकश्रीः प्रस्फुरत्प्रणवलक्ष्मीः । सूर्यतेजस उल्लसन्नक्षत्रलक्ष्मीत्वं विरुद्धम् । चित्रभूमा नानाप्रकारेण विरुद्धधर्माश्रयत्वप्रतीतेराश्चर्यमहिमा चक्रेशो वो युष्माकं विमतत्रासनं प्रत्यर्थिभयंकरं शासनमाज्ञां वितरतु प्रदिशतु । अनेन श्लोकेन यन्त्रमध्यस्थितपुरुषस्वरूपं न्यरूपि ॥

शुक्लः शक्र स्तवस्ते सह दहन कलां काल तेऽयं न कालः
किं वो रक्षांसि रक्षा तव फलतु पते यादसां पादसेवा ।
वायो हृद्योऽसि भर्तुस्त्यज धनद मदं सेव्यतां त्र्यम्बकेति
प्राहुर्यद्यन्त्रपालाः स दनुजविजयी हन्तु तन्द्रालुतां वः ॥ ९५ ॥

हे शक्र देवेन्द्र, ते स्तवः स्तोत्रं शुक्लः शब्दार्थगुणादिसर्वलक्षणसंपन्नतया निरतिशयभक्तियोगात्मतया च कृतं स्तोत्रं निर्मलम् । हे दहन पावक, कलामल्पकालं सह तिष्ठ पश्चाद्भवतः सेवावसरो भविष्यति । हे काल, ते तवायं न कालः नावसरः । हे रक्षांसि वो भवतां रक्षा किम् । सर्वशक्तेरस्य भवत्कृतरक्षया किं प्रयोजनमित्यर्थः । हे यादसांपते वरुण, तव पादसेवा भवत्कर्तृका भगवच्चरणारविन्दसेवा फलतु । भवत्कृतसेवया भगवान्प्रसन्नो भूयादित्यर्थः । हे वायो भर्तुर्नायकस्य हृद्योऽसि हृदयंगमोऽसि । हे धनद कुबेर, मदं दुरहंकारं त्यज । हे त्र्यम्बक त्रिलोचन, चक्रेश्वरः सेव्यताम् । इत्यनेन प्रकारेण यद्यन्त्रपाला यस्य भगवतो यन्त्रं पालयन्तीति यन्त्रपाला प्राहुः स दनुजविजयी वस्तन्द्रालुतां जाड्यं हन्तु । अनेन प्रकारेणैतद्यन्त्रमध्यस्थितपुरुषचरणसेवोत्सुकदिक्पालनिवहदर्शनकृतो यन्त्रपालव्यापारः कथ्यते ॥

गायत्र्यर्णारचक्रे प्रथममनुसुखस्मेरपत्रारविन्दे
बिम्बं वह्नेस्त्रिकोणं वहति जयिजयाद्यष्टशक्तौ निषण्णा ।
शोकं वोऽशोकमूले पदसविधलसद्धीमभीमाक्षभीमा
पुंसो दिव्यास्त्रधामा पुरुषहरिमयी मूर्तिरस्त्वपूर्वा ॥ ९६ ॥

गायत्र्यर्णारचक्र इत्येतत्समारभ्य यस्मिन्विन्यस इत्याद्यवधिकचतुःश्लोक्यां सुदर्शनमहिमा व्यस्तारि। प्रथममनुसखस्मेरपत्रारविन्दे प्रथमश्चासौ मनुर्मन्त्रश्च प्रथममनुर्वासुदेवमन्त्रः। वासुदेवमन्त्रस्य प्रथमत्वं प्रथमव्यूहप्राथमिकवासुदेवप्रतिपादकत्वेन। प्रथममनोर्द्वादशाक्षरस्य सखानि मित्राणि स्मेराणि विकसितानि च प्रथममनुसखस्मेरपत्राणि यस्यारविन्दस्य। तत्पत्राणां प्रथममनुसखत्वं द्वादशसंख्यावत्तया वासुदेवद्वादशाक्षरमन्त्रवर्णगर्भत्वाच्च। प्रथममनुसखस्मेरपत्रारविन्दं यस्मिंश्चक्रे तत्तस्मिन्। वह्नेस्त्रिकोणं बिम्बं वहति कमलकर्णिकास्थाने वह्नेर्मण्डलं दधाति। जयिजयाद्यष्टशक्तौ जयिनी च जया च जयिजये शक्ती आदिर्यासां ता जयिजयादयः। आदिशब्दग्राह्याः शक्तयो मोहिनीह्लादितामायापराजितासिद्धयः। जयिजयादयोऽष्टौ शक्तयो यस्मिन् गायत्र्यर्णारचक्रे गायत्र्या वर्णानि चतुर्विंशत्यक्षराणि तान्येवाराणि यस्य तद्गायत्र्यर्णारम्। अथवा गायत्र्यर्णाश्चतुर्विंशतिसंख्याकान्यक्षराणि यस्य चक्रस्य तद्गायत्र्यर्णारं तच्चक्रं च तस्मिन्। अशोकमूले अशोकनामकवृक्षमूलभागे निषण्णा समासीना। पदसविधलसद्भीमभीमाक्षभीमा। पदसविधे चरणसमीपे लसन्तौ प्रकाशमानौ भीमौ भयंकरौ भीमाक्षसंज्ञकौ पुरुषौ ताभ्यां भीमात्युग्रा। दिव्यास्त्रधामा दिव्यास्त्रं चक्रं धाम स्थानं यस्याः सा। पुरुषहरिमयी नरसिंहमयी। अपूर्वा अभिनवा पुंसो मूर्तिर्विग्रहो वः शोकं दुःखमस्य तु क्षिपतु। आचार्यप्रसादेन किंचिदवगतः सुदर्शननारसिंहयन्त्रचक्रोद्धारक्रमः कथ्यते—यन्त्रापराङ्गमध्ये गायत्रीवर्णसंख्याक्षरसंबन्धरमणीयं नेमिवेष्टितं चक्रं विलिख्य चक्रमध्ये द्वादशदलं कमलं विरचय्य दलेषु द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्राक्षराणि निक्षिप्य तत्कमलकर्णिकास्थाने त्रिकोणमाग्नेयमण्डलं विलिख्य तत्प्रान्ते चाशोकशाखिनं निधाय तन्मूले समासीनं परिकलितचतुश्चक्रचतुर्भुजविराजितं योगपट्टपरिवेष्टितदिव्याङ्गं कालानलसंकाशं नृसिंहं प्रतिष्ठाप्य तच्चरणसमीपे भयंकरविग्रहौ भीमाक्षसंज्ञकौ पुरुषौ विलिख्य चक्रस्य प्राग्भागे जयां चाग्नेये मोहिनीं याम्ये विजयां च नैरृते ह्लादिनीं च पश्चादजितां वायव्ये मायां चोदग्भागेऽपराजितां च ईशाने सिद्धिं संस्मृत्य साधकः पूर्णकामो भवेत्। उक्तार्थेऽहिर्बुध्न्यसंहितामुदाहरामः—'अपराङ्गेऽथ यन्त्रस्य मध्ये चक्राङ्गसंस्थितम्। चतुर्विंशत्यरं चक्रं सुनेमि रुचिराकृतिम्॥ गायत्रीवर्णसंख्याकान्पराण्यक्षरवन्ति च। मध्ये चक्रं न्यसेत्पद्मं युक्तं द्वादशभिर्दलैः॥ दलेषु तेषु विलिखेद्वासुदेवमनुं बुधः। चक्राब्जकर्णिकास्थाने न्यसेदाग्नेयमण्डलम्॥ तन्मध्ये योगपट्टेन पिनद्धाङ्गं सनातनम्। नारसिंहं चतुर्बाहुं चतुश्चक्रधरं परम्॥ समासीनमशोकस्य मूले कालानलद्युतिम्। सर्वाभरणसंयुक्तं भक्तसर्वार्तिहारिणम्॥ अपरासंख्यकल्याणगुणपूर्णमहार्णवम्। भक्तानुकम्पिनं नित्यं सर्वलोकैकनायकम्॥ एवं विलिख्य तत्पादपर्यन्ते चिन्तयेदुभौ। तदाज्ञाकारिणौ भीमौ नीलनीरदविग्रहौ॥ उदग्रकायौ भीमाक्षौ भीमायुधधरौ वरौ। दंष्ट्राकरालवदनौ विन्यस्यावृत्तलोचनौ॥ चिन्तयेदथ चक्रस्य समन्तादष्टयोषितः। ऊर्ध्वमाबद्धकेशाढ्यास्तच्छक्तीः प्राप्तयौवनाः॥ सर्वालंकारसंयुक्ता द्विभुजा माल्यधारिणः। प्राच्यां दिशि जयां देवीं विजयां कृष्णरूपिणीम्॥ रक्तवर्णा तदा देवीं नैरृत्यां ह्लादिनीं तथा। अजितां पीतवर्णां तु

प्रतीच्यां संस्मरेत्पराम् ॥ एवमेतन्महायन्त्रं महापातकनाशनम् । आयुरारोग्यधनदं पुत्रमित्रकलत्रपम् ॥ सर्वविघ्नोपशमनं सर्वदुष्टनिवारणम् । यो यदिच्छँल्लिखेद्यन्त्रं तत्तदस्य प्रयच्छति ॥ मणिविद्रुममुक्ताढ्यं कुर्याद्यन्त्रं हिरण्मयम् । राजा चेद्राज्यमाप्नोति निष्कण्टकमनामयम् ॥ भूर्जपत्रे लिखित्वा तु कुङ्कुमैश्चन्दनेन तु । यो मर्त्यः शिरसा धत्ते तस्य स्यात्सर्वमीप्सितम् ॥ पिशाचोरगरक्षांसि क्षिप्रं नश्यन्ति तत्र वै । शिलाप्रतिष्ठां यः कुर्यादेतस्य जगतीतले । सर्वान्कामानिहावाप्य विष्णुलोके महीयते । लोहैर्वा रजतेनाथ यः कुर्यात्प्रतिमां बुधः । त्रिवर्गफलमाप्नोति निर्वाणमचिरात्पुनः ॥ कर्षणादिप्रतिष्ठान्तं कुर्यादायतनं च यः । स प्राप्नोति चतुर्दश्यां पुण्याँल्लोकाननुत्तमान् ॥ भयागमे च सङ्ग्रामे वादे वा यः स्मरेदिदम् । विजयस्तस्य हस्तस्थो नात्र कार्या विचारणा ॥ अर्चयेद्यस्त्रिसंध्यं वै यन्त्रमेतदनुत्तमम् । तापत्रयविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥' इत्यादि ॥

पाश्चात्याशोकपुष्पप्रकरनिपतितैः प्राप्तरागं परागैः
संध्यारोचिः सगन्धैः स्वपदशशधरं प्रेक्ष्य तारानुषक्तम् ।
पद्मानाबद्धकोषानिव सुरनिवहैरञ्जलीन्कल्पमानां-
श्चक्राधीशोऽभिनन्दन्प्रदिशतु सदृशामुत्तमश्लोकतां वः ॥ ९७ ॥

पाश्चात्याशोकपुष्पप्रकरनिपतितैः पश्चाद्भागे स्थितः पाश्चात्यः स चासावशोकश्च तस्य पुष्पाणि तेषां प्रकराः समूहास्तेभ्यो निपतितास्तैः संध्यारोचिःसगन्धैः संध्याया रोचिस्तेजः । आरुण्यमिति यावत् । तस्याः सगन्धा मित्राणि । समाना इत्यर्थः । परागैः कुसुमरेणुभिः प्राप्तरागं समधिकशोणिमानम् । तारानुषक्तं प्रणवसंसक्तम् । स्वपदशशधरं स्वयोः सुदर्शननरसिंहयोः पदं निवासस्थानं शशधरं चन्द्रमण्डलं प्रेक्ष्य आबद्धकोषान्निबद्धमुकुलान्पद्मान्पद्ममुकुलानिव स्थितान् । सुरनिवहैर्देवसमूहैः कल्प्यमानानञ्जलीन् संघटितकरपल्लवानभिनन्दन् संतुष्यन् । श्लाघयन्नित्यर्थः । चक्राधीशो वो युष्माकं सदृशामुत्तमश्लोकतां उत्तमः श्लोको यस्य स तस्य भावस्तत्ता ताम् । 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यमरः । प्रदिशतु प्रदद्यात् । नरसिंहाधिष्ठितापरभागे विकसिताशोकप्रसूनप्रकरपरागविराजिततया सायं संध्यारागरञ्जितसुदर्शनपुरुषाधिष्ठितपूर्वभागे ताराविलासोपलालिततया नक्षत्रनिकरपरिचितमिव स्थितं शशधरबिम्बमवलोक्य सुरवरनिकरकरकमलानि नतमुद्रामुकुलितानि भवन्ति । अनेन श्लोकेन सुदर्शननारसिंहयन्त्रराजस्य ब्रह्मादिसेवितत्वं प्रतिपादितम् ॥

रक्ताशोकस्य वेदस्य च निहितपदं प्राप्तशाखस्य मूले
चक्रैरस्त्रैस्तदाद्यैरपि महितचतुर्द्विश्चतुर्बाहुदण्डम् ।
आसीनं भासमानं स्थितमपि भयतस्त्रायतां तत्त्वमेकं
पश्चात्पूर्वत्र भागे स्फुटतरहरितामानुषं जानुषाद्यैः ॥ ९८ ॥

प्राप्तशाखस्य कुसुमितविटपविलासविराजितस्य रक्ताशोकस्य मूले मूलभागे प्राप्तशाखस्य

बहुविधशाखोपशाखोपलक्षितवैभवस्य वेदस्य मूले 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः' इति सकलवेदमूलतया श्रुतिप्रसिद्धे प्रणवे विहितं पदं स्थानं येन तत्। चक्रैश्चतुर्भिः सुदर्शनैस्तदाद्यैस्तत्सुदर्शनमाद्यं येषां तानि तैरस्त्रैः पाशाङ्कुशाब्जमुसलैर्धनुःशङ्खगदारूपैरायुधैरपि महितचतुर्द्विश्चतुर्बाहुदण्डम्। महिताः पूजिताश्चत्वारो बाहुदण्डा द्विचतुर्बाहुदण्डा यस्य तत्। पश्चाद्भागेऽपरभागे पूर्वत्र पूर्वस्मिन्प्रदेशे स्फुटतरहरितामानुषं हरेः सिंहस्य भावो हरिता मनुष्यभावो मानुषं हरिता च मानुषं च हरितामानुषे स्फुटतरे हरितामानुषे यस्य तत्। आसीनं स्थितं पुरोभागे समुत्थितं तद्भासमानं प्रकाशमानमेकं तत्त्वं वो युष्मान् जानुषात् जनुषो जन्मन उद्भूतं जानुषं तस्माद्भयात्त्रायतां रक्षतु। अनेन श्लोकेन यन्त्रापराङ्गस्थितनृसिंहस्वरूपं पुरोभागस्थितसुदर्शनपुरुषस्वरूपं च तयोरैक्यं च प्रतिपादितम्॥

प्राणे दत्तप्रयाणे मुषितदिशि दृशि त्यक्तसारे शरीरे
मत्यां व्यामोहवत्यां सतमसि मनसि व्याहते व्याहृते च।
चक्रान्तर्वर्ति मृत्युप्रतिभयमुभयाकारचित्रं पवित्रं
तेजस्तत्तिष्ठतां वस्त्रिदशकुलधनं त्र्यीक्षणं तीक्ष्णदंष्ट्रम्॥ ९९॥

प्राणे प्राणवायौ दत्तप्रयाणे प्राप्तनिर्गमे निष्क्रमणोन्मुखे सति दृशि नयनेन्द्रिये मुषितदृशि मुषिता अपहृता दृग्दर्शनं यस्याः सा तस्यामपगतविषयग्रहणसामर्थ्यायां सत्याम्। अत्यन्तपरवश इत्यर्थः। मत्यां व्यामोहवत्यां भ्रान्तिमत्याम्। मनसि स्वान्ते सतमसि अन्धकारेण विलीने सति। मृत्युप्रतिभयं मृत्योर्भयंकरम्। 'भयंकरं प्रतिभयम्' इत्यमरः। उभयाकारचित्रं नराकारेण सिंहाकारेण च चित्रमाश्चर्यम्। त्रिदशकुलधनं त्रिदशकुलस्य देवसमूहस्यापद्धनम्। त्र्यीक्षणं त्रिलोचनम्। तीक्ष्णदंष्ट्रं निशितदंष्ट्राग्रम्। चक्रान्तर्वर्ति चक्रमध्यसंचारि। पवित्रं 'चरणं पवित्रं' इति श्रुतिसिद्धं पवित्रसंज्ञकम्। तत्प्रसिद्धं तेजो वो युष्मभ्यं तिष्ठतां स्वरूपं प्रकाशयतु। 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम्। अनेन श्लोकेन तद्यन्त्रमध्यवर्तिपुरुषः सर्वास्वापदासु प्राणिनां रक्षक इत्युक्तम्॥

यस्मिन्विन्यस्य भारं विजयिनि भवतां जङ्गमस्थावराणां
लक्ष्मीनारायणाख्यं मिथुनमनुभवत्यत्युदारान्विहारान्।
आरोग्यं भूतिमायुः कृतमिह बहुना यद्यदास्थापदं व-
स्तत्तत्सद्यः समस्तं दिशतु स पुरुषो दिव्यहेत्यक्षवर्ती॥ १००॥

लक्ष्मीनारायणाख्यं लक्ष्मीश्च नारायणश्च लक्ष्मीनारायणं लक्ष्मीनारायणमित्याख्या संज्ञा यस्य तन्मिथुनमाद्यं संयतं (?) भवतां भवद्भूतभविष्यतां जङ्गमस्थावराणां चराचरात्मरूपेणावस्थितानाम्। 'जगतां जङ्गमस्थावराणां' इति पाठे चरस्थिरात्मरूपेणावस्थितानां जगतामित्यर्थः। रक्षाशिक्षाद्यनेकप्रकारभिन्नं भारं विजयिन्यप्रतिहतपराक्रमे यस्मिन्सुदर्शनपुरुषे विन्यस्य निक्षिप्य अत्युदारान्निरतिशयानन्दप्रदान् विहारान्विनोदप्रपञ्चाननुभवति

निर्विशति दिव्यहेत्यक्षवर्ती सुदर्शनाख्यमध्यसंचारी पुरुष आरोग्यं नीरोगत्वं भूतिमै-श्वर्यमायुर्दीर्घकालजीवितं दिशतु । इहार्थितार्थप्रदानदीक्षितसुदर्शनपुरुषविषये बहुना कृतं बहुवचनेन बाहुल्येनालम् । बहुभिर्वचनैः किं प्रयोजनमित्यर्थः । वो युष्माकं यद्यदास्थापदं यद्यद्वस्तुमनोरथगतं तत्तत्समस्तं वस्तु नित्यं दिशतु ददातु ॥

पद्यानां तत्त्वविद्याद्युमणिगिरिशविध्यङ्गसंख्याधराणा-
मर्चिःष्वङ्गेषु नेम्यादिषु च परमतः पुंसि षड्विंशतिश्च ।
संघैः सौदर्शनं यः पठति कृतमिदं कूरनारायणेन
स्तोत्रं निर्विष्टभोगो भजति स परमां चक्रसायुज्यलक्ष्मीम् ॥१०१॥

इति श्रीकूरनारायणकविप्रणीतं सुदर्शनशतकं समाप्तम् ।

अर्चिःषु ज्वालासु विषये नेम्यादिष्वङ्गेषु च नेम्यरनाभ्यक्षसंज्ञकावयवेषु च तत्त्वविद्याद्यु-मणिगिरिशविध्यङ्गसंख्याधराणां तत्त्वानि च विद्याश्च द्युमणयश्च गिरिशाश्च विध्यङ्गानि च तेषां संख्या । तत्त्वानि चतुर्विंशति विद्याश्चतुर्दश द्युमणयो द्वादश गिरिशा एकादश वि-ध्यङ्गानि त्रयोदश एताः संख्या धारयन्तीति संख्याधराणि । तत्र ज्वालावाचकानि पद्यानि तत्त्वसंख्याधराणि नेमिवाचकानि पद्यानि विद्यासंख्याधराणि अरवाचकान्यादित्यसंख्याध-राणि नाभिवाचकानि रुद्रसंख्याधराणि अक्षवाचकानि विध्यङ्गसंख्याधराणि । तेषां पद्या-नाम् । अतः पुंसि सुदर्शनपुरुषविषये षड्विंशतिश्च पद्यानाम् । संभूय शतसंख्यानां पद्यानां संघैः कूरनारायणेन सर्वज्ञचूडामणिभिर्महानुभावैः कृतं विरचितमिदं सौदर्शनं स्तोत्रं यः पठति स पुरुषो निर्विष्टभोग उपभुक्तैहिकसुखस्तदनन्तरं परमां चक्रसायुज्यलक्ष्मीं भजति ॥

इति श्रीसुदर्शनशतकव्याख्यानम् ॥

श्रीविश्वेश्वरपण्डितप्रणीतं

कवीन्द्रकर्णाभरणम् ।

तत्कृतयैव टीकया समेतम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

प्रणम्य वाचां जननीमपर्णां कवीन्द्रकर्णाभरणं स्वकीयम् ।
विना प्रयासं प्रतिपत्तिहेतोर्विश्वेश्वरेण क्रियते स्फुटार्थम् ॥

---

१. अयं विश्वेश्वरपण्डितो हिमालयकुक्षिस्थित'अल्मोढा'नगरप्रान्ते 'पाडिया के पाण्डे' इत्युपनामके कुले ख्रिस्ताब्दीयाष्टादशशतकप्रथमपादे लक्ष्मीधरपण्डिताज्जन्म लेभे. अ-नेन स्वायुषो दशमवर्षप्रभृति ग्रन्थनिर्माणमारब्धं चत्वारिंशद्वर्षदेशीयश्च परलोकं जगाम. अस्माष्टमः पुरुषो देवेश्वर(चुनीलाल)नामाधुनापि गङ्गातटोपकण्ठवर्तिनि 'अनूपशहर'-

अभिमतकर्मारम्भसमये विघ्नविघातार्थमाचरितमभीष्टदेवतानमस्कारं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन्नेव प्रतिजानीते—

हितहेतोर्महयित्वा हरिहरहेरम्बमिहिरहैमवतीः ।
विश्वेश्वरो वितनुते कवीन्द्रकर्णाभरणमेतत् ॥ १ ॥

हितेति ॥ 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति हेतोरिति पञ्चमी षष्ठी वा । हितार्थमित्यर्थः । हितं चात्र प्रारिप्सितसमाप्तिर्विघ्ननाशो वा । 'मह पूजायाम्' । 'सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यमनघं शुचिम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥' इति वामनपुराणम् । 'अर्थः शंभुः शिवा वाणी' इति लिङ्गपुराणम् । 'आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' इति याज्ञवल्क्यः । अन्यत्स्पष्टम् ॥

स्वग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थैर्गतार्थत्वमभ्युपगम्याह—

विहिता महामहिमभिर्विद्यन्ते यद्यपि निबन्धाः ।
तदपि परिप्लवतायाः परिपाकोऽयं ममोदेति ॥ २ ॥

विहिता इति ॥ महामहिमभिर्विदग्धमुखमण्डनकारादिभिः । तथा च महानुभावकृतग्रन्थानां महत्त्वमर्थसिद्धमित्यर्थः । परिप्लवतां चाञ्चल्यम् । 'पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । परिपाकः फलम् । तथा च चापलात्प्रवृत्तो न पर्यनुपयोगयोग्य इत्यर्थः ॥

वस्तुतो न गतार्थत्वमित्याह—

यदभिहितं बहु महितं पूर्वाचार्यैर्विचार्यैव ।
अनुकुर्वन्किंचित्तद्बहुविद्भिर्नाहमुपहास्यः ॥ ३ ॥

नाम्नि नगरे वर्तत इति पर्वतीयेभ्यः श्रूयते. ग्रन्थाश्चानेन बहवः प्रणीताः, तन्मध्येऽस्मदवगतास्त्वेते—(१) अलंकारकौस्तुभः सटीकः, (२) अलंकारमुक्तावली, (३) आर्यासप्तशती सटीका, (४) कवीन्द्रकर्णाभरणं सटीकम्, (५) काव्यतिलकम्, (६) काव्यरत्नम्, (७) तर्ककुतूहलम्, (८) दीधितिप्रवेशः, (९) नवमालिका नाटिका, (१०) नैषधीयकाव्यटीका, (११) मन्दारमञ्जरी कथा गद्यनिबद्धा, (१२) रसचन्द्रिका, (१३) रसमञ्जरीटीका, (१४) रोमावलीशतकम्, (१५) लक्ष्मीविलासः, (१६) वक्षोजशतकम्, (१७) शृङ्गारमञ्जरी सट्टकम्, (१८) षडृतुवर्णनम्, (१९) सिद्धान्तसुधानिधिः, (२०) होलिकाशतकम्, (२१) केचन तान्त्रिकग्रन्थाः. तत्र कवीन्द्रकर्णाभरणं विदग्धमुखमण्डनानुसारि ततोऽपि चमत्कारि च. अस्य पुस्तकद्वयमस्माभिरासादितम्. तत्रैकमलवरमहाराजाश्रितपार्वतीयपण्डितलक्ष्मणदत्तपन्तसकाशात्पण्डिताशिवदत्तशर्मभिः परारिवर्षे समानीतमासीत्. अपरं चाधुना पञ्जाबदेशान्तर्वर्ति 'भदौड' नगराधीश'सर्दार सर्दार अतरसिंह साहेब के. सी. आय्. ई.' इत्येतैर्लुधियानानगरस्थस्वकीयपुस्तकालयात्प्रहितम्. एतत्पुस्तकद्वयमपि शुद्धमनतिप्राचीनं चास्मन्मुद्रणाधारतां गतमिति शिवम्.

यदिति ॥ बहु इति क्रियाविशेषणम् । तच्चाभिधानस्य प्रशंसायां वा । बहुभिर्महितं पूजितमिति वा । न च 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तप्रत्यये 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीप्रसङ्गात्तृतीयैव दुर्लभा, षष्ठ्यां च 'क्तेन च पूजायाम्' इति समासनिषेधापत्तिरिति वाच्यम् । भूते क्तप्रत्ययव्याख्यानात् । शेषषष्ठीसमासो वा इत्यन्यत्र विस्तरः । किंचिदिति । क्वचिन्न्यूनं क्वचिदतिरिक्तमित्यर्थः । तथा च संक्षेपविकासाभ्यां किंचिदंशावच्छिन्नाभ्यां न गतार्थत्वमित्यर्थः ॥

मन्दबुद्धिभिरनादरेऽप्यस्य न मम हानिरित्याह—

एतच्चेदनुगृह्यते सहृदयैः शुद्धप्रकाशोदयै-
स्तत्स्यादेतदुपेक्षकैरपि खलैर्नावद्यमुच्छृङ्खलैः ।
शुभ्रांशोः शशिशेखरेण शकलं नीतं सदुत्तंसतां
किं स्वप्नेऽपि विधुंतुदेन कवलीकर्तुं क्वचित्पार्यते ॥ ४ ॥

एतदिति ॥ अनुगृह्यते उपादेयत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यं क्रियते । सुहृदयैः सदसद्विवेचनसमर्थैः । तल्लाभार्थमेवाह—शुद्धेति । शुद्धः संशयविपर्ययरहितः प्रकाशस्य तत्तच्छास्त्रविषयार्थस्य उदयो ज्ञानं येषां तैरित्यर्थः ॥ प्रकाश्यते प्रतिपाद्यते इति प्रकाशस्तत्प्रतिपाद्योऽर्थः । कर्मणि घञो व्याख्यानात् । उदय उत्कृष्टं ज्ञानम्, उत्कर्षश्च तदनुकूलतर्कान्तरविषयकत्वम् । तेन शुद्धपदेन न गतार्थत्वम् । अत एव खलानां तद्राहित्यसूचनाय उच्छृङ्खलैरित्युक्तम् ॥

वक्ष्यमाणजातीरुद्दिशति—

व्यस्तं समस्तं द्विः पूर्वं विशिष्टं च परस्परम् ।
एकालापं प्रभिन्नं च भेद्यभेदकमूर्जितम् ॥ ५ ॥
सालंकाररसकौतुकपृष्टोत्तरपृष्टपूर्वकप्रश्नम् ।
भग्नादिमध्यचरमोत्तरं कथितनिह्नुतिर्विषमम् ॥ ६ ॥
वृत्तं नामाख्यातं तार्कं सौत्रं च शाब्दशास्त्रीये ।
वर्णाद्वाक्याच्छ्लोकादर्धात्पादात्तथोत्तरं परतः ॥ ७ ॥
चक्राम्बुजकाकपदं गोमूत्री सर्वतोभद्रम् ।
भवति गतप्रत्यागतमधिकापचिताक्षरं च शृङ्खलया ॥ ८ ॥
अथ नागपाशचित्रे प्रहेलिका हृद्यमथ गूढम् ।
स्तुतिनिन्दा च द्व्यर्थकमपह्नुतिर्बिन्दुमद्भुतम् ॥ ९ ॥
मात्राबिन्दुविसर्गाक्षरस्थितिव्यञ्जनच्युतकम् ।
च्युतदत्ताक्षरमित्यपि जातय इभबाणसंमिताः प्रोक्ताः ॥१०॥

व्यस्तमिति ॥ व्यस्तं समस्तं चेति द्वौ भेदौ । द्विः पूर्वं द्विर्व्यस्तं द्विःसमस्तं चेत्यर्थः । परस्परं विशिष्टं चेति । व्यस्तसमस्तं समस्तव्यस्तं द्विर्व्यस्तसमस्तं द्विःसमस्तव्यस्तं चेति भावः । ऊर्जितमेव केचिदोजस्वीत्याहुः । सालंकारेति समाहारद्वन्द्वः । पृष्टपूर्वकप्रश्नः पृष्टप्रश्नः भग्नोत्तरं आद्युदात्तं मध्योत्तरं अन्त्योत्तरं चेत्यर्थः । कथितानिह्नुतिः कथितापह्नुतिः । वृत्तं वृत्तनामकम् । वर्णोत्तरं वाक्योत्तरं श्लोकोत्तरमर्धोत्तरं पादोत्तरं चेत्यर्थः । चक्रादयो बन्धभेदाः । अधिकेति । वर्धमानाक्षरं हीयमानाक्षरं चेत्यर्थः ॥ शृङ्खलासाहित्यं च जातिविभाजकत्वेन । शृङ्खलापि जात्यन्तरमित्यर्थः । नागपाशः, चित्रम्, प्रहेलिका । अन्यत्सुगमम् । मात्राच्युतकम्, बिन्दुच्युतकम्, विसर्गच्युतकम्, अक्षरच्युतकम्, स्थानच्युतकम्, व्यञ्जनच्युतकं चेति षड्भेदाः । अत्र इभा अष्टौ बाणाः पञ्च इति 'अङ्कानां वामतो गतिः' इति न्यायेन विपरीतन्यासेनाष्टपञ्चाशत्संख्यालाभः ॥ इति वृत्तजात्युद्देशः ॥

व्यस्तसमस्तजात्योर्लक्षणमाह—

व्यस्तं स्यात्प्रश्नानां यदुत्तरं पदविभागमात्रेण ।
समुदायेन यदुत्तरमिदं समस्तं विदुर्विबुधाः ॥ ११ ॥

येषां प्रश्नानां किंचित्पदविभागेनैवोत्तरं भवति तद्व्यस्तं नाम । व्यस्तसमस्ते व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् ॥ यत्पुनः समुदायेनैवोत्तरं तत्समस्तम् ॥ समस्तव्यस्तवारणायैवकारः । द्विर्व्यस्तद्विःसमस्तयोस्त्वेतद्भेदतया नोभयत्राप्यतिव्याप्तिः । प्रश्नोत्तरयोश्च परस्परनिरूप्यत्वादुभयत्रापि व्यस्तादिव्यवहारः ॥

तत्र व्यस्तजातिमुदाहरति—

धात्वादेः षस्य को वा स्यादविहीनः कया हरिः ।
महीयोऽपि किमाहन्ति तस्य नामानुकीर्तितम् ॥

सोमयागः ।

'धात्वादेः षस्य को वादेश' इति प्रश्ने 'सः' इत्युत्तरम् । 'धात्वादेः षः सः' इति वचनात् ॥ 'विष्णुः कया हीनो नास्ति' इति प्रश्ने 'मया' लक्ष्म्या इति ॥ विष्णुनाम कीर्तितं सत् महत्तरमपि किं नाशयति' इति प्रश्ने 'आगः' इति । पापमित्यर्थः ॥

अनङ् कुत्र भवेत्सख्युर्गन्धं कां संश्रितं विदुः ।
अभिनन्दन्ति कीदृक्षं जना धर्मपरायणाः ॥

सौकुमार्यम् ।

सौ प्रथमैकवचने सखिशब्दस्यानङ् भवति । 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्युत्तरं 'अनङ् सौ' इत्युक्तेः ॥ गन्धं कुं भूमिमाश्रितं विदुः तस्य पृथिवीविशेषगुणत्वात् ॥ धार्मिकजना आर्यं शिष्टं प्रशंसन्ति ॥ लक्षणसमन्वयः स्पष्टः ॥ उदाहरणद्वयं स्पष्टार्थम् ॥

इति व्यस्तजातिः ॥

समस्तजातिमुदाहरति—

फाल्गुनेन समुपेत्य शिखण्डी कुत्र ताण्डवमखण्डितमाधात् ।
पाप्मना क जनितेन जयोऽगाद्बभ्रुवाहननिरूपितभङ्गम् ॥

गाङ्गेयसंगरे ।

फाल्गुने मासि शिखण्डिनो मयूरस्य नृत्यवर्णनाद्विरोधः । अर्जुनद्रुपदपुत्रयोर्विवक्षितत्वात्तत्परिहारः । शिखण्डिनः स्त्रीपूर्वत्वात्तत्र भीष्मेण बाणानामप्रेषणात्तद्व्यवहितेनार्जुनेन भीष्मो हत इति स्पष्टम् । तत्रैव तज्जनितपातकवशाद्वसूनां शापेन गङ्गाशापेन च बभ्रुवाहननाम्ना तत्पुत्रेणाश्वमेधहयरक्षायां स हत इत्यश्वमेधपर्वणि स्पष्टं श्रीमहाभारते ॥

तं ब्रूहि यत्र निःशङ्का हंसा अपि सयोषितः ।
सहस्रपत्रयुक्तेऽपि किं च भङ्गोऽस्ति सर्वदा ॥

पद्माकरः ।

हंसानां संन्यस्तानां योषित्साहित्याद्विरोधः । पक्षिणामुपादानात्परिहारः । पत्रभङ्गशब्दयोर्वाहनपराजयपरत्वाभिप्रायेण विरोधः । दलतरङ्गपरत्वेन परिहारः । उभयत्रापि समस्तं वाक्यमेकार्थकमेवोत्तरमिति लक्षणसमन्वयः ॥ इति समस्तजातिः ॥

द्विर्व्यस्तद्विःसमस्तयोर्लक्षणमाह—

द्विर्व्यस्तं यत्तत्पदभङ्गविभेदाद्विधोत्तरं भवति ।
स्याद्विःसमस्तमेतत्समस्तपदमुत्तरद्वितयम् ॥ १२ ॥

यद्भिन्नानुपूर्वीकपदच्छेदेन नानोत्तरं भवति तद्विर्व्यस्तम् । यत्त्वखण्डमेव समासपदमवान्तरभङ्गेन तथा भवति तद्विःसमस्तमित्यर्थः । अत्राप्यवान्तरभेदस्यावश्यकत्वात् ॥

द्विर्व्यस्तमुदाहरति—

किं कुर्वन्ति तरुण्यो विलासभरमन्थरास्तरुणान् ।
का कुमुदबान्धवान्तर्विकसति सुरभौ समेते का ॥

मदयन्तिकालता ।

किं कुर्वन्तीति ॥ 'मदयन्ति' इत्युत्तरम् ॥ 'चन्द्रस्याभ्यन्तरे का' इत्यत्र 'कालता' इति । कलङ्कस्य श्यामत्वात् ॥ 'वसन्ते का विकसति' इत्यत्र 'मदयन्तिका नाम लता' इति॥

भुजंगमकुलं कीदृक् रन्तुकामः पराशरः ।
कां वा विस्तारयामास कुचयोः का बिभर्ति काम् ॥

विलासिनीहारलताम् ।

भुजंगमेति ॥ 'भुजंगमकुलं कीदृक्' इत्यत्र 'बिलासि' इति । बिले रन्ध्रे आस्ते तिष्ठतीति भावः । 'सुषिरं विवरं बिलम्' इत्यमरः ॥ सत्यवत्या सह यमुनायां रिरंसू रन्तुकामः

पराशरो व्यवधानाय नीहारलताम् अवश्यायपरम्परां व्यतनोत् ॥ विलासिनी स्त्री कुचयोर्मध्ये हारलतां मुक्तावलीं दधातीत्यर्थः ॥ 'हारो मुक्तावली' इत्यमरः।

इति द्विर्व्यस्तजातिः ॥

द्विःसमस्तजातिमुदाहरति—

कामुककदम्बसङ्घटपूर्णेन्दुनिशीथिनीभौमाः।
वाच्याः कथं चकासति काञ्चनकलशाश्च कीदृक्षाः ॥
कामिनीपयोधराकाराः।

कामुकेति ॥ कामुकः 'कामि' इति, कदम्बो 'नीप' इति, सङ्घटो 'योध' इति, पूर्णचन्द्ररात्री 'राका' इति, भौम 'आर' इति एकः समस्तपदच्छेदः ॥ काञ्चनकलशाः कीदृक्षाः। कामिनी तरुणी तस्याः पयोधरौ तदाकारा इति द्वितीयः ॥

तरुणप्रथमलकारादेशाशनजातयः कथं वाच्याः।
विकसितसरोजततयो मनांसि मदयन्ति कीदृश्यः ॥
युवतिवदनाकृतयः।

तरुणो 'युव' इति वाच्यः। लकारस्य प्रथम आदेशः 'तिप्' इति। प्रथमपुरुषैकवचनस्य तिबित्याकारकत्वात् 'लस्य' इत्यधिकारे तिप्तस्झीत्यादीनामादेशानां विधानात् अशनम् 'अदन' इति। जातिः 'आकृतिः' इति। यद्यपि 'व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः' इति न्यायसूत्रे आकृतिपदं संस्थानविशेषार्थकम्, तथापि 'आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्' इति जैमिनिसूत्राभिप्रायेणेदम् ॥ 'युवतेर्वदनं मुखं तदाकृतयः' इति द्वितीयसमस्तपदच्छेदः ॥

इति द्विःसमस्तजातिः ॥

व्यस्तसमस्तद्विर्व्यस्तसमस्तजातिलक्षणमाह—

द्वेधा यदुत्तरं स्याद्व्यस्तसमस्तं तु तत्प्रोक्तम्।
स्याद्द्विर्व्यस्तसमस्तं व्यस्तं तत्रैव च द्वेधा ॥ १३ ॥

यत्पदमेकवारं व्यस्तं सत् द्वितीयवारं तु समस्तं सदुत्तरं भवति तद्व्यस्तसमस्तम् ॥ यत्र व्यस्तमेव वारद्वयं समस्तं त्वेकवारमुत्तरं भवति तद् द्विर्व्यस्तसमस्तम् इत्युक्तम् ॥ तत्रैवेति समस्तस्य पूर्ववदुक्तत्वात् ॥ द्विधेत्युपलक्षणं त्रिचतुर्वारमपि संभवात् ॥

व्यस्तसमस्तमुदाहरति—

पदं किं प्रतिषेधार्थं छेदकर्त्रर्थकं च किम्।
ग्रीष्मे सरो भवेत्कीदृक्का स्थिरा का वधूः प्रिया ॥
मालूरपयोधरा।

पदमिति ॥ प्रतिषेधार्थकं पदं 'मा' इति। 'मास्म मालं च वारणे'। छेदकर्तृवाचि पदं 'लूः' इति। 'लूञ् छेदने' इत्यस्य क्विप्। ग्रीष्मे सरो 'अपयः' जलहीनम्। स्थिरा स्थैर्यवती 'धरा' भूमिः। इति व्यस्तपदविभागः ॥ मालूरं बिल्वफलं तद्वत् पयोधरौ स्तनौ यस्यास्तादृशी वधूः प्रिया भवति ॥ इति समस्तपदविभागः ॥ 'बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि' इत्यमरः। तस्य फलं मालूरम्। 'फले लुक्' ॥

साहित्यार्थपदं किं संबोध्यः करभसंबन्धी।
कोऽन्यविषयापहारी प्रसरन्ति वसन्तसमये काः ॥

सहकारभवधूलयः।

'सह' इति पदं साहित्यार्थकम्। 'कारभ' इति करभसंबन्धिसंबुद्धिः। वधूः स्त्री तस्यां लय आसक्तिविशेषः अन्यविषयापहारी । इति व्यस्तपदविभागः ॥ सहकारेभ्य आम्रेभ्यो भवा जाता धूलयः परागा वसन्ते विस्तीर्यन्ते ॥ इति समस्तपदविभागः ॥

इति व्यस्तसमस्तजातिः ॥

द्विर्व्यस्तसमस्तमुदाहरति—

संबोधय त्रिनयनं भवनं च विष्णुः
को वा भवस्य स कया वनपूर्वयाप्तः।
स्यात्तत्त्ववित्कथमथासुरहाभिधेयः
को दंदहीति विरहे वरवर्णिनीश्च ॥

मालयाशुगः।

संबोधयेति ॥ 'म' इति शिवस्य, 'आलय' इति भवनस्य संबुद्धिः। 'मः शिवे मा रमायां च' इति ॥ 'विष्णुर्भवस्य कः' इत्यत्र 'आशुगः' इत्युत्तरम्। त्रिपुरवधे तस्य बाणभूतत्वात्। 'विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा' इति महाभारतोक्तेः। इत्येको व्यस्तपदच्छेदः ॥ 'विष्णुर्वनपूर्वया कया प्राप्तः' इत्यत्र 'मालया' इत्युत्तरम्। वनमालया संगतः इत्यर्थः ॥ तत्त्वज्ञः पुरुषः अशुक् शोकरहितः। असुरहा विष्णुः कथं वाच्यः इत्यत्र 'अः' इति। 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति नानार्थः। इति द्वितीयो व्यस्तपदच्छेदः ॥ प्रियवियोगे मालयो मलयसंबन्धी आशुगः पवनो दंदहीति पीडयति ॥ इति समस्तपदच्छेदः ॥

वैदेहः समबोधयद्वद कथं गार्ग्यं विहीनो भवे-
त्केनादादिगणोऽतिपातकरुचिः स्यात्केन मुक्तो जनः।
मेधाविन् शिशुदुःखदुःप्रभुरवीन्संबोधयस्व स्वयं
केनेयं सदृशी विभाति गगने धाराधराणां ततिः ॥

बालकेशपाशेन।

वैदेहो जनको गार्ग्यं 'बालाके' इति संबोधयामास । 'दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस' इति प्रक्रमे 'क्वैष तद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ' इति बृहदारण्यकश्रुतेः ॥ अदादिगणपठितो धातुः 'शपा' विहीनो भवति । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुग्विधानात् ॥ अत्यन्तपापरतिः पुरुषः 'शेन' सुखेन मुक्तो भवति । पापस्य दुःखजनकत्वात् ॥ इत्येको व्यस्तपदच्छेदः ॥ शिशोः संबोधनं 'बाल' इति । दुःखस्य 'अक' इति । कुत्सितस्य प्रभोः 'ईशपाश' इति । 'याप्ये पाशप्' । सूर्यस्य 'इन' इति । इति द्वितीयो व्यस्तपदच्छेदः ॥ नूतना मेघलेखा बालाया युवतेः केशपाशेन कुन्तलकलापेन सदृशी विभाति ॥ इति समस्तपदच्छेदः ॥

इति द्विर्व्यस्तसमस्तजातिः ॥

द्विःसमस्तव्यस्तद्विःसमस्तद्विर्व्यस्तलक्षणमाह—

द्वौ वारौ यत्समासेन व्यासेन सकृदुत्तरम् ।
तद्विःसमस्तव्यस्तं स्याद्व्यासावृत्त्या परा भिदा ॥ १४ ॥

यद् वारद्वयं समस्तम् एकवारं च व्यस्तं सत् उत्तरं भवति तद् द्विःसमस्तव्यस्तमित्यर्थः । अत्रैव यदि व्यस्तमपि वारद्वयमुत्तरं तदा तद् द्विःसमस्तद्विर्व्यस्तमपि भवितुमर्हतीत्यर्थः ॥ प्राचीनैरनुक्तावपि न्यायसाम्येन दुरपह्नवत्वात् । न च द्विर्व्यस्तसमस्तयोरेवायं समावेश इति वाच्यम् । द्विःसमस्तस्य व्यस्तस्य च समाहारेण द्विःसमस्तव्यस्तभेदस्यापि गतार्थत्वप्रसङ्गात् । विच्छित्तिवैलक्षण्यस्य च साम्यात् ॥

द्विःसमस्तव्यस्तमुदाहरति—

कीदृक्चन्द्रोदयो यूनां वधूबिम्बाधरः कथम् ।
शिशिरापगमे किं वा वाक्यं सहृदयोचितम् ॥

मधुरजनिमदनीयः ।

मधोर्वसन्तस्य रजनौ रमणीयः । मधुरो रसविशेषशाली जनिमदनीयः स्वभावान्मदजनकश्चेति कर्मधारयः । इति द्वौ समस्तपदच्छेदौ ॥ मदनीयः कामसंबन्धी सखा मधुर्वसन्तोऽजनि जातः । इत्येको व्यस्तपदच्छेदः ॥

कीदृशा मत्तमातङ्गाः कीदृश्यो द्यूतभूमयः ।
कथं च पाण्डवो ज्येष्ठः कथं मुग्धापयोधराः ॥

श्रितविदुरोदरदृश्याः ।

श्रितो विदुर्गण्डमध्यभागो यैस्तादृशै रोदरैर्भ्रमरै रम्याः । 'कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्' इत्यमरः ॥ श्रिताः स्ववर्तिनो मिथो विरुद्धा दुरोदरा द्यूतकारास्तद्विशिष्टाः ॥ इति द्वौ समस्तपदभङ्गौ ॥ श्रितो विदुरो येन तादृक् युधिष्ठिरः ॥ दरदृश्या

ईषत्प्रकाशा मुग्धास्तनाः । किंचिदुन्नतिमत्त्वाल्लज्जया वृतत्वेन कदाचिदपि प्रियेण दर्शनाच्च ॥ इत्येको व्यस्तपदभङ्गः ॥

इति द्विःसमस्तव्यस्तजातिः ॥

द्विःसमस्तद्विर्व्यस्तमुदाहरति—

मधौ परभृता कीदृक्कौशल्या वद कीदृशी ।
कीदृग्वराङ्गनादृष्टिः कीदृशी क्षुद्रनदी शरत् ॥

सुतरामानन्दितारा ।

मधाविति ॥ वसन्ते परभृता कोकिला सुतो जनितो रामानन्दी श्रीमनोहरस्तारो व्यक्तशब्दो यया तादृशी भवति । सुतेन रामेण आनन्दिता रावणादिवधेन तोषिता आरा देवा यस्यास्तादृशी कौशल्या भवति । इति द्वौ समस्तपदच्छेदौ । सुतराम् अत्यर्थमानन्दिनी आनन्दयुक्ता आनन्दजनिका वा तारा अक्षिकनीनिका यस्यास्तादृशी युवतिदृग्भवति ॥ क्षुद्रनदी सुतरा सुखेन तरीतुं शक्या भवति शरच्च मा लक्ष्मीस्तयानन्दिन्य उल्लासशीलास्तारा नक्षत्राणि यत्र तादृग्भवति ॥ इति द्वौ व्यस्तपदच्छेदौ ॥

कीदृक्तनुर्वरतनोर्भवभूतिराह
किं नाटकं न कवयोऽभिदधुर्मधौ काम् ।
साध्वी कियत्त्वनिति का कुरुते हरिं किं
कां वा स तिष्ठति महद्गहनं च कीदृक् ॥

मालतीमाधवम् ।

मालतीपुष्पस्य मां लक्ष्मीं धुनोति अवहेलयति तादृशं मालतीमाधवं कामिनीगात्रम् । 'धूञ् कम्पने' 'ऋदोरप्'[1] इत्यप्प्रत्ययः । मालतीमाधवसंज्ञं नाटकं भवभूतिः कविः कृतवान् । इति द्वौ समस्तपदच्छेदौ । मालतीं जातिं वसन्ते कवयो न वर्णयन्ति 'नियमाच्च जात्यादेः' इति कल्पलतायाम् । आधवं पतिजीवनपर्यन्तं पतिव्रता जीवति । मा लक्ष्मीविष्णुम् अलति भूषयति । सोऽपि ईं लक्ष्मीं भूषयति ॥ आ समन्ताद् धवा वृक्षविशेषा यत्र तादृशं महावनं भवति । इति द्वौ व्यस्तपदच्छेदौ ॥

इति द्विःसमस्तद्विर्व्यस्तजातिः ॥

एकालापकलक्षणमाह—

प्रतिभासो भवेद्यत्र सहसैवार्थयोर्द्वयोः ।
तदेकालापकं प्राहुर्द्विःसमस्तभिदान्तरम् ॥ १८ ॥

---

१. 'अकर्तरि च कारके' इत्युक्तेः कर्तर्यपोप्राप्त्या चिन्त्यमेतत्. तस्मात्पचाद्यजन्तेन समासः कार्यः.

यत्रैकस्मिन्समस्ते पदे स्पष्टमेवार्थद्वयं प्रतीयते तदेकालापकम् ॥ नन्वेतत्तेनैव गतार्थमत आह—द्विःसमस्तेति । तद्विशेष एवायं भेदः । अर्थस्य सहसा प्रतीत्यप्रतीतिभ्यामेव वैलक्षण्यस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥

उदाहरति—

कीदृग्बभूव वैदेहीविवाहे भृगुनन्दनः ।
कामिन्याः क्रीडमानायाः कीदृशः कन्दुकः करे ॥

रामास्तनाकारः ।

रामेण दाशरथिना अस्तः प्रतिषिद्धो नाकारः स्वर्गगमनं यस्य तादृक् । तदीयवैष्णवधनुराकर्षणेन जामदग्न्यस्य स्वर्गतेर्निषेधात् ॥ 'ऋ गतौ' इत्यस्य भावे घञि आर इति रूपम् । रामायास्तरुण्याः स्तनाकृतिः कन्दुको भवति । इति द्वौ समस्तपदच्छेदौ ।

इत्येकालापकम् ॥

प्रभिन्नकमाह—

सति शब्दार्थयोर्भेदे वचनस्य सुपां तथा ।
लिङ्गस्य च भिदा यत्र तद्वदन्ति प्रभिन्नकम् ॥ १६ ॥

यत्र शब्दार्थयोर्भिन्नत्वे सति विभक्तिवचनलिङ्गानां भेदस्तत्प्रभिन्नकमित्यर्थः ॥

तत्र शब्दार्थवचनभिन्नमुदाहरति—

माद्यत्परभृता साम्यं कुत्र वा कलयन्ति काः ।
मधुरोऽप्यभिधानेन मनसा कीदृशः खलः ॥

गिरिसारसदृशः ।

माद्यदिति ॥ सारसं कमलं तत्तुल्या दृशो यासाम् । यद्वा सारसः पक्षिविशेषः तस्य दृशाविव दृशौ यासां ता इत्यर्थः । गिरि वाण्यां मत्तकोकिलासाम्यं धारयन्ति । इति व्यस्तपदच्छेदः ॥ मधुरवचनोऽपि दुर्जनो मनसा गिरिसारस्य लोहस्य सदृशो भवति काठिन्यात् । इति समस्तपदच्छेदः ॥ दृश इत्याद्ये प्रथमाया बहुवचनान्तम् । सदृश इत्येकवचनमिति भेदः ॥

मुहुरार्तजनरुजाकृत्पृच्छति कः संपदां क्षयकृत् ।
पद्माकरा जलधरावसानसमये भवन्ति कीदृक्षाः ॥

बहुधार्तराष्ट्रशकुनयः ।

बहुधा वारंवारं आर्तान्दीनान् राष्ट्रं तत्स्थाञ्जनांश्च श्यति तनूकरोति इति बहुधार्तराष्ट्रशः । 'शो तनूकरणे' । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । तस्य संबुद्धिः ॥ कुत्सितो नयः संपन्नाशहेतुः । इति व्यस्तपदच्छेदः ॥ बहवो धार्तराष्ट्राः शकुनयो हंसविशेषा येषु तादृशाः

शरदि तडागा भवन्ति । इति समस्तपदच्छेदः ॥ कुनय इत्येकवचनान्तम् । शकुनय इति बहुवचनान्तम् ॥

इति वचनभिन्नम् ॥

प्रजा राजन्वती कीदृग्दैत्यसेना हरेः कथम् ।
कान्वायुवद्विदुर्द्रौण्यादयो निशि कथं क्रुधा ॥

सुस्वापविजितारयः ।

शोभनं स्वं द्रव्यं यस्यास्तादृक् सुराजा प्रजा भवति ॥ दैत्यसेना हरेरिन्द्रस्य पविना वज्रेण जिता भवति । 'कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः ॥ अरं शीघ्रं यान्ति गच्छन्ति तानरयः शीघ्रगतीन्वायुसदृशानाहुः । 'या प्रापणे' क्विप् । द्वितीयाबहुवचने 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः । इति व्यस्तपदच्छेदः ॥ द्रौणिकृपकृतवर्माणः सुस्वापे निद्रायां विजिता अरयो धृष्टद्युम्नादयो यैस्तादृशा इति सौप्तिकपर्वणि स्पष्टम् ॥ 'सुविनिदुर्भ्यः सुपि–' इति कृतसंप्रसारणस्य सुपेर्निर्देशान्न षत्वम् ॥ इति समस्तपदच्छेदः ॥ अरय इति प्रथमान्तं द्वितीयान्तं चेति भेदः ॥

कीदृक्कुरङ्गनयना मनसिजमाहूय नृपः क्व सक्तः स्यात् ।
सैनापत्यमवाप्य द्रुह्यति कस्मै पुरा स्कन्दः ॥

वराङ्गीतनुजनये ।

वराङ्गी रम्यदेहा वधूर्भवति । तनुज अङ्गजेति कामसंबुद्धिः ॥ राजा नये नीतौ सक्तो भवेत् । इति व्यस्तपदच्छेदः । वराङ्ग्यास्तनुतः शरीराज्जनिर्यस्य स तस्मै वराङ्गीतनुजनये गुहो द्रुह्यति । वराङ्गीवज्राङ्गौ तारकासुरस्य मातापितरौ इति स्पष्टं मत्स्यपुराणे । इति समस्तपदच्छेदः ॥ नय इति सप्तमी । जनय इति चतुर्थी ॥

इति विभक्तिभिन्नम् ॥

का वदान्यस्य संबुद्धिः किं वायोरपि चञ्चलम् ।
बालोऽपि भरतः प्रोक्तः कीदृशः काश्यपाश्रमे ॥

सर्वदमनः ।

सर्वं बहु ददातीति सर्वद इति दातृसंबुद्धिः ॥ मनो वातापेक्षयापि चञ्चलम् ॥ इति व्यस्तच्छेदः ॥ काश्यपस्य कण्वस्याश्रमे बालकोऽपि भरतः सर्वान्दमयतीति सर्वदमनतया प्रोक्त इत्यादिपर्वणि स्पष्टम् । इति समस्तच्छेदः ॥ मन इति क्लीबम् । दमन इति पुंलिङ्गम् ॥

के गजभेदाः कृपणाः किमवन्ति वदन्त्यरिकुलं किम् ।
किं नाविक आदत्तेऽस्पृहयत्सत्या विरुध्य कां कस्मै ॥

मन्दारायमारमातरम् ।

गजविशेषा मन्दा मन्दसंज्ञाः । 'भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः' इति हलायुधः ॥ कदर्या रायं द्रव्यम् अवन्ति रक्षन्ति दानाद्यभावात् । अरीणां समूह आरम् । नाविक आतरं गृह्णाति । 'आतरस्तरपण्यं स्यात्' इत्यमरः । सत्या सत्यभामा मारस्य प्रद्युम्नस्य मातरं रुक्मिणीं विरुध्य स्पर्धयित्वा मन्दाराय पारिजाताय स्पृहयामास । आतरमिति पुंलिङ्गम्, मातरमिति स्त्रीलिङ्गम् ॥

इति लिङ्गभिन्नम् ॥

नन्दनचैत्ररथे कथमाह्वय सलिलं च शैलं च ।
को लोकश्रयणीयः केभ्यः स्पृहयन्ति रसवन्तः ॥
दिव्यतरुणीपयोधरेभ्यः ।

दिव्या अमानुषास्तरवो वृक्षा ययोस्ते दिव्यतरुणी इन्द्रधनदयोरुद्याने । पय इति जलस्य, धर इति पर्वतस्य संबुद्धिः । इभ्यो लोकानां सेव्यः 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । दिव्यानां रम्याणां तरुणीनां पयोधरेभ्यः स्तनेभ्यो रसिका स्पृहयन्ति । 'स्पृहेरीप्सितः' इति (संप्रदानत्वे) चतुर्थी ॥ इभ्य इति प्रथमैकवचनम्, पयोधरेभ्य इति चतुर्थीबहुवचनम् ॥

का शीधुपसंबुद्धिर्मणिपूर्वा काधरे वरवधूनाम् ।
कासां ततिर्घनभवा कामाहुः कामिनीमनधिवेद्याम् ॥
मधुरतमालापाम् ।

मधुनि मद्ये रत इति सुरापसंबुद्धिः ॥ मणिपूर्वा माला मणिमाला दन्तव्रणविशेषस्तरुणीनां बिम्बोष्ठे विभाति । 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे' इति विश्वः । अपां जलानां ततिः पङ्क्तिर्मेघजन्या । मधुरतम आलापो यस्यास्तादृशीं स्त्रियं अनधिवेद्यां सपत्नीविवाहानर्हां वदन्ति । 'आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥' इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ 'अपाम्' इति षष्ठीबहुवचनान्तम्, 'मधुरतमालापाम्' इति द्वितीयैकवचनान्तम् ॥

इति वचनविभक्तिभिन्नम् ॥

मदनमिव रतिः प्रियं मृगाक्षी स च परिपृच्छति तां सतीमिर्वेदम् ।
बकुलसुमनसः कथं हसन्त्यः किमभिदधाति वधूः प्रियं व्रजन्तम् ॥
कामिन्यास्यसुरभयः ।

कामिनि प्रियतमे इति संबुद्धिः । आस्यमर्थात् त्वदीयं तद्वत् सुरभयः सुगन्धयो बकुलानां सुमनसो भवन्ति इति नायकेनोत्तरं दत्तम् । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः ॥ हे कामिन् असुर्मत्प्राणाभिन्नस्त्वम् अभयो मदुपेक्षया स्नेहभङ्गेन वा प्रसक्तं यद्भयं तद्रहितः

सन् यासि गच्छसि तदनर्हम् इति नायिकयोत्तरं दत्तम् ॥ सुरभय इति स्त्रीलिङ्गे प्रथमाबहुवचनान्तम्, अभय इति पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनान्तम् ॥

किं संभोगास्पदं यूनोः कीदृशो नृपतिर्जयी ।
उमैकपर्णापर्णाश्च संबन्धिन्यः कथं वद ॥

मिथः स्वसारः ।

मिथो रहः कामिनोः संभोगस्थानम् । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः ॥ स्वत एव सारो बलवान् नृपो विजयी । दुर्बलस्य पराश्रयादिप्रसङ्गात् । उमैकपर्णापर्णाश्च हिमवत्कन्यात्वात् परस्परं स्वसारो भगिन्यो भवन्ति । स्वसार इति स्वसृशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य प्रथमाबहुवचनान्तम्, सारशब्दस्य पुंलिङ्गस्यैकवचनान्तमिति ॥

इति शब्दार्थलिङ्गवचनभिन्नम् ॥

को ध्रुव उत्पत्तिमतां साधकतममुच्यते किं वा ।
किं चक्रविरहहारकममृतं लघु कीदृशश्च गिरः ॥

अन्तःकरणमुषः ।

जन्यानां भावानाम् अन्तो विनाशो ध्रुव आवश्यकः । साधकतमं कारकं करणमित्युच्यते । 'साधकतमं करणम्' इत्युक्तेः ॥ उषः प्रातःकालः चक्रवाकवियोगहृत् । 'उषः- प्रत्युषसी अपि' इत्यमरः । अन्तःकरणं हृदयं मुष्णाति चोरयति । स्वासक्तं करोतीति यावत् । 'मुष स्तेये' । क्विबन्तस्य पञ्चम्येकवचनान्तं स्त्रीलिङ्गम्, उष इति क्लीबे प्रथमैकवचनान्तम् ॥

द्यौः प्रातःकालिकी कीदृग्भवति प्रवणं कथम् ।
चक्रवाकाः किमिच्छन्ति पिकानां सुरभिः कथम् ॥

विभावितमहः ।

विगतानि भानि नक्षत्राणि यस्यास्तादृशी द्यौः प्रभाते भवति । 'प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्याम्' इत्यमरः । अद्भिर्जलैरितम् अवितम् । चक्रा अहर्दिनम् इच्छन्ति संभोगसमयत्वात् । वसन्तः पिकानां विभावितो मह उत्सवो येन तथा मदहेतुत्वात् ॥ अहरिति क्लीबैकवचनं द्वितीयायाम्, मह इति पुंलिङ्गैकवचनं प्रथमायाम् ॥

इति शब्दार्थलिङ्गविभक्तिभिन्नम् ॥

किं कुरुते रविरुद्यन्भवमाह्वय पापिनां रतिः क्वेव ।
सूर्मी कस्य प्रतिमा दिवसाः शरदश्च कीदृक्षाः ॥

तमालोपमविहायसः ।

उदयन् सूर्यः तमाया रात्रेर्लोपं करोति । ओ इति शिवसंबुद्धिः उशब्दस्य शिववाच-

कत्वात् । पापव्रताम् इह एतज्जन्मन्येव रतिः पारलौकिकानिष्टसाधनप्रवृत्तेः । अयसो लोहस्य प्रतिमा सूर्मीत्युच्यते । 'सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा' इत्यमरः । 'सूर्मी ज्वलन्तीमालिङ्गेत्स्त्रीमर्यो गुरुतल्पगः' इति स्मृतिः ॥ शरद्दिवसाः तमालोपमं तमालवन्नीलं विहाय आकाशं येषु तादृशा भवन्तीति भावः ॥

शारदेन्दुकला कीदृक्कीदृशी मत्तकाशिनी ।
धत्ते सरस्वान्काः क्षारा निदाघतपनः कथम् ॥
सदाभासुरतापः ।

शरच्चन्द्रकला कीदृशी । सती विशिष्टा आभा कान्तिर्यस्यास्तथा । शोभनं रतं यस्याः तदभिलाषित्वात् । समुद्रः क्षारा अपो धत्ते । ग्रीष्मसूर्यः सदा नित्यं भासुरोऽतिशयवान् तापो यस्य तथा भवति । अत्र 'अपः' इति स्त्रीलिङ्गद्वितीयाबहुवचनम् 'आपः स्त्रीभूम्नि वार्वारि' इत्युक्तेः । 'तापः' इति पुंलिङ्गप्रथमैकवचनम् ॥

इति शब्दार्थवचनविभक्तिलिङ्गभिन्नम् ॥

अखण्डेऽपि पदे श्लिष्टे केचिदाहुः प्रभिन्नकम् ।
तच्चमत्कारविरहादभियुक्तैर्न गृह्यते ॥ १७ ॥

अखण्डकपदे नानार्थकपदे इत्यर्थः ॥

तच्च यथा—

संसप्तकगणः कीदृग्महाभारतसंगरे ।
कथं पयोदसमयो वरवर्णिनि वर्ण्यताम् ॥
संगतार्जुनशिलीमुखः ।

'संसप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः' इत्यमरः । संगता अर्जुनस्य शिलीमुखा बाणा यस्मिन्सः । यद्वा संगतोऽर्जुनो यैस्ते संगतार्जुनाः तादृशाः शिलीमुखा यस्य तथा । आद्ये षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदो बहुव्रीहिः, द्वितीये बहुव्रीहिपूर्वपद इति विशेषः । पक्षे संगतार्जुना अर्जुनवृक्षसंयुक्ताः शिलीमुखा भ्रमरा यत्र तथा ॥ 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इति विश्वः । अत्रार्जुनशिलीमुखौ नानार्थौ ॥

कथं सकामो वामोरूवदनं वद वीक्षते ।
कीदृङ्निदाघसमये सुखयत्यनुलेपनम् ॥
चन्द्रवत् ।

कामुको युवतिवदनं चन्द्रवत् चन्द्रसदृशं पश्यति । ग्रीष्मकाले चन्द्रयुक्तं सकर्पूरं अनुलेपनं सुखदं भवति ॥

तस्मादुत्तरवाक्येषु ध्रुवा शब्दार्थयोर्भिदा ।
कामचारस्तु लिङ्गादिभेदे व्यस्तादिभेदगः ॥ १८ ॥

शब्दभेदो भिन्नानुपूर्वीकशब्दबोध्यद्वितीयार्थत्वम् । तेनार्थभेदान्नानार्थस्थले शब्दभेदाङ्गीकारेऽपि न क्षतिः । व्यस्तादेरेवावान्तरभेदो लिङ्गादिभेद इत्यर्थः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिते कवीन्द्रकर्णाभरणे प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

भेद्यभेदकजातिं लक्षयति—

पदच्छेदेन यत्र स्याद्विशेषणविशेष्ययोः ।
निर्देशस्तद्वदन्तीह विद्वांसो भेद्यभेदकम् ॥ १ ॥

यत्र पदभङ्गेन विशेषणं विशेष्यं च निर्दिश्यते तद्भेद्यभेदकमित्युक्तम् ।

उदाहरति—

कोकिलाकुलितः कीदृक्सहकारमहीरुहः ।
पीयते वरवर्णिन्याः सरसं वल्लभेन का ॥

मधुराधरपालिः ।

मधुराधौ चैत्रवैशाखौ 'मधुश्चैत्रवसन्तयोः' 'वैशाखे माधवो राधः' इत्यमरः । तत्र रपन्ति शब्दायन्ते रपा अलयो भ्रमरा यत्र । 'रप-लप'-धातू शब्दार्थौ । मधुररसा कामिन्या अधरपालिः प्रियेण पीयते । पालिशब्दः स्वरूपार्थः । कपोलपालिः कपोलोत्सङ्ग इति क्षीरस्वामी ॥

चकास्ति मत्तकाशिन्याः कीदृगाननपङ्कजम् ।
प्रभातसमये भाति कीदृशं सरसीषु किम् ॥

समदालिकमलम् ।

अलं अतिशयेन समदं कस्तूरीसहितं तत्तिलकशालि अलिकं ललाटं यत्र तादृशं युवतिमुखं शोभते । 'मदो रेतसि कस्तूर्याम्' इति विश्वः । अतिशयश्च शिल्पविशेषस्वरूपः । समदा मत्ता अलयो भ्रमरा यत्र तादृशं कमलं तडागेषु भाति । फुल्लत्वात् । अत्र श्लोके द्विर्व्यस्तजातिः । पूर्वश्लोके समस्तव्यस्तजातिरिति विशेषः ॥

इति भेद्यभेदकजातिः ॥

ऊर्जितजातिं लक्षयति—

प्रश्नवाक्यं महद्यत्र लघ्वक्षरकमुत्तरम् ।
तदूर्जितमिति प्रोक्तमूर्जस्वीत्यपरैरिदम् ॥ २ ॥

उदाहरति—

सामानाधिकरण्यमञ्चति विधोः का धूर्जटेर्मूर्धनि
स्वर्धुन्याथ विधुंतुदोऽपि विबुधाभासो व्यधात्किं सुधाम् ।

कंदर्पोदितदर्पयौवनजवादन्धायमाना वधूः
कीदृक्कूजति सव्रणं प्रणयिना बिम्बाधरे चुम्बिते ॥

कलापिवत् ।

विधोश्चन्द्रस्य कला धूर्जटेरीश्वरस्य शिरसि स्वर्धुन्या गङ्गया सह सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणवृत्तित्वं प्राप्नोति गङ्गाचन्द्रकलयोरेकस्मिंस्तत्र वृत्तेः ॥ विबुधाभासो मायया देवरूपो राहुः सुधां पीयूषं अपिबत् पीतवान् । अतिविजृम्भमाणतारुण्या नारी दन्तक्षतपूर्वकं कामुकेनाधरचुम्बने कृते सति कलापिवत् मयूरेण तुल्यं कूजति सीत्करोति । तदुक्तं कामशास्त्रे—'मुञ्च पीडय गृहाण जीवय त्राहि हा धिगिति सीत्कृतं विदुः । तच्च लावककपोतकोकिलाहंसकेकिसदृशै रुतक्रमैः ॥'

कामोद्रेचकमेचकीकृतदिशो वृन्दैर्वृता विद्युता-
मत्यूर्जस्वलगर्जिताः प्रस्नुवते किं नाम धाराधराः ।
कस्याकथ्यत शब्दशासनकृता शक्तिः सवर्णग्रहे
तारुण्यान्धितया सरोरुहदृशा यानेन को निर्जितः ॥

वारणः ।

कामस्योद्रेचका उद्दीपका मेचकीकृता नीलीकृता दिशो यैः । ततो द्वयोः कर्मधारयः । एवंविधा मेघा वार् जलं जनयन्ति । 'आपः स्त्रीभूम्नि वार्वारि' इत्यमरः । वारिशब्दसाहचर्यो वाःशब्दः क्लीबे तेन 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ शब्दशास्त्रकारेण पाणिनिना 'अणः' 'अण्' इति प्रत्याहारस्य शक्तिरुक्ता 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्युक्तत्वात् । यौवनालसया कान्तया यानेन गमनेन वारणो हस्ती जितस्तिरस्कृतः ॥

इत्यूर्जितजातिः ॥

सालंकारजातिं लक्षयति—

अलंकारवता यत्तु वाक्येन परिपृच्छ्यते ।
तदुत्तरं बहुविदः सालंकारं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

उदाहरति—

कस्माद्वोदयति त्वदीयवदनामोदि प्रिये पङ्कजं
किं वा संवृणते तवैव कबरीभारानुकारा घनाः ।
त्वद्बिम्बाधरवन्नितान्तमधुरं संस्वाद्यमानं मुदा
किं तावद्विषयान्तराच्च हृदयं व्यावर्तयेत्कामिनाम् ॥

कादम्बरम् ।

प्रियामुखसजातीयसौरभं कमलं कात् उदकात् उत्पद्यते । प्रियाकेशपाशसदृशा मेघा अम्बरं आकाशं छादयन्ति । कादम्बरं मद्यविशेषः । 'कादम्बरं तु दध्यग्रे मद्यभेदे च सीधुनि' इति विश्वः । प्रियाबिम्बोष्ठवन्मधुरं सेव्यमानं सत् विषयान्तराद्रसिकानां मानसं व्यावर्तयति स्वविषयकस्पृहोत्पत्तिहेतुत्वात् । अत्र प्रतीपालंकार उपमेयस्य मुखादेरुपमानकत्वकल्पनात् ॥

स्थायिन्यामचिरं क्व वा वरतनोस्तादात्म्यमिच्छामहे
तत्कण्ठं धृतसिन्दुवारमुकुलं मुक्ताफलानां कथम् ।
सर्वस्वं रतिजीवितप्रणयिनस्तद्वारवाहागम-
प्रायं कीदृशमम्बुजोपमदृशो दृश्यैकसारं मुखम् ॥

रुचिरतमालकम् ।

अचिरं तिष्ठन्त्यां रुचि । विद्युतीत्यर्थः । सिन्दुवारकोरकालंकृतं नायिकाकण्ठं मौक्तिकानां रता मालिका यत्र तादृशं पश्यामः । मालाशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वान्मुक्ताफलसाकाङ्क्षत्वेऽपि समासः देवदत्तस्य गुरुपुत्र इतिवत् । रुचिरा तमाला यत्र । समासान्तः कप्प्रत्ययः । पक्षे रुचिरतमा अतिरम्या अलकाश्चूर्णकुन्तला यत्रेत्यर्थः । तादात्म्यमिति रूपकालंकारः । अभेदस्य विशेषतया प्रतीतेः नायिकातादात्म्यस्य तदन्यत्रानुपपत्त्या विद्युति तदभेदाभिधानान्निदर्शनालंकारः । एवं सिन्दुवारमुकुलधारणान्मौक्तिकमालाधारणोक्तावपि बोध्यम् । सादृश्यपर्यवसानात् । तृतीये तूपमा ॥

इति सालंकारजातिः ॥

सकौतुकजातिं लक्षयति—

वृत्तेन लघुना पृष्टं द्विरुक्तबहुलाक्षरम् ।
सकौतुकमितीच्छन्ति तद्बोधनधुरंधराः ॥ ४ ॥

स्पष्टार्थम् ।

उदाहरति—

कां भूपोऽवति कीदृक्सामततिः क्व क्रिया खलमनः किम् ।
का सत्सरणिः कीदृक्पिकी हिमे पार्थसेना च ॥

गाङ्गेयाहन्यमानमदवारणा ।

राजा गां भूमिं अवति पालयति । साम्नां ततिर्गेया गानार्हा भवति । 'गीतिषु सामाख्या' इति जैमिनिसूत्रात् । क्रिया विहितकर्माणि विशेषविध्यभावे अहनि दिने प्रवर्तते । 'अहनि च कर्म साकल्यम्' इति जैमिनिसूत्रात् । क्षुद्राणां हृदयम् अमानम् अभिमानहीनम् । अदवा वनरहिता सरणिः सुगमा चौरादिभयाभावात् । हेमन्ते कोकिला अरणा

अशब्दा भवन्ति । वसन्ते तत्कूजनस्यातिरम्यत्ववर्णनात् । गाङ्गेयेन भीष्मेण आहन्यमाना-स्ताड्यमाना मदवारणा मत्तवारणा यत्र तादृशी युधिष्ठिरसेना इत्यर्थः ॥

किमिच्छन्ति बुधाः खं किं किं कुराज्यं जयत्यरीन् ।
केन किं मधुवृत्तिः स्याद्वसन्ते कीदृशं वनम् ॥

मलयमरुदावलितरसालम् ।

विवेकिनो मे शिवे लयम् इच्छन्ति । मुक्तिमिति यावत् । सुखान्तराणां दुःखसंवलितत्वेनानुपादेयत्वात् । खमाकाशं न रुणद्धि अरुत् गतिरोधकं नास्ति काठिन्याभावात् । कुराज्यम् आ समन्ताद् वलयः करा यत्र तद् बहुकरं भवति । तरसा बलेन शत्रूनभिभवन्ति जयन्ति वीराः । अलीनां समूह आलं तन्मधुमात्रजीवनं भवति । मलयमरुता दक्षिणानिलेन आवलिता वेष्टिता रसाला आम्रा यत्र तादृशं मधावुपवनं भवति ॥

इति सकौतुकजातिः ॥

पृष्टोत्तरजातिं लक्षयति—

स्यात्प्रश्नश्चोत्तरयोर्यत्र वर्णश्रुत्यैकरूपता ।
तत्पृष्टोत्तरमित्याहुर्जगदुत्तरबुद्धयः ॥ ५ ॥

वर्णश्रुत्यैकरूपत्वम् । अर्थत ऐकरूप्ये प्रश्नोत्तरभावानुपपत्तेः ॥

उदाहरति—

कोविदो निधिराख्यातः कोपकृष्टो भवेत्पुमान् ।
इति प्रश्नेऽनुरूपं यदुत्तरं तदुदीर्यताम् ॥

विदो ज्ञानस्य निधिः कः इति प्रश्ने कोविदः पण्डित इत्येवोत्तरम् । अपकृष्टो हीनः क इति प्रश्ने कोपकृष्ट इति । क्रोधाधीन इत्यर्थः ॥

किम्पाकं प्राप्य वैरस्यं फलमाकलयत्यलम् ।
ब्रूहि काञ्चनमालां च कां धत्ते सस्पृहं जनः ॥

पाकं प्राप्य किं फलं विरसं भवति इत्यत्र किम्पाकम् इत्युत्तरम् । इन्द्रवारुणीफलस्य परिणामे तिक्तत्वात् । 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' इति क्लीबत्वम् ॥ कांचन कामपि लोकोत्तरां कां मालां जनो लोकः सस्पृहं स्पृहापूर्वकं धत्ते इत्यत्र काञ्चनमालां सुवर्णमालामिति षष्ठीसमासः ॥

इति पृष्टोत्तरसमजातिः ॥

पृष्टप्रश्नजातिं लक्षयति—

यत्प्रश्नश्चोत्तरं च स्याद्विभिन्नप्रतियोगिकम् ।
जगदुत्कृष्टमतिभिः पृष्टप्रश्नं तदुच्यते ॥ ६ ॥

किंचिदुत्तरापेक्षया प्रश्नः किंचित्प्रश्नापेक्षयोत्तरं च यद्भवति तत्पृष्टप्रश्नम् ॥

उदाहरति—

अनिरुद्धरतेत्यस्मिन्नुत्तरे प्रश्न उच्यताम् ।
किंपचानेप्सिता केति प्रश्ने चोत्तरमुच्यताम् ॥

कोषावृत्तिः ।

उषाया बाणपुत्र्या वृत्तिः का इत्युत्तरे 'अनिरुद्धरता' इति प्रश्नः । कृपणस्याभिमता का इति प्रश्ने कोषावृत्तिः इत्युत्तरम् । कोषस्य द्रव्यसंचयस्य आवृत्तिः पौनःपुन्यं इत्यर्थः ॥

अन्तरतमोऽन्तगत इत्युत्तरयोग्यं वद प्रश्नम् ।
सुरभिसमयेतिसौरभशिखरगतो ब्रूहि कूजति कः ॥

कोकिलः ।

अकि अक्प्रत्याहारे इति निर्धारणसप्तमी लो लकारस्य संबन्धी क इति प्रश्ने अन्तगतोऽन्तरतमः इत्युत्तरम् । अक्प्रत्याहारे लकारस्य चरमत्वात् । स्थानेन स एव लकारस्यान्तरतम इत्यर्थः । वसन्ते आम्रविटपारूढः कः कूजति इति प्रश्ने च कोकिलः परभृत इत्युत्तरम् ॥

इति पृष्टप्रश्नजातिः ॥

भग्नोत्तराद्युत्तरयोर्मध्यान्तोत्तरयोस्तथा ।
स्पष्टं निगदमात्रेण स्वरूपमिति बुध्यताम् ॥ ७ ॥

उदाहरति—

ज्ञायन्ते कुत्र विद्वांसस्तदाभासाश्च कथ्यताम् ।
कीदृग्वीरकुलं हन्ति रिपून्सदसि धीनिधे ॥

पण्डिताः पण्डितंमन्याश्च कुत्र विविच्यन्ते इति प्रश्ने सदसि विद्वत्सभायामित्युत्तरम् । कीदृशं वीरकुलं रिपून् हन्ति इत्यत्र सदसि विद्यमानखड्गमिति ॥

गोकुले क्रीडता भङ्गः कस्याक्रियत चक्रिणा ।
खराद्यो विनेशुस्ते प्रेषां प्राप्य कुतोऽनसः ॥

गोकुले विहरता श्रीकृष्णेन अनसः शकटस्य भङ्गः कृतः । अनसश्छिन्ननासायाः सूर्पनखायाः सकाशात् प्रेषां प्रेरणां प्राप्य खराद्यो नष्टाः । रामेण हता इत्यर्थः ॥

प्रहितः कीदृग्विहितो जगाम रामेण मारुतिर्लङ्काम् ।
रज्ज्वादिव्यतिरेकैस्तोयं न प्राप्यते कस्मात् ॥

रामेण प्रहितः प्रेषितः । पक्षे प्रहितः कूपात् 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । अत्र श्लोकादिगतं प्रहितः इति पदमुत्तरमित्याद्युत्तरत्वम् । एवमग्रे मध्योत्तरादावपि बोध्यम् ।

कुरवः कीदृक्परभृततरुणस्त्वयि भाति जल्पन्त्याम्।
भीमं प्राप्य विलीनाः सहोदराः के शतं ब्रूहि॥

कुत्सितो रवो यस्य कुरवः सः। त्वदालापापेक्षयापकृष्टत्वेन भासमानत्वात्। कुरवो दुर्योधनादयः। 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' 'तद्राजस्य—' इति बहुषु लुक्।

इत्याद्युत्तरजातिः॥

कीदृशं बिभ्रति स्वान्तं विबुधा वद विद्युतम्।
कां वा कनकलेखाभां कलयन्ति बलाहकाः॥

विदा ज्ञानेन युतं विद्युतम्। उत्कृष्टज्ञानवदित्यर्थः। पक्षे विद्युतं तडितमित्यर्थः। मध्यसाद्यन्तवत्सर्वापेक्षस्यासंभवात्पूर्वार्धस्यान्त्यभागः श्लोकमध्यत्वेन विवक्षणीयः। उत्तरार्धाद्यभागापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वात्॥

पुमानहठवृत्तिर्यः कीदृग्बालवधूमतः।
कुतोऽनुमिन्वते व्याप्तिवेदिनो जातवेदसम्॥

बालाया वध्वा अहठवृत्तिः पुरुषो मत इष्टः। 'विश्रब्धायाः स्त्रियाः काले कार्यमङ्गनिरीक्षणम्। अन्यथा क्रियमाणं तत्तदुद्वेगाय जायते॥' इति कामशास्त्रोक्तेः। व्याप्तिपदं पक्षधर्मताया अप्युपलक्षणम्। अलवाद्बहुलाद् धूमतो धूमात्॥

इति मध्योत्तरजातिः॥

जनमेजयेन जुहवांबभूविरे जातवेदसि मखे के।
प्रभुरपि कीदृग्जेतुं नैवोत्सहते महीमहयः॥

अहयः सर्पाः, पक्षे अश्वहीनः। 'यस्याश्वास्तस्य मेदिनी' इत्युक्तेः॥

स्पृहयन्तः कमप्यर्थं निवसन्ति वनेषु के।
पथि द्रुमो घनच्छायः कथं पान्थेषु तापसाः॥

तापसास्तपस्विनः। तपं स्यति नाशयति तापसाः। 'षोऽन्तकर्मणि' क्विप्॥

इत्यन्तोत्तरजातिः॥

कथितापह्नुतिं लक्षयति—

यत्रेतरवाक्यार्थान्वययोग्यार्थकपदेनोक्तम्।
भात्युत्तरं न सहसा सा कथितापह्नुतिः कथिता॥ ८॥

सुगमम्॥

उदाहरति—

श्वसितं धृतमिदमधरं किं विदधद्विधुवदनयेदम्।
दुरितवतां का वृत्तिर्विजयित्वं मनसिजस्य कथम्॥

अधरं किं विदधत् श्वसितं धृतम् इति प्रश्नः, विधुवदनया नायिकया • इत्यर्थप्रतीतेरुत्तरानवभासः । विधुवत् कम्पयत् इत्युत्तरं क्लेशगम्यम् । दुरितवतां का वृत्तिः । इत्यत्र 'अनया नीतिहीना' इत्युत्तरम् । कामस्य विजयित्वं कथम् इत्यत्र 'ईदम्' इत्युत्तरम् । लक्ष्मीखण्डकमित्यर्थः । 'सकामासक्तचित्तानां कान्तामुखविलोकने । गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥' इति नीतिशास्त्रोक्तेः ॥

पापात्का क्रियते सद्भिरुदीरयत भीरवः ।
आकाशस्य गुणः को वा वीरेभ्यः के च बिभ्यति ॥

पापात् सद्भिर्भीभेयं क्रियते ॥ रवः शब्दो गगनगुणः ॥ वीरेभ्यो भीरवः कातरास्त्रस्यन्ति ॥

इति कथितापह्नुतिः ॥

विषमजातिं लक्षयति—

भङ्गे दुरूहता स्याद्यत्र तदाचक्षते विषमम् ।
तद्वृत्तनामकं स्यात्प्रश्ने यत्रोत्तरं वृत्तम् ॥ ९ ॥

उदाहरति—

कीदृक्कृतं दैत्यकुलं केशवेनेति कथ्यताम् ।
कमारुह्य पिकः कान्ते पुष्पानेहसि कूजति ॥

रसातलमतम् ।

रसातले मतम् इच्छा यस्य ॥ पक्षे अतं तकाररहितं रसातलशब्दं रसालम् इति यावत् ॥ रसातलशब्दोपस्थितौ पुनरर्थबोधो बोध्यः ॥

शिथिलैरलकैर्वध्वा किमाकलयतीह किम् ।
आचार्येभ्योऽपि पितरं कीदृशं धार्मिका विदुः ॥

मालिन्यमलिकम् ।

अलिकं ललाटम् अलकैर्मालिन्यं प्राप्नोति ॥ पक्षे अलिकं लिकारहीनम् मालिन्यपदे लिकारत्यागे मान्यमित्यर्थः । 'उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥' इति वचनात् ॥

कूजावान्स्यादारामः कः प्राग्रा का स्यात्सत्यज्ञानम् ।
आदानार्थे धातुः कः स्यान्माभ्यां गाभ्यां छन्दः किं स्यात् ॥

विद्युन्माला ।

विभिः पक्षिभिर्द्योतते विद्युत् ॥ प्रपूर्वा मा सत्यज्ञानम् । प्रमाशब्दस्य यथार्थवाचि-

त्वात् ॥ लाधातुरादानार्थः ॥ द्वाभ्यां मगणाभ्यां गुर्वक्षरत्रयरूपाभ्यां द्वाभ्यां गुरुभ्यां च विद्युन्मालाख्यं छन्दः । 'मौ गौ विद्युन्माला' इति पिङ्गलोक्तेः ॥

के प्रियाः किमकृताभिसरन्ती वीक्ष्य शून्यमभिसारनिकुञ्जम् ।
नान्तरेण च रभेन गुरुभ्यां वृत्तमुद्भवति किं वद धीर ॥

स्वागता ।

स्वा ज्ञातयोऽर्था वा प्रियाः ॥ गता कुञ्जादित्यर्थः ॥ मध्यगतो लघ्वक्षरत्रयात्मको नगणो यस्य तादृशेन रगणेन भगणेन गुरुद्वयेन च स्वागता छन्दः । रगणो मध्यलघुः भगण आदिगुरुः ॥

नामाख्यातजातिं लक्षयति—

यत्र स्यात्सुप्तिङन्तानां श्रुत्वा सदृशरूपता ।
तन्नामाख्यातमित्युक्तं लोकविख्यातबुद्धिभिः ॥ १० ॥

उदाहरति—

गावोऽतितृष्णां दधतीह कस्मिन्किमिन्द्रियं रूपसमक्षहेतुः ।
वीरोऽनुयुङ्क्ते सुहृदं रिपूणामहं कुलं संयति किं करोमि ॥

तृणेक्षि ।

तृणे गावः सतृष्णाः ॥ अक्षि चक्षुरिन्द्रियं रूपप्रत्यक्षहेतुः ॥ 'वैरिकुलं युद्धेऽहं किं करोमि' इति वीरेण पृष्टे 'तृणेक्षि' मारयसि इत्युत्तरम् ॥ 'तृह हिंसायाम्' सिप् श्नम् 'तृणह इम्' 'हो ढः' 'षढोः कः सि' इति कत्वं 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥

देशे कीदृशि यागो दिवसकरो भवति महसां किम् ।
संबुद्धिवाचकं किं सन्तः किं कुरुथ परवृद्धौ ॥

समेधामहे ।

समे देशे यागः 'समे यजेत' इति वचनात् ॥ सूर्यः तेजसां धाम स्थानम् ॥ 'हे' इति संबुद्ध्यर्थे ॥ 'समेधामहे' वर्धामहे । परवृद्धिमत्सराभावात् ॥

इति लट् ॥

दोषाणां सत्कविः को वा कोऽश्वमेधे विसृज्यते ।
चन्दनानिलनिर्धूतचूतानां धूलयः कथम् ॥

उद्ययुः ।

उज्झति त्यजतीति उद् दोषाणामिति कर्मणि षष्ठी ॥ 'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः' इत्यमरः ॥ उद्ययुः उत्तस्थुः 'या प्रापणे' उत्पूर्वस्य लिटि प्रथमपुरुषे बहुवचने रूपम् ॥

कीदृग्जनमनो निन्द्यं गौरीमातरमाह्वय ।
परिरिप्सुः प्रियतमो विधुमुख्या व्यधायि किम् ॥

अनुमेने ।

न विद्यते नुः शिवो यत्र तद् अनु तद्विषयकभक्तिहीनं मनो निन्द्यम् ॥ 'मेने' इति हिमाचलभार्यासंबुद्धिः ॥ आलिङ्गितुमिच्छन् कान्तः प्रियो नायिकया सुन्दर्या दयितया अनुमेने अनुमतः संमत्या गृहीतः । तत्प्रतिकूलाननुष्ठानात् ॥ कर्मणि लिट् ॥

इति लिट् ॥

दयोदयार्द्रैरपि दीनवृन्दैर्विधीयते का वद कुत्र वीरैः ।
वधूकुचौ काञ्चनकुम्भतुल्यौ करेण कान्तेन कथं विधेयौ ॥

अनुभावितारौ ।

अरौ वैरिणि अनुभाविता प्रभावत्वम् । तत्र दयाया अनर्हत्वात् ॥ पक्षे अनुभावितारौ प्रत्यक्षविषयौ करिष्येते कर्मणि लुट् 'सासिच्सीयुट्तासिषु–' इति चिण्वद्भावः ॥

कान्तेन दत्तावधिरम्बुजाक्षी संतप्यते कीदृशि नाम तस्मिन् ।
प्रोत्साहितो जाम्बवदादिभिर्वा किमब्धिमुद्दिश्य जगौ हनूमान् ॥

विलङ्घिताहे ।

विलङ्घितम् अहरवधिदिनं येन तादृशे कान्ते सति संतप्यते 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । अवधिदिने नायकानागमने तस्या दुःखोदयात् ॥ पक्षे विलङ्घिताहे विलङ्घयिष्यामि ॥ लुडात्मनेपद उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् ॥

इति लुट् ॥

कथं मनोभू रम्भोरुभुवनेषु विजृम्भते ।
किं वदन्ति नटं वीक्ष्य भूमिकाग्रहणक्षमम् ॥

अनुकरिष्यति ।

अनुकाः कामुका रिषयो मुनयो यत्र । (रेफादिरपि) 'विद्याविदग्धमतयो रिषयः' इति प्रयोगादिति चन्द्रिकायाम् । 'स्यादृषौ रिषिरित्यपि' इति द्विरूपकोषश्च । इति अत्यन्तमिति कामुकविशेषणम् ॥ पक्षे अनुकार्यम् रामादि अनुकरिष्यति । इति लृट् ॥

विपश्चितां संसदि जायते को गमिः क्व वा छत्वविधौ प्रयुक्तः ।
सद्यः समासाद्य रसेन सज्जा वीणा विधेया वद किं प्रवीणैः ॥

वादयिष्यन्ते ।

विद्वत्सदसि वादो जायते ॥ छत्वविधायकसूत्रे गमिधातुः इषेरन्ते प्रयुक्तः 'इषुगमि-

यमां छः' इति सूत्रे 'इषु' इत्युत्तरं गमेः प्रयोगात् । अत्र धातुनिर्देश इगन्तस्य प्रयोग इति विशेषः । 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपाभावपक्षे यकारः श्रूयते ॥ पक्षे 'वादयिष्यन्ते' इति कर्मणि लट् स्पष्टः ॥

इति लट् ॥

वनं भवति कीदृक्षं दीप्ते दवदमूनसि ।
किं ब्रवीति प्रतिबलबलं वीरो विलोकयन् ॥

अतितृणहानि ।

अत्यन्तं तृणानां हानिर्नाशो यत्र तथा ॥ पक्षे अत्यन्तं तृणहानि मारयाणि । 'तृह हिंसायाम्' इत्यस्य लोडुत्तमैकवचने रूपम् ॥

त्वं मनोभवसमानरूपया कां कया वितनुषे वशंवदाम् ।
तद्भुजौ कमलनालकोमलौ किं त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमम् ॥

तन्वाताम् ।

कामतुल्यया तन्वा त्वं तां वशयासि ॥ मृणालरम्यौ तस्या भुजौ त्वदङ्गश्लेषं तन्वातां कुर्वाताम् इति लोट्प्रथमपुरुषद्विवचने रूपम् ॥

इति लोट् ॥

वद विद्वन्कथं भाति दिने कुमुदबान्धवः ।
अतिवृष्टौ किमकरोदभि गोवर्धनं हरिः ॥

अविभः ।

नास्ति विभा यस्य अविभः ॥ पक्षे अबिभः धृतवान् 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् ॥

को वा वल्मीकपर्यायो वद खेदेऽद्भुतेऽव्ययम् ।
आकर्ण्यापि हितं वाक्यं कथं ववृतिरे खलाः ॥

नाकुर्वत ।

'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः ॥ 'बतामन्त्रणसंतोषखेदानुक्रोशविस्मये' इति विश्वः ॥ पक्षे नाकुर्वत न गृहीतवन्तः । लङ्प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम् ॥

इति लङ् ॥

मध्यं कथं मृगदृशोऽधरमाह्वयासां तादात्म्यतोऽध्यवसितं त्वमलक्तकेन ।
आसाद्य तत्परहसं सरसौ युवानौ चित्ते कथं कलयतः परिरम्भणादि ॥

तनुयाव ।

नायिकावलग्नं तनु कृशम् ॥ अलक्तकतादात्म्याध्यवसितस्याधरस्य 'याव' इति संबुद्धिः । 'यावोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः ॥ 'परेणानधिगम्यं हि यद्रहो वह्नितप्तवत् । तप्तं च तद्रहश्चेति तत्तप्तरहसं विदुः' इति बोपदेवः ॥ 'अन्ववतप्ताद्रहसः' इत्यकारः समासान्तः ॥ तनुयाव आलिङ्गनादि कुर्याव । 'तनु विस्तारे' विधि लिङ् उत्तमपुरुषद्विवचने रूपम् ॥

दरिद्रभवनं कीदृगनर्हं जेतुमाह्वय ।
नवावतीर्णतारुण्यां वधूं कान्तः किमिच्छति ॥

अवस्वजेय ।

अवसु द्रव्यहीनम् ॥ अजेय जेतुमनर्ह । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति शक्यार्थे यान्तादेशनिपातनादनर्हमित्युक्तम् । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यर्हार्थे यत् ॥ पक्षे अवस्वजेय आलिङ्गेयम् । लिङुत्तमैकवचने रूपम् ॥

इति लिङ् ॥

कस्माद्धूर्जटिचापात्त्रिपुरवधे निरगमद्धरिः कीदृक् ।
शृण्वत्स्वन्तेवासिषु शास्त्रार्थं च व्यधुः किमाचार्याः ॥

अगादिषुः ।

अगात् पर्वतरूपात् रुद्रचापाद् इषुर्बाणरूपः सन् हरिर्निर्जगाम ॥ पक्षे अगादिषुः उक्तवन्तः इति लुङि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम् ॥

नाटकश्रीर्न कीदृक्स्यात्कथं विरहवाञ्जनः ।
केशवेन कृतौ विद्वन्कथं च मधुकैटभौ ॥

अमारिषाताम् ।

अमारिषा सूत्रधाररहिता नाटकरीतिर्न स्यात् । 'सूत्रधारस्तु मारिषः' इत्यमरः । नान्द्यास्तत्रावश्यकत्वात्, तस्याश्च सूत्रधारपाठ्यत्वात् । तदुक्तम्—'यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः' ॥ आ अत्यन्तं ताम्यतीत्याताम् । 'तमु ग्लानौ' क्विप् 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घः ॥ पक्षे अमारिषातां हतौ । कर्मणि लुङ्प्रथमपुरुषद्विवचने रूपम् ॥

इति लुङ् ॥

उपस्थितमपि प्राज्ञैः किं कार्यं खलसंगतम् ।
यदि त्वं रहसि प्राप्स्यः किं व्यधास्यः प्रियामुखम् ॥

अपास्यम् ।

अपास्यं त्याज्यम् । ण्यत्प्रत्ययः ॥ यद्यहं रहसि प्रियामुखं प्राप्स्यं तदा अपास्यम् आ-

स्वादयिष्यम् । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति लृङ् । रहसि प्राप्त्यभावप्रयुक्तो मम प्रियामुखपानाभाव इत्यर्थः ॥

कुत्र कृत्वा मनस्तार्क्ष्यं ययाचे विनता सुधाम् ।
अकरिष्यः किमात्मानं यद्यद्रक्ष्यः प्रियं प्रिये ॥

अदास्ये ।

अदास्ये दास्याभावे मनः कृत्वा विनता गरुडं सुतं ययाचे 'दुह्याचिरुधिप्रच्छि—' इति भाष्योक्तेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ यद्यहं प्रियम् अद्राक्षं तदात्मानम् अदास्ये । दाञो लृङि उत्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा च प्रियदर्शनाभावप्रयुक्तो मत्कर्तृकस्वात्मसमर्पणाभाव इत्यर्थः ॥ अत्र सर्वत्र लकारेषु पदद्वयं श्लोकभेदेनोदाहृतम् ॥ लेट् लकारस्तु च्छान्दसत्वान्नोदाहृत इत्यवसेयम् ॥

इति नामाख्यातजातिः ॥

तार्कादिजातिं लक्षयति—

तार्करीत्या भवेत्तार्कं सौत्रं सूत्रमयोत्तरम् ।
शाब्दं तु शब्दसंज्ञोत्थं शास्त्रीयं शास्त्रदिक्कृतम् ॥ ११ ॥

उदाहरति—

कीदृक्शैलान्तरं न स्यान्निशि व्योम्नि विभाति किम् ।
अभावे ग्राहकं मानं किं वा तौतातिता विदुः ॥

अनुपलम्भम् ।

पर्वताभ्यन्तरम् अनुपलं पाषाणात्यन्ताभाववन्न भवति ॥ रात्रौ भं नक्षत्रं भाति । 'अनुपलम्भाख्यमभावरूपं प्रमाणं घटाद्यभावग्राहकम्, न त्विन्द्रियं संनिकर्षाभावात्' इति भाट्टा वदन्ति ॥

माता कुपुत्रं कृत मा स्म किं कं भजन्ति भीता न जनप्रियाः के ।
के नाम ते येऽभ्युपयन्ति बुद्ध्याकारानुमेयं बहिरर्थजातम् ॥

सौत्रान्तिकाः ।

जननी कुत्सितं पुत्रं मा स्म सौत् मा जनयतु ॥ तकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वेऽयं छेदः । त्रायते इति त्राः, तं त्रातारं रक्षकं भीता भजन्ते ॥ तिका हिंसका जनप्रिया न भवन्ति ॥ ज्ञानानां घटाद्याकारकत्वानुपपत्त्या घटादिरनुमेयः इति सौत्रान्तिकानां मतम् । साकारवादित्वात् ॥

इति तार्कजातिः ॥

दृष्टप्रियप्रतिकृतिं तच्चाक्षुषविरहितं किमाह सखी ।
सूत्राणि वद कथं वा कृष्णद्वैपायनस्य मुनेः ॥
शब्दादेव प्रमितोऽनुकृतेस्तस्य च समाकर्षात् ।
दर्शयति चोत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥

शब्दादेव शब्दमात्रेण त्वया स ज्ञातः । तस्यानुकृतेः प्रतिमायाः समाकर्षादानयनाच्च प्रमितः । चित्रे दृष्ट इत्यर्थः । 'श्रवणं तु भवेद्दूतद्विजबन्दिसखीमुखात् । इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥' इति दर्पणः । साक्षाद्दर्शनं कदा स्यादत आह—दर्शयति चेति । आविर्भूतं संनिकृष्टं स्वरूपं यस्य तादृशस्तु यदि दर्शयति । स्वात्मानमिति शेषः । चकारः 'तर्हि' इत्यर्थे । उत्तरात् । त्वदीयमुत्तरमाकर्ण्येत्यर्थः । 'शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युः' इतिवदसंदेहे संदेहः । तथा चातः परं त्वदीयवचनमात्राकाङ्क्षी तदाकर्णनोत्तरमेव भवदीयचाक्षुषविषयो भविष्यतीति भावः ॥ 'शब्दादेव प्रमितः' इति सूत्रस्य 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति वाक्यं ब्रह्मपरम् । 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति शब्दादित्यर्थः ॥ 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रस्य 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्, नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' ॥ इत्यत्र 'भारूपः सत्यसंकल्पः' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो भावेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यम् ॥ ननु अनुमानस्य सजातीयविषयकत्वात्तद्बलेन सूर्यादीनां भासकमप्रसिद्धं तेजोन्तरकल्पनमित्यर्थः ॥ 'समाकर्षात्' इति सूत्रस्य 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र सतः कारणत्वमुक्तम् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यत्र त्वसतः इति विरोधशङ्कायाम् 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यनन्तरम् 'तत्सदसदासीत्' इत्यसतः समाकर्षणादेकस्यैव सत्त्वासत्त्वोभयविरोधादनभिव्यक्त्यपेक्षयैवासत्त्वोक्तिरित्यादिरर्थः ॥ 'उत्तराच्चेत्याविर्भूतस्वरूपस्तु' इति सूत्रस्य 'य एषोऽक्षणि दृश्यते स्वप्नेन हीयमानश्चरति' इत्यादि प्राजापत्यवाक्यरूपादुत्तराद्दहरो जीव एवेति चेत् मैवम् । यतोऽयमवस्थावासनाविर्भूतब्रह्मतादशायामत्र वाक्ये तात्पर्यत उक्तः अतो दहरवाक्यं ब्रह्मपरमेवेत्यर्थः ॥ बुद्धौ ज्ञाने सद्विद्यमानं स्वानुरागविषय इति यावत् ॥

स्वाभिमतेन प्रणयेऽनुपजनिते वा क्षते किं स्यात् ।
पृच्छत्यन्तर्वाणिः पाणिनिसूत्राणि कीदृंशि ॥
पूर्वत्रासिद्धं वावसान आदेः परस्य वा यौ तौ ।
सत्सख्युरसंबुद्धावुपसर्गस्यायतौ चरति ॥

प्रशस्तः सखा सख्युरसम् 'अग्राख्यायामुरसः' इति समासान्तः पूर्वत्र पूर्वम् अवसाने अन्ते वा असिद्धं सत् स्वविषयकानुरागहीनं भग्नानुरागं वा इति यावत् ॥ आदेः पूर्वकालीनस्य परस्योत्तरकालीनस्य वा उपसर्गस्य दुःखस्य आयतौ दीर्घौ तावनुभूयमानौ आयौ लाभौ चरति करोति ॥ स्वाभीप्सितस्यालाभे पूर्वमेव दुःखं भवति विच्छेदे तु तत्संगमो-

त्तरमिति भावः ॥ तथा च प्रणयभङ्गो न भवति तथा वर्तितव्यमिति सुहृदाचरिता रीतिरिति तात्पर्यम् ॥ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा इत्यर्थः ॥ 'वावसाने' इत्यस्य अवसाने झलां चरो वा स्युः ॥ 'आदेः परस्य' इत्यस्य परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् ॥ 'वा यौ' इत्यस्य ल्युप्रत्यये परे अजेर्वीभावो वा स्यात् ॥ 'तौ सत्' इत्यस्य शतृशानचौ तत्संज्ञौ स्तः ॥ 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यस्य सखिशब्दात्परं संबुद्धिभिन्नं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् ॥ 'उपसर्गस्यायतौ' इत्यस्य अये धातौ परे उपसर्गरेफस्य लत्वं स्यात् ॥ 'चरति' इत्यस्य तेन चरतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

इति सौत्रजातिः ॥

सर्वादेरस्ति का संज्ञा किं प्रसङ्गार्थकं पदम् ।
स्वादीनां वचनानां च पञ्चानां नाम कथ्यताम् ॥

सर्वनामस्थानम् ।

सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रात् ॥ स्थानपदं प्रसङ्गार्थम् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यादौ तथा व्याख्यानात् 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इति दर्शनात् ॥ सु औ जस् अम् औट् इति पञ्चानां सर्वनामस्थानसंज्ञा 'सुडनपुंसकस्य' इति सूत्रेण तद्विधानात् ॥ अत्र व्यस्ते समस्ते च शब्दसंज्ञैवेति बोध्यम् ॥

प्रतिषेधविकल्पे किं किं शसादौ हलादिके ।
किमजादौ च का क्षुद्ररीतिः किं वद सद्व्रतम् ॥

विभाषापदम्भम् ।

प्रतिषेधविकल्पार्थकं विभाषापदं 'नवेति विभाषा' इति सूत्रात् ॥ शसादौ हलादिविभक्तौ परतः पदसंज्ञा ॥ तत्रैवाजादौ भसंज्ञा ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायाः 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाश्च विधानात् । अचि भत्वविधाने चार्थात्पदसंज्ञाया हलादौ परतः पर्यवसानात् । 'आ कडारादेका संज्ञा' इति वचनात् ॥ क्षुद्ररीतिः—विरुद्धा भाषा यस्यास्तथा पूर्वापरैकवाक्यत्वाभावात् ॥ अपगतो दम्भो धर्मच्छलो यत्र तादृक् सतां व्रतमित्यर्थः ॥

इति शाब्दजातिः ॥

दह्यमानं वनं कीदृक् प्रशंसन्ति तार्किकम् ।
विशिष्टधीहेतुतया बुधैः किमनुमीयते ॥

निर्विकल्पकम् ।

निर्गता वयः पक्षिणो यस्मात् ॥ कल्पकं युक्त्युद्भावनसमर्थम् ॥ विशिष्टज्ञानहेतुतया निर्विकल्पकं ज्ञानमनुमीयते 'गौरिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यम्, विशिष्टज्ञानत्वाद् दण्डीति ज्ञानवदित्यर्थः ॥

भूमिः का राजवासार्हा वाद्यं वीणादिकं च किम् ।
कां नाडीं मनसि प्राप्ते सुषुप्तिर्जायते दशा ॥

पुरीततम् ।

पुरी नगरी राजस्थित्यर्हा ॥ 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः ॥ पुरीतत्संज्ञां नाडीं मनसि प्राप्ते सुषुप्त्यवस्था 'प्रत्यवसृत्य पुरीतति शेते' इति बृहदारण्यकश्रुतेः ॥

इति शास्त्रजातिः ॥

किमव्ययादौ पठितं दुःसहा का विवस्वतः ।
धर्मेऽस्त्यधिकृतिः कस्य को वैरी चन्द्रसूर्ययोः ॥

स्वर्भानुः ।

अव्ययादौ स्वःपदं पठितम् । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति सूत्रात् ॥ सूर्यस्य भा दुःसहा ॥ नृशब्दस्य ङसि 'ऋत उत्' इत्युकारैकादेशे कृते रपरत्वे 'रात्सस्य' इति सलोपे विसर्गे च 'नुः' इति रूपम् । मनुष्यस्य धर्मेऽधिकारः 'मनुष्याणां च धर्मः' इति पराशरोक्तेः ॥ 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः ॥

का कामधुक्प्रिया का वा विष्णोर्विश्वं बिभर्ति का ।
विघ्नानामधिपः कश्च प्रणामात्सर्वकामदः ॥

गौरीभूः ।

गौर्धेनुः ॥ ई लक्ष्मीः ॥ भूर्भूमिः ॥ गौरीतो भवतीति गौरीभूः—'विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः । गणानामधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा । विष्णुना ऋषिभिर्देवैर्विनियुक्तो गणेश्वरः ॥' इति याज्ञवल्क्यः ॥

इति वर्णोत्तरजातिः ॥

हरिणा किं कृता दैत्याः कः कामस्य सखा ऋतुः ।
रात्रिमात्रविकासिन्यस्तारा अन्यत्र किं व्यधुः ।

अहन्यन्तमधुः ।

अहन्यन्तं हताः लङि प्रथमबहुवचने रूपम् ॥ मधुर्वसन्तः ॥ अहनि दिने अन्तं नाशम् अधुर्धृतवत्यः सूर्यतेजोभिभूतानां दर्शनाभावात् ॥

किमकृत सुरभौ पिकोऽर्थ्यमानो भवति कथं बहुदः किमम्बुयानम् ।
स्पृहयति तरुणीजनश्च कस्मै नवसुदृशं किमु निर्यतीमकार्षीः ॥

अरौत्समुत्तरीये ॥

पिको वसन्ते अरौत् चुकूज । 'रु शब्दे' । लङ् । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥

याच्यमानो दाता समुत् प्रीतियुक्तो भवति ॥ तरी नौर्जलयानम् ॥ ई लक्ष्मीं याति प्राप्नोति ईयाः तस्मै ईये । 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः । रम्यायेत्यर्थः ॥ निर्गच्छन्तीं नवोढाम् उत्तरीये प्रावारे अरौत्सम् अहं रुद्धवान् । 'रुधिर् आवरणे' लुङुत्तमैकवचने रूपम् ॥

इति वाक्योत्तरजातिः ॥

इति श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिते कवीन्द्रकर्णाभरणे द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

श्लोकोत्तरादिजातिं लक्षयति—

श्लोकोत्तरं तदाहुः श्लोको यत्रोत्तरं भवति ।
अर्धं वा पादो वा यत्र तु खण्डोत्तरं तत्स्यात् ॥ १ ॥

लक्षणं स्पष्टार्थम् ॥

उदाहरति—

ईशं किं विदधे श्रुतं च हरिणा किं पारिजातः कृतः
　कानन्ता मदनस्य काः सुमनसः सन्किं विधत्ते धनम् ।
तान्तं किं मतुबर्थिके क्व विबुधा पापं व्रतैः किं कृतं
　को विष्णोः शयनं चिरं कथमभूद्भीष्मः प्रसादात्पितुः ॥
कुर्वे किं विबुधान्किमस्ति गगने शारद्वतं चाह्वय
　स्यात्को नाम विभागवान्पुररिपोरामन्त्रणं कथ्यताम् ।
किं वा सामनि वृष्टिकामनिधनं संकीर्तितं सौभरे
　हृत्कीदृक्सुकृते सतां भगवती कात्यायनी स्तूयताम् ॥
　　महावाह्यारिगीर्वाणारातिभङ्गविचक्षणे ।
　　सिन्धुराननमातस्त्वं कृपयानुग्रहीष्यसि ॥

ईशं मह पूजय ॥ श्रुतमधीतम् अव रक्ष । यतः—'ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य विनाशनम्' इति स्मृतेः ॥ हरिणा पारिजातः स्वर्गाद् अहारि अपहृतः ॥ गीर्वाणी अनन्ता ॥ पुष्पाणि कामस्य बाणाः ॥ साधुर्धनं राति ददाति ॥ तकारान्तं मत्वर्थे परे भं भसंज्ञम् 'तसौ मत्वर्थे' इति वचनात् ॥ विबुधा देवा गवि सुरभौ स्वर्गे वा भवन्ति ॥ व्रतैश्चान्द्रायणादिभिः पापं चक्षणे नाशितम् । 'क्षणु हिंसायाम्' कर्मणि लिट् ॥ विष्णोः सिन्धुः शयनस्थानम् ॥ भीष्मः पितृप्रसादात् चिरम् आन जीवितवान् ॥ विबुधान् नम वन्दस्व ॥ गगने अतस्त्वम् अनन्तत्वम् अस्ति । 'तसु उपक्षये' भावे क्विप् नञ्बहुव्रीहौ भावे त्वप्रत्ययः ॥ कृपेति शारद्वतसंबुद्धिः ॥ यान् गच्छन् विभागवान्स्यात् । कर्मणो विभागहेतु-

वक्तव्या रजनी कथं भवति को मन्त्रोऽर्थतः पादवा-
न्कः कान्ताकुचवद्गजस्य सभरो रामायणे कीदृशः ॥

मालिनीतनयोदाराजिह्मगाचितमर्कटः ।

मा ज्ञानं विषयहीना न भवति । विषयनिरूप्यत्वनियमात् ॥ सहसि मार्गशीर्षे सूर्यः अलिनि वृश्चिकराशौ तिष्ठति ॥ इतनयो गतनीतिः प्रभुर्निन्द्यः ॥ दाराः स्त्रियः कामस्य शस्त्रं विजयहेतुत्वात् ॥ युवतिदृष्टिर्जिह्मगा वक्रा ॥ अचि परे इको यण्स्यात् 'इको यणचि' इति वचनात् रात्रिपर्यायस्तमाशब्दः ॥ अर्थतः पादवान्मन्त्र ऋक् । 'तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' इति जैमिनिसूत्रात् । 'तमा ऋक्' इत्यत्र गुणे तमर्क्' इति रूपम् ॥ गजस्य कटः कुम्भः स्त्रीकुचतुल्यः ॥ 'तमर्क् कटः' इत्यत्र 'झरो झरि सवर्णे' इति कलोपः ॥ मर्कटपक्षे द्वित्वं वा । मालिन्यास्तनयोऽतिकायसंज्ञो रावणपुत्रस्तस्याजिह्मगैर्बाणैराचिता व्याप्ता मर्कटा वानरा यत्र तादृशो रामायणसंग्रामः । 'तनयं विद्धि मालिन्यास्त्वतिकायेति यं विदुः' इति लङ्काकाण्डम् ॥

किं कृत्वा पिशुनान्सुखं वहति किं रामः कुतो वा जग-
त्प्रोदेतीत्युदितो हरिः किमवदत्कीदृग्वियोगे वधूः ।
कात्युल्लासवती मतिर्भवति वा मोक्षाभिलाषी कथं
कीदृग्वावसिते निदाघसमये कुत्राम्बुदो दृश्यते ॥

विहायसीरंमदभाप्रतिभासुरभूककुप् ।

दुर्जनान् विहाय त्यक्त्वा सुखं भवति ॥ बलदेवः सीरं हलं धारयति ॥ 'जगत् कस्मादुद्भवति' इति पृष्टे ईश्वरो 'मत्, मत्तः सकाशात्' इति वदति ॥ जन्यानां ज्ञप्तावुत्पत्तौ च हेतुत्वात् ॥ विरहिणी वधूः अभा कान्तिहीना ॥ 'प्रज्ञा नवनवोल्लासशालिनी प्रतिभा मता' ॥ सुरभूः स्वर्गः तस्यां कं सुखं तत्र कुप्यतीति सुरभूककुप् । तद्विषयकरागाभाववानित्यर्थः ॥ ग्रीष्मावसाने च 'मेघज्योतिरिरंमदः' इत्यमरः । इरंमदो विद्युत् तस्य भया कान्त्या प्रतिभासुरा शोभमाना भूर्भूमिः ककुभो दिशश्च येन तादृशो मेघो विहायसि आकाशे दृश्यते इति योज्यम् ॥

इत्यर्धोत्तरम् ॥

पुष्पवन्तौ कथं कुत्र पृदाकुपदमुच्यते ।
वदेन्द्रवारुणी कीदृक्कीदृशी वरवर्णिनी ॥

बहुभावहावमधुरा ।

'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमरः । बहुभौ अनेककिरणौ ॥ पृदाकुपदम् अहौ वर्तते 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः' इत्यमरः । तद्वाचकत्वात् ॥ इन्द्र-

वारुणी अमधुरा तिक्ता भवति । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति स्त्रीत्वम् ॥ बहुभिर्भावैर्हावैश्च मधुरा रम्या वधूर्भवति ॥ आर्यापादोऽयम् ॥

मायाविनः का संबुद्धिर्देवात्प्रीतात्किमिष्यते ।
लवणाकरमाहुः किं कामी किं प्राह कामिनीम् ॥

निभालयवरोरुमाम् ।

निभस्य व्याजस्यालय आश्रयेति मायाविसंबुद्धिः ॥ संतुष्टाद्देवाद् वर इष्यते ॥ 'रुमा स्याल्लवणाकरः' ॥ 'हे वरोरु मां निभालय पश्य' इति कामिनीं प्रति कामिन उक्तिः । वरोरु इत्यत्र 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभावः । 'वरोरु ते वरो दत्तः' इति कादम्बर्याम् ॥

इति पादोत्तरम् ॥

चक्रबन्धं लक्षयति—

द्विचरणविरचितचतुरमरान्तवर्णोत्तरोक्तनाभ्यर्णम् ।
आरान्तवर्णमिलितोत्तरार्धनेमि प्रदक्षिणं चक्रम् ॥ २ ॥

अनुष्टुभि उद्धारो यथा—नाभौ श्लोकाद्यवर्णं लिखित्वा तदुत्तरवर्णं त्रयं पूर्वारे लिखित्वा तदुत्तरं नाभिमध्यवर्णं वाचयित्वा षष्ठसप्तमाष्टमान् उत्तरस्मिन्नारे लिखित्वा पूर्वारान्तवर्णं लिखेत् । एवमेव द्वितीयपादं पश्चिमदक्षिणयोररयोर्लिखेत् । यस्मिन्नरप्रान्ते पूर्वार्धं समाप्तं तदुत्तरं दक्षिणावर्तेन नेम्यां उत्तरार्धप्रथमवर्णत्रयं लिखित्वा पूर्वारान्तवर्णं चतुर्थं कृत्वा तदुत्तरं पञ्चमषष्ठसप्तमांल्लिखित्वा उत्तरारान्तवर्णं तृतीयपादाष्टमं कृत्वा तदुत्तरं चतुर्थपादाद्यक्षरत्रयं लिखित्वा द्वितीयपादचतुर्थाक्षरं पश्चिमारान्तस्थं चतुर्थपादचतुर्थवर्णं कृत्वा तदुत्तरं पञ्चमषष्ठसप्तमवर्णांल्लिखित्वा द्वितीयपादान्त्यवर्णं चतुर्थपादान्त्यं कुर्यात् ॥ एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥

चक्रप्रश्नमुदाहरति—

धात्रीमाह्वय किं द्विधातुयुगलं लोकस्य केषु स्पृहा
किं कुर्युर्विबुधा खलत्वमपि तत्साकाङ्क्षमाहुश्च कम् ।
पुष्पं चाह्वय किं निषेधवचनं कीदृग्रवेर्मण्डलं
किं वाटः प्रतिषेधकं क ऋगुणः सिंहः कमालम्बते ॥
किं कुर्मः सुकृते द्विजद्विडपि कः कुण्डप्रभेदेऽस्ति का
कीदृक्षं खलसौहृदं स्पृहयति प्रायेण कस्मै वधूः ।
कीदृक्षी घनशर्वरी समुचितं कस्मै विधातुं नमः
कीदृक्क्रूरकुलव्रतं वद गुणश्रेणिं त्वमेणीदृशः ॥

सुधाधारासुमाधुर्यं सुमनोभासुमार्दवम्।
स्तनश्रीराश्रिताहार्यं प्रियायाभासतेनवम्॥

'सु' इति मातृसंबुद्धिः। सूशब्दे तु 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' ॥ 'धेट् पाने' 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति द्वयं 'धा धा' इति 'दाधा घ्वदाप्' इति सूत्रे धा इति द्वयोरुपादानात्॥ रासु द्रव्येषु लोकस्येच्छा। 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः। 'रायो हलि' इत्यात्वम्॥ विबुधाः खलत्वम् माधुर्मा धारयेयुः। 'माङि लुङ्' ॥ यं यच्छब्दं तच्छब्दसाकाङ्क्षं प्राहुः। यच्छब्दानुकरणे अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामनुकरणस्यानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां त्यदाद्यत्वे च यमिति यच्छब्दपरं बोध्यम्॥ 'सुम' इति पुष्पसंबुद्धिः॥ 'नो' इति पदं निषेधार्थकम्॥ भां प्रभां सूते भासु 'सत्सू—' इति क्विप् 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वः॥ 'मा' इति अट आटश्च निषेधकम् 'न माङ्योगे' इति निषेधात्॥ ऋकारस्य 'अर्' इति गुणः 'उरण्रपरः' इति सूत्रैकवाक्यतया ऋकारस्य गुणे विधीयमाने 'अर्' इत्यस्य प्रवृत्तेः॥ 'प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वम्' इति सिद्धान्तात्॥ सिंहो दवं वनम् आश्रयते। 'दवदावौ वनानले' इत्यमरः॥ सुकृते स्त वर्तध्वम्। अस्तेर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचने रूपम्॥ न श्रीर्गतश्रीको द्विजद्विट्। 'गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान्। गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत॥' इत्युक्तेः॥ कुण्डभेदे राश्रिता त्रिकोणतास्ति। रपदस्याग्निवाचकत्वादग्निपदेन त्रित्वस्योपादानात्। अश्रिः कोणः॥ खलसौहृदमहार्यं कल्पितं हार्यमस्थिरं वा॥ वधूः प्रियाय स्पृहयति॥ वर्षारजनिः अभा नक्षत्रहीना॥ क्रूरव्रतं सते सज्जनाय अनवं रक्षाहीनम्। अवधातोर्घञर्थे कः। यद्वा नवः स्तुतिः 'णु स्तुतौ' इत्यस्मादप्। तद्रहितमित्यर्थः॥ नायिकावर्णनश्लोकार्थः—प्रियाया माधुर्यं सुधाधारासु भासते अमृतसदृशमित्यर्थः॥ मार्दवं मृदोर्भावः 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्॥ सुमनसां पुष्पाणां मालतीनां वा भासु। भासत इत्यस्यानुषङ्गः॥ स्तनलक्ष्मीरहार्यं पर्वतमाश्रितेति सर्वत्र निदर्शनालंकारः॥ 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः। नवं विजातीयमिति माधुर्ये मार्दवे च विशेषणम्॥

इति चक्रबन्धजातिः॥

पद्मबन्धजातिं लक्षयति—

प्रत्येकं वर्णद्वयघटिताष्टदलं भवेत्पद्मम्।
प्रत्येकोत्तरवाक्यं प्रथमोदितकर्णिकावर्णम्॥ २॥

उदाहरति—

का आवीद्धरिरस्ति दैत्यहृदि का प्राप्ते वदान्येर्थिनः
कीदृक्षा जन उत्तमो भवति कः कीदृक्शुचौ सूर्यभा।

स्यात्कीदृग्जननी दशास्यनगरी कस्मिन्गिरौ वर्तते
तीरे तावदपारवारविषये पाथोनिधेः कीदृशी॥
हंसं कीदृशमाहुराह सुविनिर्दुर्भ्यः परं कं मुनि-
मूर्धन्यं सुकृतं नरं चरति कं कीरं विदुः कीदृशम्।
गान्धारीपितरं कमाकलयसे किं रेवतीमानसं
का योगिन्यपि चाविवेश जनकं विद्या गुरुभ्यः कथम्॥

सुरभीः सुरायः सुतपाः सुवेले।
सुपिसं सुखगं सुबलं सुलभा॥

हरिः सुरभीर्गा आवीदरक्षत्॥ दैत्यहृदि सुरसंबन्धिनी भीरस्ति वैरित्वात्॥ दातरि मिलिते सति अर्थिनः शोभना रायो येषां ते सुरायो भवन्ति। आढ्या इति यावत्। उत्तमो जनः शोभनो रायो दानं यस्य तादृशो भवति 'रा दाने' इत्यस्माद्भावे घञ्। 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्। यद्वा कर्मणि घञ्। उत्तमवस्तुदाता इत्यर्थः॥ शुचावाषाढे सूर्यप्रभा सुतपा सुतरां तपस्तापो यस्याम्। घञर्थे कः। सुतरां तपतीत्यच्प्रत्ययो वा॥ सुतं पुत्रं पातीति सुतपा तादृशी जननी स्यात्॥ लङ्का सुवेले त्रिकूटाचलेऽस्ति। 'पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम्' इत्यमरः। शोभना वेला समुद्रमर्यादा यत्र तादृशे। तटद्वयेऽपि मर्यादासत्त्वात्॥ सुष्ठु पेसति गच्छतीति सुपीस्तं सुपिसम्। रम्यगतित्वात्॥ पाणिनिमुनिः सु वि नि दुर् एभ्यः उपसर्गेभ्यः परस्य सुपेः कृतसंप्रसारणस्य स्वपधातोः सकारं मूर्धन्यमाहेति विपरिणामः· 'सुविनिदुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' इति षत्वविधानात्॥ पुण्यं स्वाश्रयपुरुषं सुखगं सुखप्राप्तं करोति। शुकं शोभनं खगं पक्षिणं प्राहुः॥ गान्धार्याः पितरं सुबलसंज्ञं वेद्मि। रेवत्याश्चित्तं शोभनो रागविषयो बलो यत्र तादृशं स्यात्॥ सुलभासंज्ञा योगिनी जनकम् आविवेशेति मोक्षधर्मे स्पष्टम्। विद्या गुरुसकाशात्सुलभा सुप्रापेत्यर्थः॥

इति पद्मबन्धजातिः॥

काकपदजातिं गोमूत्रिकाजातिं च लक्षयति—

त्रितयान्वयि पार्ष्ण्यक्षरयुगं त्रिशाखं तु काकपदम्।
मिलितसमविषमवर्णा गोमूत्री विलिखितोर्ध्वाधः॥ ४॥

काकपदजातिमुदाहरति—

तर्केषु व्यदधामहं किमु कुतः कान्वीक्ष्य मीमांसकां-
स्तत्तद्भावविपर्ययः कथमयं पश्यस्यलीन्कीदृशान्।

कीदृक्षः पुरुषोऽतिनीतिनिपुणैः कुत्र व्यवस्थाप्यते
किं जन्यो वदयो युधिष्ठिरसदोवृत्तिर्विशेषो महान् ॥
समवायतः समयक्कतः समयाहितः ।

मीमांसकान् समवायात् यतो गच्छतस्तदनङ्गीकारिणो वीक्ष्य त्वं तर्केषु समवाः संमुखम् अगाः । युक्तिभिः समवायपदार्थं स्थापितवानित्यर्थः ॥ आवृत्त्या चैतदर्थलाभः ॥ 'तत्तद्भावानां सुखदुःखादीनां विपर्ययः कथम्' इत्यत्र 'समयेन कृत' इत्युत्तरम् ॥ समं तुल्यं यकृत् कालखण्डं येषां तादृशान्नालवर्णान् पश्यामि । 'कालखण्डयकृती तु समे इमे' इत्यमरः ॥ हित आप्तः पुरुषो नीतिज्ञैः समया समीपे स्थाप्यते । यो युधिष्ठिरसभावृत्तिर्महान्विशेषः स मयेन दानवविशेषेण आहितो जनितः । सभापर्वणीदं स्पष्टम् ॥

इति काकपदजातिः ॥

गोमूत्रीजातिमुदाहरति—

अन्तस्थाः परतः कुतो जगदिदं कीदृक्सता कीदृशा
भाव्यं मौनिनमाह्वय प्रियतमं का किं विधत्तेऽङ्गना ।
संबुद्धिः क्व गुहस्य वा जनकता किं युष्मदस्मन्ङसे-
र्वर्गाद्यक्षरतो भवन्ति वद के वर्णाः परे पञ्चमे ॥
धीरिन्द्रस्य जितस्य दानवगणैः कीदृग्दिवं किं व्यधा-
द्विन्यस्तान्तरकारकं भवति वा किं वर्णमिष्वर्थकम् ।
कानिन्दुस्तिथिरस्ति च क्व हृदयं कृष्णौ कथं भूभृतां
छन्दोधीर्भवति श्रुते क्व सुरभौ ब्रूते वियुक्ता च किम् ॥
माद्यत्परभृतालापकमनीयातिसौरभे ।
अद्यमारजिता तापश्रममायामसौलभे ॥

अन्तस्था यरलवा माद् मकारात् परतो भवन्ति ॥ जगत्सर्वं यद् गमनशीलम् । नश्वरमिति यावत् ॥ साधुना परान्बिभर्ति पालयति परभृत् तादृशेन भाव्यम् ॥ अलाप वचनहीनेति मौनिसंबुद्धिः ॥ कमनी कामुकी स्त्री प्रियं याति ॥ सौ प्रथमैकवचने संबुद्धिसंज्ञा। 'एकवचनं संबुद्धिः' इति वचनात् ॥ रो वह्निः भं चेति समाहारद्वन्द्वः । अग्निकृत्तिकयोर्गुहजनकत्वात् ॥ युष्मदस्मदोः परस्य ङसेः 'अत्' इत्यादेशः । 'पञ्चम्या अत्' इति सूत्रात् ॥ वर्गेषु आद्यान्यक्षराणि चत्वारि कादीनि तेभ्यः पञ्चमे ङकारादौ वर्णे परे सति ककारादिभ्यः परतो यमास्तत्संज्ञा वर्णा भवन्ति । यथा—पलिक्क्निः चख्ख्नतुरित्यादि । यथा चौदव्रजिसंज्ञस्याचार्यस्य सूत्रम्—'अनन्त्यस्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुणः' इति ॥ गुणोऽवयव इत्यर्थः ॥ रजिर्नृपविशेषः तातः पितृत्वेन विषयः कर्तव्यो यस्यां

तादृशी इन्द्रस्य मतिः दिवं स्वर्गम् आप लेभे । रजेरिन्द्रत्वं प्रतिज्ञाय तेन दैत्यान्घातयित्वा ततोऽहं रजेः पुत्रोऽस्मीत्युक्त्वा इन्द्रेणात्मपदं लब्धम् इति हरिवंशे स्पष्टम्—'रजेः पञ्चशतं पुत्रान्हत्वा चेन्द्रोऽलभत्पदम्' ॥ श्रं पदं शकाररेफयोरन्तराले अकारदाने 'शरः' इति भवति ॥ अमा तिथिश्चन्द्रहीना ॥ हृदयं यां लक्ष्म्याम् अस्ति । ईशब्दस्य सप्तम्येकवचने रूपम् ॥ कृष्णौ वासुदेवार्जुनौ राज्ञाम् असौ क्षेपकौ । 'असु क्षेपणे' इत्यस्य अस्यत इत्यसौ । नाशकौ इति यावत् । अस्यतेः पचाद्यच् ॥ लशब्दो लघुपर्यायः भशब्द आदिगुरुर्भगणार्थः । तच्चोपलक्षणं गणान्तराणाम् । समाहारद्वन्द्वः । तज्ज्ञानेन छन्दसां ज्ञानात् ॥ अथ विरहिणीवाक्यार्थः—माद्यन्तो मत्ताः परभृताः कोकिलास्तेषामालापेन कमनीया मनोहरा अतिसौरभा आम्रवृक्षा यस्मिन् एतादृशे अद्य वसन्तदिने मारेण कामेन जिता अभिभूता असौ अहं तापो ज्वरः श्रमः खेदस्तयोर्मायां तद्रूपां मायां वा लभे । प्राप्नोमीत्यर्थः ॥

इति गोमूत्रीजातिः ॥

सर्वतोभद्रजातिं लक्षयति—

एकेन द्वाभ्यां वा सर्वैर्वा सर्वदिग्गतैर्वर्णैः ।
यत्रोत्तराणि दुष्करमिदमुदितं सर्वतोभद्रम् ॥ ९ ॥

उदाहरति—

कः शब्दः काव्यकर्तुः क्व जगदनुगतं कः क्षरत्यर्थधातुः
क्व स्याद्रेफस्य लोपः प्रतिकृतिविषयः कुत्र कः प्रत्ययः स्यात् ।
कोः कः स्यादक्षशब्देऽभिमुखय विहगं कीदृशौ कंसकृष्णौ
केन स्याद्वा तरीतर्यपि च लुकि शपः कौ च गत्यर्थधातू ॥
क्व स्याच्छब्दः खगेति प्रसवमय इषुः कस्य कोऽस्य च्वियोगे
कस्यापृक्तस्य लोपः प्रभवति क ऋतः कश्च शब्दार्थधातुः ।
वह्निस्त्री काह्वय त्वं कमविमकि मतौ कौ तुरीयद्वितीयौ
को वोकारस्य यण् दिक्कथमनुपहिता पुण्यतोया सरित्का ॥

कावेरी ।

काव्यं करोतीति काव् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताद्विच् यकारस्य संयोगान्तलोप इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ए विष्णौ जगदनुस्यूतम् । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति स्मरणात् ॥ री इति धातुः क्षरत्यर्थे । 'रीङ् क्षरणे' इति पाठात् ॥ रि रेफे परे रेफस्य लोपः 'रो रि' इति सूत्रात् ॥ प्रतिकृतौ इवे इवार्थे कः । 'इवे प्रतिकृतौ ॥' इति सूत्रात् ॥ अक्षशब्दे परे कुशब्दस्य 'का' आदेशः । 'का पथ्यक्षयोः' इति सूत्रात् ॥ वे इति पक्षिसंबुद्धिः ॥ कृष्णकंसौ अरी वैरिणौ ॥ तरी-

तर्ति इति रूपं रीका रीगागमेन सिध्यति। 'उत्रदिर् हिंसानादरयोः' इति धातोर्यङ्लुकि 'रीङृतः' इति रीक्॥ शपो लुकि अदादौ वाधातुः ईधातुश्च गत्यर्थौ॥ कौ कवर्गे खगेति शब्दः। अक्षरद्वयस्य तत्र पाठात्॥ एः कामस्य पुष्पमयो बाणः॥ अकारस्य च्विप्रत्ययोगे ई इत्यादेशः 'अस्य च्वौ' इति सूत्रात्॥ 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इत्येकाल्प्रत्ययस्य अपृक्तसंज्ञा 'वेरपृक्तस्य' इति लोपः॥ ऋत ऋकारस्य' री इत्यादेशो भवति 'कर्त्रीयति' इत्यादौ 'रीङृतः' इति सूत्रम्॥ 'कै शब्दे' इत्यस्यानुकरणे 'का' इति। 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम् 'अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेधः' इति सिद्धान्तात्॥ रो वह्निस्तस्य स्त्री री। 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीप्॥ 'क' इति 'अवे' इति च संबुद्धिः॥ अकि अक्प्रत्याहारे ऋकार इकारश्चतुर्थद्वितीयौ॥ 'अइउण् ऋलृक्' इति पाठात्। ऋकारश्च इकारश्च री। ऋ इ इति स्थिते ऋकारस्य यणादेशो रेफः। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घे री इति रूपम्॥ उकारस्य यणादेशो 'व्' इति भवति आन्तरतम्यात्॥ अनुपहिता दिक् एका 'उपाधिभेदेन प्राच्यादिव्यवहारभेदः' इति सिद्धान्तात्॥ कावेरीसंज्ञा नदी पुण्यतोया इति पुराणप्रसिद्धम्॥

इति सर्वतोभद्रजातिः॥

गतप्रत्यागतजातिं लक्षयति—

गतप्रत्यागतं प्रोक्तं प्रतिलोमविलोमतः।
तच्चानेकविधं मध्यवर्णलोपेन जायते॥ ६॥

उदाहरति—

दृश्यते कीदृशी संपद्भाग्यवैभवशोभिनाम्।
हृदयं हरति ब्रूहि कीदृशी मत्तकाशिनी॥

चारुवाहाजिरा।

चारवो वाहा अश्वा यत्र तच्चारुवाहम् अजिरम् अङ्गणं यस्याः॥ प्रतिकूलवाचने राजिहावा रुचा। शोभमानो हावो यस्याम्। रुचा युक्ता॥

कीदृशी भवतीदानीं त्वद्वैरिवरवर्णिनी।
कीदृशी मधुमासश्रीर्हृदयं मदयत्यलम्॥

कापितरुरता।

कापि दुःखावस्थापन्ना तरुरता वनस्थत्वात्॥ प्रतिकूलवाचने ताररुताः श्रवणार्हशब्दाः पिका यस्यामित्यर्थः॥

---

१. 'रीगृदुपधस्य च' इत्यनेन रीग्बोध्यः, उक्तसूत्रेण रीक्करणं त्वसंभवि तस्य रीङादेशविधायकत्वात्.

पङ्क्तिर्मधौ हसति किंप्रतियोगिकेयं
का भासते विजयभाजि सदैव पुंसि ।

तारवी ।

तरूणामियं तारवी वृक्षप्रतियोगिका पङ्क्तिः ॥ वीरता वीरत्वम् ॥

विद्वन्कया कुशलवौ समसाविषातां
वर्णेन कोभयविधेन सदृग्भवान्या ॥

सीतया ।

सीतया जानक्या कुशलवाख्यौ पुत्रौ प्रसूतौ ॥ अक्षरेण रूपेण च सा भवानीतुल्या या अतसी उमापदवाच्यत्वान्नीलवर्णत्वाच्च । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः ॥

कथय सखे किमवस्था शंबरभवने रतिरवात्सीत् ।
प्रियया व्यथते च कथं भवति क्व तरीतुकामो वा ॥

विमदना ।

कामवियुक्ता रतिः शंबरगृहे अवात्सीत् वसति स्म ॥ मध्याक्षरद्वयत्यागे 'विना' इति पदम् । तद्वैपरीत्ये 'नावि' इति सिद्धम् ॥ प्रियया दयितया कथं व्यथते विगतमदो ना पुरुषः नपुंसकत्वात् ॥ तरीतुकामो मुमुक्षुर्वा विमदना विगतमदो ना पुरुषः ॥

कीदृशी दयितादेहवीरुत्कोन्मादकारिणी ।
केषु वा सत्सु पुरुषो दुर्विधो नाभिधीयते ॥

सुकुमारा ।

सुकुमारा कोमलस्पर्शा ॥ मध्याक्षरद्वयत्यागे 'सुरा' इति ॥ तद्वैपरीत्ये 'रासु' इति पदं सिद्धम् । द्रव्येषु इत्यर्थः ॥

इति गतप्रत्यागतजातिः ॥

वर्धमानाक्षरहीयमानाक्षरजाती लक्षयति—

आदौ मध्येऽन्ते वा यत्रैकद्वित्रवर्णानाम् ।
वृद्धिर्वा हानिर्वा तद्भेदद्वयमनुगतार्थम् ॥ ७ ॥

पूर्वपूर्ववर्णसहितेनोत्तरवर्णेन यदुत्तरं तद्वर्धमानाक्षरम् ॥ पूर्वपूर्ववर्णं विहाय तदुत्तरवर्णेन यदुत्तरं तद्धीयमानाक्षरमित्यर्थः ॥

वीतिहोत्रभवः को वा भोज्या का सदधिः कटुः ।
मधुपैः किं वरवधूवदनाभं निपीयते ॥

राजीवम् ।

'राः स्मृतः स्वर्णवित्तयोः' इति विश्वः ॥ 'अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यम्' इति श्रुतिः ॥ राजी कटुरसा दध्ना सह भुज्यते ॥ राजीवं पद्मम् ॥ उत्तरोत्तरं वर्णवृद्धिः स्पष्टैव ॥

किं वा पदं विकल्पार्थे बालासंबोधनं वद ।
मथद्भिरब्धिं विबुधैः को नेत्रं मन्दरे कृतः ॥

वासुकिः ।

विकल्पार्थकं वापदम् ॥ 'वासु' इति बालासंबुद्धिः । 'बाला वासूः' इत्यमरः ॥ वासुकिः सर्पभेदः ॥ 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्' इति पुराणम् ॥

विद्ययास्ति सह कोऽत्र विरोधी का मुनेरपि मनो मदयन्ति ।
दिङ्मुखः[1] स भृशमीर्ष्यति कस्मै काव्यमाहुरमृतप्रतिमं किम् ॥

रामायणम् ।

रा द्रव्यम् ॥ रामाः स्त्रियः ॥ रामाय दाशरथये ॥ रामायणं वाल्मीकिकाव्यम् ॥

संबोधय सुखं गीतिः कीदृशी बर्हमाह्वय ।
चतुर्भिरेकवाक्यत्वं प्राप्तैः श्लोकैः किमुच्यते ॥

कलापकम् ।

'क' इति सुखसंबुद्धिः ॥ गीतिः कलाविशेषः ॥ 'कलाप' इति बर्हसंबुद्धिः ॥ श्लोकचतुष्टयस्यैकवाक्यत्वे काव्येषु 'कलापकम्' इति प्रसिद्धिः ॥

मनुष्यस्य सखे तावत्संबुद्धिरभिधीयताम् ।
द्वौ वर्णावादितो दत्त्वा बलिमच्छलयच्च कः ॥

वामनः ।

नृशब्दस्य 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे कृते 'नः' इति संबुद्धिः ॥ वामनो बलिं वञ्चितवान् इति प्रसिद्धम् ॥

गिरीशेन जिगीषुः कः प्रसह्य निरदह्यत ।
आद्यवर्णोत्तरं वर्णौ द्वौ दत्त्वा तमसूत कः ॥

मधुसूदनः ।

मदनो हरेण दग्धः ॥ मकारोत्तरं 'धुसू' इति वर्णद्वये दत्ते 'मधुसूदनः' इति शब्दः ॥ तद्वाच्यो नारायणो मदनं प्रद्युम्नं सुतमुत्पादितवान् ॥

ब्राह्मणेन समागम्य प्राज्ञाः किमनुयुञ्जते ।
वर्णद्वयविवृद्ध्यान्ते लवः किं नाकरोद्वने ॥

कुशलङ्घनम् ।

१. 'रावणः' इत्यपि पाठः.

'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति मनुः । तदुत्तरं 'धनम्' इति वर्णद्वये दत्ते 'कुशलङ्घनम्' इति शब्दः । कुशस्य स्वज्येष्ठभ्रातुर्लङ्घनम् अवमानं नाकार्षीत् तदनुकूलत्वादिति भावः ॥

अन्धकारविरुद्धा का चक्षुषः सहकारिणी ।
वर्णावाद्यन्ततो दत्त्वा तज्जन्मसमयश्च कः ॥

प्रभातम् ।

सहकारित्वं चक्षुःकार्ये चाक्षुषज्ञाने निमित्तत्वात् । अन्धकारविरुद्धत्वम् अन्धकारस्यालोकाभावरूपत्वात् । आलोकस्य तत्प्रतियोगित्वात् ॥ अन्धकारस्य द्रव्यान्तरत्वपक्षेऽपि विरोधसत्त्वात् ॥ भाशब्दस्य आदावन्ते च वर्णद्वये दत्ते प्रभातम् । तच्च प्रभाजन्मसमयः ॥ विशिष्टतेजसो दिन एव सत्त्वात् ॥

इति वर्धमानाक्षरजातिः ॥

हीयमानाक्षरजातिमुदाहरति—

पुरत्रयजिघांसायां धनुर्बुद्धिः क्व धूर्जटेः ।
शरणं कुत्र काङ्क्षन्ति नीचस्यामन्त्रणं कथम् ॥

मन्दरे ।

त्रिपुरवधे मन्दराचले हरस्य चापबुद्धिरजायत ॥ दरे भये जना लोकास्त्रातारमिच्छन्ति ॥ 'हीनसंबोधने तु रे' इति कोशः ॥ अत्र यथोत्तरं वर्णहानिः स्पष्टा ॥

कस्मादवस्थावैषम्यं जाता मन्दोदरी कुतः ।
हितमाधित्समानस्तु सज्जनः कीदृशो भवेत् ॥

समयतः ।

समयतः कालेन अवस्थानां वैषम्यं 'विशेषः कालिकोऽवस्था' इत्यमरः ॥ मन्दोदरी रावणभार्या मयतो मयदानवाज्जाता ॥ हितार्थी पुरुषो यतो वचनादिषु संयतः स्यात् ॥ 'वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम्' इति स्मृतेः ॥

सुपर्वणां क्व सर्वेषां सेनापत्यमवस्थितम् ।
शब्दस्य कुत्र वृत्तिः स्यादाद्यवर्णद्वयं विना ॥

विशाखे ।

विशाखे स्कन्दे । आद्यवर्णद्वयत्यागे खे आकाशे ॥

गोभूम्यादिप्रदानेषु प्राज्ञाः किं दक्षिणां विदुः ।
कं प्रेरयन्ति राजानो रहस्यानि बुभुत्सवः ॥

चामीकरम् ।

चामीकरं सुवर्णम् । 'सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते' इति स्मृतेः ॥ मध्याक्षरद्वयत्यागे चारं प्रेषयन्ति ॥

राजराज नलिन्याः किं भीमोऽहार्षीत्प्रियेरितः ।
कुत्रैकाचस्तृतीयादिरुदात्तान्त्याक्षरैर्विना ॥

सौगन्धिकम् ।

द्रौपद्या प्रेरितो भीमः कुबेरपुष्करिणीतः सौगन्धिकं पुष्पमहार्षीत् इति वनपर्वणि स्पष्टम् ॥ अन्त्याक्षरत्रयत्यागे सौ सुप्रत्यये परे य एकाच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता भवति 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इति सूत्रात् ॥ साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमिति केचित् ॥ सप्तमीबहुवचनस्येत्यन्ये ॥

अश्वमेधहयपालनोद्यतं को जघान जनकं रणाङ्गणे ।
किं कया स्वहृदयं करोति वा स्त्री विना प्रथममन्त्यमक्षरम् ॥

बभ्रुवाहनः ।

बभ्रुवाहनसंज्ञोऽर्जुनस्य पुत्रश्चित्राङ्गदायां शेषकन्यायामुत्पन्नः । तेनार्जुनो हत इति महाभारतेऽश्वमेधपर्वणि स्पष्टम् ॥ पक्षे प्रथमान्त्योभयाक्षरत्यागेन 'भ्रुवा-आह' इति पदमत्रशिष्टम् । कामिनी सुचतुरा सविभ्रमया भ्रुवा स्वमभिप्रायमनुरागं स्वानुरक्ताय 'त्वयैवं मयैवं कर्तव्यम्' इति भ्रुवा आह सूचयति लक्षयतीत्यर्थः ॥

इति हीयमानाक्षरजातिः ॥

शृङ्खलाजातिं लक्षयति—

पूर्वान्तिमचरमादिमवर्णोपादानहानाभ्याम् ।
स्याच्छृङ्खला भवेत्सा क्वचिदेकान्तरितभावेऽपि ॥ ८ ॥

उदाहरति—

आमन्त्रयस्व धनुरल्पमनेहसं च
जानक्यसौत्कमथ कः सुरभिः स्मरस्य ।
कीदृक्तथोक्षसु जनादरणीयताभा-
क्सन्तश्च किं विजहति प्रतिभानशालिन् ॥

चापलबन्धुर्यः ।

'चाप' इति धनुषः, पल इति अल्पकालस्य संबुद्धिः ॥ सीता लवम् असौद् उत्पादयामास ॥ सुरभिर्वसन्तः कामस्य बन्धुः सुहृत् ॥ धुर्यो धूर्वहनसमर्थ उक्षा जनोपादेयः ॥ चापलस्य चञ्चलताया बन्धुराश्रयो यस्तं सन्तस्त्यजन्ति ॥

संबुद्धिं वद दुर्वहस्य मदनो युक्तः कया भार्यया
कौ शस्तौ मतिमन्धनव्यसनयोः पीतं च संबोधय ।
किं तन्वन्ति पिका वसन्तसमये लोकोत्तरोल्लासया
मेधाविन्नविरुद्धया च निगमैः किं वा कया प्राप्यते ॥

भारत्यागौरवम् ।

'भार' इति दुर्वहसंबुद्धिः ॥ रत्या भार्यया युक्तः कंदर्पः ॥ धनस्य दानं त्यागः, व्यसनस्य निद्रादेः त्यागः परिहारः ॥ 'गौर' इति पीतसंबुद्धिः ॥ रवं शब्दं कुर्वन्ति ॥ लोकोत्तरया वेदाविरुद्धया च भारत्या सरस्वत्या गौरवम् उत्कर्षः प्राप्यते । तथा च स्मृतिः— 'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥'

इति शृङ्खलाजातिः ॥

का भासतेऽतिदयिता नलकूबरस्य
दृष्ट्वा विशिष्टगुणमाहुरमत्सराः किम् ।
पश्यन्ति नेह पुरुषाः क्षयभाजि कस्यां
का प्राप्यते रयवता भरतस्थितिः का ॥

रम्भाविहिता ।

रम्भा नामाप्सरा नलकूबरस्य प्रिया इत्युत्तरकाण्डे स्पष्टम् ॥ उत्कृष्टगुणं पुरुषं दृष्ट्वा मत्सरहीना भाहि शोभस्व इत्याहुरभिनन्दनार्थम् ॥ गवि चक्षुरिन्द्रिये क्षीणे रूपं न पश्यन्ति साधनाभावात् ॥ विता पक्षित्वं वेगवता प्राप्यते तत्सादृश्यात् ॥ रङ्गेनाट्यभूमौ भावि हितम् इष्टं यस्याम् । नाट्यप्रयोगेण भरतानां नटानामुत्कर्षात् ॥ अत्रैकान्तरत्वं स्पष्टम् ॥

ज्यायोगं वहति शरः क्व मोक्षकाले
कीदृक्षं भवति रजो बलैरुदस्तम् ।
कीदृग्वा हरति वधूर्मनः क्व वह्नेः
सारथ्यं न भवति कीदृशे स्तने श्रीः ॥

पुंनखेवारिते ।

मोक्षसमये बाणः पुङ्खावच्छेदेन ज्यासंयोगं प्राप्नोति ॥ अश्वादिभिरुत्थापितं रजः खम् आकाशम् ईर्ते गच्छति तच्छीलं खेरि भवति ॥ नवा युवतिर्वधूर्मनोहरा । वाते अग्निसारथ्यं तदुद्दीपने हेतुत्वात् ॥ पुंसः पुरुषस्य नखे निषिद्धे सति स्तने श्रीः शोभा न भवति । नायकनखव्रणाङ्कितस्यैव तस्य शोभोदयात् ॥

इत्येकान्तरितशृङ्खलाजातिः ॥

नागपाशं लक्षयति—

अनुलोमविलोमाभ्यां मिश्रितैर्मध्यगाक्षरैः ।
वाच्यते मध्यमारभ्य नागपाशोऽयमुच्यते ॥ ९ ॥

उदाहरति—

कया विना यौवनमस्ति वन्ध्यं स्नानावतीर्णा दयिता कथं स्यात् ।
सविभ्रमावेल्लितया दृशा वा वधूः प्रियं पश्यति कीदृशाक्षैः ॥

कालसारसदृशा ।

आद्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा सारसदृशा कमलनेत्रया विना तारुण्यं व्यर्थम् ॥ अन्त्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा विपरीतवाचने 'सरसालका' इति भवति। सरसा आर्द्रा अलका यस्याः ॥ कालसारः कृष्णमृगः तद्दृष्टितुल्यया दृशा पश्यति इत्यर्थः ॥ अत्र सारस–सरसापदयोर्नागपाशाकारत्वं स्पष्टम् ॥

प्रियतम सदृशं स्यात्केशपाशेन किं मे
भवति भवनभूमिर्भोगिनां भव्यकृत्का ।
प्रसरति विहितायां कैश्च पाञ्चालिकायां
विततिरिह हि कस्यां शीघ्रमेवाभिधेहि ॥

कारुभीरुचामरम् ।

हे भीरु, चामरं तव केशकलापेन तुल्यम् इत्याद्यवर्णद्वयत्यागेन चामरपर्यन्तमर्थः । अन्त्यवर्णद्वयत्यागेन विपरीतवाचने 'चारुभीरुका' इति चारवो रम्या भीरुकाः कामिन्यो यत्रेति समासान्तः कप्प्रत्ययः ॥ कारुभिः शिल्पिभिर्निर्मितायां पाञ्चालिकायां पुत्रिकायाम् अरं शीघ्रं रुचां कान्तीनां विततिरुदेति ॥ पूर्वं व्यस्तसमस्तम् । इदं समस्तव्यस्तमिति विशेषः ॥

भाषाभेदादर्थभेदे चित्रमित्यभिधीयते ।
तदैक्ये त्वर्थभेदो यः स न युक्तो विभाजकः ॥ १० ॥

भाषाभेदो भाषाविभाजकोपाधिर्यः संस्कृतत्वादिस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अन्यथा संस्कृतघटोभयभेदस्य संस्कृतेऽपि सत्त्वादतिप्रसङ्गात् ॥ नन्वेकस्यामपि भाषायां पदच्छेदेनार्थद्वयप्रतीतावपि चित्रव्यवहारो विदग्धमुखमण्डनादौ दृष्ट इत्यत आह—तदैक्ये त्विति ॥ भाषायामभिन्नायां योऽर्थभेदः स तु चित्रविरूपभेदघटको न भवति पूर्वोक्तभेदानां चित्र एवान्तर्भावापत्तेः एतन्निर्मुक्तभेदान्तरविलयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

दुर्योधनादीन्विसृजेत्युदीरितो गन्धर्वराजः किमवोचदर्जुनम् ।
पिये पउत्थम्मि सहीहि पुच्छिदे वरंगणाये भण किं भणिज्जई ॥

अहमुज्झामि ।

घोषयात्रायां चित्ररथेन गन्धर्वेण दुर्योधनादयो बद्ध्वा गृहीताः, ततोऽर्जुनेन मोचिता इत्यारण्यके पर्वणि स्पष्टम् ॥ अहमुज्झामि त्यजामि इति चित्ररथस्यार्जुनं प्रत्युक्तिः ॥ प्रिये प्रस्थिते सखीभिः पृष्टया वराङ्गनया भण किं भण्यते ॥ हे सखि, अहमसौ मुज्झामि मुह्यामि तद्विरहवेदनयेत्यर्थः ॥

कः पिकदयितः कीदृङ्गगरं कीदृग्मृगेषु शबरकुलम् ।
सहिआहि किं कहिज्जइ अज्जाभसरेहि अनुसरिज्जन्ती ॥

माकन्दोट्टमुत्तंसेहि ।

माकन्द आम्रतरुः पिकप्रियः ॥ 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । अट्टेन अट्टे वा मुह्येऽत्र रम्यत्वात् । तं सं बन्धम् ईहते तंसेहि 'तसि बन्धने' बन्धेच्छावदित्यर्थः ॥ सखीभिः किं कथ्यते । 'अज्जा नवयुवत्याम्' इति देशी । 'भ्रमरैरनुस्रियमाणा नववधूः सखीभिः किं कथ्यते' इति प्रश्ने 'मा नीलोत्पलमुत्तंसय' इति । कंदोट्टं नीलोत्पले देशी । तदवतंसीकरणे तन्मधुलुब्धा भ्रमरास्त्वामायासयन्ति ॥ तत्परित्यागे तु सुस्था भविष्यसि इत्यर्थः ॥

उक्तौ जातिविशेषाणामशेषाणां क्षमेत कः ।
यन्नेहाभिहितं स्यात्तन्महामतिभिरूह्यताम् ॥ ११ ॥

इति श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचिते कवीन्द्रकर्णाभरणे तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

श्लेषे सति विशेष्यस्यानभिधानं प्रहेलिका ।
अर्थे श्लिष्टे भवत्यार्थी शब्दे शाब्दीति कथ्यते ॥ १ ॥

श्लेष इति शब्दार्थोभयश्लेषपरम् ॥

अप्यन्यतो जिगमिषन्प्रसभं निरुद्धो
रागातिभूमिविभवेन विभाव्यमानः ।
एणीदृशा गुरुजनस्य समक्षमेव
सव्रीडयैव परितः परिरभ्यते कः ॥

रक्तोत्तरासङ्गः ।

प्रावारोऽज्ञातपतितः सन् समाकृष्यते । रागातिशयेन गुरुषु पश्यत्सु लज्जया श्लिष्यते च अङ्गावरकत्वात् प्रसभनिरोध्यकत्वादिकं नायकसाधारणमिति नायकनिष्ठत्वेन चमत्का-

रका ये धर्माः प्रसिद्धास्तद्रूपत्वमुखेनोत्तरीयप्रतीतिरिति । आर्थीयम् ॥ न च रागेति श्लेषवत्त्वाच्छब्दशक्तिमूलकत्वमप्यत्रेति वाच्यम् । उत्कटेच्छापूर्वकदर्शनस्य रागेत्यादिविशेषणार्थतया रागपदेनोभयत्रापीच्छाया एव विवक्षिततया आरुण्यस्याविवक्षितत्वात् । आरुण्यस्य प्रकृतानुपयोगित्वात् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ' इत्यमरः ॥

किसलयललितां मलिनामलिनामावलिभिरुल्लसन्मुकुलाम् ।
कामवलोक्य विलोचनमपसरति न जातु सरसानाम् ॥

कान्ताम् ।

किसलयादिपदानां मुखवृत्त्या लतान्वितार्थत्वात् अधरादौ तेषां साध्यवसानवृत्त्यैव प्रवृत्तिः । अतो लतायां सिद्धानामर्थानां स्पष्टत्वम् तात्पर्यविषयतया मुख्यस्य कान्तारूपस्यार्थस्य गोप्यत्वमिति बोध्यम् ॥

विविक्तरूपा सुतरामसूर्यंपश्या प्रिया संपदि या बभूव ।
वीर त्वदीयद्विषतामिदानीं सैव प्रिया भाति दधत्यसुंका ॥

सुन्दरी ।

विविक्तत्वरम्यत्वे निर्जनत्वं च सूर्यदर्शनराहित्यं गुप्तत्वम् । सूर्यकिरणसंयोगाभावाच्च दधती आधारभूता असुंका सुंशब्दरहिता दरीति यावत् ॥

वनान्तवृत्तिरपि सन्यः सदालयमध्यगः ।
अन्त्यस्पर्शादियुक्तोऽपि यः स्पृश्यः सोऽभिधीयताम् ॥

मलयपवनः ।

वनान्तवृत्तेरालयमध्यगत्वं विरुद्धम् । 'मलयपवन' इति शब्दस्य वनशब्दान्तवृत्तित्वात्, लयशब्दस्य मध्यगत्वाच्च तत्परिहारः ॥ अन्त्यश्चण्डालादिः तत्स्पर्शिनः स्पर्शयोग्यत्वमिति विरोधः । अन्त्यस्पर्शो मकारः 'कादयो मावसानाः स्पर्शाः' इत्युक्तेः । तदादित्वं स्पर्शनप्रत्यक्षविषयत्वं चेति तत्परिहारः ॥

इति शाब्दीजातिः ॥

गुणे कृते बिभ्रति येऽत्र वृद्धिं भागस्य हारेण भजन्ति नाशम् ।
गतिं लभन्ते विपरीतरूपां के द्विर्वधात्सत्कृतिमाश्रयन्ति ॥

अङ्काः ।

गुणनेन अङ्कानां वृद्धिः, भागहरणे हानिः, वामतो गतिः, द्विगुणनं कृतिः 'समाद्विघातः कृतिरुच्यते' इत्युक्तेः ॥ 'गुणविधौ वृद्धिः, ताडनादिवृत्तौ सत्कारः' इति विरोधः । 'भागहरणे हानिर्विपरीता' इत्यत्राशक्तिमूलकत्वम् ॥

---

१. 'वृत्तिं भागाभ्युपेताश्च' इति पाठः.

योधान्तरस्थोऽपि न मुक्तभीरुः परादिमान्त्योऽपि सुहृत्समेतः ।
कुम्भस्य जेतापि न वानरेन्द्रो भवेत्कठोरोऽपि मनोहरः कः ॥

पयोधरः ।

वीरान्तरवृत्तेः कातरसङ्गः वैरिभिराद्यन्तयुक्तस मित्रयोगः । कुम्भकर्णपुत्रजेतुः सुग्रीवत्वाभाव इति विरोधः ॥ पयोधरशब्दो मध्यवृत्तिः पकार आदौ रेफोऽन्ते कलससाम्यं चेत्यत्र शब्दमूलकत्वम् । कठोरोऽपीत्यत्रार्थशक्तिमूलकत्वम् ॥

इति शब्दार्थोभयप्रहेलिका ॥

हृद्यगूढजातिं लक्षयति—

कालादिर्व्यज्यते यत्र हृद्यं तदभिधीयते ।
तद्गूढं यत्र नाभाति सहसार्थो विवक्षितः ॥ २ ॥

हृद्यजातिमुदाहरति—

गुरुसदसि सरसिजस्रजमभिमृशति करेण दयिततमे ।
सिन्दूरबिन्दुसुन्दरमलिकतलं पाणिना वधूः पिदधे ॥

नायिकासंयोगाभिप्रायेण तदभेदाध्यवसितकमलमालाभिमर्शः । तव मुखकुचकरकमलसंयोगः कदा मे भावी इति नायकाभिप्रायः ॥ ततस्तत्संदेहनिवृत्तये सूर्यास्तमयसमयः संकेतकाल इति मनसिकृत्य यथोक्तभालतलतिरोधानमिति नायिकाभिप्रायः ॥ गुरुसदसीति शाब्दप्रश्नानर्हत्वम् ॥

बिम्बाधरभुवि यावकधावनसमयप्रसक्तसीत्काराम् ।
प्रातरवलोक्य बालां सपदि सपत्नीभिरुद्विग्नम् ॥

'रागैकलिङ्गमधरे किल गूढकं स्यात्' इति कामशास्त्रादस्फुटदन्तक्षतदर्शनानर्हत्वेऽपि प्रातर्मुखप्रक्षालनसमयेऽलक्तसंयोगेन क्षतपीडोल्लासेन सीत्कारोदयदर्शनेन तदनुमित्या तस्यां प्रियानुरागमनुमाय सपत्नीनां वैमनस्यमिति भावः ॥

आलीभिर्मधुसंनिधिमवधार्यारामदोहदव्याजात् ।
आर्द्रतरचन्दनागुरुधूपध्वजजो विधीयते धूमः ॥

वसन्तागममवधार्य नायिका सुतरां मा व्यथिष्टेत्याशयेन सखीभिरारामे दोहादच्छलेन धूपो दत्तः । धूमातिशयलाभाय आर्द्रतरेति ॥ तथा च धूमावृततया पल्लवादीनां कोकिलादीनां च दर्शनं मास्तु धूमव्यथया कोकिलानामुपवनाद्गमनेन तत्कूजितश्रवणमपि मास्तु । ततश्च लिङ्गज्ञानाभावाद्वसन्तागमनानुमाने पूर्वापेक्षयाधिका विरहव्यथा मा भूदिति भावः ॥

विदधत्यवधीरितापराधे दयिते माननिबन्धनानुयोगम् ।
कुलिशाङ्कुरदिग्धपद्मरागाभरणेन स्मरकैतवात्तमार्चत् ॥

अवधीरितापराधे स्वापराधानङ्गीकारिणि । निबन्धने हेतुः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । हीरकप्रत्युप्तपद्मरागाभरणदानेन नायिकान्तरदन्तव्रणविशिष्टाधरत्वं नायकस्योक्तम् ॥

इति हृद्यजातिः ॥

गूढजातिमुदाहरति—

गन्धसमवायिवहतद्विलक्षणस्पर्शशब्दगुणपूज्याः ।
साजात्येऽन्यस्पर्शौ यत्तनवः सोऽवताद्भवतः ॥

गन्धसमवायिवहौ क्रमेण पृथिवीवायू । तयोरनुष्णाशीतस्पर्शतया तद्विलक्षणशीतोष्णस्पर्शवत्त्वेन जलतेजसी उक्ते शब्दगुणमाकाशम् शब्दपूज्यो यजमानः सर्वजीवात्मा मीमांसकानां शब्दस्यैव देवतात्वात् । एकजातीयत्वे सति भिन्नस्पर्शौ इति सूर्याचन्द्रौ तेजस्वित्वेन साजात्यात् उष्णशीतस्पर्शवत्त्वाच्च । यद्यपि तेजस्त्वाच्चन्द्रस्याप्युष्णस्पर्शवत्त्वं तथापि जलावयवस्पर्शेन तदभिभवाल्लोकदृष्ट्यैवमुक्तम् ॥ तस्मादष्टमूर्तित्वादीश्वरस्य लाभः ॥

स्वजनकजन्याभावोपजनकजननीयपुरनिहन्तृसखः ।
यं तनयं समजनयत्तद्बलितनयैर्जगद्विजितम् ॥

स्वस्य जनकं निमित्तं तत्प्रतियोगिको जन्याभावो ध्वंसः । तस्योपजनको वह्निः आश्रयाशत्वात् तन्निमित्तेन्धनदाहहेतुत्वं तस्य जननीयं हिरण्यं तस्य पुरं हिरण्यपुरं निवातकवचसंज्ञानां दैत्यानामावासः तस्य निहन्तार्जुनः तत्सखः कृष्णः स कामं पुत्रमजनयत् । तस्य बलितनयैर्बाणैरित्यर्थः । अत्र कामरूपोऽर्थो गूढः ॥

गोधुक्सध्र्यङुक्षद्रुद्रुन्द्वध्रुग्घतिच्छिदघ्न्यानाम् ।
योऽजर्घद्विड्धक्त्वं षष्वष्किध्वे न तं कस्मात् ॥

गोदुहः सध्र्यञ्चः सखायो यस्य, उक्षा अरिष्टवृषभः द्रुद्रुन्द्वं यमलार्जुनसंज्ञं तं द्रुह्यतीति उक्षद्रुद्रुन्द्वध्रुक् । अघ्न्यानां गवां हतिच्छिद् रक्षकः । द्विषः शत्रून्दहति तस्य भावो द्विड्धक्तम् अजर्घत् आचकाङ्क्ष । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' यङ्लुकि लङ् प्रथमपुरुषैकवचने रूपम् । तं श्रीकृष्णं कस्माद् न षष्वष्किध्वे न गता नाश्रिता इति यावत् ॥ आपन्नान्प्रत्युक्तिः । 'ष्वष्क गतौ' इत्यस्य लिटि मध्यमपुरुषबहुवचने रूपम् ॥

पातातुराणां बोधैक्यमयो धुर्याप्तिसूः सताम् ।
दलितैनःसमुदयः पातु वो मधुसूदनः ॥

आतुराणाम् आपद्गतानां पाता बोधो ज्ञानं तदभिन्नः वेदान्तिमते नित्यज्ञानरूपत्वात् सतां सत्त्वेन भासमानानां धुरि अग्रे आप्तिः प्राप्तिस्तां सूते इत्याप्तिसूः व्यावहारिकसत्तावत्प्रपञ्चापेक्षया अधिकसत्तावत्त्वात् ब्रह्मसत्तायाः पारमार्थिकत्वात् । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष एव सत्यः' इति श्रुतेः ॥ अत्र चतुर्थपादघटकवर्णाः पूर्वपादत्रये स्थिता इति बोध्यम् ॥

जन्मादिका दशा यस्मात्तिस्रोऽस्य स्मयवर्जिताः ।
रम्यः शास्ता सदा नः स जयति स्मरशासनः ॥

अस्य प्रपञ्चस्य जन्मस्थितिभङ्गरूपास्तिस्रो दशा यस्माद्भवन्ति । तथा च ब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । 'जन्माद्यस्य यतः' इति वेदान्तसूत्रम् ॥ स्मयोऽहंकारः । अविद्येति यावत् । तद्वर्जितो नित्यशुद्धबुद्धस्वभावत्वात् । आविद्यकजीवस्यैव तद्विकारसंबन्धात् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् इति वेदान्तिनः ॥ रम्य आनन्दमयत्वात् नोऽस्माकं सदा नित्यं शास्ता प्रेरकः । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतेः ॥ अत्रापि पूर्ववत्पादगूढत्वम् ॥

हरित्प्राचेतसी भाति जपाकुसुमपाटला ।
पाकशासनदिश्येषा दृश्यते तमसां ततिः ॥

वरुणदिशः पाटलत्वेन स्वस्योपपत्तिविषयकानुरागवत्त्वं द्योतितम् ॥ उत्तरार्धे सख्युक्त्या अभिसारार्हं नीलनिचोलादिग्रहणं व्यञ्जितम् ॥

अनिमिषनयना वनिता पन्थानं पश्यति प्रियतमस्य ।
कालयति मिलितमलिकुलमालिजनः केतकव्यजनैः ॥

अवधिदिने प्रियागमनमार्गं पश्यन्त्यां नायिकायां प्रतिबन्धवशात्तदनागमनेऽस्या अत्याहितं स्यादित्याशङ्कया केतकपत्रैरेव तन्मुखसंबन्धिभ्रमरवारणं कृतम् । परिजनस्य तथैवाचरितुमर्हत्वात् । केतकेन तत्करणं तु तत्परागैर्नायिकानेत्रसंवरणे मार्गदर्शनाभावात्प्रियानागमननिश्चयो माभूत् ॥ आगमने तु अस्माभिरेव निवेदयिष्यते इत्याशयः ॥ अर्थगूढम् ॥

ईशानोऽसि पशूनां निर्हंसि यज्ञं पुराणि निर्दहसि ।
भूत्या भृशमवलिप्तो भव तदपि त्वं गुरुर्जगताम् ॥

पशूनां संसारिणाम् 'यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुनक्त्युवेधनेनैकः पुरुषो देवान्भुनक्ति' इति श्रुतेः । यज्ञं दक्षस्य, पुराणि त्रीणि पुराणि प्रलये त्रिविष्टपं वा, भूतिर्भसितं 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमरः ॥ निन्दाप्रतीतिः स्पष्टा ॥ व्याजस्तुतिरलंकारोऽयम् ॥

करविन्यासाद्विजितद्विजेन्द्रमानो गृहीतसकलश्रीः ।
धात्रीलाघवहेतुर्दाशार्होऽवतु जगन्नाथः ॥

गरुडेन विष्णुसमुद्वहनादभिमाने कृते स्वकरन्यासेन भगवता तदहंकारभङ्गः कृत इति उद्योगपर्वणि मातलिकन्यावरान्वेषणे स्पष्टम् ॥ गृहीता सकलस्य सकला वा श्रीर्येन। 'पुंनाम्नि भगवान्विष्णुः स्त्रीनाम्नि कमलालया' इति विष्णुपुराणात् । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम्' इति भगवदुक्तेश्च ॥ धात्री भूमि-

स्तल्लाघवहेतुः तद्द्वारावतारकत्वात् ॥ पक्षे—ब्राह्मणात्करग्रहणं सकलश्रीहारकत्वं मातृलाघवकरत्वं च निन्द्यत्वे हेतव इत्यर्थः ॥

इति स्तुतिनिन्दाजातिः ॥

मानभारमवलम्ब्य पुरा या ग्रन्थिभिर्निबिडिता किल तस्थौ ।
प्रेयसीक्षणपथं गतमात्रे सोल्लास सखिनीविरहं च ॥

ग्रन्थयो नीविविन्यासविशेषाः ॥ पक्षे—मानजन्या मनोवृत्तिविशेषाः ॥ तस्थाविति लिटि प्रथमोत्तमपुरुषयोरेकवचने तुल्यं रूपम् ॥ एवम् 'उल्लास' इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ उल्लासः शैथिल्यम्, पक्षे—प्रसादः ॥

गरयति वलयादीनिन्द्रियार्थांश्च सर्वा-
न्दवयति हिमरश्मिं जीविताशां च सद्यः ।
नयनमपि मुहूर्तं वर्षयत्यञ्जसा यं
दयिततमवियोगः स्मेरपङ्केरुहाक्ष्याः ॥

गुरूनिवाचरति गरयति दुर्वहत्वात् । पक्षे—गरवत्करोति विषयान्तरोपभुक्तावप्रवृत्तेः ॥ दवयति वनाग्निवत्करोति । पक्षे—दूरी करोति । 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इत्यतिदेशाद्गुरुदूरशब्दयोरुक्तं रूपम् ॥ नेत्रं वर्षयति अश्रुपातात् । मुहूर्तं वर्षवत्करोति दुरतिवाह्यत्वात् ॥

इति व्यर्थजातिः ॥

आकुलयति कुचमुकुलं चुम्बति बिम्बाधरं दृशौ स्पृशति ।
दयिततमः किमधिगतो नहि सहचरि विभ्रमन्भ्रमरः ॥

कुचाकुलीकरणादीनां नायकधर्मत्वं स्पष्टम् । कमलकोषादिभ्रमान्मधुकरजन्यत्वम् ॥

परमार्थभावरम्यदृगशेषदृश्येष्वनादरं वहति ।
किं मिलिता नवयुवतिर्नहि रीतिस्त्वौपनिषदानाम् ॥

परमार्थो नारोपितो नायकनिष्ठो भावोऽनुरागः तेन रम्या दृग्यस्याः । एतेन कान्तादृष्टिरुक्ता ॥ दृश्येषु चन्द्रादिष्वनादरः तदधिकगुणवत्त्वात् ॥ औपनिषदा वेदान्तिनः । परमार्थभावः पारमार्थिकी सत्ता तेन रम्या दृक् ब्रह्म यत्र । दृश्या घटादयः पदार्थास्तत्रानादरः स्वातन्त्र्येण सत्ता विरहः । व्यावहारिकसत्ताभ्युपगमात् । अधिष्ठानभूतचित्सत्तयैवान्यत्र सत्ताप्रतीतिरित्यर्थः ॥

इत्यपह्नुतिजातिः ॥

बिन्दुमतीं लक्षयति—

बिन्दूनेव हलां स्थाने स्वरान्प्रकृतिवल्लिखेत् ।
तद्बिन्दुमदिति प्राहुरन्ये बिन्दुमतीति च ॥ ३ ॥

बिन्दुमत्या ज्ञानोपायदर्शनमात्रार्थमुपन्यासः । सर्वश्लोकसाधारण्येनाविशेषात् ॥

◌ौ◌ा◌◌◌◌◌◌◌ू◌ि◌िं◌ु◌◌◌ो◌ै◌ै◌◌िं◌◌ि ।
◌ु◌ि◌◌◌ी◌◌◌ु◌ि◌ा ◌◌◌ि◌◌ी ◌◌◌◌ा◌◌◌◌ ॥
सौभाग्यभवनभूमिर्विशुद्धबोधैकशेवधिर्जयति ।
तुहिनमहीधरदुहिता जनयित्री जन्यमात्रस्य ॥

इति बिन्दुमतीजातिः ॥

गुप्तजातिं लक्षयति—

क्रियाकारकसंबन्धसमासवचनादिकम् ।
न भासाकाङ्क्षितमपि यत्र तद्गुप्तमुच्यते ॥ ४ ॥

उदाहरति—

कपोलतलमुज्ज्वलं त्वदलका यदानीलय-
न्मृगाङ्कमुखि मेचका नवनवं तदानीं पुनः ।
तव श्रवणभूषणप्रणयशालिनीलोपलो-
च्छलत्किरणमञ्जरीशवलिताननश्रीरिति ॥

मेचकाः श्यामला अलका इति प्रतीतिः । मे मम कर्णभूषणनीलकिरणावृतमुखश्रीरिति अचका अभासथाः इति तात्पर्यम् ॥ चकास्तेर्लङि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् ॥ 'मृगाङ्कमुखि' इत्यस्यामन्त्रितत्वादविद्यमानवद्भावेऽपि अनीलयन्नित्यस्मात्परत्वमाश्रित्य 'मे' इत्यादेशः॥

चेलाञ्चलेन वक्षोजौ तिरोधानगतावपि ।
वत मन्दितमन्दाक्षं सुभ्रु विभ्रमवैभवम् ॥

न तिरोऽधा नाच्छादितवत्यसि । गतौ गमनसमये । विभ्रमस्य वैभवमुद्रेकः । 'चित्त-वृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः' इति भरतः ॥

इति क्रियागुप्तम् ॥

बाले मकरकेतोस्त्वां महेषुरतिरूपिणीम् ।
पश्यतस्तस्य हृदयमदयं सादयत्यलम् ॥

'महेषुर्बाणः अत्यन्तरूपवतीं त्वाम्' इति च्छेदः ॥ सादयति पीडयति ॥ 'महेषूत्सवेषु रतिरूपिणीम्' इति प्रतीतेर्गुप्तत्वम् ॥

उपैति सुरभिः स्मेरसहकारादिशोभितः ।
प्रेयोविरहदूनानाममूनां तन्वते रुजम् ॥

सहकारादिभिः शोभित इति प्रतीतिः ॥ स्मेराः सहकारा यासु तादृश्यो दिशः अभितः समन्तादिति तात्पर्यम् ॥

इति कर्तृगुप्तम् ॥

वनितासूनसमये सुभग त्वद्विनाकृता ।
जहाति हन्यमानेयमनन्यजशिलीमुखैः ॥

सूनसमये वसन्ते इति प्रतीतिः । 'वसन्तः पुष्पसमयः' इत्यमरः ॥ असमये असून् प्राणान् जहातीति तात्पर्यम् । 'कुसुमेषुरनन्यजः' इत्यमरः । अनेन दशमदशाया जातप्रायत्वं वर्णितम् ॥

तारकाकुन्दमुकुलकदम्बककरम्बिताम् ।
भासाजिततमालाभां तमांसि विदधुस्तमाम् ॥

विदधुस्तमाम् अत्यन्तं विदधुरिति प्रतीतिः । तमां रात्रिम् इति तात्पर्यम् ॥

इति कर्मगुप्तम् ॥

विजृम्भतेऽसौ सुरभौ कोकिलस्याशुचारुता ।
मन्त्रेणाथर्वणेनेव प्रतापः पुष्पधन्वनः ॥

आशु शीघ्रं कोकिलस्य चारुतेति प्रतीतिः । अशुचा शोकरहितया उल्लासयुक्तयेति यावत् । रुता शब्देनेति तात्पर्यम् 'रु शब्दे' इत्यस्माद्भावे क्विप् ॥

यां गीतिं तव वदनात्सुतनु पिबामः सुधामधुराम् ।
मघवापि न तां त्रिदिवे लभते हाहापि वशगेन ॥

'हाहा' इत्यव्ययमिति प्रतीतिः । गन्धर्वविशेषेणेति तात्पर्यम् । हाहाशब्दस्य तृतीयैकवचने तथैव रूपात् ॥

इति करणगुप्तम् ॥

मग्नापि वारवनिता मदनोदन्वत्यनन्तरायेऽसौ ।
लावण्यशालिनमपि स्वात्मानमशङ्कमर्पयति ॥

'अन्तरायेण रहिते अनन्तराये' इति सप्तम्यन्तं 'मदनोदन्वति' इत्यस्य विशेषणमिति प्रतीतिः । अनन्तो भूयान् रा द्रव्यं यस्य सोऽनन्तराः तस्मै अनन्तराये बहुद्रव्याय पुरुषाय स्वात्मानं ददातीति तात्पर्यम् ॥

बाले निदाघमध्याह्ने ब्रध्नदीधितिदग्धया ।
स्पृहा गजतया तेने महासरसयातपे ॥

'महासरसया' इति तृतीयान्तमिति प्रतीतिः । महासरसे तडागाय स्पृहा तेने इति तात्पर्यम् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानसंज्ञा ॥ 'लोपः शाकल्यस्य' इति पक्षे यकारलोपाभावः ॥

इति संप्रदानगुप्तम् ॥

दयिते मदनायासवशंवदपदस्पृशः ।
वद वारयसि प्रेम्णा किमिति स्तिमितादृशम् ॥

मदनायासः कामश्रम इति प्रतीतिः । 'अनायासेन अप्रयत्नेन त्वद्वशीभूतात् मत्' इति तात्पर्यम् । 'मत्' इति पञ्चम्येकवचने रूपम् । 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वम् ॥

प्ररूढप्रौढतारुण्या या मन्मथमदालसाः ।
कथं नुरुचितं तासां भवेत्सातिशयं प्रियम् ॥

'नु' इति निपातः, 'रुचितम्' इति प्रतीतिः । 'नुः' इति नृशब्दस्य पञ्चम्येकवचने रूपम् । नुर्मनुष्यात्सातिशयं प्रियं किं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

इत्यपादानगुप्तम् ॥

भवति प्रोषितवति प्रियेऽस्या बलवद्रुजः ।
असावपि गता प्रीतिः का वार्ता विषयान्तरे ॥

प्रिये इष्टे भवति त्वयि प्रोषितवतीत्यन्वयः । 'असौ' इति अदस्शब्दस्य प्रथमान्तं प्रीतिविशेषणमिति प्रतीतिः । 'असौ प्राणेऽपि प्रीतिर्गता' इति तात्पर्यम् ॥

तिरस्कुर्वाणया गर्वं रूपरूप्यं रतेरपि ।
न्यस्तं प्रणयसर्वस्वं प्रिययायतनेत्रया ॥

रूपादागतं रूपरूप्यम् । हेतौ रूप्यः । रूपजन्यमित्यर्थः । प्रियया इति तृतीयान्तमिति प्रतीतिः । 'प्रिये दयिते न्यस्तम्' इति तात्पर्यम् । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपाभावपक्षे रूपम् ॥

इत्यधिकरणगुप्तम् ॥

प्रेयान्दवीयान्रुचिरो रतीशः शिलीमुखा दुर्विषहा नितान्तम् ।
पिकाश्च कूजन्ति निकाममेते तथैव जीवस्तदपीत्ति चित्रम् ॥

'रतीशः' इति प्रथमान्ततया प्रतीतिः । रतीश्शब्दस्य षष्ठ्येकवचने रतिपतेः शिलीमुखाः दुःसहाः इति तात्पर्यम् ॥

पश्य नव्यापृतः कान्त स्मार्या रेणुततिर्यथा ।
मलयानिलधूताम्रारजोराजिरुदीयते ॥

व्यापृतो विषयान्तरासक्तः स्मार्याः स्मरणीर्हा इति प्रतीतिः । स्मार्याः स्मरसंबन्धिन्याः पृतः पृतनायाः सेनाया इति तात्पर्यम् । 'मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः' इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः ॥

इति संबन्धगुप्तम् ॥

त्वय्यसाधारणस्नेहो देवरेणदृशो मम ।
त्वं तु जायाभयप्रायो नायासं तनुषे मृषा ॥

'देवरेण' इति तृतीयान्तमिति प्रतीतिः । देवृशब्दस्य संबोधने 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे कृते 'देवर्' इति तात्पर्यम् । 'स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः ॥ 'एणदृशो मम' इत्यभेदान्वयः ॥

त्वां प्रेक्ष्य नरसामान्यं वहति प्रणयं वधूः ।
तव साधारणी तत्र वृत्तिरित्यतिकौतुकम् ॥

नरसामान्यं पुरुषान्तरसाधारणमिति प्रतीतिः । 'नर्' इति मनुष्यसंबुद्धौ असाधारणप्रणयमिति तात्पर्यम् । नृशब्दस्य संबुद्धौ 'नर्' इति रूपम् ॥

इत्यामन्त्रितगुप्तम् ॥

अयं वहति हे तन्वि सुरभिर्मालयो मरुत् ।
रोलम्बानां कदम्बेन यो भाति तमसावृतः ॥

'तमसा' इति पृथक्पदम् इति प्रतीतिः ॥ 'ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः' इति समासेऽप्यलुक् । 'तमसावृतः' इति समासे तात्पर्यम् ॥

धनायावैभवं प्राप्य सखे किं बहु खिद्यसे ।
मौक्तिकानि गृहे पद्मरागाभ्यामावृतानि ते ॥

'अवैभवमसामर्थ्यं प्राप्य धनाय धनार्थम्' इति प्रतीतिः ॥ धनाया धनेच्छा तस्या वैभवमिति तात्पर्यम् । 'अशनायोदन्यधनाया—' इति क्यजन्तादकारः प्रत्ययः ।

इति समासगुप्तम् ॥

स्मरतापच्छिदमिदंबिम्बाधरसुधारसम् ।
समिद्धं दधतो धर्मं धयन्त्यभ्यधिके बुधाः ॥

'इदम्' इति पृथक् क्लीबमिति प्रतीतिः ॥ अस्या बिम्बाधर इदंबिम्बाधर इति तात्पर्यम् ॥

कमनीयं मधुसमयो मधुरतमः प्रियतमो दूरे ।
मदयति हृदयं मदनः को वेद विजृम्भितानि विधेः ॥

'कमनीयं रमणीयमिति क्लीबे रूपमिति प्रतीतिः ॥ 'इयं कमनी कामुका' इति तात्पर्यम् । 'कमनः कामुकोऽभिकः' इत्यमरः ॥

इति लिङ्गगुप्तम् ॥

विभ्रमसंभवभूमिः स्पृहणीया गुणगणैरगणनीयैः ।
मानिन्यस्तुंकारं धिनोति मदनोत्सवे दधती ॥

'मानिन्यः कामिन्य इति बहुवचनान्तमिति प्रतीतिः । 'मानिनी' इत्येकवचने तात्पर्यम् मदनोत्सवे अस्तुंकारम् अनुमतिं दधतीत्यन्वयः । 'अस्तुंकारोऽभ्युपगमः' इत्यमरः ॥

इति सुब्वचनगुप्तम् ॥

जनानां संचारत्यजि पथि निशीथेऽथ नभस-
स्तमिस्रव्यामिश्रे नदति मुदिरे मेदुरतमे ।
प्रियं स्वप्राणानामभिसिसरियिषीं नैव बिभयां-
बभूवुस्ताः सख्योऽप्यहह सहजाहर्यति यतः ॥

'हर्यति' इत्येकवचनान्तमिति प्रतीतिः । सह नायिकया सार्धं जाहर्यति (कुटिलं) गच्छति इति 'हर्य गतौ' इत्यस्य यङ्लुकि बहुवचने रूपम् ॥

इति तिङ्वचनगुप्तम् ॥

च्युतजातिं लक्षयति—

यत्र त्यागेन मात्रादेरन्योऽप्यर्थः प्रतीयते ।
तत्तत्संज्ञमनासन्नं स्थानच्युतकमुच्यते ॥ ५ ॥

मात्रादीत्यादिपदं बिन्दुविसर्गवर्णव्यञ्जनपरम् । अनासन्नम् आसत्तिरहितम् । यथा— 'गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन' इत्यादि ॥

उदाहरति—

मुक्तात्मकमतिस्वच्छं तारनायकभूषितम् ।
हारं धन्याः प्रपश्यन्ति कान्ताहृदयसंगतम् ॥

मुक्तात्मकं मौक्तिकघटितत्वात् तारेण शुद्धेन नायकेन मध्यमणिना । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः ॥ 'हारम्' इत्यत्र दीर्घत्यागे 'हरम्' इत्यर्थः । हरस्येदं हारमपि मुक्तात्मकं परमात्मस्वरूपत्वात् । तारनायकेन चन्द्रेण भूषितम् ॥

बिभ्रते सुरभितां सुकुमारस्पर्शमाकलयते मधुराय ।
स्पार्शनेन हरते परितापं सारसाय बहवः स्पृहयन्ति ॥

'सारसाय' इत्यत्र दीर्घत्यागे 'सरसाय' सहृदयायेत्यर्थः ॥

इति मात्राच्युतकम् ॥

विशिष्टद्रव्यघटितं दोषान्तगमनोचितम् ।
सेव्यमानं महारुग्भिरङ्गदं तन्वि रोचते ॥

विशिष्टेन द्रव्येण रत्नादिरूपेण ॥ दोषा बाहुः । 'दोर्दोषा च भुजो बाहुः' इत्यभिधानात् ॥ महारुग्भिर्महाकान्तिभिरिति कर्मधारयः ॥ अङ्गदपदे बिन्दुत्यागे अगदमोषधमि-

---

१. 'अभिसिसिरियन्ती' इति पुस्तकान्तरपाठः.

त्यर्थः। तत्र द्रव्यं पारदादि। दोषा वातादयः। महारुग्भिरिति बहुव्रीहिः। महारोगयुक्तैरित्यर्थः॥

रजनीरमणस्तदङ्गजान्तरवृत्त्या गणनीयतां गतः।
सखि कुञ्ज इव स्वसंगमाद्बुधमप्यन्यथयन्विभाव्यते॥

रजनीरमणो जारः तद्विषयकोऽङ्गजः कामः तयोरन्तरवृत्त्या तदनुरोधेन गणनीयतामादरणीयत्वं प्राप्तः स्वसंयोगेन बुधमप्यन्यथाकुर्वन् उद्दीपकत्वात्॥ कुञ्जपदे बिन्दुत्यागे कुजो भौम इत्यर्थः। रजनीरमणश्चन्द्र एतस्याङ्गजः पुत्रो बुधः तयोरन्तरे गण्यः। सोमभौमबुधेत्यादिक्रमेण ग्रहाणां गणनीयत्वात्। स्वसंयोगाद्बुधमप्यन्यथाकुर्वन्। बुधस्य भौमयोगे पापग्रहत्वोक्तेः। 'क्षीणेन्द्वर्कमहीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्तैर्युतः' इति ज्यौतिषोक्तेः॥

इति बिन्दुच्युतकम्॥

पयोदसमये जाते प्रचलाः कीरराजयः।
पश्याधुना विदधते स्वपक्षैर्हरिता दिशः॥

वर्षासमयापगमे प्रचला उल्लासविशेषयुक्ताः कीरराजयः शुकपङ्क्तयः स्वपत्रैर्दिशो हरिद्वर्णा विदधते कुर्वन्ति॥ प्रचला इत्यत्र विसर्गलोपे प्रचलाकी मयूर इत्यर्थः। 'प्रचलाकी मयूरः स्यात्कलापी बर्हिणः शिखी' इति हलायुधः॥ अजातेऽनपगते इति च्छेदः॥ यो मयूरो वर्षासु रराज स इदानीं शरदि स्वपक्षैर्गलितैरिति ज्ञेयम्। 'विदधते' इति 'दध धारणे' इति भ्वादिकस्य रूपम्। तुल्यमन्यत्॥

कलाः पिबन्निशाभर्तुरिव कान्ते विधुंतुदः।
विभाति केशपाशस्ते कुन्दकुड्मलगुम्फितः॥

राहुकेशपाशयोरुपमानोपमेयभावः। कलानां कुन्दमुकुलानां च बिम्बप्रतिबिम्बभावः॥ 'कलाः' इत्यत्र विसर्गत्यागे कलापिवन्मयूरस्येवेत्यर्थः। 'तत्र तस्येव' इति वतिप्रत्ययः। निशाभर्तुश्चन्द्रस्य समीपवर्ती राहुरिवेत्युपमान्तरम्। अन्यत्र राहोरदृश्यत्वाद्विशेषणोपादानम्॥

इति विसर्गच्युतकम्॥

प्रतिपक्षरतानेकविधरागप्रियेक्षणा।
वियोगिनीमनोबाधामादधाति शिखण्डिता॥

सर्वपक्षवृत्तिविविधवर्णैः प्रियं दर्शनं यस्या एतादृशी शिखण्डिता मयूरत्वं विरहिणीनां मनोबाधां करोति। मयूरप्रत्यक्षमाक्षेपलभ्यम्॥ 'शि' इत्यक्षरत्यागे 'खण्डिता' नायिकाविशेषः वियोगिनीति तद्विशेषणम्। प्रतिपक्षस्य सपत्न्या रतेन संभोगेन बहुविधा रागाः कुङ्कुमादिवर्णा यत्र तादृशे प्रिये ईक्षणं यस्याः। 'अन्यनायिकासंभोगचिह्नाङ्कितप्रियदर्शिनी खण्डिता' इत्यर्थः॥

यौवनाभ्युदयोद्भूतगुणातिशयशालिना ।
प्रियेऽवयवभेदेन जितस्तेव चकोरकः ॥

अवयवभेदो नेत्रम् । अतिशयो विस्तारचाञ्चल्यादिः ॥ चकारत्यागेन कोरकः कुड्मलः अवयवभेदः स्तनः । अतिशयः पीनोच्चत्वरूपः ॥

इति वर्णच्युतकम् ॥

द्रव्यं पञ्चविधं जातिं चतुर्विंशतिधा विदुः ।
गुणं द्विधा च नवधा कर्म काणादपुंगवाः ॥

'द्रव्यं पञ्चविधम्' इत्यादिरयोग्योऽर्थः ॥ 'द्रव्यं नवधा, गुणं चतुर्विंशतिधा, कर्म पञ्चधा, जातिं द्विधा' इति विवक्षितोऽन्वयः ॥

स्नेहो विहायसो गन्धो जलस्य धरणेः सुखम् ।
शब्दो जीवस्य विबुधैर्विशेषगुण उच्यते ॥

स्नेहो जलस्य, शब्दो विहायसः, गन्धो धरणेः, सुखं जीवस्य, विशेषगुण इत्यन्वये तात्पर्यम् ॥

इति स्थानच्युतकम् ॥

अङ्गभूसहजोदारमेघनादविभीषणः ।
वेलायामकलङ्कायां श्रावणोऽयं विजृम्भते ॥

अकलङ्कायां दोषहीनायां वेलायां श्रावणो मासः अङ्गभूः कामः तस्य सहजः सहोदरस्तद्व्यभिचारहीन इति यावत् ॥ उदारो महान् यो मेघानां नादस्तेन विभीषणो भयंकरः वियोगिजनदुःसहत्वात् ॥ श्रावणपदे शकारत्यागे रावण इत्यर्थः ॥ वेलायां समुद्रतीरे आयामो विस्तारो यस्यास्तादृश्यां लङ्कायामित्यन्वयः ॥ अङ्गभूः पुत्रः सहजो भ्राता तद्रूपौ उदारौ श्लाघ्यौ मेघनादविभीषणौ यस्य । मेघनादपिता विभीषणभ्राता चेत्यर्थः ॥

हृदयाभीष्टहृदयवीतिहोत्रविहारिणी ।
श्वसनं सहते नेयं चन्दनामोदमेदुरम् ॥

श्वसनपदे शकारत्यागे वसन इत्यर्थः ॥ मलयानिलस्य मदनोद्दीपकत्वात्तद्वस्त्रस्य कार्श्याच्च दुःसहत्वादित्यर्थः ॥

इति व्यञ्जनच्युतकम् ॥

च्युतदत्ताक्षरजातिं लक्षयति—

समुद्धृत्याक्षरं किंचित्तत्स्थानेऽन्यतदर्पणात् ।
यत्रार्थान्तरमाभाति च्युतदत्ताक्षरं तु तत् ॥ ६ ॥

पूर्वत्र त्यागमात्रमिह तु त्यागो वर्णान्तरदानं चेति विशेषः ॥

उदाहरति—

सदाधनंजयालीकयुतो जगति गोगतिः ।
विदितासमबाणारिः पुरारिरवतात्तराम् ॥

सदा नित्यं धनंजयो वह्निर्यत्र तादृशेन अलीकेन युतः गोगतिः वृषवाहनत्वात् ॥ विदितः ख्यातोऽसमबाणः कामस्तस्य वैरीति शिवपक्षेऽर्थः ॥ पुरारिपदे पकारत्यागे तत्स्थाने मकारदाने च मुरारिर्विष्णुरित्यर्थः ॥ धनंजयोऽर्जुनस्तस्यालीकं विषमं तस्माद्युतः पृथग्भूतस्तत्सखत्वात् 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्युक्तेः । गोगतिर्भूभारापहारकत्वात् । ख्यातोऽसमो निरुपमो बाणो दैत्यविशेषस्तस्यारिरित्यर्थः ॥

शंबराराितिविजयी वाहिनीदयितालिकः ।
वामदेवो विजयते सतारापतिलक्ष्मणः ॥

शंबराराितिः कामः तस्य विजेता । वाहिनी नदी तद्दयितम् अलिकं ललाटं यस्य गङ्गालंकृतमस्तकत्वात् । तारापतिरूपेण लक्ष्मणेन चिह्नेन सहितः । इन्दुमौलित्वात् ॥ वामदेवपदे आद्यवकारत्यागे तत्स्थाने रेफदाने च रामदेवः श्रीराम इत्यर्थः ॥ शंबं वज्रं राति वैरिभ्यो ददाति शंबर इन्द्रस्तस्याराितिः अर्थाद्रावणस्तस्य विजयी । वाहिनीदयिते समुद्रे आलिः सेतुर्यस्य । तारापतिः सुग्रीवः, लक्ष्मणः सौमित्रिस्ताभ्यां सहितः ॥ तत्रैव ककारदाने कामदेव इत्यर्थः ॥ शंबररूपस्याराितेर्विजयी तद्वधकर्तृत्वात् । वाहिनीसेनारूपा दयितानां स्त्रीणामालिर्यस्य तत्सहायेन जगद्विजेतृत्वात् । चन्द्ररूपेण लक्ष्मणेन चिह्नेन सहितः तस्य कामोद्दीपकत्वात् ॥

इति च्युतदत्ताक्षरजातिः ॥

श्रीमन्महीमहिततत्तदसीमधीम-
न्मूर्धन्यताकलितसंगतधन्यताकः ।
लक्ष्मीधरो यमुदसूत मुदं प्रसूतां
विश्वेश्वरस्य कृतिरस्य चिरस्य लोके ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणविद्वद्धुरंधरश्रीविश्वेश्वरकृतौ कवीन्द्रकर्णाभरणे स्वोपज्ञव्याख्यासहिते चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

---

१. 'कलन' इति पुस्तकान्तरपाठः.

प्रबोधसुधाकरः[1] ।

नित्यानन्दैकरसं सच्चिन्मात्रं स्वयं ज्योतिः ।
पुरुषोत्तममजमीशं वन्दे श्रीयादवाधीशम् ॥ १ ॥
यं वर्णयितुं साक्षाच्छ्रुतिरपि मूकेव मौनमावहति ।
सोऽस्माकं मनुजानां किं वाचां गोचरो भवति ॥ २ ॥
यद्यप्येवं विदितं तथापि परिभाषितो भवेदेव ।
अध्यात्मशास्त्रसाराद्धरिचिन्तनकीर्तनाभ्यासात् ॥ ३ ॥
क्लृप्तैर्बहुभिरुपायैरभ्यासज्ञानभक्त्याद्यैः ।
पुंसो विना विरागं मुक्तेरधिकारिता न स्यात् ॥ ४ ॥
वैराग्यमात्मबोधो भक्तिश्चेति त्रयं गदितम् ।
मुक्तेः साधनमादौ तत्र विरागो वितृष्णता प्रोक्ता ॥ ५ ॥
सा चाहंममताभ्यां प्रच्छन्ना सर्वदेहेषु ।
तत्राहन्ता देहे ममता भार्यादिविषयेषु ॥ ६ ॥
देहः किमात्मकोऽयं कः संबन्धोऽस्य वा विषयैः ।
एवं विचार्यमाणेऽहन्ता ममता निवर्तेत ॥ ७ ॥
स्त्रीपुंसोः संयोगात्संपाते शुक्रशोणितयोः ।
प्रविशञ्जीवः शनकैः स्वकर्मणा गर्भमालभते ॥ ८ ॥
मातृगुरूदरदर्यां कफमूत्रपुरीषपूर्णायाम् ।
जठराग्निज्वालाभिर्नवमासं पच्यते जन्तुः ॥ ९ ॥
दैवात्प्रसूतिसमये शिशुस्तिरश्चीनतां यदा याति ।
शस्त्रैर्विखण्ड्य स तदा बहिरिह निष्कास्यतेऽतिबलात् ॥१०॥
अथवा यन्त्रच्छिद्राद्यदा तु निःसार्यते प्रबलैः ।
प्रसवसमीरैश्च तदा यः क्लेशः सोऽप्यनिर्वाच्यः ॥ ११ ॥

---

१. ग्रन्थकर्तुर्नाम नोपलब्धम्, अत एवास्य देशकालावप्यनिश्चितावेव. एकमेवास्य पुस्तकं काश्मीरमहाराजाश्रितज्योतिर्विद्वरश्रीदयारामपण्डितप्रवरैः प्रहितमस्ति, तदाधारेणैवैतन्मुद्रणमकारीति भद्रम्.

आधिव्याधिवियोगात्मीयविपत्कलहदीर्घदारिद्र्यैः ।
जन्मानन्तरमपि यः क्लेशः किं शक्यते वक्तुम् ॥ १२ ॥
नरपशुविहंगतिर्यग्योनीनां चतुरशीतिलक्षाणाम् ।
कर्मनिबद्धो जीवः परिभ्रमन्यातना भुङ्क्ते ॥ १३ ॥
चरमस्तत्र नृदेहस्तत्राजन्मान्वयोत्पत्तिः ।
स्वकुलाचारविचारः श्रुतिप्रचारश्च तत्रापि ॥ १४ ॥
आत्मानात्मविवेको देहस्य विनाशिताज्ञानम् ।
एवं सति स्वमायुः प्राज्ञैरपि नीयते मिथ्या ॥ १५ ॥
आयुःक्षणलवमात्रं न लभ्यते हेमकोटिभिः क्वापि ।
तच्चेद्गच्छति सर्वं मृषा ततः काधिका हानिः ॥ १६ ॥
नरदेहातिक्रमणात्प्राप्तौ पश्वादिदेहानाम् ।
स्वतनोरप्यज्ञाने परमार्थस्यात्र का वार्ता ॥ १७ ॥
सततं प्रवाह्यमानैर्वृषभैरश्वैः खरैर्गजैर्महिषैः ।
हा कष्टं क्षुत्क्षामैर्भ्रान्तैर्नो शक्यते वक्तुम् ॥ १८ ॥
रुधिरत्रिधातुमज्जामेदोमांसास्थिसंहतिर्देहः ।
स बहिस्त्वचा पिनद्धस्तस्मान्नो भक्ष्यते काकैः ॥ १९ ॥
नासाग्राद्वदनाद्वा कफं मलं पायुतो विसृजन् ।
स्वयमेवैति जुगुप्सामन्तः प्रसृतं च नो वेत्ति ॥ २० ॥
पथि पतितमस्थि दृष्ट्वा स्पर्शभयादन्यमार्गतो याति ।
नो पश्यति निजदेहं चास्थिसहस्रावृतं परितः ॥ २१ ॥
केशावधि नखराग्रादिदमन्तः पूतिगन्धसंपूर्णम् ।
बहिरपि जानंश्चन्दनकर्पूराद्यैर्विलेपयति ॥ २२ ॥
यत्नादस्य पिधत्ते स्वाभाविकदोषसंघातम् ।
औपाधिकगुणनिवहं प्रकाशयञ्श्लाघते मूढः ॥ २३ ॥
क्षतमुत्पन्नं देहे यदि न प्रक्षाल्यते त्रिदिनम् ।
तत्रोत्पतन्ति बहवः क्रिमयो दुर्गन्धिसंकीर्णाः ॥ २४ ॥

यो देहः सुप्तोऽभूत्सपुष्पशय्योपशोभिते तल्पे ।
संप्रति स रज्जुकाष्ठैर्नियन्त्रितः क्षिप्यते वह्नौ ॥ २५ ॥
सिंहासनोपविष्टं यद्दृष्ट्वा मुदमवाप लोकोऽयम् ।
तं कालाकृष्टतनुं विलोक्य नेत्रं निमीलयति ॥ २६ ॥
एवंविधमतिमलिनं देहं यत्सत्तया चलति ।
तं विस्मृत्य परेशं वहन्त्यहन्तामनित्येऽस्मिन् ॥ २७ ॥
क्वासौ सच्चिद्रूपः क्व मांसरुधिरास्थिनिर्मितो देहः ।
इति यो लज्जति(?) धीमानितरशरीरं स किं मनुते ॥ २८ ॥

इति देहनिन्दाप्रकरणम् ॥ १ ॥

मूढः कुरुते विषयजकर्दमसंमार्जनं मिथ्या ।
दुरदृष्टवृष्टिभिरिदं देहं गेहं पतत्येव ॥ २९ ॥
भार्यारूपविहीना मनसः खेदाय जायते पुंसाम् ।
अत्यन्तं रूपवती सा परपुरुषैर्वशीक्रियते ॥ ३० ॥
यः कश्चित्परपुरुषो मित्रं भृत्योऽथवा भिक्षुः ।
पश्यति हि साभिलाषं विवक्षितोदाररूपवतीम् ॥ ३१ ॥
यं कंचित्पुरुषवरं स्वभर्तुरतिसुन्दरं दृष्ट्वा ।
मृगयति किं न मृगाक्षी मनसेव परस्त्रियं पुरुषः ॥ ३२ ॥
एवं सुरूपनार्या भर्ता कोपात्प्रतिक्षणं क्षीणः ।
नो लभते सुखलेशं बलिमिव बलिभुग्बहुष्वेकः ॥ ३३ ॥
वनिता नितान्तमज्ञा स्वाज्ञामुल्लङ्घ्य वर्तते यदि सा ।
शत्रोरप्यधिकतरा पराभिलाषिण्यसौ किमुत ॥ ३४ ॥
लोको नापुत्रस्यास्तीति श्रुत्यास्य कः प्रभाषितो लोकः ।
मुक्तिः संसरणं वा तदन्यलोकोऽथवा नाद्यः ॥ ३५ ॥
सर्वेऽपि पुत्रभाजस्तन्मुक्तौ संसृतिर्भवति ।

१. 'विकीर्णहरिचन्दनद्रविणि यत्र लीलालसा निपेतुरलिचञ्चलाश्चतुरकामिनीदृष्टयः । तदेतदुपरिभ्रमन्निबिडगृध्रजालं जनैर्लुठत्कृमि कलेवरं पिहितनासिकैर्वीक्ष्यते ॥' इति प्राचीनं पद्यमनुहरति.

श्रवणादयोऽप्युपाया मृषा भवेयुस्तृतीयेऽपि ॥ ३६ ॥
तत्राप्युपायसत्त्वाद्द्वितीयपक्षेऽप्यपुत्रस्य ।
पुत्रेष्ट्यादिकयागप्रवृत्तये वेदवादोऽयम् ॥ ३७ ॥
नानाशरीरकष्टैर्धनव्ययैः साध्यते पुत्रः ।
उत्पन्नमात्रपुत्रे जीवितचिन्ता गरीयसी तस्य ॥ ३८ ॥
जीवन्नपि किं मूर्खः प्राज्ञः किं वा सुशीलभाग्भविता ।
जारश्चौरः पिशुनः पतितो द्यूतप्रियः क्रूरः ॥ ३९ ॥
पितृमातृबन्धुघाती मनसः खेदाय जायते पुत्रः ।
चिन्तयति तातनिधनं पुत्रो द्रव्याद्यधीशताहेतोः ॥ ४० ॥
सर्वगुणैरुपपन्नः पुत्रः कस्यापि कुत्रचिद्भवति ।
सोऽल्पायू रुग्णो वा ह्यनपत्यो वा तथापि खेदाय ॥ ४१ ॥
पुत्रात्सद्गतिरिति चेत्तदपि प्रायोऽस्ति युक्त्यसहम् ।
इत्थं शरीरकष्टैर्दुःखं संप्रार्थ्यते मूढैः ॥ ४२ ॥
पितृमातृबन्धुभगिनीपितृव्यजामातृमुख्यानाम् ।
मार्गस्थानामिव युतिरनेकयोनिभ्रमात्क्षणिका ॥ ४३ ॥
दैवं यावद्विपुलं यावत्प्रचुरः परोपकारश्च ।
तावत्सर्वे सुहृदो व्यत्ययतः शत्रवः सर्वे ॥ ४४ ॥
अश्नन्ति चेदनुदिनं वन्दिन इव वर्णयन्ति संतृप्ताः ।
तच्चेद्द्वित्रदिनान्तरमभिनिन्दन्तः प्रकुप्यन्ति ॥ ४५ ॥
दुर्भरजठरनिमित्तं समुपार्जयितुं प्रवर्तते चित्तम् ।
लक्षावधि बहुवित्तं तथाप्यलभ्यं कपर्दिकामात्रम् ॥ ४६ ॥
लब्धश्चेदधिकोऽर्थः पत्न्यादीनां भवेत्स्वार्थः ।
नृपचौरतोऽप्यनर्थस्तस्माद्द्रव्योद्यमो व्यर्थः ॥ ४७ ॥
अन्यायमर्थभाजां पश्यति भूपोऽध्वगामितां चौरः ।
पिशुनो व्यसनप्राप्तिं दायादानां गणः कलहम् ॥ ४८ ॥
पातकभरैरनेकैरर्थं समुपार्जयन्ति राजानः ।
अश्वमतङ्गजहेतोः प्रतिक्षणं नश्यते सोऽर्थः ॥ ४९ ॥

राजान्तराभिगमनाद्रोगाद्वा मन्त्रिभृत्यदोषाद्वा ।
विषशस्त्रगुप्तघातान्मग्नाश्चिन्तार्णवे भूपाः ॥ ९० ॥

इति विषयनिन्दाप्रकरणम् ॥ २ ॥

हसति कदाचिद्रौति भ्रान्तं सद्दश दिशो भ्रमति ।
हृष्टं कदापि रुष्टं शिष्टं दुष्टं च निन्दति स्तौति ॥ ९१ ॥
किमपि द्वेष्टि सरोषं ह्यात्मानं श्लाघते कदाचिदपि ।
चित्तं पिशाचमभवद्राक्षस्या तृष्णया व्याप्तम् ॥ ९२ ॥
दम्भाभिमानलोभैः कामक्रोधोरुमत्सरैश्चेतः ।
आकृष्यते समन्ताच्छ्वभिरिव पतितास्थिवन्मार्गे ॥ ९३ ॥
तस्माच्छुद्धविरागो मनोभिलषितं त्यजेदर्थम् ।
तदनभिलषितं कुर्यान्निर्व्यापारं ततो भवति ॥ ९४ ॥

इति मनोनिन्दाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

संसृतिपारावारे ह्यगाधविषयोदकेन संपूर्णे ।
नृशरीरमम्बुतरणं कर्मसमीरैरितस्ततश्चलति ॥ ९५ ॥
छिद्रैर्नवभिरुपेतं जीवो नौकापतिर्महानलसः ।
छिद्राणामनिरोधाज्जलपरिपूर्णं पतत्यधः सततम् ॥ ९६ ॥
छिद्राणां तु निरोधात्सुखेन पारं परं याति ।
तस्मादिन्द्रियनिग्रहमृते न कश्चित्तरत्यनृतम् ॥ ९७ ॥
पश्यति परस्य युवतिं सकाममपि तन्मनोरथं कुरुते ।
ज्ञात्वैव तदप्राप्तिं व्यर्थं मनुजोऽतिपापभाग्भवति ॥ ९८ ॥
पिशुनैः प्रकाममुदितां परस्य निन्दां शृणोति कर्णाभ्याम् ।
तेन परः किं म्रियते व्यर्थं मनुजोऽतिपापभाग्भवति ॥ ९९ ॥
अनृतं परापवादं रसना वदति प्रतिक्षणं तेन ।
परहानिर्लब्धिः का व्यर्थं मनुजोऽतिपापभाग्भवति ॥ १०० ॥
विषयेन्द्रिययोर्योगे निमेषसमयेन यत्सुखं भवति ।
विषये नष्टे दुःखं यावज्जीवं च तत्तयोर्मध्ये ॥ १०१ ॥
हेयमुपादेयं वा प्रविचार्य सुनिश्चितं तस्मात् ।
अल्पसुखस्य त्यागादनल्पदुःखं जहाति सुधीः ॥ १०२ ॥

धीवरदत्तमहामिषमश्नन्वैसारिणो म्रियते ।
तद्वद्विषयान्भुञ्जन्कालाकृष्टो नरः पतति ॥ ६३ ॥
उरगग्रस्तार्धतनुर्भेकोऽश्नातीह मक्षिकाः शतशः ।
एवं गतायुरपि सन्विषयान्समुपार्जयत्यन्धः ॥ ६४ ॥

इति विषयनिग्रहप्रकरणम् ॥ ४ ॥

स्वीयोद्गमतोयवहा सागरमुपयाति नीचमार्गेण ।
सा चेदुद्गम एव स्थिरा सती किं न याति वार्धित्वम् ॥ ६५ ॥
एवं मनः स्वहेतुं विचारयत्सुस्थिरं भवेदन्तः ।
न बहिर्वोदेति तदा किं नात्मत्वं स्वयं याति ॥ ६६ ॥
वर्षास्वम्भःप्रचयात्कूपे गुरुनिर्झरे पयः क्षारम् ।
ग्रीष्मेणैव तु शुष्के माधुर्यं भजति तत्राम्भः ॥ ६७ ॥
तद्वद्विषयोद्रिक्तं तमःप्रधानं मनः कलुषम् ।
तस्मिन्विरागशुष्के शनकैराविर्भवेत्सत्त्वम् ॥ ६८ ॥
यं विषयमभिलषित्वा धावति बाह्येन्द्रियद्वारा ।
तस्याप्राप्तौ खिद्यति तथा यथा स्वं गतं किंचित् ॥ ६९ ॥
नगनगर(दुर्ग)दुर्गमसरितः (परितः) परिभ्रमच्चेतः ।
यदि नो लभते विषयं यन्त्रितमिव खिन्नतां याति ॥ ७० ॥
तुम्बीफलं जलान्तर्बलादधः क्षिप्तमप्युपैत्यूर्ध्वम् ।
तद्वन्मनः स्वरूपे निहितं यत्नाद्बहिर्याति ॥ ७१ ॥
इह वा पूर्वभवे वा स्वकर्मणैवार्जितं फलं यद्यत् ।
शुभमशुभं वा तत्तद्भोगोऽप्यप्रार्थितो भवति ॥ ७२ ॥
चेतःपशुमशुभपथं प्रधावमानं निराकर्तुम् ।
वैराग्यमेवमुचितं गलकाष्ठं निर्मितं धात्रा ॥ ७३ ॥
निद्रावसरे यत्सुखमेतत्किं विषयजं यस्मात् ।
नहि चेन्द्रियप्रदेशावस्थानं चेतसो निद्रा ॥ ७४ ॥
अद्वारतुङ्गकुड्ये गृहेऽवरुद्धो यथा व्याघ्रः ।
बहुनिर्गमप्रयत्नैः श्रान्तस्तिष्ठत्यनुत्पतन्स तथा ॥ ७५ ॥

सर्वेन्द्रियावरोधादुद्योगशतैरनिर्गमं वीक्ष्य ।
शान्तं तिष्ठति चेतो निरुद्यमत्वं तदा याति ॥ ७६ ॥
प्राणस्यन्दनिरोधात्सत्सङ्गाद्वासनात्यागात् ।
हरिचरणभक्तियोगान्मनः स्ववेगं जहाति शनैः ॥ ७७ ॥

इति मनोनिग्रहप्रकरणम् ॥ ५ ॥

परगृहगृहिणीपुत्रद्रविणानामागमे विनाशे वा ।
कथितौ हर्षविषादौ किं वा स्यातां क्षणं स्थातुः ॥ ७८ ॥
दैवात्स्थितं गतं वा यं कंचिद्विषयमीड्यमल्पं वा ।
नो तुष्यन्न च सीदन्वीक्ष्य गृहेष्वतिथिवन्निवसेत् ॥ ७९ ॥
ममताभिमानशून्यो विषयेषु पराङ्मुखः पुरुषः ।
तिष्ठन्नपि निजसदने न बाध्यते कर्मभिः क्वापि ॥ ८० ॥
कुत्राप्यरण्यदेशे सुनीलतृणवालुकोपचिते ।
शीतलतरुतलभूमौ सुखं शयानस्य पुरुषस्य ॥ ८१ ॥
तरवः पत्रफलाढ्याः सुगन्धशीतानिलाः परितः ।
कलकूजितवरविहगाः सरितो मित्राणि किं न स्युः ॥ ८२ ॥
वैराग्यभाग्यभाजः प्रसन्नमनसो निराशस्य ।
अप्रार्थितफलभोक्तुः पुंसो जन्मनि कृतार्थतेह स्यात् ॥ ८३ ॥
द्रव्यं पल्लवतश्च्युतं यदि भवेत्क्वापि प्रमादात्तदा
शोकायाथ तदर्पितं श्रुतवते तोषाय च श्रेयसे ।
स्वातन्त्र्याद्विषयाः प्रयान्ति यदमी शोकाय ते स्युश्चिरं
संत्यक्ताः स्वयमेव ते शमसुखं निःश्रेयसं तन्वते ॥ ८४ ॥
विस्मृत्यात्मनिवासमुत्कटभवाटव्यां चिरं पर्यट-
न्संतापत्रयदीर्घदाहदहनज्वालावलीव्याकुलः ।
वल्गन्फल्गुषु सुप्रदीप्तनयनश्चेतः कुरङ्गो बला-
दाशापाशवशीकृतोऽपि विषयव्याघ्रैर्मृषा हन्यते ॥ ८५ ॥

इति वैराग्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

उत्पन्नेऽपि विरागे विना प्रबोधं सुखं न स्यात् ।
स भवेद्गुरूपदेशात्तस्माद्गुरुमाश्रयेत्प्रथमम् ॥ ८६ ॥

यद्यपि जलधेरुदकं यद्यपि वा प्रेरकोऽनिलस्तत्र ।
तदपि पिपासाकुलितः प्रतीक्षते चातको मेघम् ॥ ८७ ॥
त्रेधा प्रतीतिरुक्ता शास्त्राद्गुरुतस्तथात्मनस्तत्र ।
शास्त्रप्रतीतिरादौ यद्वन्मधुरो गुडोऽस्तीति ॥ ८८ ॥
अग्रे गुरुप्रतीतिर्दूराद्गुडदर्शनं यद्वत् ।
आत्मप्रतीतिरस्माद्गुडभक्षणजं सुखं यद्वत् ॥ ८९ ॥
रसगन्धरूपशब्दस्पर्शा अन्ये पदार्थाश्च ।
कस्मादनुभूयन्ते नो देहान्नेन्द्रियग्रामात् ॥ ९० ॥
मृतदेहेन्द्रियवर्गो यतो न जानाति दाहजं दुःखम् ।
प्राणश्चेन्निद्रायां तस्करबाधां स किं वेत्ति ॥ ९१ ॥
मनसो यदि वा विषयस्तद्युगपत्किं न जानाति ।
तस्य पराधीनत्वाद्यतः प्रमाद''''कस्त्राता ॥ ९२ ॥
गाढध्वान्तगृहान्ततः क्षितितले दीपं निधायोज्ज्वलं
पञ्चच्छिद्रमधोमुखं हि कलशं तस्योपरि स्थापयेत् ।
तद्बाह्ये परितोऽनुरन्ध्रममलं (?) वीणां च कस्तूरिकां
सद्रत्नं व्यजनं न्यसेच्च कलशच्छिद्राध्वनिर्गच्छताम् ॥ ९३ ॥
तेजोंशेन पृथक्पदार्थनिवहज्ञानं हि यज्जायते
तद्रन्ध्रैः कलशेन वा किमु मृदो भाण्डेन तैलेन वा ।
किं सूत्रेण न चैतदस्ति रुचिरं प्रत्यक्षबाधादतो
दीपज्योतिरिहैकमेव शरणं देहे तथात्मा स्थितः ॥ ९४ ॥

इत्यात्मसिद्धिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

चिन्मात्रः परमात्मा ह्यपश्यदात्मानमात्मतया ।
अभवत्सोऽहंनामा तस्मादासीद्भिदो मूलम् ॥ ९५ ॥
द्वेधैव भाति तस्मात्पतिश्च पत्नी च तौ भवेतां वै ।
दस्मादयमाकाशस्त्रिधैव परिपूर्यते सततम् (?) ॥ ९६ ॥
सोऽयमपीक्षां चक्रे ततो मनुष्या अजायन्त ।
इत्युपनिषदः प्राहुर्दयितां प्रति याज्ञवल्क्योक्तिम् ॥ ९७ ॥

चिरमानन्दानुभवात्सुषुप्तिरिव काप्यवस्थाभूत् ।
परमात्मनस्तु तस्मात्स्वप्नवदेवोत्थिता माया ॥ ९८ ॥
सदसद्विलक्षणासौ परमात्मसदाश्रयानादिः ।
सा च गुणत्रयरूपा सूते सचराचरं विश्वम् ॥ ९९ ॥
माया तावददृश्या दृश्यं कार्यं कथं जनयेत् ।
तन्तुभिरदृश्यरूपैः पटोऽत्र दृश्यः कथं भवति ॥ १०० ॥
स्वप्ने सुरतानुभवाच्छुक्रद्रावो यथा सुतो (?) वसने ।
अनृतेतरे प्रबोधे वसनोपहतिर्भवेत्सत्या ॥ १०१ ॥
स्वप्ने पुरुषः सत्यो योषिदसत्या तयोर्युतिश्च मृषा ।
शुक्रद्रावः सत्यस्तद्वत्प्रकृतेऽपि संभवति ॥ १०२ ॥
एवमदृश्या माया तत्कार्यं जगदिदं दृश्यम् ।
माया तावदियं स्याद्या स्वानाशेन हर्षदा भवति ॥ १०३ ॥
रजनीवातिदुरन्ता न लक्ष्यतेऽत्र स्वभावोऽस्याः ।
सौदामिनीव नश्यति मुनिभिः संप्रेक्ष्यमाणैव ॥ १०४ ॥
माया ब्रह्मोपगताविद्या जीवाश्रया प्रोक्ता ।
चिदचिद्ग्रन्थिश्चेतस्तदक्षयं ज्ञेयमा मोक्षात् ॥ १०५ ॥
घटमठकुड्यैरावृतमाकाशं यत्तदाद्वयं भवति ।
तद्वदविद्यावृतमिह चैतन्यं जीव इत्युक्तः ॥ १०६ ॥
ननु कथमावरणं स्यादज्ञानं ब्रह्मणो विशुद्धस्य ।
सूर्यस्येव तमिस्रं रात्रिभवं स्वप्रकाशस्य ॥ १०७ ॥
दिनकरकिरणोत्पन्नैर्मेघैराच्छाद्यते यथा सूर्यः ।
न खलु दिनस्य दिनत्वं····विकृतं सान्द्रसंघातैः ॥ १०८ ॥
अज्ञानेन तथात्मा शुद्धोऽपि च्छाद्यते सुचिरम् ।
न परंतु लोकसिद्धा प्राणिषु तच्चेतनाशक्तिः ॥ १०९ ॥

इति मायासिद्धिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

स्थूलशरीरस्यान्तर्लिङ्गशरीरं च तस्यान्तः ।
करणमस्याप्यन्तस्ततो महाकारणं तुर्यम् ॥ ११० ॥

स्थूलं निरूपितं प्रागधुना सूक्ष्मादितो ब्रूमः ।
अङ्गुष्ठमात्रपुरुषः श्रुतिरिति यत्प्राह तत्सूक्ष्मम् ॥ १११ ॥
सूक्ष्माणि महाभूतान्यसवः पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चैव ।
षोडशमन्तःकरणं तत्संघातो हि लिङ्गतनुः ॥ ११२ ॥
तत्कारणं स्मृतं यत्तस्यान्तर्वासनाजालम् ।
तस्य प्रवृत्तिहेतुर्बुद्ध्याश्रयमत्र तुर्यं स्यात् ॥ ११३ ॥
तत्सारभूतबुद्धौ यत्प्रतिफलितं तु शुद्धचैतन्यम् ।
जीवः स उक्त आद्यैर्योऽहमिति स्फूर्तिकृद्वपुषि ॥ ११४ ॥
चरतरतरङ्गसङ्गात्प्रतिबिम्बं भास्करस्य च चलं स्यात् ।
अस्ति तथा चञ्चलता चैतन्ये चित्तचाञ्चल्यात् ॥ ११५ ॥
नन्वर्कप्रतिबिम्बः सलिलादिषु यः स चावभासयति ।
किमितरपदार्थनिवहं प्रतिबिम्बोऽप्यात्मनस्तद्वत् ॥ ११६ ॥
प्रतिफलितं यत्तेजः सवितुः कांस्यादिपात्रेषु ।
तदनु प्रविष्टमन्तर्गृहमन्यार्थान्प्रकाशयति ॥ ११७ ॥
चित्प्रतिबिम्बस्तद्वद्बुद्धिषु यो जीवतां प्राप्तः ।
नेत्रादीन्द्रियमार्गैर्बहिरर्थान्सोऽवभासयति ॥ ११८ ॥

इति लिङ्गदेहादिनिरूपणप्रकरणम् ॥ ९ ॥

तदिदं य एवमार्यो वेद ब्रह्माहमसीति ।
स इदं सर्वं च स्यात्तस्य च देवाश्च नेशते भूत्या ॥ ११९ ॥
येषां स भवत्यात्मा योन्यामथ देवतामुपास्ते यः ।
अहमन्योऽसावन्यश्चेत्थं यो वेद पशुवत्सः ॥ १२० ॥
इत्युपनिषदामुक्तिस्तथा श्रुतिर्भगवदुक्तिश्च ।
ज्ञानी त्वात्मैवेयं मतिर्ममेत्यत्र युक्तिरपि ॥ १२१ ॥
ऋजु वक्रं वा काष्ठं हुताशदग्धं सदग्नितां याति ।
तत्किं हस्तग्राह्यं ऋजुवक्राकारसत्त्वेऽपि ॥ १२२ ॥
एवं य आत्मनिष्ठो ह्यात्माकारश्च जायते पुरुषः ।
देहीव दृश्यतेऽसौ परं त्वसौ केवलो ह्यात्मा ॥ १२३ ॥

प्रतिफलति भानुरेकोऽनेकशरावोदकेषु यथा ।
तद्वदसौ परमात्मा ह्येकोऽनेकेषु देहेषु ॥ १२४ ॥
दैवादेकशरावे भग्ने किं वा विलीयते सूर्यः ।
प्रतिबिम्बचञ्चलत्वादर्कः किं चञ्चलो भवति ॥ १२५ ॥
सद्व्यापारं कुरुते यथैकसवितुः प्रकाशेन ।
तद्वच्चराचरमिदमेकात्मसत्तया(?) चलति ॥ १२६ ॥
येनोदकेन कदलीचम्पकजात्यादयः प्रवर्धन्ते ।
मूलकपलाण्डुलशनास्तेनैवैते विभिन्नरसगन्धाः ॥ १२७ ॥
एको हि सूत्रधारः काष्ठप्रकृतीरनेकशो युगपत् ।
स्तम्भाग्रपट्टिकायां नर्तयतीह प्रगूढतया ॥ १२८ ॥
गुडखण्डशर्कराद्या भिन्नाः स्युर्विकृतयो यथैकेक्षोः ।
केयूरकङ्कणाद्या यथैकहेम्नो भिदाश्च पृथक् ॥ १२९ ॥
एवं पृथक्स्वभावं पृथगाकारं पृथग्वृत्ति ।
जगदुच्चावचमुच्चैरेकेनैवात्मना चलति ॥ १३० ॥
स्कन्धधृतसिद्धमन्नं यावन्नाश्नाति मार्गगस्तावत् ।
स्पर्शभयात्क्षुत्पीडे तस्मिन्भुक्ते न ते भवतः ॥ १३१ ॥
मानुषमतङ्गमहिषश्वसूकरादिष्वनुस्यूतम् ।
यः पश्यति जगदीशं स एव भुङ्क्तेऽद्वयानन्दम् ॥ १३२ ॥

इत्यद्वैतप्रकरणम् ॥ १० ॥

यद्वत्सूर्येऽभ्युदिते स्वव्यवहारं जनः कुरुते ।
तं न करोति विवस्वान्न कारयति तद्वदात्मापि ॥ १३३ ॥
लोहे हुतभुग्व्याप्ते लोहान्तरताड्यमानेऽपि ।
तस्यान्तर्गतवह्नेः किं स्यान्निर्वातजं दुःखम् ॥ १३४ ॥
निष्ठुरकुठारघातैः काष्ठे, संछेद्यमानेऽपि ।
अन्तर्वर्ती वह्निः किं घातैश्छेद्यते तद्वत् ॥ १३५ ॥
तनुसंबन्धाज्जातैः सुखदुःखैर्लिप्यते नात्मा ।
ब्रूते श्रुतिरप्युभयोरश्नन्यन्योऽभिचाकशीत्यादि ॥ १३६ ॥

निशि वेश्मनि प्रदीपे दीप्यति चौरस्तु वित्तमपहरति ।
ईरयति वारयति वा तं दीपः किं तथात्मापि ॥ १३७ ॥
देहान्ते दैववशात्कस्मिंश्चित्समुदिते विपन्ने वा ।
दीपस्तुष्यत्यथ वा न खिद्यते तद्वदात्मापि ॥ १३८ ॥

इति कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रकरणम् ॥ ११ ॥

रविचन्द्रवह्निदीपप्रमुखाः स्वपरप्रकाशाः स्युः ।
यद्यपि तथाप्यमीभिः प्रकाश्यते क्वापि नैवात्मा ॥ १३९ ॥
चक्षुर्द्वारैवैषां परमात्मनि भानमेतेषाम् (?) ।
यद्वा तेऽपि पदार्था न ज्ञायन्तेऽथ केवलालोकात् ॥ १४० ॥
तत्राप्यक्षिद्वारा सहायभूतो न चेदात्मा ।
नो चेत्सत्यालोके पश्यत्यन्धः कथं नार्थान् ॥ १४१ ॥
सत्यात्मन्यपि किं नो ज्ञानं तच्चेन्द्रियान्तरेण स्यात् ।
अन्धे दृक्प्रतिबन्धे करसंबन्धे पदार्थभानं हि ॥ १४२ ॥
जानाति येन सर्वं केन च तं वा विजानीयात् ।
इत्युपनिषदामुक्तिर्बध्यत आत्मात्मना तस्मात् ॥ १४३ ॥

इति स्वप्रकाशताप्रकरणम् ॥ १२ ॥

यावत्क्षणं क्षणार्धं स्वरूपपरिचिन्तनं क्रियते ।
तावद्दक्षिणकर्णे त्वनाहतः श्रूयते शब्दः ॥ १४४ ॥
सिद्ध्यारम्भस्थिरताविश्रमविश्वासबीजशुद्धीनाम् ।
उपलक्षणं हि मनसः परमं नादानुसंधानम् ॥ १४५ ॥
भेरीमृदङ्गशङ्खाद्याहतनादे मनः क्षणं रमते ।
किं पुनरनाहतेऽस्मिन्मधुमधुरेऽखण्डिते स्वच्छे ॥ १४६ ॥
चित्तं विषयोपरमाद्यथा यथा याति नैश्चल्यम् ।
वेणोरिव दीर्घतरस्तथा तथा श्रूयते नादः ॥ १४७ ॥
नादाभ्यन्तर्वर्ति ज्योतिर्यद्वर्तते हि चिरम् ।
तत्र मनो लीनं चेन्न पुनः संसारबन्धाय ॥ १४८ ॥

परमानन्दानुभवात्सुचिरं नादानुसंधानात् ।
श्रेष्ठश्चित्तलयोऽयं सत्स्वन्यलयेष्वनेकेषु ॥ १४९ ॥

इति नादानुसंधानप्रकरणम् ॥ १३ ॥

संसारतापमाप्तं नानायोनिभ्रमात्परिश्रान्तम् ।
लब्ध्वा परमानन्दं न चलति चेतः कदा क्वापि ॥ १५० ॥
अद्वैतानन्दभरात्किमिदं कोऽहं च कस्याहम् ।
इति मन्थरतां यातं यदा तदा मूर्छितं चेतः ॥ १५१ ॥
चिरतरमात्मानुभवादात्माकारं प्रजायते चेतः ।
सरिदिव सागरयाता समुद्रभावं प्रयात्युच्चैः ॥ १५२ ॥
आत्मन्यनुप्रविष्टं चित्तं नापेक्षते पुनर्विषयान् ।
क्षीरादुद्धृतमाज्यं यथा पुनः क्षीरतां न यातीह ॥ १५३ ॥
दृष्टौ द्रष्टरि दृश्ये यदनुस्यूतं च भानमात्रं स्यात् ।
तत्रोपक्षीणं चेच्चित्तं तन्मूर्छितं भवति ॥ १५४ ॥
याति स्वसंमुखत्वं दृङ्मात्रं वा यदा तदा भवति ।
दृश्ये द्रष्टृविभेदो ह्यसंमुखेऽस्मिन्न तद्भवति ॥ १५५ ॥
एकस्मिन्दृङ्मात्रे तत्तद्दृश्यादिकं हि समुदेति ।
लीनं दृङ्मात्रमपि ह्येकात्मत्वं च शिष्यते पश्चात् ॥ १५६ ॥
दर्पणतः प्राक्पश्चादस्ति मुखं प्रतिमुखं तदाभाति ।
आदर्शेऽपि च नष्टे मुखमस्ति मुखे तथैवात्मा ॥ १५७ ॥

इति मनोलयप्रकरणम् ॥ १४ ॥

माधुर्यं गुडपिण्डे यत्तस्यांशेऽणुमात्रेऽपि ।
एवं न पृथग्भावो गुडत्वमधुरत्वयोरस्ति ॥ १५८ ॥
अथवा न भिन्नभावः कर्पूरामोदयोरेवम् ।
आत्मस्वरूपमनसां पुंसां जगदात्मतां याति ॥ १५९ ॥
यद्भावानुभवः स्यान्निद्रादौ जागरस्यान्ते ।
अन्तः स चेत्स्थिरः स्याल्लभते हि तदाद्वयानन्दम् ॥ १६० ॥

अतिगम्भीरेऽपारे ज्ञानचिदानन्दसागरे स्फारे।
कर्मसमीरणतरला जीवतरङ्गावलिः स्फुरति ॥ १६१ ॥
खरतरकरैः प्रदीप्तेऽभ्युदिते चैतन्यतिग्मांशौ।
स्फुरति मृषैव समन्तादनेकविधजीवमृगतृष्णा ॥ १६२ ॥
अन्तरदृष्टे यस्मिञ्जगदिदमारात्परिस्फुरति।
दृष्टे यस्मिन्सकृदपि विलीयते क्वाप्यसद्रूपम् ॥ १६३ ॥
स्थूला सूक्ष्मा चेति द्वेधा हरिभक्तिरुद्दिष्टा।
प्रारम्भे स्थूला स्यात्सूक्ष्मा तस्याः सकाशाच्च ॥ १६४ ॥
स्वाश्रमधर्माचरणं कृष्णप्रतिमार्जनोत्सवो नित्यम्।
विविधोपचारकरणैर्हरिदासैः संगमः शश्वत् ॥ १६५ ॥
कृष्णकथासंश्रवणे महोत्सवः सत्यवादश्च।
परयुवतौ द्रविणे वा परापवादे पराङ्मुखता ॥ १६६ ॥
ग्राम्यकथासूद्वेगः सुतीर्थगमनेषु तात्पर्यम्।
यदुपतिकथावियोगे व्यर्थं गतमायुरिति चिन्ता ॥ १६७ ॥
एवं कुर्वति भक्तिं कृष्णकथानुग्रहोत्पन्ना।
समुदेति सूक्ष्मभक्तिर्यस्या हरिरन्तराविशति ॥ १६८ ॥
स्मृतिसत्पुराणवाक्यैर्यथाश्रुतायां हरेर्मूर्तौ।
मानसपूजाभ्यासो विजननिवासेऽपि तात्पर्यम् ॥ १६९ ॥
सत्यं समस्तजन्तुषु कृष्णस्यावस्थितेर्ज्ञानम्।
अद्रोहो भूतगणे ततस्तु भूतानुकम्पा स्यात् ॥ १७० ॥
प्रमितयदृच्छालाभे संतुष्टिर्दारपुत्रादौ।
ममताशून्यत्वमतो निरहंकारत्वमक्रोधः ॥ १७१ ॥
मृदुभाषिता प्रसादो निजनिन्दायां स्तुतौ समता।
सुखदुःखशीतलोष्णद्वन्द्वसहिष्णुत्वमापदो न भयम् ॥ १७२ ॥
निद्राहारविहारेष्वनादरः सङ्गराहित्यम्।
वचने चानवकाशः कृष्णस्मरणेन शाश्वती शान्तिः ॥ १७३ ॥

केनापि गीयमाने हरिगीते वेणुनादे वा ।
आनन्दाविर्भावाद्युगपत्स्यादृष्टजातिकोद्रेकः ॥ १७४ ॥
तस्मिन्ननुभवति मनः प्रगृह्यमाणं परात्मसुखम् ।
स्थिरतां याते तस्मिन्याति मदोन्मत्तदन्तिदशाम् ॥ १७५ ॥
जन्तुषु भगवद्भावं भगवति भूतानि पश्यति क्रमशः ।
एतादृशी दया चेत्तदैव ह···· सर्वशस्यः स्यात् ॥ १७६ ॥

इति द्विधाभक्तिनिरूपणप्रकरणम् ॥ १५ ॥

यमुनातटनिकटस्थितवृन्दावनकानने महारम्ये ।
कल्पद्रुमतलभूमौ चरणं चरणोपरि स्थाप्य ॥ १७७ ॥
तिष्ठन्तं घननीलं स्वतेजसा भासयन्तमिह विश्वम् ।
पीताम्बरपरिधानं चन्दनकर्पूरलिप्तसर्वाङ्गम् ॥ १७८ ॥
आकर्णपूर्णनेत्रं कुण्डलयुगमण्डितश्रवणम् ।
मन्दस्मितमुखकमलं सुकौस्तुभोदारमणिहारम् ॥ १७९ ॥
वलयाङ्गुलीयकाद्यानुज्ज्वलयन्तं स्वलंकारान् ।
गलविलुलितवनमालं स्वतोरड(?)न्यस्तकलिकालम् ॥ १८० ॥
गुञ्जारवालिकलितं गुञ्जापुञ्जान्विते शिरसि ।
भुञ्जानं सह गोपैः कुञ्जान्तरवर्तिनं हरिं स्मरत ॥ १८१ ॥
मन्दारपुष्पवासितमन्दानिलसेवितं परानन्दम् ।
मन्दाकिनीयुतपदं नमत महानन्ददं महापुरुषम् ॥ १८२ ॥
सुरभीकृतदिग्वलयं सुरभिशतैरावृतं सदा परितः ।
सुरभीतिक्षपणमहासुरभीमं यादवं नमत ॥ १८३ ॥
कंदर्पकोटिसुभगं वाञ्छितफलदं दयावन्तम् ।
त्यक्त्वा कमन्यविषयं नेत्रयुगं द्रष्टुमुत्सहते ॥ १८४ ॥
पुण्यतमामतिसुरसां मनोभिरामां हरेः कथां त्यक्त्वा ।
श्रोतुं श्रवणद्वन्द्वं ग्राम्यकथामादरं वहति ॥ १८५ ॥
दौर्भाग्यमिन्द्रियाणां सत्सु च विषयेषु कृष्णविषयेषु ।
क्षणिकेषु पापकरणेष्वासज्जन्ते यदन्यविषयेषु ॥ १८६ ॥

इति ध्यानविधिप्रकरणम् ॥ १६ ॥

यशोदयापयोधरामृतेन विश्वपालको
यशोदयापयोधरामृतेन सोऽपि पालितः ।

....

सतामबन्धनोचितः सदामबन्धनो हरिः ॥ १८७ ॥

यः शेषतूलिकायां मासंवाहितपदो हि निद्राति ।
शेते स परिश्रान्तस्तरुमूले कम्बले गतः शिशुताम् ॥ १८८ ॥
शिरसि वहन्ति यदाज्ञाशेषां ब्रह्मादयोऽपि सुरपालाः ।
आज्ञापितः स गोपैः समानयति गास्त्विदं महच्चित्रम् ॥ १८९ ॥
धन्या गोपकुमार्यस्तत्सदृशं नास्ति भाग्यमपि लक्ष्म्याः ।
याः श्रीकृष्णेन समं व्यहरन्रासे विसृज्य तां लज्जाम् ॥ १९० ॥
चित्रं यः स्वजनानां परितुष्टः सन्ददाति साम्राज्यम् ।
गच्छन्पथि कुब्जायै चन्दनमभियाचते स रङ्क इव ॥ १९१ ॥
मुनयस्त्वभ्यासरता यतन्ति यत्प्राप्तये मनोयुक्त्या ।
अनुतिष्ठति स यत्नं स राधिकायाः प्रसादसिद्ध्यर्थम् ॥ १९२ ॥
संवर्णयन्ति निगमाः सहस्रपादेति यं पुरुषसूक्ते ।
भित्त्यवलम्बं कृत्वा स करोति शनैः शनैः क्रमणम् ॥ १९३ ॥
निवसन्ति यस्य रोम्णि ब्रह्मकटाहा यथावकाशेन ।
चित्रं स हरिः शेते पञ्चवितस्तिप्रमाणिकान्दोले ॥ १९४ ॥
नेच्छति यः स्वामित्वं क्वचिदपि विजितात्मनामपि मुनीनाम् ।
चित्रं कुरुते दास्यं स एव घोषेषु पुंश्चलीस्त्रीणाम् ॥ १९५ ॥
क्षीरोद्भवकौस्तुभमपि लब्ध्वा यो नाभवद्धृष्टः ।
गोपालबालदत्तैर्गुञ्जाभरणैश्च मोदयुक्तः सः ॥ १९६ ॥
यस्य तु नामोच्चारात्कालोऽपि हि बाधते न भक्तजनान् ।
जनदृग्भीत्या जननी तस्य कपोले ह्यदान्मषीतिलकम् ॥ १९७ ॥
चित्रं पुरा सुरान्यः स्वकरेणापाययत्सुधां दिव्याम् ।
क्षुधितः स मातुरङ्के स्तन्यार्थं रोदनं स्वयं कुरुते ॥ १९८ ॥

प्रवदामि कस्य पुरतः को विश्वासं करोति मद्वाक्ये ।
धृत्वा स्वमातृचेलं दुग्धार्थं रौति केवलं ब्रह्म ॥ १९९ ॥

इति प्रबोधसुधाकरः ।

काश्मीरकमहाकविश्रीजह्लणप्रणीतो[1]

मुग्धोपदेशः ।

पीयूषाभिनिवेश एष रभसादस्माकमद्यानया
बन्धूकद्युतिबान्धवाधररसस्यन्देन मन्दीकृतः ।
इत्थं दैत्यचयः समुद्रमथने येन क्षणाद्वञ्चित-
स्तस्मै सादरमोंनमोऽस्तु कपटस्त्रीरूपिणे विष्णवे ॥ १ ॥

हारिद्रद्रवसोदराय रसनामंडो(मात्रो)परिस्थायिने
सत्यादन्यतमाय वित्तहरणप्रत्यक्षचौराय च ।
चित्रं दुर्भगरूपवर्णनमहापाण्डित्यविद्याय ते
व्याजानां प्रथमाय गर्भगणिकारागाय तुभ्यं नमः ॥ २ ॥

ध्यानं यत्परमेश्वरं प्रति सदा यद्वीतरागं मनो
यत्कर्मातिकठोरघोरगहनं भूत्यै यदत्यादरः ।
आश्चर्यं च शरीरदानमपि यत्कार्यं विकारं विना
तद्वेश्यैव तपस्विनी कलियुगे लोकोऽपि तद्भावितः ॥ ३ ॥

श्रीमन्तं शिरसा बिभर्ति कुरुते विश्वभ्रमं हेलया
धत्ते पाटक(?)पक्षपातमनिशं नैवामिषैस्तृप्यति ।
रक्तं पातुमपीहते च सकलं तार्क्ष्यस्य मूर्तिर्यथा
वेश्या किं तु भुजंगभक्षणविधौ नाद्यापि विश्राम्यति ॥ ४ ॥

---

१. अयं जह्लणकविः कश्मीरेषु ख्रिस्ताब्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धे आसीत्. स्तुतश्चायं तत्कालसमुद्भूतेन मङ्खकविना श्रीकण्ठचरितस्यान्तिमे सर्गे. सोमपालविलासाभिधं जह्लणकविप्रणीतं महाकाव्यमप्यस्ति, यस्यालंकारानुसारिणीसमाख्या टीका श्रीराजानकरुचकेन निर्मितास्ति. सोमपालश्च कश्मीरप्रान्तवर्तिराजपुर्या महीपतिरासीदिति राजतरङ्गिणीतो ज्ञायते. दुर्लभस्यास्य मुग्धोपदेशस्यैकं पुस्तकं कश्मीरमहाराजाश्रितज्योतिर्विदुपाह्वपण्डितप्रवेकश्रीदयारामशर्मभिः प्रहितम्. तदाधारेणैवैतन्मुद्रणं समजनि.

ते गन्धर्वपुरे वसन्तु विभवं स्वप्नार्जितं भुञ्जतां
कुर्वन्तु क्षणमन्तरिक्षकुसुमैः स्रग्दामशोभामपि।
वेश्यानां शशशृङ्गभङ्गिसदृशं वाल्लभ्यमासाद्य ये
सर्वस्वक्षपणाय केवलमहो मूर्खाः सुखेनासते ॥ ५ ॥
श्वैत्यं कल्पय कज्जले कपिकुलेष्वारोपयाचापलं
कोदण्डे जनयार्जवं विरचय ग्राव्णां गणे मार्दवम्।
निम्बे साधय माधुरीं सुरभितामादौ रसोने कुरु
प्रेमाणं गणिकाजनेऽपि चतुरः पश्चात्सखे द्रक्ष्यसि ॥ ६ ॥
कालश्चेत्करुणापरः कलियुगं यद्यद्य धर्मप्रियं
निस्त्रिंशो यदि पेशलो विषधरः संतोषदायी यदि।
अग्निश्चेदतिशीतलः खलजनः सर्वोपकारी स चे-
दायुष्यं यदि वा भविष्यति विषं वेश्यापि तद्रागिणी ॥ ७ ॥
मूढो निर्व्यसनो वणिग्विकपटो राजाधिकारी शुचिः
स्वाधीनो भृतको जडो गुणरतश्चौरो व्यपेतस्पृहः।
नीतः(भीतः) शान्तमतिर्विटः सविनयः कर्णेजपो धार्मिकः
किं कुत्रापि कदापि कोऽपि भविता वेश्याजनो रागवान् ॥ ८ ॥
कामो नास्ति नपुंसकस्य कुलटावर्गस्य नास्ति त्रपा
तोयं नास्ति मरीचिकासु सततं नास्ति स्थिरत्वं श्रियः।
धर्मो नास्ति च नास्तिकस्य विभवो नास्ति प्रमत्तात्मनः
स्नेहानां कणिकापि नास्ति गणिकालोकस्य च प्रायशः ॥ ९ ॥
अश्वीये[1] यमवाहनस्य[2] नकुलस्याशीविषाणां कुले
मार्जारस्य च मूषकेषु घटते या प्रीतिरात्यन्तिकी।
क्षीणेऽर्थे विधुरेषु बन्धुषु दृढे लोकापवादे शनै-
र्ज्ञेया कामिजनेषु सैव गणिकावर्गस्य नैसर्गिकी ॥ १० ॥
यद्द्यूतेन युधिष्ठिरस्य विहितं यद्विष्णुना वा बले-
र्यच्छुक्रेण[3] धनाधिपस्य कलिना राज्ञो नलस्यापि यत्।

---

१. अश्वसमूहे. २. महिषस्य. ३. कुबेरस्य निखिलमपि वित्तं शुक्रेण कपटेनापहृतमित्यादि कथा भारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु द्रष्टव्या.

संभूयापि च यत्सुरासुरबलैरुन्मथ्य पाथोनिधे-
वेश्या पश्यत लीलयैव कुरुते तत्तद्गृहे कामिनाम् ॥ ११ ॥
वाक्शूरस्य रणोऽवधिः कुतनयोत्पत्तिः कुलस्यावधि-
र्बान्धवव्यस्य विवादभूमिरवधिः सौख्यं श्रुतस्यावधिः ।
वाचाटस्य विदग्धपर्षदवधिर्लौल्यं व्रतस्यावधि-
र्बन्धो विद्धि धनावसानमवधिर्वेश्यानुरागस्य च ॥ १२ ॥
स्वामी क्रूरमिवाश्रितं परिणतो योगीव संसारिणं
शुद्धो विप्र इवान्त्यजं जनपदः श्रीमानिव श्वित्रिणम् ।
दासीपुत्रमिवोद्धतः कुलधरो नीचो धनीवार्थिनं
पर्यन्ते तृणतुल्यमेव गणिका निःस्वं जनं पश्यति ॥ १३ ॥
विप्रो दक्षिणया महैः[1] परिजनो मेघोदयैः कार्षिको
दुर्मन्त्री व्यसनेन साहसशतैः शूरो मृगैर्लुब्धकः ।
बन्दी त्यागिभिरक्षरैर्जनयिता (?) लाभातिरेकैर्वणि-
ग्रोगार्तैर्भिषगर्भकैश्च गणिका गर्भेश्वरैस्तुष्यति ॥ १४ ॥
अज्ञानः[2] कलहैः सुभाषितपदैः सभ्योऽधमर्णैर्धनी
जीवैः शाकुनिको दुरोदरकरः[3] शारैर्यमः प्राणिभिः ।
ग्रामीणैर्विटपेटकः[4] परिजनैः स्वामी शिशुः कन्दुकैः
श्रीपुत्रैस्तरुणैस्तथा[5] नवनवैर्वाराङ्गना क्रीडति ॥ १५ ॥
भृत्यः कुप्रभुसेवया नरपतिः स्वच्छन्दतादुर्नयै-
र्हेवाकेन कविर्मदेन कुलजः क्रोधाग्निना तापसः ।
योगी भोगविशेषलम्पटतया रोगी कुपथ्याशनै
रागी चत्वरकामिनीपरिचयैः[6] क्षिप्रादधः क्षिप्यते ॥ १६ ॥
शालीनां शलभव्रजो घुणगणो वंशप्रतानोन्नते-
र्मत्तेभः कमलाकरस्य कुसुमोद्यानस्य दुर्मारुतः ।
स्वर्भानुर्विधुमण्डलस्य वडवावक्त्रो[7] निधेरम्भसा-
मासां कामुकसंपदां च गणिकाक्षुद्रः[8] कीलोपद्रवः ॥ १७ ॥

१. उत्सवैः. २. ज्ञानरहितः पुरुषः. ३. द्यूतकारः. ४. विटसमूहः. ५. धनिकैः. ६. वेश्याप्रणयैः. ७. वाडवाग्निः. ८. अक्षुद्रो महान्.

शौर्यस्यातिविकत्थनं रिपुनतिर्मानस्य दुःशीलता
सौन्दर्यस्य समुन्नतेस्तरलता ज्ञानस्य गर्वग्रहः ।
ऐश्वर्यस्य विकारता मुखरता विद्याप्रकर्षस्य च
भ्रातर्विभ्रमनर्मणश्च गणिका सर्वात्मना दूषणम् ॥ १८ ॥
छायामभ्रदलैः खलैः सुजनतां मानोन्नतिं याच्ञया
कार्पण्येन यशांसि धूर्तकलया मैत्रीं सुखं सेवया ।
धर्मं प्राणिवधेन वाञ्छति धनं द्यूतप्रसादेन यो
वेश्याभिश्च विलासमात्मनि नराकारोऽस्ति गौरेवं[1] सः ॥१९॥
नान्धो मूर्खसमो न सेवकसमो दुःखी न यक्ष्मोपमो
व्याधिर्नाधिरसत्सुतप्रतिनिधिस्त्रासो न मृत्योः समः ।
कष्टं नाध्वसमानमिन्द्रियसमो नारिः परस्त्रीसमं
नैनायुष्यमवश्यनिन्द्यमथ[2] नो वेश्यासमं दृश्यते ॥ २० ॥
किं काकोऽपि विहंगमो मरुरपि स्थानं करीरोऽपि किं
शाखी राहुरपि ग्रहः स च भवेदुष्ट्रोऽपि किं वाहनम् ।
किं काचोऽपि मणिर्मृगोऽपि[3] करटिः प्रेष्योऽपि वा मानुषः
किं वेश्यापि विलासिनी स च तदासक्तोऽपि किं कामुकः॥२१॥
किं तत्कर्म यदस्तशर्म रसना किं सा न(च) यारुंतुदा
किं तत्प्रेम यदस्थिरं स च पुमान्किं नाम यो निर्गुणः ।
सा किं श्रीरुपभोगमर्हति न या सेव्यः स किं योऽन्तरं
नो जानाति तदस्ति किं विलसितं वेश्यासु यत्कृत्रिमम् ॥२२॥
दूरे तानि धनानि येषु मलनं मानस्य संजायते
बन्धुः सोऽस्तु सुखी मुखे मधुमयो योऽन्तश्च मायामयः ।
ते भोगाः प्रलयं प्रयान्तु कथमप्यौचित्यभङ्गेन ये
यायातुर्निधनं (?) वरं निधुवनं वेश्यासु मूल्येन यत् ॥ २३ ॥
अस्थानाभिनिवेशिता रतिपतेरौचित्यभङ्गो रते-
र्वैयर्थ्यं नवयौवनस्य किमपि प्रेम्णः कलङ्काङ्कुरः ।

---

१. पुरुषाकारो वृषभः. २. 'नातः परमनायुष्यं परदाराभिमर्षणात्' इति मार्कण्डेयपुराणे स्वपुत्रं प्रति मदालसाया उपदेशः. ३. चतुर्विधासु हस्तिजातिष्वेका जातिः.

सौभाग्यस्य विमानना विगुणता सौन्दर्यसारश्रियः
श्रृङ्गारस्य विडम्बना किमपरं वेश्यारताडम्बरः ॥ २४ ॥

क्रुद्धो यस्य मनोभवस्तरुणिमा येनात्मनो वञ्चित-
स्तैस्तैर्यश्च कटाक्षितः परिभवैः साक्षादलक्ष्मीमुखैः ।
युक्तायुक्तविचारणापरिहृतः कामं स कामी क्रिमिः
पण्यस्त्रीषु नितम्बनामनि महानिम्बे रतिं विन्दति ॥ २५ ॥

शापः कोऽपि महानयं परिणतिर्दुष्कर्मणामीदृशी
दौर्जन्यं परमं विधेरिदमियं साक्षादलक्ष्मीः स्थिरा ।
सौहार्दस्य च विभ्रमस्य च रतेर्भर्तुश्च यूनां तथा
यत्संत्यज्य कुलाङ्गनां बहुमुखो दासीजनः सेव्यते ॥ २६ ॥

संपर्कोऽप्यतिकर्कशः परिचयाभासोऽप्यसंपत्करो
दृक्पातोऽप्यवसादसूरपि सकृत्संभाषणं दूषणम् ।
छायापि च्छलनात्मिका परिमलोद्गारोऽपि हालाहलं
वेश्यानां विषयेषु किं पुनरहो सक्तिर्महासाहसम् ॥ २७ ॥

द्रोहो यस्य पिता कलाः किल चतुःषष्टिस्तथा मातरः
प्राणाः सर्वमलीकमर्थहरणं नाम प्रधानव्रतम् ।
विक्रेयं निजमङ्गमङ्गमपि चानङ्गः सहायः स्वयं
तस्यानर्थशतात्मकस्य गणिकाव्याधेः किमस्त्यौषधम् ॥ २८ ॥

गृध्री निर्भरमामिषेषु सरघा घोरा मधूनां भरे
व्याघ्री तीक्ष्णनखक्षतेषु भुजगी दंशप्रकारेषु च ।
उत्तानेषु विवर्तनेषु शफरी वित्तच्छले मूषिका
वेश्या कामुकवञ्चनाय भुवने रूपैरनेकैः स्थिता ॥ २९ ॥

साम्राज्यं मधुमांसमत्स्यगिलनं मन्त्री जरत्कुट्टनी
दण्ड्यः सार्थकिराटसूनुरधनाः श्रृङ्गारिणः किंकराः ।
आचारो बहुगालिदानमधमो मित्रं धनं जीवितं
वेश्यानां पुरचार··················थ भग्नः प्रियः ॥ ३० ॥

---

१. पद्यमेतत्सुभाषितावलौ समुद्धृतमस्ति. २ सार्थो धनवान्; किराटो वणिग्विशेषः.

रागीति प्रतिपत्तिभूर्विट इति प्राप्तोऽतिवन्द्यं पदं
 श्लाघार्हो व्यसनीति हीनकुल इत्यग्र्यः कुटुम्बः स्वयम् ।
मान्यः प्राहत(?) इत्यहो कितव इत्याप्तश्च किं वाधिकं
 सर्वावस्थ इति प्रमाणपुरुषो वेश्याभिरभ्यर्च्यते ॥ ३१ ॥
[1]मांसाकोत्कटमद्यगन्धि विहरच्चेटीनटीसंकुलं
 यद्वेश्यायतनं भुजंग परया भक्त्या पुरः पश्यसि ।
अत्रास्ते गृहदेवता विदधती दिग्घट्टनं कुट्टनी
 यस्याः प्रत्यहमाढ्यकामुकपशुव्रातोपहारैर्बलिः ॥ ३२ ॥
प्रत्यङ्गार्पणचारुचाटुकरणप्रेमोचितप्रार्थना
 श्रीवातायनदर्शनादि (?) गणिकालोकस्य धर्मः परः ।
कुट्टन्याः पुनरुत्कटोत्कटमिदं तत्रास्त्यगस्त्यव्रतं
 यत्प्राणाहुतिरेककैव सकलै रत्नाकरैः कामिभिः ॥ ३३ ॥
कंदर्पप्रतिभूनिवेशितवलीरेखावलीशोभिते
 लीलोदञ्चितबाहुपाशयुगलापातैश्च भोः कामुकाः ।
वेश्यानां विपुले नितम्बफलके शारैः कटाक्षैरितो
 यद्वः क्रीडितमत्र दास्यति पुरो दारिद्र्यमेवोत्तरम् ॥ ३४ ॥
शूलेनाद्य मृताहमद्य सरजाः कर्तव्यमद्य व्रतं
 त्यागी नास्ति ततोऽधिकोऽपर इति श्लाघा विपक्षस्य च ।
कंचिन्नोत्सहते स राजतनयो जानाति माता ममे-
 त्येवं मुग्धभुजंग रूक्षगणिकावाचोऽचिराच्छ्रोष्यसि ॥ ३५ ॥
मालिन्यं प्रकटीकरोति निबिडं नैर्गुण्यमातन्वते(ती)
 जीर्णस्नेहपरम्परा विदधते पात्रेऽप्यहो दूषणम् ।
वेश्या दीपशिखेव भाति रजनौ रूपभ्रमान्धीकृतो
 यत्रायं कुरुते पतङ्गपतनं हाहा भुजंगव्रजः ॥ ३६ ॥
केशाकर्षणकर्मणि व्यवसिता वीर्यं हरन्ती परं
 ग्लानिं कामपि तन्वती स्मितमुखी लग्ना च कर्णान्तिके ।

१. एतदपि पद्यं सुभाषितावलावस्ति.

उत्कम्पं मतिविभ्रमं विदधती यूनां शनैर्निन्दिता
तारुण्यस्य जनापवाद········वेश्या च संदृश्यते ॥ ३७ ॥

योऽयं निर्दयदन्तखण्डनकरो बुद्धिप्रयोगैर्हठा-
न्नीरन्ध्रो भुजयन्त्रपीडनविधिः सोल्लासमुत्पादितः ।
तेनेक्षोरिव कामुकस्य सरसस्यादाय सारं परं
वेश्याभिः क्रियते बहिर्यदि परं निष्कासनं शल्कवत् ॥ ३८ ॥

वाग्भिर्भर्त्सनमंशुकादिहरणं संताडनं मुष्टिभिः
किं चान्यद्विपरीतदर्शनमधःकारोऽथ पादाहतिः ।
इत्यादि प्रथमं यदेव सुरतप्रौढोपचारक्रमे
वेश्या पश्यत तत्तदेव कुरुते निर्वासने कामिनाम् ॥ ३९ ॥

यद्भूयः परिचुम्बनं यदसकृत्सर्वाङ्गमालिङ्गनं
यत्पर्युत्सुकमीक्षितं सरभसं यच्चाटुकोत्कट्ट(त्कीर्तः)नम् ।
यत्सद्भावकथानकं रहसि यत्तत्किंचिदभ्यर्थनं
वेश्यानां विषवत्तदेव निपुणं चिन्त्यं सदा कामुकैः ॥ ४० ॥

बिब्बोके बकचेष्टितं बहुविधभ्रूविभ्रमेषु भ्रमं
कौटिल्यं नखरक्षतेषु सुरतोपायेषु मायां स्वयम् ।
सीत्कारान्तरसत्यमर्थहरणं सर्वत्र ये जानते
वेश्यानां परमं रहस्यमवनौ ते केऽपि मेधाविनः ॥ ४१ ॥

किंचित्प्राहु(घु)णकागमेन किमपि प्रस्तारविस्तारक-
द्यात्राचैत्रतिथिक्रमैः किमपि च क्रोधप्रसादोदयैः ।
किंचित्काञ्चनरत्नवस्त्रविषयैर्नानाविधैर्दोहदे-
द्वीराण्यर्थविनिर्गमस्य गणिकाः कुर्वन्ति शृङ्गारिणाम् ॥ ४२ ॥

अर्थोष्मा पितृलालनं विटघटामेलः प्रियंमन्यता
तारुण्यं नगरे स्थितिस्तरलता धीः कामशास्त्रं प्रति ।
संगीतं रजनी विधुर्मधुमदः स्पर्धा सपत्नैस्तथा
वेश्यानामनुरक्तवित्तहरणे कुर्वन्ति साहायकम् ॥ ४३ ॥

वैदुग्धीमवधीरय व्यवहितं कार्यं कलाकौशलं
सौजन्येन गतं किमन्यदफलो राशिर्गुणानामपि ।
यस्मान्न प्रणयेन न प्रणतिभिः प्रेम्णा न न प्रीणनै-
र्न प्राणैरपि ते भुजंग गणिका वित्तं विना तुष्यति ॥ ४४ ॥
दासी नाथ तवाहमेव विभवः सर्वस्त्वदीयः स्थितो
मा मां निर्दय मुञ्च शून्यमखिलं मन्ये जगत्त्वां विना ।
इत्युक्त्वा सहसा भुजंगपुरतो यद्वेश्यया रुद्यते
भुक्तोच्छिष्टदरिद्रकामिविभवास्ते केवलं तद्विदुः ॥ ४५ ॥
स्वप्ने कामपि संस्मरन्प्रिय मया दृष्टोऽसि तत्ते बला-
देवं मां प्रति सांप्रतं किमुचिता निष्कारणं वञ्चना ।
तज्जागर्मि वरं निशासु यदसौ निद्रापि मे द्रोहिणी-
त्यालापैर्गणिकागणेन न च को विश्वास्यते कामुकः ॥ ४६ ॥
भ्रूभङ्गैरतिभङ्गुरैः कुटिलितप्रान्तैस्तथा कुन्तलैः
सोपेक्षैरिव चक्षुषोः सरलितापाङ्गैश्च भङ्ग्यन्तरैः ।
आत्मीयां चलचित्तवृत्तिरचनां वेश्या वराकी सदा
यूनां दर्शयतीव ते यदि परं मूढा न तज्जानते ॥ ४७ ॥
वक्रोक्त्या प्रथमं निरादरतया पश्चात्ततः केनचि-
द्दातव्यं बहु तत्र यामि भवतां(ताद्) भूयोऽपि नौ संगमः ।
इत्युक्तोऽपि न बुध्यते खलु यदा रागी दरिद्रो जड-
श्चेटीभिर्बहुभाषितैरपि तदा हस्तार्गलैर्वार्यते ॥ ४८ ॥
भूयः कालवशात्तमर्जितधनं दृष्ट्वाथ मद्वल्लभः
स क्रुद्धो गमितस्त्वयेति कलहो मात्रा समं जायते ।
कृत्वा तं प्रति च व्रतादि विरहं स्वं नाटयित्वा तत-
स्तस्मिन्मित्रमुखेन संधिरपरो वेश्याभिरुत्पाद्यते ॥ ४९ ॥
प्रौढ प्राणद कान्त नाथ सुभगोदार प्रिय त्वां विना
किं वित्तेन गृहेण किं किमसुभिर्ह्योऽपीति यो भाषितः ।

१. पूर्वदिनेऽपि.

तस्यैवाद्य निराश दुर्भग पशो निर्लज्ज गच्छाधुना
धिक्त्वां निर्धनचङ्गमित्यपवदन्ह्रीतो न वेश्याजनः ॥ ९० ॥
केचिद्द्यूतकरा भवन्ति कतिचिद्भिक्षाचराः किंकराः
केचित्कर्मकराः परे धनवतां श्लाघाकराः केचन ।
स्कन्धासक्तपटच्चरा द्य(अ)नुचरा शोकादकिंचित्करा-
स्तेऽमी कामिवराः पुरा समभवन्वेश्यासु ये गोचराः ॥ ९१ ॥
वेश्याभिर्विवशीकृतः कुपुरुषः संजायते दुर्गतो
दौर्गत्येन दुरोदरे निपतितः स्वं हारयत्येव सः ।
रुद्धो द्यूतकरैः करोति विधुरश्चौर्यं ततस्तस्करो
वध्यः स्यान्नृपतेरहो नु विषयासक्तेर्दुरन्ता गतिः ॥ ९२ ॥
आजीवः कपटानुरागकलया दोषो न दुःशीलता
वैधव्यं न च बाधते सदसतोः संभावना व्यत्ययात् ।
यत्किंचित्करणे परस्वहरणे व्रीडा न पीडाकरी
नो वा राजभयं च ही बत सुखं जीवन्ति वारस्त्रियः ॥ ९३ ॥
स्त्रीति प्रीतिकरं पुरः परिणतौ हालाहलं केवलं
सर्वस्य व्यसनं किलैतदधिकं तत्रापि वेश्येति च ।
प्राधान्येन ततस्तदेव कथितं यत्तत्प्रसङ्गेन च
व्याख्यातं गुणदोषजातमुचितं चिन्त्यं तदप्यादरात् ॥ ९४ ॥
चेतःश्वापदवागुरा दशगुणस्फारस्मरोड्डामरा
वार्तव्यावधयः (?) समुद्रलहरीपूरैरिवोत्पादिताः ।
नापि स्वाम्यसमर्पणेन न सखे सख्या (?) विरोधेन वा
गूढान्तर्मुखसाहसव्यतिकरा रक्ष्याः परं योषितः ॥ ९५ ॥
भस्मस्नानमहाव्रतं कतिपयश्रीभ्रष्टसंभावितं
सर्वापह्नवहस्तलाघवकलाकूटाक्षशिक्षात्मकम् ।
प्रत्याशापुनरुक्तहारणजगद्द्रोहं विवादास्पदं
दारिद्र्यस्य निमन्त्रणं किमपरं धिग्द्यूतलीलायितम् ॥ ९६ ॥

१. द्यूते. २. जीविका.

हिंसानिर्घृणकर्मभूः प्रतिपदानेकप्रमादप्रसू-
रव्यापारधुरंधरा प्रतिकृता ग्राम्यैर्जघन्यैः श्वभिः ।
शून्यारण्यसदाप्रवासविरसव्यायाममिथ्यागुणा
कायक्लेशफलावधिर्मतिमतां सेव्या मृगव्यापि किम् ॥ ९७ ॥
शौचाचारविचारबाह्यमखिलाकार्याहिताचार्यकं
तत्तद्गोप्यरहस्यमन्त्रभिदुरं निर्नैशमक्ष्णोस्तमः ।
यत्तद्वादकलिप्रमादविविधोन्मादैः पिशाचायितं
मद्यं मूर्तममेध्यमेतदितरादन्यस्य कस्य प्रियम् ॥ ९८ ॥
उल्कापातसहोदरं सहचरं नैदाघझञ्झामरु-
ज्झम्पानां हरकण्ठलालितगरद्रोणीकुटुम्बीकृतम् ।
जिह्वाग्रे करपत्रमित्रमनिशं तत्कर्कशं दुर्वचो
यस्यास्ते वद कद्वदः[1] कथमहो सोऽपि स्वयं जीवति ॥ ९९ ॥
चण्डं दण्डमकाण्ड एव कलयन्राजा प्रजानां यमः
कुर्वन्दुर्व्ययमर्थदूषणरुचिः स्वस्यैव स द्रोहकृत् ।
सौम्यः सौम्यकरोऽतिविश्वनयनानन्दोऽभिनन्द्यः सतां
सश्रीकः कमलाकरश्च सुषमां कां कामहो नार्हति ॥ १० ॥
संसारस्य महेश्वरो दिनपतिर्ध्वान्तस्य वैद्यो रुजां
प्रायश्चित्तमघस्य शास्त्रमपरिज्ञानस्य तोयं तृषः ।
सिद्धाज्ञा गरलस्य तीर्थसरणं वृद्धत्ववैक्लव्ययोः
सप्ताङ्गव्यसनावलेः प्रशमनोपायश्च शिक्षा सताम् ॥ ११ ॥
ॐकारः साहसानां निजगुणनिपुणप्रत्यवेक्षा सुखानां
कादाचित्कः प्रयोगः सकलपरिचयोपाधिवैदग्ध्यबन्धुः ।
कष्टानामन्त्यकाष्ठा धनरसिकवणिग्लोकयात्राप्रसङ्गो
जीवज्जन्मान्तरं चेत्यलमतिबहुना स्वस्ति देशान्तराय ॥ १२ ॥
यद्यप्यस्ति सविस्तराद्भुतकथाभूयिष्ठनानाविध-
व्याख्यायां निरवद्यहृद्यचरितोदारं च देशान्तरम् ।

१. गर्ह्यवादी.

तत्रापि स्वगृहेषु कोऽपि गुणवद्गोष्ठीगरिष्ठीकृत-
स्फारोऽनारतभारतीरसपरिष्यन्दः सखे सुन्दरः ॥ ६३ ॥
ते वन्द्या मकरन्दबिन्दुमधुरैरभ्युत्थितादक्षरै-
र्येषां वान्ति सरस्वतीपरिमलोद्गारा मुखाम्भोरुहात् ।
वन्द्यास्तेऽपि तदन्तरालपतिता ये भृङ्गभङ्गीजुषः
सान्द्रानन्दकरम्बितं जगदिदं विन्दन्ति नि(न)न्दन्ति च ॥६४॥
दृष्ट्वा देशमशेषमा जलनिधेरालोक्य कौतूहला-
दास्थानीरवनीभृतां च पुनरप्यागत्य देशं निजम् ।
कारुण्यात्तरुणं जनं प्रति सतामभ्यर्थनाभिस्तथा
सोऽयं संप्रति जह्लणेन कविना मुग्धोपदेशः कृतः ॥ ६९ ॥
विद्याभ्यासपरम्परापरिचयैर्बाल्यं कृतार्थीकृतं
तारुण्यं तरुणीनिरन्तरपरीरम्भैश्च संभावितम् ।
अस्माकं सुरसिन्धुरोधसि पुनः शंभावदम्भार्चनै-
र्वृद्धत्वस्य विशुद्धतां जनयितुं कर्तव्यशेषः स्थितः ॥ ६९ ॥

इति काश्मीरिकमहाकविश्रीजह्लणप्रणीतो मुग्धोपदेशः ।

श्रीविश्वेश्वरपण्डितप्रणीतं

रोमावलीशतकम्[1] ।

नाभीह्रदे तव विराजति रोमवल्ली
धूमावली मदनपावकबोधिकेयम् ।
लोकोत्तराद्भुतकृति त्वयि पक्षवृत्ति-
युक्ता भवन्त्यपि पुरा तदभावभाजः ॥ १ ॥
वह्निं विनैव तव रोमलतामिषेण
धूमावली स्फुरति नाभिगभीरदर्याम् ।

१. अस्य विश्वेश्वरपण्डितस्य देशकालादिकं कवीन्द्रकर्णाभरणप्रारम्भे (काव्यमालाया ६६ मितेऽङ्के) प्रोक्तमेव. पुस्तकद्वयमस्य शतकस्यास्माभिरासादितम्. तत्रैकं जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्वनारायणभट्टानां क-संज्ञकम्. द्वितीयं अलवरमहाराजाश्रितपार्वतीयपण्डितलक्ष्मणदत्तपन्तानां ख-संज्ञकं ज्ञेयम्.

संख्यामतीतमतिदुर्लभमत्र तेन
मन्यामहे कुसुमचापमहानिधानम् ॥ २ ॥
उद्दीप्यते तव हृदि स्मरजातवेदा
वक्षोरुहप्रतिहतोऽथ तदुत्थधूमः ।
जानामि रोमलतिकापदवीमवाप्य
नाभीगभीरविवरं प्रविशन्विलीनः ॥ ३ ॥
वक्षोरुहक्षितिभृता मिलितैकभागां[1]
रोमावलीं भुजगराजवधूं विधाय ।
दर्वीकरज्यगिरिचापजितामरारि-
रुद्रोपमेयमसमाशुगमातनोषि[2] ॥ ४ ॥
नाभीसमाश्रयिण उज्ज्वलदीप्रमूर्ते-
र्हाराग्रगुम्फितमहामणिदीपकस्य ।
उद्गत्वरी विलसदञ्जनमञ्जरीव
राजीवगात्रि तव राजति रोमराजी ॥ ५ ॥
वक्षोरुहौ कविवरैस्तव तर्कितौ यौ
स्तम्बेरमप्रवरकुम्भतया वरोरु ।
तन्निर्गलन्मदजलौघतया ध्रुवं तै
रोमालिरूपमपि निह्नुतदृश्यमेव ॥ ६ ॥
नाभीह्रदे निपततां जनमानसानां
नैवाभविष्यदित उद्धरणं कदाचित् ।
रज्जुर्हि रोमलतिकाव्यपदेशभाजी
वक्षोजशैलनियता यदि नाभविष्यत् ॥ ७ ॥
नाभीमुपेत्य सरसीं तव रोमवीथी-
स्तम्भं ततो दुरधिरोहतरं निखाय ।
वक्षोजवप्रमसुबोधसुखं मनोभू-
र्व्यग्रीकृतः सततमुग्रभियाधिशेते ॥ ८ ॥

१. 'भासां' ख. २. 'रुद्रोपमेय' क.

अथ दुर्वृत्तपद्धतिः ।

गुणजालप्रकर्षेऽपि धीवरत्वेऽपि जन्मनः ।
सर्वतीर्थावगाहेऽपि नीचवृत्तिर्न शस्यते ॥ १ ॥

द्विजराजाङ्कसंस्थोऽपि सन्मार्गाकारवानपि ।
विशुद्धिरहितः कश्चिन्न विन्दत्यकलङ्कताम् ॥ २ ॥

अवक्रस्तारकाधीशः परिपूर्णः प्रियोदयः ।
प्राचीं दिशमतिक्रम्य पतनं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

पततां हन्त केषांचिद्व्रजते मलिनात्मनाम् ।
विशुद्धवर्णयोगोऽपि विपरीतनिमित्तताम् ॥ ४ ॥

पतनानन्तरं कृच्छ्रात्प्ररूढः शुद्धिमानपि ।
द्विजः संछाद्यते नित्यमधरेणापि रागिणा ॥ ५ ॥

जोषमेकपदे स्थित्वा संनिकृष्टान्क्षणाद्ग्रसन् ।
बहिर्दर्शितसंशुद्धिर्बकव्याहारमर्हति ॥ ६ ॥

द्विजस्य सितपक्षस्य कवेरपि निरस्यते ।
नाहंस इति साजात्यं गतिशब्दितवृत्तिभिः ॥ ७ ॥

अव्यवस्थितवृत्तानामभिन्नश्रुतिचक्षुषाम् ।
अधर्मार्जितभोगानामाशीरप्यहितोचिता ॥ ८ ॥

दुष्टैरारोपितः कश्चिदनर्थक्रिययान्विनः ।
असत्कारेण दृश्येत विशुद्धाकारवेदिभिः ॥ ९ ॥

तमः स्वभावमलिनं वृत्त्यालोकोज्झिताश्रयम् ।
दण्ड्यं मित्रेण राज्ञा च दृष्टदोषान्वयं विदुः ॥ १० ॥

जातिमात्रशरणा बहिष्कृताः केचिदादृतजघन्यवृत्तयः ।
रोषणा विपरिधाविनो मुधा ह्रेपयन्ति जनमुज्झितह्रियः ॥ ११ ॥

आलोकावधि यद्दर्शन सुगतिं विन्दन्ति भूतान्यसौ
दृष्टिस्नेहविशेषतो वितनुते वंशे भुजंगभ्रमम् ।
दक्षा भोगिषु केषुचिद्विषमिता दृष्टिं निहन्तु क्षणा-
त्तानप्याशु विनाशयेत्क्षणरुचिः काचित्क्षणस्फूर्जिता ॥ १२ ॥

इति दुर्वृत्तपद्धतिश्चतुर्थी ।

अथासेव्यपद्धतिः।

कठिनः कृशमूलश्च दुर्लभो दक्षिणेतरः।
कश्चित्कल्याणगोत्रोऽपि मनुष्यैर्नोपजीव्यते ॥ १ ॥
दुष्टपङ्कः प्रतिपदं स्यादल्परससंस्थितिः।
काले घनरसैर्योगेऽप्यसेव्यो जीवनार्थिभिः ॥ २ ॥
स्वतः सत्त्वविहीनानां सत्तयैवापराध्यताम्।
कथंकारं प्रतीकारः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३ ॥
अपि संतापशमनाः शुद्धाः सुरभिशीतलाः।
भुजंगसङ्गाज्जायन्ते भीषणाश्चन्दनद्रुमाः ॥ ४ ॥
नीचानुसरणान्मन्ये निसर्गपरिशुद्धयोः।
गतिः कुटिलतां याति गङ्गायमुनयोरपि ॥ ५ ॥
मित्रे भवति वैमुख्यं मैत्री दोषाकरेण च।
अपि तीर्थप्रसूतानां कैरवाणां रजोभृताम् ॥ ६ ॥
अपि निर्मुक्तभोगेन स्वान्तस्थविषयेक्षया।
असद्भावाय जायेत जिह्मगेन सहासिका ॥ ७ ॥
मण्डूकराविणं सर्पं गोमुखं च मृगादनम्।
असुहृत्त्वेन मन्येत मानयन्तं च वैरिणम् ॥ ८ ॥
घोरास्त्यक्तमिथोवैराः सौकर्यवदुपद्रवे।
दण्डेनापि न भज्येरन्पापमण्डलमण्डलाः ॥ ९ ॥
अनाकलितमानुष्याः क्षमासंस्पर्शवर्जिताः।
प्रतिबुद्धैर्न सेव्यन्ते पूर्वदेवविरोधिनः ॥ १० ॥
अमित्रे विश्वासः श्वपचकरके सौमिकरसः
कपाले गङ्गाम्भः खलपरिषदग्रे सुजनता।
परिक्षीणाचारे श्रुतमनुपनीते च निगमः
स्वतः सिद्धां शुद्धिं त्यजति विपरीतं च फलति ॥ ११ ॥
तरतु विवित्सयाब्धिमधिरोहतु शैलतटीं
धमतु च धातुवर्गमभिगच्छतु शस्त्रमुखम्।

तदिदमरुंतुदं यदुत बह्ववधाय भिया
धनमदमेदुरक्षितिभृदङ्गणचङ्क्रमणम् ॥ १२ ॥

इत्यसेव्यपद्धतिः पञ्चमी ।

अथ महापुरुषपद्धतिः ।

सतामेव खपुष्पत्वं येषां यत्सदसत्त्वयोः ।
न जातु तस्य तत्ताभ्यामिति तेषां स विश्वदृक् ॥ १ ॥
मुक्तानुगुणवृत्तानां भजतां पावनीं गतिम् ।
नित्यं विष्णुपदे वृत्तिस्तारकाणां सितात्मनाम् ॥ २ ॥
सन्नियोगेन शिष्टानां वर्णादीनां स्वसूत्रतः ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च न भिन्द्यात्साधुशब्दवित् ॥ ३ ॥
धर्मसेतुनिविष्टानामखलानां शरीरिणाम् ।
दक्षिणोत्तरवृत्तीनां दृष्टिः पापनिवर्तिनी ॥ ४ ॥
अनङ्गीकृतकामानामनुमानार्हवर्ष्मणाम् ।
धृतनिर्मलतीर्थानां भूतिलेपोऽपि भूषणम् ॥ ५ ॥
अनन्तख्यातिसंपन्नः शुद्धसत्त्वः सुधीर्बलः ।
धत्ते बहुमुखं भोगं श्रुतिदृष्टिस्थिराश्रयः ॥ ६ ॥
अहार्यः सर्वमध्यस्थः काञ्चनद्युतिमुद्वहन् ।
सत्प्रदक्षिणत्वमुपयाति सदोन्नतः ॥ ७ ॥
पुण्यगन्धाः सुमनसः प्रबुद्धाः समयागमे ।
शिरसा परिगृह्यन्ते सादरं त्रिदशैरपि ॥ ८ ॥
अनुकर्तुमपह्नोतुमतिवर्तितुमीक्षितुम् ।
अशक्ये तेजसां पत्यौ मित्रतानुमतिक्षमा ॥ ९ ॥
आहितुण्डिकवृत्तीनामशेषा भोगिनः पदम् ।
न संवर्ताग्निसारथ्ये स्थाता यन्मुखमारुतः ॥ १० ॥
गरुत्मति सुपक्षतां गिरिधुरंधरे धीरता-
मुदन्वति गभीरताममृतदीधितौ सौम्यताम् ।

विवस्वति च दीप्तता विधिरुपाददानश्चिरा-
दनर्घगुणचित्रितं किमपि चित्रमासूत्रयत् ॥ ११ ॥
प्रशस्ति निन्दन्ति प्रशमसुखदिव्यामृतरस-
प्रलीनोदन्यानां परिषदि न संपत्तिसरितः ।
अमित्रोपक्षेपक्षणविगलदात्मीयपृतना-
दृढामर्दत्रस्यद्द्रमिडभटजङ्घाजवभृतः ॥ १२ ॥

इति महापुरुषपद्धतिः षष्ठी ।

अथ समचित्तपद्धतिः ।

पुंसः कस्यचिदास्थाने द्विजेन्द्रः सूरिसेविते ।
गुणवत्पक्षपातेऽपि मध्ये तिष्ठति मानभृत् ॥ १ ॥
देशकालविशेषेण विषमत्वसमत्ववत् ।
निशादिवसयोर्दृष्टमहोरात्रस्य न क्वचित् ॥ २ ॥
चकोरस्य दरं देवश्चक्रवाकस्य चादरम् ।
विवस्वान्नाभिसंधत्ते विश्वमेकं प्रकाशयन् ॥ ३ ॥
प्रतिगृह्णति जीमूते प्रत्यर्पयति वा स्वयम् ।
अपूरणमपांपत्युः पूरणं च न लक्ष्यते ॥ ४ ॥
छिद्रं जनयतां तीक्ष्णैरच्छिद्रं बिभ्रतामपि ।
त्रासहीनाः सुमणयः स्वभावादुपकुर्वते ॥ ५ ॥
अनुज्झितसुहृद्भावः सुहृदां दुर्हृदामपि ।
सम इत्येव भाव्योऽपि नम इत्येव भाव्यते ॥ ६ ॥
मरुद्भिः पीड्यमानोऽपि संत्यक्तोऽपि दिवानिशम् ।
विषयस्नेहरहितो रत्नदीपः प्रकाशते ॥ ७ ॥
जनयत्यनिले दावं शमयत्यपि तोयदे ।
अभिन्नैः स्थीयते पुण्यैराश्रमारण्यपादपैः ॥ ८ ॥
अहार्येण कदाप्यन्यैरसंहार्येण कैरपि ।
तितिक्षाकवचेनैकः सर्वं जयति संवृतः ॥ ९ ॥

अमृतस्यन्दिनं कंचित्कृष्णमेघं द्विजः स्मरन् ।
उदन्यया न वेशन्तमुदन्वन्तं च वीक्षते ॥ १० ॥
विदधातु धाम तमसा कृतेन किं यदि वा न वेत्ति न विधिर्न वा वयम् ।
प्रथमापकारचरमं यतस्ततः प्रतियोगिनो भवति तस्य सार्थता ॥ ११ ॥
विभवेष्वपि दोषगन्धहीनः प्रलयेऽपि स्थितिमक्षयां दधानः ।
विषमेष्वपि भावयन्समर्थं पुरुषः कोऽपि हृदि स्थितः प्रजानाम् ॥ १२ ॥

इति समचित्तपद्धतिः सप्तमी ।

अथ सदाश्रुतपद्धतिः ।

सुवृत्तस्यावदातस्य कलापूर्णस्य सत्पतेः ।
क्षणलेशग्रहेऽपि स्यादतीर्थस्यापि तीर्थता ॥ १ ॥
प्रतिपत्प्रापितः प्रागप्यपातार्हपदाश्रितः ।
राजा तदितरो वापि नोपरागेण गृह्यते ॥ २ ॥
विषमो गुणभेदेन विकाराञ्जनयन्क्रमात् ।
समये महता योगादहंकारः प्रलीयते ॥ ३ ॥
स्वदृष्टिप्रतिघातोऽपि स्वच्छे क्वचन शोभनः ।
तत्र ह्यभिमुखः स्वात्मा झटित्येव प्रकाशते ॥ ४ ॥
शिक्षके हरिताकारो मेरौ नीलतनुर्द्विजः ।
अपूर्ववर्णवान्भाति सत्यनिष्ठे च कौशिकः ॥ ५ ॥
कलङ्किनि जले क्वापि सौरं प्रतिफलन्महः ।
तमोपहत्वं तनुते समृद्धिं च दिने दिने ॥ ६ ॥
स्वतश्चैतन्यभिन्नस्य विषमच्छिद्रभागिनः ।
कस्यचित्प्राज्ञमूलाः स्युः पुरुषार्थप्रवृत्तयः ॥ ७ ॥
महान्तं पुरुषं प्राप्य कंचित्सत्त्वप्रवर्तकम् ।
प्रतिबुद्धो जनस्तेन परमं साम्यमश्नुते ॥ ८ ॥
सूत्रं रत्नसमावेशाच्चर्मसंश्रयसत्पदात् ।
तदभेदेन गृह्येत तृणमप्यस्त्रमन्त्रणात् ॥ ९ ॥

एकयैव गुरोर्दृष्ट्या द्वाभ्यां वापि लभेत यत् ।
न तत्तिसृभिरष्टाभिः सहस्रेणापि कस्यचित् ॥ १० ॥

रथ्यातोयं त्रिदशसरिता राजनीतिः सुकीर्त्या
काव्यालापस्त्रियुगकथया कायवानात्मबुद्ध्या ।
दारप्रीतिः प्रजननधिया जन्तुहिंसा मखेन
प्रज्ञाहीनः परहितविदा संगतः शुद्धिमेति ॥ ११ ॥

विभुर्बन्धं प्राप्य व्यतनुत विमुक्तिं व्रजभुवां
स्वतन्त्रोऽसौ दूतः स्वयमजनि सूतश्च भजताम् ।
प्रतिज्ञां स्वामौज्झत्स्वपदतटिनीसूनुसमरे
महद्योगात्प्रायो वहति महिमानं तदधिकम् ॥ १२ ॥

इति सदाश्रुतपद्धतिरष्टमी ।

अथ नीतिपद्धतिः ।

विक्रमाक्रान्तभुवने समे षाड्गुण्यशालिनि ।
भजति स्थिरतां लक्ष्मीः कस्मिंश्चित्पुरुषोत्तमे ॥ १ ॥

पार्थिवानां पदार्थानां स्वभूत्या चक्रवर्तिनाम् ।
सूचयत्यचिराद्भेदं छिद्रेण महतान्वयः ॥ २ ॥

सदसन्तौ विचिन्वानः समवर्ती शमप्रदः ।
अपि दण्डधरो नित्यं लोकपालः सदक्षिणः ॥ ३ ॥

यमेनोपक्रमे जानन्विश्वाधीशं व्यवस्थितम् ।
शमादिषु च तत्त्वज्ञः सनकः सिद्धिमर्हति ॥ ४ ॥

अङ्गयुक्तः कृतास्त्रश्च कुर्वन्सम्यक्पुरोविधिम् ।
विजानन्सिद्धसाध्यादीन्वैरिमन्त्रैर्न पीड्यते ॥ ५ ॥

आमाधिकरणग्राह्यमूलादिबलशालिनः ।
अहीनेऽपि नरेन्द्रस्य शक्तयः सिद्धिहेतवः ॥ ६ ॥

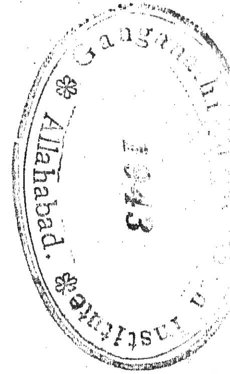
प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धात्मा स्वनाम्ना मानसोदयः ।
वीरः कश्चिद्विजानीते स्त्रीप्रायमखिलं जगत् ॥ ७ ॥

तमिस्राचारिणां रोद्धा विजिताक्षो मरुत्प्रियः ।
कपिकृत्यैरपि स्थाने भाति वेलातिलङ्घिभिः ॥ ८ ॥
प्रयुक्तं मन्त्रिभिः काले भक्तिभेदपुरस्कृतम् ।
अपि ज्वलनवक्राणां साम संवननं परम् ॥ ९ ॥
विधौ लब्धधृतिर्नित्यं विनतानन्दनो द्विजः ।
नियम्यमानैः स्थानेषु भुजगैरपि भूष्यते ॥ १० ॥
नीतिः सती त्वयि परं परपुष्टया तु
पुत्रीकृतोऽसि बलिपुष्टकुलैर्यतस्त्वम् ।
दूरीकृतश्च पुरुषैस्तत एव काले
कण्ठे यदेष तव पञ्चममुच्चकार ॥ ११ ॥
विबुधमहिते मेरावैरावणः करटी मुहुः
कषतु करटं कण्डूलं स्वं क्षरन्मदकर्दमम् ।
भजतु च तटक्रीडां पीडाभिसंधिरसौ दृढं
न तु मलिनता नापि क्षोभः क्षमाभृति संभृतः ॥ १२ ॥

इति नीतिपद्धतिर्नवमी ।

अथ वदान्यपद्धतिः ।

आभिरूप्यदशामात्राद्वदान्य इव सज्जनः ।
शीघ्रं रक्तमरक्तं वा गृह्णाति स्वप्रसादतः ॥ १ ॥
अप्यनावर्जिताः स्वेन फलभारेण संनताः ।
अर्भकैरपि गृह्यन्ते साधुसंतानशाखिनः ॥ २ ॥
निर्मुक्तभवनक्षेत्राः स्युः सदागतिनिर्वृताः ।
प्राप्ते भूपविपर्यासे भोगिनः खलु योगिनः ॥ ३ ॥
सर्वेषामुत्तरामाशां धनदो यः परीक्षते ।
सत्यं मनुष्यधर्मैव स तु पुण्यजनेश्वरः ॥ ४ ॥
येषां हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानकरः करः ।
तेषां तिर्यङ्मुखत्वेऽपि पुरुषत्वं न हीयते ॥ ५ ॥
मुख्यदानोदकक्लिन्नकरः ख्यातक्षमाधृतिः ।
लोकपालाश्रितः कश्चिदनाशावारणः कथम् ॥ ६ ॥

क्षोभितोऽपि बुधैः कश्चिद्गम्भीरमधुराशयः ।
चन्द्ररत्नगवाश्वादिसहितां दिशति श्रियम् ॥ ७ ॥
वदान्यश्च कदर्यश्च गृहीतस्थिरलोभतः ।
स्वानर्थान्संचिनोत्यर्थान्परानर्थैर्योजयन् ॥ ८ ॥
अनिःशेषितदातव्यं वदान्यदिति वादिनम् ।
नोपसर्पति सव्रीडा व्रीडा कुलवधूरिव ॥ ९ ॥
अपुनर्देहिशब्दार्हमप्रत्युपकृतिक्षमम् ।
अर्थिनं कुरुते कश्चित्पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ १० ॥
त्वचं मांसं जीवं यदपि ददुरस्थीनि पृथिवीं
श्रियं रत्नाधीशं त्रिदशतरुमैरावतमपि ।
तदेतत्प्रत्येकं मिलितमपि नालं तुलयितुं
मनस्कारोपेतस्थिरमधुरकल्पोक्तिकणिकाम् ॥ ११ ॥
अनिर्घातं धाराधरममथनीयं निधिमपा-
मकाठिन्यं चिन्तामणिमजडभूतं सुरतरुम् ।
अभित्त्वोपादाय प्रभुरपशुवृत्तिर्न सुरभिं
परार्थैकस्वार्थानकृत पुरुषानादिपुरुषः ॥ १२ ॥

इति वदान्यपद्धतिर्दशमी ।

अथ सत्कविपद्धतिः ।

अपङ्किलयितुं शुद्धाः साधुमानसवृत्तयः ।
वमन्ति श्रुतिजीवातुं ध्वनिं नवरसास्पदम् ॥ १ ॥
महापुरुषलब्धात्मा सर्गादिप्रथितोदयः ।
वश्यावदातया वाचा सेव्यते चतुराननः ॥ २ ॥
विशुद्धललिताकारा गुणालंकारशालिनी ।
सरसा भारती यस्य ससत्येकः प्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥
कुतश्चिदचलस्थानात्प्रयान्ती सागरान्तिकम् ।
दृश्यादृश्यतनुर्भाति श्रुत्यभीष्टा सरस्वती ॥ ४ ॥
प्रभूतोदितमुक्ताभिर्भूयते सूक्तिशुक्तिभिः ।
सुदृशां कर्णपूराय तादृशः फलभेदतः ॥ ५ ॥

प्रतीपमवमृष्टापि स्वाभिमुख्यं न मुञ्चति ।
कालिकेव सतां सूक्तिस्तादृशश्रुतिनन्दिनी ॥ ६ ॥
जलाशयस्य घोषेण जातलौल्यस्य भूयसा ।
कविशब्दं तिरोधाय कश्चिदर्थो न साध्यते ॥ ७ ॥
सदानवोक्तिमहितः प्रतिरुन्धन्प्रतीपगान् ।
प्रथितः काव्यनाम्नापि कविरेकः प्रकाशते ॥ ८ ॥
पूर्वकल्पप्रकारेण पुरुषार्थप्रवृत्तया ।
विचित्रसृष्ट्या विहरन्प्राप्तः कश्चिन्महाकविः ॥ ९ ॥
.... ।
.... ॥ १० ॥
मतिमन्थजवेन लब्धवर्णा प्रतिपन्ना विबुधैरनन्यभक्तैः ।
सुकवेरनघाशयस्य सूक्तिः स्वदते दुग्धपयोनिधेः सुधेव ॥ ११ ॥
मनुव्यासप्राचेतसपरिषदर्हा क्वचिदियं
सुधासिक्ता सूक्तिः स्वयमुदयमन्विच्छति जने ।
निरुन्ध्युः के विन्ध्याचलविकटसंध्यानटजटा-
परिभ्रान्ता पङ्गोरुपरि यदि गङ्गा निपतति ॥ १२ ॥

इति सत्कविपद्धतिरेकादशी ।

अथ परीक्षकपद्धतिः ।

काकानां कोकिलानां च सीमाभेदः कथं भवेत् ।
यदि विश्वसृजा साक्षान्न कृता कर्णशष्कुली ॥ १ ॥
छन्दःप्रत्ययशुद्धात्मा पश्यन्यतिगणस्थितम् ।
वर्णादिनियतं वृत्तं नियुङ्क्ते गौरवादिवित् ॥ २ ॥
सुवर्णमपि दुर्वर्णं युक्त्या दर्शयति क्वचित् ।
व्यनक्ति शुद्धिं सहसा शुचिरेकः स्वतैक्ष्ण्यतः ॥ ३ ॥
स्वच्छस्वादुविशुद्धानां स्रोतसां कलशोदधेः ।
दोषं केऽपि न मृष्यन्ति दुष्टजिह्वेन कल्पितम् ॥ ४ ॥

सहैव भुवने जातं सत्त्वसंस्थापनक्षमम् ।
गृह्यते किमपि स्वस्थैरन्यत्किमपि जिह्मगैः ॥ ५ ॥
कलकण्ठगणास्वाद्ये कामस्यास्त्रे निजाङ्कुरे ।
निम्बवृत्तिभिरुद्गीर्णे न चूतः परितप्यते ॥ ६ ॥
मन्ये किंनरमुख्यानां मौनं जगति सांप्रतम् ।
मशकक्वणितं यत्र वीणास्वनविकल्पितम् ॥ ७ ॥
रत्नाभरणयोग्यानां राजान्तःपुरयोषिताम् ।
क्रीडाकङ्कणनिर्माणे काचोऽपि ललितः क्वचित् ॥ ८ ॥
कटूनामपि सार्थत्वात्कामं भवति संग्रहः ।
तथापि वृत्तिर्न तथा रसज्ञानुमतिक्षमा ॥ ९ ॥
नादं मङ्गलतालानां नागरीनटनोचितम् ।
कृषिक्षमेषु ग्राम्येषु न मूर्छयति गीतवित् ॥ १० ॥
विधिमन्तरेण विहगेन कुतः पयसोरशिक्ष्यत विवेकविधिः ।
कति वा दिनानि वद पर्यचिनोत्कलशीसुतः कवलयञ्जलधिम् ॥ ११ ॥
भूयसीरपि कलाः कलङ्किताः प्राप्य कश्चिदपचीयते शनैः ।
एकयापि कलया विशुद्धया योऽपि कोऽपि भजते गिरीशताम् ॥ १२ ॥

इति परीक्षकपद्धतिर्द्वादशी ।

सैषा सुभाषितानां माला महनीयवर्णवृत्तगणा ।
भावुकसंख्यारूढा प्रियपद्धतिभूषिता जयति ॥ १ ॥
कविकथकसिंहकथितं कठोरललितं सुभाषितं नीवी ।
सदसद्विवेकमुखतः संमुखयति सर्वलोकहितम् ॥ २ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य वेदान्ताचार्यस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य कृतिषु सुभाषितनीवी ।

KÂVYAMÂLÂ 26.

THE

DAS'ÂVATÂRACHARITA

OF

KSHEMENDRA.

EDITED BY

PAṆDIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1891.

Price 1 *Rupee.*

काव्यमाला. २६.

श्रीक्षेमेन्द्रप्रणीतं

दशावतारचरितम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच्च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९१

मूल्यमेको रूप्यकः ।

काव्यमाला।

महाकविश्रीक्षेमेन्द्रप्रणीतं
दशावतारचरितम्[1]।

मत्स्यावतारः प्रथमः।

अशेषविश्ववैचित्र्यरचनारुचये नमः।
मायागहनगूढाय नानारूपाय विष्णवे[2] ॥ १ ॥

देवः पायादपायात्त्रिभुवनभवनस्तम्भभूतः स युष्मा-
नायुष्मान्यस्य[3] भक्त्या प्रभवति पुरुषः स्वर्गमार्गेऽपवर्गे।
मत्स्यः कूर्मो वराहः पुरुषहरिवपुर्वामनो जामदग्न्यः
काकुत्स्थः कंसहन्ता स च सुगतमुनिः[4] कल्किनामा च विष्णुः ॥२॥

आदिमत्स्यः स जयताद्यः[5] श्वासोच्छ्वासितैर्जलैः।
गगने विदधेऽम्भोधिं गगनं च महोदधौ ॥ ३ ॥

तं नमस्कुर्महे[6] कूर्मं यः कवाटमसंकटम्।
अतीतसर्वब्रह्माण्डमवशेषमिवावहत्[7] ॥ ४ ॥

वराहं नौमि सानन्ता येनोत्क्षिप्ता क्षितिः परम्।
अधोधृतार्धच्छत्रेव[8] तलस्थार्कातपासहा ॥ ५ ॥

---

१. काव्यस्यास्य पुस्तकचतुष्टयमस्माभिरासादितम्. तत्र पुस्तकद्वयं डॉक्टर् बूलरेण कश्मीरदेशादानीतं सांप्रतं पुण्यपत्तनस्थराजकीयपुस्तकालये स्थितं भाण्डारकरोपाह्वरामकृष्णशर्मपण्डितेन्द्रैः कृपया प्रहितम्. तत्र प्रथमं शारदाक्षरैर्लिखितं १०५ पत्रात्मकं क-संज्ञम्. द्वितीयं नागराक्षरलिखितं नवीनं ६७ पत्रात्मकं ख-संज्ञम्. पुस्तकद्वयं चास्मत्परमसुहृद्भिः कश्मीरमहाराजाश्रितैः श्रीविश्वेश्वरदैवज्ञवरैः प्रहितम्. तत्र प्रथमं ५२ पत्रात्मकं नवीनं ग-संज्ञितम्. द्वितीयं ८८ पत्रात्मकं समासौ किंचित्त्रुटितं नवीनं नातिशुद्धं च घ-संज्ञम्. एतत्पुस्तकचतुष्टयमस्मन्मुद्रणाधारतां गतमस्ति.
२. 'शंभवे' ग. ३. 'अस्य कीर्त्या' ख. ४. 'सुकृतमतिः' ग. ५. 'यच्छ्वासोल्लसितैर्जलैः। गगने विदधेऽम्भोधिः' ग. ६. 'नमस्यामहे' ग. ७. 'अतीतमर्धं' क; 'अतीतमर्धब्रह्माण्डमर्धशेष इवावहन्' ख; 'अतीव' घ. ८. 'अतो' ग.

जयाय नृहरिर्वोऽस्तु दैत्योरःशोणितार्णवे।
हारमौक्तिकगर्भास्ताश्चेरुर्यन्नखशुक्तयः॥ ६॥
त्रिविक्रमोऽस्तु भूत्यै वः प्राग्लघ्वी मध्यमा ततः।
यस्य पश्चादनन्ताभूत्सत्संगतिरिवाकृतिः॥ ७॥
अभग्नं जामदग्न्यो वः प्रयच्छतु जयोदयम्।
यत्कुठारकठोराग्नौ भूपालैः शलभायितम्॥ ८॥
नौमि रामं रिपोश्चक्रे यः काञ्चननिभैः शरैः।
होमानलशिखारूढमिव वक्त्रवनं पुनः॥ ९॥
शौरिर्जयति कंसस्य जीवितप्रथमातिथिः।
यश्चक्रे चक्रदानेन बाणबाहुप्रतिग्रहम्॥ १०॥
यस्य सभ्रूभ्रमाकम्पा माररामाः ससैनिकाः।
चक्रुर्न रागं न द्वेषं स शान्त्यै सुगतोऽस्तु वः॥ ११॥
स्वच्छन्दप्रोच्छलन्म्लेच्छतिमिरोद्भेदसच्छविः।
कर्किविष्णुः प्रकाशाय प्रभातार्क इवास्तु वः॥ १२॥
अवतारकथायुक्त्या भक्त्या भगवतो हरेः।
श्रीव्यासदासः क्षेमेन्द्रः कुरुते सरसां स्तुतिम्॥ १३॥
स्वजनस्थितिखिन्नस्य पुण्यारण्यविहारिणः।
हरिभक्तिरसासिक्ताः श्रूयन्तां मम सूक्तयः॥ १४॥
संतोषो यदि किं धनैः सुखशतैः किं यद्यनायत्तता
वैराग्यं यदि किं व्रतैः किमखिलैस्त्यागैर्विवेको यदि।
सत्सङ्गो यदि किं दिगन्तगमनप्रस्थानतीर्थश्रमैः
श्रीकान्ते यदि भक्तिरप्रतिहता तत्किं समाधिक्रमैः॥ १५॥
लसति हसति हर्षात्तीव्रदुःखे परेषां
स्खलति गलति मोहादात्मनः क्लेशलेशे।

१. 'संचेरुः' ग. २. 'पङ्क्तयः' क. ३. 'हेमानल' घ. ४. 'बाणेन' क-घ. ५. 'प्रोल्लसन्' घ. ६. 'कुरुते क्षेमेन्द्रः' क-ख-घ. ७. 'सज्जन' क-ख; 'सुजन' ग. ८. 'विषया यत्तता' क; 'विषया यत्नता' ख.

नदति वदति निन्द्यं मानिनां किं न नीचः
　परुषवचनमल्पं श्रावितो हन्तुमेति ॥ १६ ॥
पुण्यान्यहीनहरिणानि तपोवनानि
　सत्संगतानि शमधर्मविवेचनानि ।
एतानि तानि भवबन्धविमोचनानि
　चर्चोचितानि चरितानि च चक्रपाणेः ॥ १७ ॥
मान्यः किल मनुर्नाम जगज्ज्येष्ठः प्रजापतिः ।
चचार पूर्वमुर्व्यां[1] यः सर्वतीर्थ[2]पथातिथिः ॥ १८ ॥
स बदर्याश्रमं प्राप्य नरनारायणाश्रयम् ।
हरिसंदर्शनधिया चकार सुचिरं तपः ॥ १९ ॥
तं कदाचिदतिस्वल्पतनुस्तनुतरेऽम्भसि ।
उवाच तलसंलीनस्त्रा[3]सान्मत्स्यशिशुः शनैः ॥ २० ॥
भीतोऽहं स्थूलमत्स्येभ्यो रक्ष मां करुणानिधे ।
भक्षयन्ति क्षुधा नि[4]त्यं दुर्बलं बलवत्तराः ॥ २१ ॥
आश्वासनं विषमशोकविमोहितस्य
　भीतस्य भीतिशमनं कृशपक्षपातः ।
धृत्यै विपन्निपतितस्य करावलम्बः
　संपूर्णपुण्यनि[5]चयस्य समुच्चयोऽयम् ॥ २२ ॥
मुनिः श्रुत्वैतदाश्चर्यकारि मत्स्यशिशोर्वचः ।
दयार्द्रस्तं समादाय जलकु[6]म्भान्तरेऽक्षिपत् ॥ २३ ॥
[7]अवर्तमानं कालेन तत्र वृद्धिमुपागतम् ।
समीपवाप्यां चिक्षेप गङ्गायामथ सागरे ॥ २४ ॥
कालेन सकलाम्भोधिव्यापी विपुलविग्रहः ।
कौतुकालोकनायातं मनुं मत्स्यः समभ्यधात् ॥ २५ ॥

---

१. 'उर्व्यां' ग-घ. २. 'महत्तीर्थ' क-ख. ३. 'त्रसत्' ग. ४. 'क्षिप्रं' ग-घ. ५. 'निचयोच्चसमुच्चयः' घ. ६. 'कुण्डान्तरे' ग-घ. ७. 'आवर्तमानं' इति सर्वेषु पुस्तकेषु.

अधुना विषमः कालः कलुषः प्रत्युपस्थितः।
विपरीतनिमित्तानि प्रवृत्तानि प्रजापते॥ २६॥
परदारपरप्राणपरवित्तापहारिणः।
वि[1]चरन्ति नराः कामक्रोधलोभपरायणाः॥ २७॥
धनं नास्त्यस्ति वा स्तोकं तदधर्म्यं न तिष्ठति।
मुष्णाति दक्षिणं पाणिं वामो वामं च दक्षिणः॥ २८॥
दास्यं द्विजः श्रयति शूद्रतपस्विशिष्यः
शू[2]द्रान्वयः कृषिवणिक्क्रि[3]यया कृतार्थः।
वैश्यः स्वजात्यरुचिविप्रविवाहकारी
होता गुरुर्वदति मन्त्रपदानि शूद्रः॥ २९॥
शौचं नास्ति कुतः परोपकृतयः सत्यस्य वार्तैव का
रौद्रः क्षुद्रतया परं परधनद्रोही दरिद्रो जनः।
लेशेनापि सुखं खपुष्पसदृशं स्वैरापचाराः स्त्रियः
संपूर्णं युगसंक्षयस्य पुरतः संलक्ष्यते लक्षणम्॥ ३०॥
कल्पान्तघनसंघातनिर्घातस[4]लिलाहतम्।
जगदेकार्णवीभूतमचिरेण भविष्यति॥ ३१॥
सर्वबीजभृतां तस्मिन्काले सप्तर्षिभिः सह।
म[5]त्सृष्टां नावमारुह्य स्थातव्यं स्थितये त्वया॥ ३२॥
मनः प्रकम्पनं श्रुत्वा मत्स्यस्य वचनं मनुः।
तत्तथे[6]ति प्रतिश्रुत्य जगाम निजमाश्रमम्॥ ३३॥
अथोद्ययौ दिशां देहपरित्यागाग्निमण्डली।
कालजिह्वासमूहाभा द्वादशार्कोदयद्युतिः॥ ३४॥
अनेकोच्चण्डमार्तण्डप्लुष्टे भुवनमण्डले।
चराचरजगत्सर्गः सहसा भस्मसादभूत्॥ ३५॥

---

१. 'प्रचरन्ति' ग-घ. २. 'क्षुद्रान्वयः' क-ख-घ. ३. 'क्रिययाहितार्थः' ख-ग. ४. 'सलिलावहम्' ग-घ. ५. 'संदृष्टां' घ. ६. 'विनिश्चित्य' ग-घ.

अथादृश्यत कालान्तमहिषस्येव संततिः ।
निर्दग्धजगदङ्गारमलिना मेघ[1]संहतिः ॥ ३६ ॥
ततः पपात नीरन्ध्रधारासारभरः क्षितौ ।
विश्वसंक्षयशोकाश्रुप्रवाहः ककुभामिव ॥ ३७ ॥
संवर्तकानलप्लुष्टे सप्तपातालमण्डले ।
कल्पान्तपवनापातभग्ने ब्रह्माण्ड[2]मण्डपे ॥ ३८ ॥
पुष्करावर्तकाम्भोभृत्[3]सृष्टवृष्टिसमुत्प्लवैः ।
जगदेकार्णवीभूतं क्षणेन समपद्यत ॥ ३९ ॥ (युग्मम्)[4]
विपुले विप्लवे तस्मिन्मत्स्यस्य वचनं स्मरन् ।
भुजविक्षिप्तसलिलस्तं द्रष्टुमगमन्म[5]नुः ॥ ४० ॥
स ददर्श महामत्स्यं चण्डांशुशशिलोचनम् ।
कृतैक्यमिव संहारे दिनरात्रिप्रकाशयोः ॥ ४१ ॥
बिभ्राणं मेरुसंकाशं शृङ्गं शिरसि काञ्चनम् ।
अम्भोभिरावृतस्थानं निर्यान्तमिव वाडवम् ॥ ४२ ॥
पुच्छाच्छोटोच्छलितस[6]लिलालोलकल्लोलजालैः
श्वासाभ्यासप्रसरदमलो[7]त्तुङ्गरङ्गत्तरङ्गैः ।
खं कुर्वाणं [8]श्रितमिव घनोल्लासकैलासल[9]क्षै-
र्दृष्ट्वा मत्स्यं हरिरिति मनुस्तत्प्रणामानतोऽभूत् ॥ ४३ ॥
तदुच्चशृङ्गसंलग्नां नावं धृतिमिवायताम् ।
आरुरोह गिरा तस्य सह सप्तर्षिभिर्मनुः ॥ ४४ ॥
तस्मिन्काले निरालम्बे मार्कण्डेयो निराश्रयः ।
देवर्षिः सलिलग्रस्तं दृष्ट्वा जगदचिन्तयत् ॥ ४५ ॥
अहो बत महानेष कालः संकलिताखिलः ।
जगद्ग्रासरसाभ्यासादनिशं न निवर्तते ॥ ४६ ॥

---

१. 'संततिः' क-ख-ग. २. 'मण्डले' क-ख-घ. ३. 'सृष्टि' क-ख-घ. ४. 'युग्मम्' ग-घ-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'मुनिः' ग-घ. ६. 'सलिलालोक' क-ख-घ. ७. 'तुङ्गत्वङ्गत' क; 'तुङ्गतुङ्गैः' ख. ८. 'श्रृतं' क; 'धृतं' ग-घ. ९. 'लक्ष्यैः' क-ख-ग-घ.

क्व स सनगरग्रामग्रामः समग्रगिरीश्वरः
प्रथितभुवनाभोगः सेन्दुग्रहार्कगतिर्गतः[1] ।
अहह कुटिलस्वप्नोत्पन्नैरिवाश्रिता[2]विभ्रमै-
र्भ्रमयति भवे भावैः कालः कृतैरथ संहृतैः ॥ ४७ ॥

मान्यास्ते मुनयस्तपोवनभुवस्तास्तीर्थसार्थार्थिताः
शौर्योत्साहमहोदयाः क्व बत ते भूभूषणं भूमिपाः ।
अन्ते सज्जनमन्युनीचविनयस्त्रीचित्तधूर्तभ्रम-
स्वप्नाकारमधर्मलब्धधनवत्कष्टं न किंचित्स्थितम्[3] ॥ ४८ ॥

इति संचिन्तयन्दोर्भ्यां विक्षिप्तसलिलस्तरन् ।
तामासाद्य मुनिर्नावमालम्बेऽम्बरोन्मुखीम् ॥ ४९ ॥
आकृष्यमाणः स तया मत्स्यशृङ्गाग्रकृष्टया ।
मग्नोन्मग्नः प्रपेदेऽन्तं संसारस्येव नाम्भसः ॥ ५० ॥

तुङ्गतुङ्गतरङ्गभङ्गविहितव्योमाङ्गनालिङ्गने[4]
वाताघातविभक्तयोजनशतावर्ते च निम्नेऽन्यतः ।
अक्षोभस्थितिनिश्चले स्फटिकभूतुल्ये प्रसन्ने[5] क्वचि-
न्नासालग्नजलः श्वसन्मुनिवरस्तोये श्रमार्तोऽभवत् ॥ ५१ ॥

अनर्कचन्द्रनक्षत्रे दिनरात्रिविवर्जिते ।
अप्रमाणे गते काले मध्यं प्रापाम्भसो मुनिः ॥ ५२ ॥
तत्र सप्तर्षिभिर्जुष्टां मनुना च प्रजासृजा ।
नावं मत्स्यं च नापश्यन्मुह्यमानमना मुनिः[6] ॥ ५३ ॥
अथ विद्रुमवैदूर्यहेमशाखासहस्रिणः ।
उद्धतस्याम्भसो मध्यान्न्यग्रोधस्य महातरोः ॥ ५४ ॥
अङ्के पर्यङ्कबन्धेन स्थितं कमललोचनम् ।
ददर्श श्यामलं बालं दीप्ताभरणभूषितम् ॥ ५५ ॥ (युग्मम्)

---

१. 'कुतः' ख. २. 'आश्तृत' क; 'आदत' ख; 'स्मित' ग; 'आवृत' घ. ३. 'स्थिरम्' ग-घ. ४. 'तुङ्गोत्तुङ्ग' ख. ५. 'प्रसक्ते' ख. ६. 'तनुर्मुनिः' क-घ.

तत्समीपमवाप्तोऽथ स मुनिर्जलविह्वलः ।
निपीतः शिशुना तेन पयश्चुलकलीलया ॥ ९६ ॥
तस्योदरे सगिरि[1]गह्वरसागराणि
द्वीपापगानगरतीर्थतपोवनानि ।
पश्यन्नशेषभुवनान्यनिशं महर्षि-
र्नैवान्तमन्तरचरः क्वचिदाससाद ॥ ९७ ॥
प्रयाते विपुले काले नि[2]ष्क्रान्तस्तन्मुखान्मुनिः ।
अपश्यन्नाभिजाम्भोजे तस्य जातं प्रजासृजम् ॥ ९८ ॥
ब्रह्मणो मानसाज्जातैः प्रजापतिभि[3]रद्भुतः ।
मनुमुख्यैः कृतः प्राग्वत्सर्गः पुनरदृश्यत ॥ ९९ ॥
अथ बहुविधवर्णाकारचेष्टानुभावं
समविषमवि[4]भागं कर्मरेखावि[5]भागैः ।
नवविधिविहितं तद्विश्वनिर्माणचित्रं
भुवनभवनभित्तिव्यक्तसंसक्तमासीत् ॥ ६० ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते मत्स्यावतारः प्रथमः ।

कूर्मावतारो द्वितीयः ।

दक्षस्ततः सर्गविधानदक्षः प्रजापतिः कान्तिविभूषिताशः ।
एकाधिकाः सर्वगुणोन्नतेभ्यः शतार्धसंख्याः प्रददौ स्वकन्याः ॥ १ ॥
ज्येष्ठामुमाख्यां भगवान्पिनाकी त्रयोदशान्याः किल कश्यपश्च ।
सप्ताधिकां विंशतिमत्रिपुत्रश्चन्द्रः प्रपेदे दशकं च धर्मः ॥ २ ॥
असूत देवानदितिः समस्तान्दैत्यान्दितिः कश्यपतः क्रमेण ।
कद्रूश्च नागान्गरुडारुणौ च खगाधिनाथौ विनताभिधाना ॥ ३ ॥
दनुस्तथा दानवसंघमुग्रं शुनां जनित्री सरमा बभूव ।
अन्यासु चाभूदथ कश्यपस्य हंसादिभेदेन विहंगसर्गः ॥ ४ ॥

---

१. 'गिरिसागरगह्वराणि' क-ख. २. 'निर्गतः' ग-घ. ३. 'अद्भुतैः' क-ख.
४. 'विरागं' ग. ५. 'विभावैः' क.

ततः सुराणां बलवत्तराणां दितेः सुतानां च भुजोर्जितानाम् ।
दुग्धोदधौ मन्दरभूधरेण सुधाप्तये मन्थमनोरथोऽभूत् ॥ ५ ॥
अथार्थितोऽभ्येत्य हिताय विष्णुः सुरासुरैः प्रीतिधृतैककार्यैः ।
मन्थक्षमं मन्दरमादरेण दलद्दरीकंदरमुज्जहार ॥ ६ ॥
तटे निविष्टेषु सुरासुरेषु तार्क्ष्यध्वजं क्षीरनिधिर्निरीक्ष्य ।
प्रक्षेप्तुमभ्युद्यतमद्रिराजं कृताञ्जलिर्विग्रहवानुवाच ॥ ७ ॥
चतुर्मुखः सृष्टिमिमां तनोषि विष्णुः स्थितिं पासि जगन्निवास ।
अन्ते हरः संहरसि त्रिलोकीमेकस्त्रिधा कारणभेदतस्त्वम् ॥ ८ ॥
भवद्भुजोत्क्षेपपरयेण मुक्तः स्वातन्त्र्यनिर्यन्त्रगतिः प्रमाथी ।
न सप्तपातालतलावभेदी क्वाप्येष विश्राम्यति शैलराजः ॥ ९ ॥
मन्थप्रयत्नो यदि सर्वथैव तच्चिन्त्यतामस्य धृतिर्महाद्रेः ।
वोढुं दृढोपक्रमकार्यभारं धृत्या विहीनः किल कः समर्थः ॥ १० ॥
यथार्थमाकर्ण्य सुधार्णवोक्तं युक्तं विनिश्चित्य तथेति विष्णुः ।
मन्थोद्यमे मन्दरधारणाय द्वितीयरूपेण बभूव कूर्मः ॥ ११ ॥
घनप्रमोदप्रतिमेन तेन विस्तारिणान्तः परिपूर्यमाणः ।
तरङ्गदोर्भिर्गगनाग्रगङ्गां क्षीरोदधिः क्षीब इवालिलिङ्ग ॥ १२ ॥
क्षिप्तस्य सावेगमथाच्युतेन सेहे भरं भूमिभृतः स कूर्मः ।
नवेश्वरस्येव विशृङ्खलस्य स्वकार्यसिद्ध्यै मतिमान्विकारम् ॥ १३ ॥
गिरा गरीयान्गरुडध्वजस्य वक्रक्रियां वासुकिरादधानः ।
आकर्षयोग्यं हृदयग्रहेण चक्रे गिरिं मुग्धमिवातिधूर्तः ॥ १४ ॥
अथाद्रिनाथे त्रिगुणानुबद्धं मन्थोत्थिता मन्थनकार्यसिद्ध्यै ।
भुजंगराजं जगृहुर्महेच्छाः पुच्छेन देवा वदनेन दैत्याः ॥ १५ ॥

अथ मथनविधाने क्षोभणेऽब्धेः प्रवृत्ते
भुवनभवनभङ्गभ्रान्तिहेतुर्बभूव ।

---

१. 'बलोर्जितानाम्' ग. २. 'दरत्' क-घ. ३. 'गतिः' क. ४. 'क्षोभने' क-ख-ग.

कठिनकमठपीठप्रष्ठपृष्ठप्रतिष्ठ-
प्रविलुठदचलेन्द्रोद्धातनिर्घातघोषः ॥ १६ ॥

ततः श्रियः स्फाटिकमण्डपाभं दन्तायतस्तम्भचतुष्टयाङ्कम् ।
मन्थोत्थमैरावणमिन्दुशुभ्रं द्विपेन्द्रमिन्द्राय ददावुपेन्द्रः ॥ १७ ॥

ससत्त्वमुच्चैःश्रवसं च सप्तिं निर्दोषमुत्साहगुणोपपन्नम् ।
प्रभाभिरामं सकलक्रियार्हं शूरप्रतापोदयसुप्रकाशम् ॥ १८ ॥

श्रमश्वसद्वासुकिस्रग्वि(क्वि)निर्यद्विषानलोल्काविकरालवक्त्रान् ।
विलोक्य दैत्यान्पुरतः पयोधेरथोद्ययौ हास इवामृतांशुः ॥ १९ ॥

स्वयं समादाय हरिर्हिमांशुं हरस्य चूडाभरणीचकार ।
गुणोचितस्थानसमर्पणेन पुष्णन्ति मानं महतां महान्तः ॥ २० ॥

अथोदितं कौस्तुभमब्जनाभः स्वभावहृद्यं हृदये बबन्ध ।
संपूरिताशं विषदप्रकाशैः कृतज्ञधीः साधुरिवोपकारम् ॥ २१ ॥

समुन्मिषद्विद्रुमहेमशाखासहस्रनिर्यन्नवरत्नपत्रः ।
जातः सुधाब्धेरथ पारिजातः स्वयं महेन्द्रोपवनं जगाम ॥ २२ ॥

अथोद्ययावुत्कटकालकूटः समीरसंमोहितदेवदैत्यः ।
दानोद्यतस्य स्वरसेन सिन्धोरत्यर्थमर्थार्थनयेव कोपः ॥ २३ ॥

विष्णोर्गिरा विश्वहितप्रवृत्तः शिवस्तदत्युग्रतरं निगीर्य ।
गौरीपरिष्वङ्गरसादिवाभूत्कपोलकालागुरुनीलकण्ठः ॥ २४ ॥

सुधाब्धिमध्यान्नवनीतमृद्वीमभ्युद्गतां कान्तितरङ्गिताङ्गीम् ।
ततः श्रियं श्रीरमणः प्रपेदे स्वयंवरक्षिप्तकटाक्षमालाम् ॥ २५ ॥

अथौषधीनां घनसौरभेण श्रमापहारी त्रिदशासुराणाम् ।
हर्षाय धन्वन्तरिराविरासीत्पीयूषपूर्णः कलशश्च पश्चात् ॥ २६ ॥

सुरापनीतद्विरदाश्वरत्नशशाङ्कलक्ष्म्यक्षमिणोऽतिजिह्माः ।
दिवौकसां मूलवधे प्रवृत्ता दैत्याः सुधां जह्रुरलक्ष्यवेगाः ॥ २७ ॥

---

१. 'प्रविष्ट' ग. २. 'प्रविचलत्' ग. ३. 'निर्घोष' घ. ४. 'सुप्रतापम्' ग. ५. 'सुधांशुं' ख-ग. ६. 'भव्यं' क-घ. ७. 'उद्धत' घ. ८. 'लक्ष्मीक्षमिणः' ख-ग.

पीयूषपूर्णं कलशं जवेन हृत्वा प्रयातेष्वसुरेषु विष्णुः ।
मन्थाचलेन्द्रं स्वपदे निधाय क्षणं प्रदध्यौ विबुधार्थसिद्धिम् ॥ २८ ॥
सुनिर्मलाङ्गीं सुरवैरिवामां वामाकृतिं कामकृपाणवल्लीम् ।
तनीयसीं विश्वतनुस्तनुं स्वां लावण्यलीलालहरीं चकार ॥ २९ ॥

तरलवलनलीलामिश्रनेत्रत्रिभागैः
श्रवणकुवलयस्य क्लैब्यमोपादयन्ती ।
अमृतहरणहेलादृप्तदैत्येश्वराणां
हृदयहरणसज्जा सा समीपं जगाम ॥ ३० ॥

शृङ्गारिणीं भगवतस्तनुमच्युतस्य
दृष्ट्वाद्भुतां त्रिभुवनाभिमतां बभूव ।
भव्यप्रभावविभवाय मनोभवस्य
तद्विभ्रमप्रभवभावभवोऽभिमानः ॥ ३१ ॥

मनसिजविजयोद्यद्वैजयन्तीविलासां
तुहिनकिरणहासां तां विलोक्यैव दैत्याः ।
झटिति गतविवेकाः शेकुरैश्वर्यमोहा-
दमृतमनृतलब्धं नैव पातुं न हातुम् ॥ ३२ ॥

संत्यज्य लब्धामृतपानतृष्णां ते प्रेमलब्धाधरपानलुब्धाः ।
गाढाभिलाषोष्णविषानुबन्धादूचुर्मिथः प्रस्खलितप्रतापाः ॥ ३३ ॥

पूर्णेन्दुर्वदने गतौ गजपतिर्लावण्यसारे सुधा
श्रीर्गात्रे मधुराधरेऽरुणमणिः संभाव्यते सुभ्रुवः ।
नीतं यत्त्रिदशैरहो सुमतिना भीतेन दुग्धाब्धिना
तत्सर्वं परितोषणाय वनिताव्याजेन नः प्रेषितम् ॥ ३४ ॥

तीव्रश्रमाप्तममृतं यदि बुद्धिमोहा-
देतत्कराम्बुरुहदत्तमिदं न पीतम् ।

---

१. 'निवेश्य' ग. २. 'उत्पादयन्ती' ख-ग. ३. 'ऐश्वर्यं' ग. ४. 'सुमनसा' ख-ग.

तत्किं वृथा दलितकंदरमन्दराद्रि-
मन्थैरुपद्रवशतैः परिखेदितोऽब्धिः ॥ ३५ ॥

इत्युक्त्वामृतपूर्णरत्नकलशं तस्यै ददुर्दानवाः
साप्यादाय तमम्बरेण सहसा धामामराणां ययौ ।
अन्यायेन यदर्जितं कथमिह स्वास्थ्येन तद्भुज्यते
यत्नात्तोऽपि पलायते विहगवन्मूढस्य हस्तान्निधिः ॥ ३६ ॥

प्रत्याहृतं तत्कमलाधवेन पातुं प्रवृत्तेष्वमृतं सुरेषु ।
विवेश राहुः सुररूपगूढस्तन्मध्यमास्वादविशेषलुब्धः ॥ ३७ ॥

जिह्वाग्रलग्नं रससारमाद्यमास्वादयन्विस्मयलोलवक्त्रः ।
राहुर्मुहुः कातरतामवाप्तः संसूचितः सोमदिवाकराभ्याम् ॥ ३८ ॥

अर्धग्रोत्कार(?)रावप्रविलुठदमृते कण्ठपीठेऽथ राहो-
र्वक्त्रस्य क्रूरकोपात्क्रमरहिततया चक्रिचक्रेण कृत्ते ।
निर्यान्ती व्यक्तरक्तस्रुतिभरशबला शेषपीयूषधारा
हाराग्रालीनपीनारुणमणिकिरणश्रेणिशङ्कां चकार ॥ ३९ ॥

इति स भगवान्विष्णुः कूर्माकृतिर्धृतभूधरः
सुरहितविधौ बद्धश्रद्धः सुधां विदधेऽम्बुधेः ।
अविचलतया संसक्तानां परोपकृतिव्रते
भवति महतां स्फीतोत्साहे मनागपि न श्रमः ॥ ४० ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते कूर्मावतारो द्वितीयः ।

वराहावतारस्तृतीयः ।

अथामृते विष्णुहृते दितेः सुतः कृती हिरण्याक्ष इति प्रभावभूः ।
तपःश्रिया सर्वजगज्जयोर्जितामवाप भूतिं परिभूतवासवः ॥ १ ॥
कदाचिदास्थानसभाभुवं श्रितः स विप्रचित्तिद्रुमभौमतारकान् ।
निसुम्भसुम्भान्यकजम्भशम्बरान्महासुरान्वृत्रमुखानभाषत ॥ २ ॥

---

१. 'यत्नाप्तः' ग. २. 'अर्धाग्रोत्कार' ग. ३. 'शंभरान्' ग-घ.

अपि श्रुतं दृष्टमदृष्टमीदृशं सुरैः कृतं वक्रतया कुकर्म यत् ।
न मर्मसंलग्नविषोक्षितेषुवत्करोत्यहो दुःसहदाहलाघवम् ॥ ३ ॥
न लज्जते सज्जनवर्जनीयया भुजंगवक्रक्रिययापि दुर्जनः ।
धियं कुमायासमयाभिचारिणीं विदग्धतामेव हि मन्यते खलः ॥ ४ ॥
रणाग्रभीतिर्लिखितेव चक्रिणा दिगन्तपट्टेष्वयशोमषीभरैः ।
भुजाभिमानाभरणः करोति किं सुधापहारं वनिताकृतिच्छलात् ॥ ५ ॥
निपीय पीयूषमुपायमायया जराक्षयादक्षयकायतां गताः ।
ध्रुवं समुत्सारितसंपदः सुराः सदैव निन्दन्त्यतिदीर्घजीवितम् ॥ ६ ॥
अदानभोगेन धनोदयेन किं मदस्पृशा द्वेषजुषा श्रुतेन किम् ।
सदम्भसंभारवता व्रतेन किं विपद्विमानेन कुजीवितेन किम् ॥ ७ ॥
यस्मिन्नूर्जिततेजसा निजभुजोत्साहार्जिताः संपदो
भुज्यन्तेऽल्पतरोऽप्यनल्पसुकृतैः पूज्यः स जीवक्षणः ।
याच्ञाक्लिष्टनिकृष्टचेष्टमनिशं कष्टेऽप्यपुष्टाशनं
काकानामिव पुण्यपिण्डकभुजां कस्येष्टमायुश्चिरम् ॥ ८ ॥
विवासिताः स्वर्गपदान्मयाधुना सुधानिबद्धायतजीवितद्विषः ।
व्रतानि देवाः कुगतिक्षताः क्षितौ चरन्ति तीर्थेषु तपोवनेषु च ॥ ९ ॥
घनावमानाशनिशातितौजसां वियोगिनां दैवनिपीतसंपदाम् ।
प्रतिक्रियाहीनरिपुप्रणामिनां प्रजायतेऽतीव तपोवनादरः ॥ १० ॥
रिपोर्गतस्यापि शरीरशेषतां न नाम युक्तं क्षणमप्युपेक्षणम् ।
अतः सुराणां व्यसनप्रवासिनां समूलनिर्मूलनकर्म कुर्महे ॥ ११ ॥
इति स्थिरान्तर्गतगूढमन्युना यथार्थमुक्तं सुरवैरिभूभृता ।
निशम्य दैत्याः प्रमदात्तमूचिरे सुधापहारोग्रनिकारदारिताः ॥ १२ ॥
वयं त्वदाज्ञापरतन्त्रवृत्तयः पराभवं शत्रुकृतं सहामहे ।
रिपुक्षमापङ्ककलङ्कितं यशो न नाकिकान्ताश्रुजलैः पुनीमहे ॥ १३ ॥

१. 'क्रियं' ख-ग. २. 'कुमारक्रियया' क-ख-ग. ३. 'भित्तिः' क-ख. ४. 'कष्टेष्ट' क-ख-ग. ५. 'चान्य' ग.

स कुञ्जरेन्द्रः स हयः स कौस्तुभः प्रसह्य सा श्रीः स शशी स पादपः।
हृताः सुरैरेव विलोकिताः पुरः प्रणष्टचेष्टैर्लिखितैरिवासुरैः॥ १४॥
अमर्षिभिर्मर्षित एष दुःसहः सुधाशया दैत्यवरैर्व्यतिक्रमः।
न सापि पीता बत निष्फलोदयः कृतोऽतिलोभादभिमानविक्रयः॥१५॥
पुनः पुनः किं विपुलं विचार्यते समीहितं हन्त हिते विधीयताम्।
भवत्यभावप्रभवे दिवौकसां न नाम नामापि यथा जगत्त्रये॥ १६॥
इति प्रवृद्धोद्धतमन्युमूर्छितैः सुरारिभिः क्रूरतरैरुदाहृतम्।
प्रियं समाकर्ण्य हिरण्यलोचनः प्रमोददिग्धः सचिवानभाषत॥ १७॥
अतीव युक्तं मतमायतिक्षमं भवद्भिरुक्तं हितयुक्तमुत्तमम्।
विनाशसज्जः प्रथमं दिवौकसां क्षितिं स्थितिं देहधृतिं हराम्यहम्॥१८॥
ममाज्ञया संप्रति सैन्यनायकाः प्रविश्य पातालतलं बलाधिकाः।
क्षितिं समाक्षिप्य नयन्त्वदृश्यतामसंशयं संक्षय एव विद्विषाम्॥१९॥
इति प्रभोर्भ्रूभ्रमभीमशासनं निशम्य दैत्याः पृथिवीप्रवासनम्।
समुच्चलन्तश्चरणैः प्रचक्रिरे क्षितिं क्षयत्रासविसंस्थुलामिव॥ २०॥

अथ दितिसुतसेना मज्यमानाननानां
स्थितिविदलनलज्जां दिग्गजानां दिशन्ती।
धरणिहरणसज्जा मज्जयन्ती दिगन्ता-
नविशदतिविशालोत्तालपातालमूलम्॥ २१॥

क्षितौ हृतायां दितिजैः सदानवैर्जगत्सु जाते स्थितिलोपविप्लवे।
भुवं समुद्धर्तुमथाच्युतः स्वयं वराहवक्त्रः प्रविवेश भूतलम्॥ २२॥
स राजवर्ताचलतुल्यविग्रहः सशङ्खचक्रः शशिसूर्यवानिव।
अकालसंध्यामिव पिङ्गलोचनः प्रभां बभार क्षयलक्षणां द्विषाम्॥२३॥
स सप्तपातालतलान्तकोटरे निसूदितामुन्मददानवैर्महीम्।
समुज्जहाराम्बुविहारलीलया तनीयसीं शेवलवल्लरीमिव॥ २४॥

१. 'अमर्षितैः' ख. २. 'एव' ग-घ. ३. 'लोकात्' ख. ४. 'प्रबुद्ध' ग-घ. ५. 'असंशयः' ग. ६. 'प्रशासनम्' ग. ७. नीलवर्णो रत्नविशेषो राजवर्तः. ८. 'समस्त' ग. ९. 'दुर्मद' ख.

पोत्रप्रान्तसमुद्धृता भगवतः क्रोडाकृतेः श्यामला
दंष्ट्राग्रे शशिनीव लक्ष्मलहरीशोभां दिशन्ती क्षणम् ।
[1]वक्रालोकनकम्पभीतितरला स्वेदाम्बु[2]तिम्यत्तनु-
र्लीलापल्वलमुस्तपत्रलतिकालीलामुवाह क्षितिः ॥ २५ ॥

अथाययौ भूमिसमुद्धृतिक्रुधा सुधापहारस्मृतिवर्धमानया ।
[3]भरेण दैत्याधिपतिश्चलच्चमूरजःपटग्रस्तसमस्तवासरः ॥ २६ ॥

ततस्तदुत्सृष्टशराश्ममुद्गरत्रिशूलपाशाङ्कुशशक्तितोमरैः ।
बभूव देवः परिपूरिताकृतिर्महाभ्रवर्षैरिव निश्चलोऽचलः ॥ २७ ॥

आशाकाशप्रसृतवपुषा व्याप्तसप्ताब्धिलोकः
स्तोकारम्भक्षुभितभुवनभ्रंशशङ्कानिलीनः ।
[4]स्वस्थां धृत्वा स्थिरनिजपदे क्ष्मां हिरण्याक्षमुग्रं
क्रोडीकृत्य प्रसभमवधीत्क्रीडया क्रोडराजः ॥ २८ ॥

इति स भगवान्विष्णुर्जिष्णुर्जगत्कुशलक्रिया-
प्रणिहितमतिः कृत्वा विश्वं समुद्धृतकण्टकम् ।
निजनिजपदे [5]धृत्वा देवाञ्जगत्त्रितयस्थितिं
विभुरभिनवोत्साहां चक्रे पुनः प्रथमामिव ॥ २९ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते वराहावतारस्तृतीयः ।

नरसिंहावतारश्चतुर्थः ।

हते महावराहेण हिरण्याक्षे क्षितिद्रुहि ।
हिरण्यकशिपुः श्रीमान[6]भवत्तत्सुतोऽधिकः ॥ १ ॥

नो ननाम रणे यस्य क्षणाद्विश्वक्षयं विना ।
दोर्दण्डपीडनक्रीडाव्रीडाकुण्डलितं धनुः ॥ २ ॥

प्रतापकेसरी यस्य निःशेषीकृतविद्विषः ।
अलब्धयुद्धः सुष्वाप जगद्गिरिगुहागृहे ॥ ३ ॥

---

१. 'वक्र' ग. २. 'ताम्यत्' ख. ३. 'बलेन' घ. ४. 'सुस्थां' ग. ५. 'कृत्वा' घ. ६. 'अधिकस्तत्सुतोऽभवत्' ग.

स जम्भवृत्रनमुचिप्रमुखैर्दैत्यदानवैः ।
हेमसिंहासनासीनः सह भेजे सभाभुवम् ॥ ४ ॥
प्रणमद्दैत्यसामन्तप्रतिबिम्बभरक्षमे ।
विपुले[1] रत्नपर्यङ्के विन्यस्तचरणाम्बुजः ॥ ५ ॥ (युग्मम्)
पार्श्वे हठहृतामर्त्यतरुणीचामरानिलैः ।
प्राणेशविरहोच्छ्वासैरिव लोलांशुकाञ्चलः ॥ ६ ॥
तस्याग्रे विग्रहग्रस्तसमस्तसुरसंपदः ।
तेजसा[2] मुद्रितः कश्चिन्न वक्तुमभवद्विभुः[3] ॥ ७ ॥
तस्मिन्निःशब्दसंचारे दैत्यवृद्धः सभातले ।
प्राह राहुः शिरःशेषः सुरवैरं वहन्मुखे ॥ ८ ॥
दैत्याधिनाथ धन्योऽसि युधि येनासिधारया ।
क्षमापङ्ककलङ्काङ्कं कुलस्य क्षालितं यशः ॥ ९ ॥
सुरापकारशल्यानि भ्रूभेदेन तवाधुना ।
कामं कङ्कमुखेनेव हृदयादुद्धृतानि नः ॥ १० ॥
पूज्यं जन्म प्रथितयशसस्तस्य माहात्म्यपूतं
मानस्तस्यामरगिरिगुरुर्वर्धते निष्प्रमाणः ।
बद्धस्तेन स्थिरगुणकथाहेतुरौचित्यसेतु-[4]
र्यस्योन्नत्या कुलमविकलं याति सर्वोन्नतत्वम् ॥ ११ ॥
अल्पागसां वृथास्माभिः कृता हिंसा दिवौकसाम् ।
विष्णुर्मूलं विकाराणामवलेपादुपेक्षितः ॥ १२ ॥
तन्वी मूर्तिः कुसुमकलिकाकोमला सा च वाणी
वैक्रं[5] सौम्यं हृदयमदयं दूषितं चेष्टितं च ।
वैदग्ध्यं तद्वत मधुरिपोर्मायया मौग्ध्यदिग्धं
वामामूर्तेरमृतहरणे[6] हन्त किं विस्मृतं वः ॥ १३ ॥

---

१. 'विमले' ख. २. 'ओजसा' ख. ३. 'प्रभुः' ग-घ. ४. 'सेतुरौचित्यहेतुः' क-ग.
५. 'वक्रक्रूरं हृदयं' ग. ६. 'रामामूर्तेः' ग.

यश्चमत्कारविरहान्न सतां स्नेहवैरयोः ।
तेन तुष्टेन रुष्टेन मित्रारिविफलेन किम् ॥ १४ ॥
दैत्येश्वरे हिरण्याक्षे क्षपिते तार्क्ष्यलक्ष्मणा ।
शृङ्गभङ्गः समुत्तुङ्गो दैत्यक्षितिभृतां कृतः ॥ १५ ॥
साधारोदधिमन्थोत्थां लक्ष्मीं वक्षसि कुर्वता ।
तेनाबलानामस्माकं स्त्रीत्वमेवोपपादितम् ॥ १६ ॥
लक्ष्मीकौस्तुभपारिजातहरणं स्त्रीमायया वञ्चनं
मत्कण्ठे कठिनेऽमृतस्य लुठतो विज्ञाय चक्रक्रिया ।
दैत्येन्द्रैरवलेपविद्रुतमदैर्दैवेन वा मुद्रितै-[1]
र्वैकुण्ठस्य शठस्य कुण्ठमतिभिश्चिन्त्यं न तच्चिन्तितम्[2] ॥१७॥
अधुना दानवपते खड्गपातपवित्रितः[3] ।
पितुर्विष्णुवधश्रद्धाश्राद्धकालो विधीयताम्[4] ॥ १८ ॥
इत्युक्ते राहुणा स्पष्टं दैत्याः क्लिष्टमुखत्विषः ।
बभूवुर्लक्ष्यवैलक्ष्याः प्रेक्षमाणाः क्षणं क्षितिम् ॥ १९ ॥
अमानमौनमूकेषु[5] दानवेष्वभिमानिषु ।
उवाच तारकः कृत्वा राहोरभिमुखं मुखम् ॥ २० ॥
साभिमानमसंभाव्यमौचित्यच्युतमप्रियम् ।
दुःखावमानदीनं वा न वदन्ति गुणोन्नताः ॥ २१ ॥
सर्वंकषेण कालेन दैत्येन्द्रे कवलीकृते ।
किं मिथ्याकारणत्वेन नीयते विष्णुरुन्नतिम् ॥ २२ ॥
कल्पान्ते क्षिप्यते येन सुमेरुः पांसुलीलया ।
विलम्बं कुरुते तस्य कः कालस्य बलीयसः ॥ २३ ॥
यस्य त्रैलोक्यभर्तुः सुरपतियशसां हर्तुराश्चर्यकर्तुः
कोटीनां षण्णवत्या सुगणितवयसो वर्षसंख्या बभूव ।

---

१. 'मुद्रितपदैः' ख-ग. २. 'संचिन्तितम्' ख-ग. ३. 'पवित्रितम्' ख-ग. ४. 'श्राद्धकालाय दीयताम्' ख-ग. ५. 'मूढेषु' घ.

निःशङ्काश्वासलीलालससरलमतेरङ्कसुप्तस्य मैत्र्या-
श्चित्रं तस्यापि कालः कवलनकलनातीतविघ्नः कृतघ्नः ॥ २४ ॥

दैवमेव वधे तस्य कारणं दैत्यभूभृतः ।
हरिर्हन्ति हिरण्याक्षमिति किं केन[1] संगतम्[2] ॥ २५ ॥

निर्यन्त्रणं स्वतन्त्रस्य विचित्रचरितं विधेः ।
किं पात्यते न कीटेन शतशाखो वनस्पतिः ॥ २६ ॥

बलवान्दुर्बलं हन्तीत्येष नास्त्येव निश्चयः ।
दीपं हन्ति पतंगोऽपि पन्नगं च पिपीलकः ॥ २७ ॥

भीरुर्जयति सङ्ग्रामे याति[3] वीरः क्षयं क्षणात् ।
एवंविधा एव भवे भवन्ति भवितव्यताः ॥ २८ ॥

दैत्येन्द्रस्यारिसंहारे प्रेरणा क्वोपयुज्यते ।
प्रेर्यते दन्तिदलने कानने केन केसरी ॥ २९ ॥

राहो निन्दापदेशेन कृता शत्रोः स्तुतिस्त्वया ।
न वेत्सि हृदयाभावादनौचित्योक्तिलाघवम् ॥ ३० ॥

इत्युक्ते तारकेणाप्तजीविनामिव मानिनाम् ।
साधुसाध्विति दैत्यानां निश्चेरुर्युगपद्गिरः ॥ ३१ ॥

अथ धर्ममतिः प्राह हिरण्यकशिपोः सुतः ।
प्रह्लादः पितुरासन्ने यौवराज्यासने स्थितः ॥ ३२॥

तात तिष्ठत्सु वृद्धेषु षाड्गुण्यज्ञानमानिषु ।
मद्विधानामिदं वक्तुं युक्तमल्पधियां कथम् ॥ ३३ ॥

प्रस्थितानाममार्गेण निपातभयशङ्कया ।
दूराद्वारणनादेन येनकेनचिदुच्यते ॥ ३४ ॥

अयुक्तं यद्भगवतो विष्णोर्निन्दाभिनन्द्यते ।
अशस्तं वाङ्मयं पापमभ्यस्तं स्वस्तिनाशनम् ॥ ३५ ॥

यस्य सद्गुणनिन्दायां श्रद्धया वाक्प्रवर्तते ।
सत्क्षेत्रोप्तमपर्याप्तमयशस्तस्य जायते ॥ ३६ ॥

---

१. 'तेन' ग. २. 'संश्रुतम्' ख. ३. 'यान्ति वीराः' ख.

विष्णोर्जगन्निवासस्य नैव द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
दोषे वैरं गुणे प्रीतिर्निसर्गेण जगद्गुरोः ॥ ३७ ॥
गुणहीना वयं नूनं त्रिदशा गुणशालिनः ।
हरिः कुतोऽन्यथास्मासु विमुखस्तेषु संमुखः ॥ ३८ ॥
प्रयत्नः स्वगुणाधाने येन बुद्धिमता कृतः ।
भूतये प्रणतास्तस्य मित्रतां यान्ति शत्रवः ॥ ३९ ॥
मित्रसृष्टिर्न भिन्नास्ति शत्रुजातिर्न भि[1]द्यते ।
गुणेन जायते मित्रं दोषेणोत्[2]पद्यते रिपुः ॥ ४० ॥
हिंसाविरहिता चेष्टा वाणी विनयकोमला ।
यस्यावैरं मनस्तस्य शत्रुशून्या दिशो दश ॥ ४१ ॥
न तु विश्वाकृतेर्विष्णोः कर्तुं शक्या प्रतिक्रिया ।
यस्योदरदरीकोणे लीना शेते जगत्त्रयी ॥ ४२ ॥

आशाकाशावकाशप्रविसृतवपुषा व्याप्तनिः[3]शेषविश्वः
श्वासोल्लासावहेलातुलतरलतरोत्तालकल्लोलभाग्भिः ।
शुण्डोच्चण्डाभिघातस्फुटितमपि पुनः [4]स्फाटिकस्फारवा[5]र्भि-
श्चक्रे मत्स्यावतारस्त्रिभुवनमिव यः कस्य देवः स जेयः ॥ ४३ ॥

यस्याकरोद्विकचनाभिभवाब्जकोषे
सामस्वरेण विदधद्भ्रमराभिशङ्काम् ।
यज्ञोपवीतमुरसा धवलं दधानः
संलग्ननाल[6]तनुतन्तुरिवाब्जयोनिः ॥ ४४ ॥

दृष्ट्वैवावर्तमानं घनभुवनगणं जातलोकानुकम्पः
संपन्ने सर्गबन्धे स्थितिधृतिदलनातङ्कमाशङ्कमानः ।
पृष्ठे ब्रह्माण्डमन्यत्पृथुतरमकरोत्कूर्मरूपः कवाटं
यस्तस्याचिन्त्यशक्तेर्वदति मितमतिः कः स्तुतिं कश्च निन्दाम् ॥ ४५ ॥

---

१. 'विद्यते' क-ख-ग-घ. २. 'जायते' ख-ग. ३. 'सप्ताब्धिलोकः' क. ४. 'स्फाटिकं' क-ग. ५. 'वाग्भिः' ग. ६. 'तलतन्तु' क-ग.

[1]परोक्षेऽधोक्षजाक्षेपमधिक्षेपविवक्षया ।
[2]राहोर्व्याहरतो देहविरहात्तस्य शोभते ॥ ४६ ॥
न वैरे वाच्यता राहोर्यस्याद्यापि न शाम्यति ।
कण्ठे कठिनवैकुण्ठचक्र[3]धारोद्धतव्यथा ॥ ४७ ॥
[4]आक्रान्तिभरवक्रेण क्रूरचक्रेऽस्य चक्रिणः ।
किं दृष्टं नष्टचेष्टेन विश्वरूपं न राहुणा ॥ ४८ ॥
उचितं दैत्यवीरेण तारकेण महात्मना ।
कथितं यत्स कालेन दलितो मत्पितामहः ॥ ४९ ॥
कालश्च भगवान्विष्णुर्विश्वव्यापी सनातनः ।
अनाद्यन्तस्य यस्यान्तर्यान्ति कल्पान्तकोटयः ॥ ५० ॥
पूज्यतां विनै[5]याद्विष्णुस्त्यज्यतां मोहदुर्ग्रहः ।
रक्ष्यतां यक्षिणी (?) लक्ष्मीः स्वहिते धीर्निधीयताम् ॥ ५१ ॥
मूर्खमन्त्रः खलप्रीतिः पथ्यद्वेषः प्रमादिता ।
प्रभविष्णुविरोधश्च विधिवै[6]मुख्यलक्षणम् ॥ ५२ ॥
प्रह्लादगदितं श्रुत्वा निःशश्वासासुरेश्वरः ।
[7]अङ्कुशाकर्षकषणक्लेशी [8]वन्य इव द्विपः ॥ ५३ ॥
सोऽवदद्भुत दैत्यानां दुर्निमित्तमुपस्थितम् ।
यदादिशति वृद्धानामुपदेशमयं शिशुः ॥ ५४ ॥
कुलस्यान्तनिमित्तेन स्त्रीणां दुश्चरितेन वा ।
पापशापेन वा नूनं जायन्ते कुलपांसनाः ॥ ५५ ॥
स्वकुलत्यागनिःस्नेहाश्चपला मलिनाः खलाः ।
कोकिला इव कुर्वन्ति परपक्षसमाश्रयम् ॥ ५६ ॥
कुलक्रमागतेयं श्रीः प्रह्लादाय न रोचते ।
यस्य वन्दिपदे शत्रोः स्तोत्राङ्के रमते मतिः ॥ ५७ ॥

---

१. 'परोक्षाधोक्षजा' क-घ. २. 'राहोरतितरां' क-ख. ३. 'धारापथ' ख, 'धारापृथु' ग. ४. 'आक्रान्ततरवक्रेण क्रूरचक्रेण चक्रिणा' ग-घ. ५. 'विनयी' क-ख-ग. ६. 'वैधुर्य' ग. ७. 'अङ्कुशाकर्षणक्लेशी वने' ग. ८. 'नव इव' ग-घ.

तेजोजीवदरिद्राणां दैन्यम्लानयशस्त्विषाम् ।
जायते शत्रुषु[१] त्रासात्क्लीबानामिव संनतिः[२] ॥ ५८ ॥
वंशक्षयक्षमः कृष्णवर्त्मा भवति दारुणः ।
दाहाय जनकस्यादौ टींकार[३]मुखरः खलः ॥ ५९ ॥
सेक्तारं जनकं त्यक्त्वा परेषां वेश्मसंश्रयाः ।
वक्रवृक्षाः कुजन्मानः फलन्ति च नमन्ति च ॥ ६० ॥
कुठारिकेण येनैव च्छिन्नमूलः कृतस्तरुः ।
तस्यैव निर्मान[४]तया मूढः पतति पादयोः ॥ ६१ ॥
कस्य प्रह्लाद मत्स्यादिमहाकारविकारिणः ।
विष्णोः स्तुत्या करोषि त्वमेताः शिशुविभीषिकाः ॥ ६२ ॥
भवन्त्येव भवे स्थूलाः सूक्ष्माश्चान्ये किमद्भुतम् ।
ब्रह्माण्डपरमाणुभ्यां दर्शिता स्थूलसूक्ष्मता ॥ ६३ ॥
अब्धौ धूमसमूहतुच्छतनवस्तोयं पिबन्त्यम्बुदा
　पीत्वालम्बनशून्यमम्बरतलं व्याप्यातताः[५] शेरते ।
तद्गर्भाम्भसि विस्फुरन्ति दहनोद्गारोद्गता विद्युतः
　संसारे किमभित्तिचित्ररुचिरे नालोक्यते कौतुकम् ॥ ६४ ॥
वृत्रे शत्रुहरे मधौ जयनिधौ सुम्भासुरे भासुरे
　मायाधाम्नि मये रणार्णवयशःसंतारके[६] तारके ।
जम्भे स्तम्भितलोकनाथपृतने रुद्धाम्बरे शम्बरे
　वातापिन्यपि तापने प्रतपति स्वस्तिच्युतः क्वाच्युतः[७] ॥ ६५ ॥
उपदेशस्त्वया[८] प्राप्तः कस्य मूर्खगुरोर्मुखात् ।
जलशायी जलपतिर्दैवतं यस्य सोऽच्युतः ॥ ६६ ॥
विचार्यमाणस्तस्यास्ति गुणलेशो न कश्चन ।
एतावदेव जानेऽहं दम्भसिद्धोऽयमच्युतः ॥ ६७ ॥

---

१. 'शत्रुसंत्रासात्' ग. २. 'संततिः' ख-ग. ३. 'झांकार' ग. ४. 'निर्माणतया' क-ख-घ. ५. 'व्याप्य ततः' ख-घ. ६. 'संतानके' घ. ७. 'कोच्युतः' ग-घ. ८. 'त्वयावाप्तः' घ.

ध्यानं नेत्रनिमीलनं विहसनं भ्रूकुञ्चनं घूर्णनं
शूत्कारश्वसनं विमूढ[1]गणनं शिष्यस्पृहोल्लासनम् ।
मूर्खत्रासनमुन्नतासनमतिप्रह्वस्य पादार्पणं
धूर्तानां स्तुतिभूतिसूतिसदनं दम्भप्रभावादिदम् ॥ ६८ ॥

विश्वव्यापी स चेद्देवः सर्वस्यात्मा हृदि स्थितः ।
न तद्विरहितं किंचिदचरेषु चरेषु च ॥ ६९ ॥

योऽयं मरकतस्तम्भः सभायां मे पुरःस्थितः ।
अस्यान्तःस्थं न पश्यामि दुष्पुत्र तव दैवतम् ॥ ७० ॥

इत्युक्ते [2]दितिजेन्द्रेण सहसा महसां निधिः ।
दीर्णान्मरकतस्तम्भान्निर्ययौ नरकेसरी ॥ ७१ ॥

सुवर्णशुक्तिद्वन्द्वाभं बिभ्राणः श्रवणद्व[3]यम् ।
अन्तःस्फुरत्[4]कोपाग्निनिर्यज्ज्वालायुगोपमम् ॥ ७२ ॥

सितः केसरभारोऽस्य बभौ स्कन्धद्वयाश्रयः ।
मेरुशृङ्गयुगासङ्गिशुभ्राभ्र[5]वलयप्रभः ॥ ७३ ॥

जृम्भमाणस्य तस्यास्ये ललास रसना मुहुः ।
कल्पान्तानललेखेव हेमाचलगुहागृहे ॥ ७४ ॥

नखास्तस्य बभुर्भीतिभग्नैणाङ्ककलोज्ज्वलाः ।
दैत्यासृक्पानसंनद्धमृत्युस्फटिकशुक्तयः ॥ ७५ ॥

तस्य रौद्रतयोन्निद्ररोमाञ्चोत्कटकण्टकाः ।
असूचयन्बहिर्घोरक्रौर्यकर्कशतामिव ॥ ७६ ॥

दैत्यकल्पान्तकालेन द्वादशार्कोदयत्विषा ।
तत्तेजसा व्यदीर्यन्त तेजांसि च तमांसि च ॥ ७७ ॥

करालकेसरिमुखं दृष्ट्वा दितिजकुञ्जराः ।
[6]ते भग्नवदनोत्साहा ययुर्मददरिद्रताम् ॥ ७८ ॥

---

१. 'गहनं' घ. २. 'दनुजेन्द्रेण' ख, 'दैत्यराजेन' ग. ३. 'द्वयी' क-घ. ४. 'प्रताप' क-ग. ५. 'विलसत्' ग. ६. 'तं' क-घ.

तद्दर्शनाद्भुताक्रान्तः किमप्यातङ्कशङ्कितः ।
आसनादुच्चलन्नूचे हिरण्यकशिपुः श्वसन् ॥ ७९ ॥

नायं सिंहो न चायं पुरुषवपुरहो कोऽप्यपूर्वप्रकारः
क्षिप्रोपेक्षाक्षमास्मिन्नहि नहि तरसा गृह्यतां गृह्यतां भोः ।
आस्तां सज्जोऽहमस्य स्वयमिह दमनायेत्युदीर्यासुरेन्द्र-
स्तं चक्रे शस्त्रवृष्ट्या निचितमुपचितोदञ्चिरोमाञ्चपूर्णम् ॥ ८० ॥

व्याप्तः शस्त्रास्त्रवर्षेण हेलोन्मीलितलोचनः ।
हरिर्दैत्येन्द्रमादाय विस्फुरन्तमपीडयत् ॥ ८१ ॥
उत्तानमङ्के विन्यस्य पिङ्गभ्रूभङ्गया दृशा ।
अकालसंध्यामसृजन्नृहरिस्तं विलोकयन् ॥ ८२ ॥
दैत्येन्द्रहाररत्नाङ्के स्ववक्त्रं प्रतिबिम्बितम् ।
करालक्रूरमालोक्य सोऽभूदुद्भूतविस्मयः ॥ ८३ ॥
अयं मां योद्धुमायात इतीव हसितच्छलात् ।
दैत्यवक्षसि चिक्षेप हरिर्नखपरम्पराम् ॥ ८४ ॥

तस्योग्रसिंहनखशुक्तिशिखावखात-
वक्षःस्थलव्रणगुहाप्रतिशब्दधीरः ।
भोस्तिष्ठ तिष्ठ चपल क्व गमिष्यसीति
कण्ठे स्वनः सह ययावसुभिः समाप्तिम् ॥ ८५ ॥

विदीर्णे दैत्येन्द्रे खरनखरदानैर्नरहरे-
श्चकाशे रक्ताक्तत्रुटिततहाराग्रगलितः ।
शुकीतुण्डाघातव्यतिकरदलद्दाडिमरुचि-
र्व्रजद्भिर्जीवांशैःश्रित इव लुठन्मौक्तिकभरः ॥ ८६ ॥

वृत्रश्चित्रार्पिताभस्तिमिततमनमत्तारकस्तारकोऽपि
ध्वस्तः स्तम्भेन जम्भः प्रणिहितनयनः शम्बरोऽप्यम्बराग्रे ।

१ 'क्षुद्रोपेक्षा' ग-घ. २. 'इति' ख. ३. 'व्यलोकयत्' क-ग-घ. ४. 'रत्नागे' ख-ग. ५. 'तिमिरमित' ख, 'स्तिमितामितामित' घ.

वातापिः सानुतापः क्षतधृतिरभवन्निर्ममः कालनेमि-
दैत्येन्द्रे रौद्रवृत्त्या नरहरिदलिते विप्रचित्तिर्विचित्तः ॥ ८७ ॥
हत्वा हिरण्यकशिपुं हरिर्हारिणलीलया ।
हर्षेण दर्शनायातान्ददर्श त्रिदशान्पुरः ॥ ८८ ॥
भीभग्नैरावणाग्रात्सुरपतिरचलद्विद्रुताश्वश्च भानु-
स्त्रस्तं तत्याज वाहं महिषमपि यमश्चन्द्रमा निर्मृगोऽभूत् ।
पार्श्वे वक्त्रं विविघ्नं गणपतिरकरोदित्यमर्त्योत्तमाना-
मग्रे तस्योग्रमूर्तेः स्थगितगतिरभूत्संभ्रमः सप्रहर्षः ॥ ८९ ॥
इति स भगवान्कृत्वा विष्णुर्जगज्जनितोदयं
कुशलमचलं प्रह्लादाय प्रदाय सहायुषा ।
निजनिजपदे देवान्धृत्वा स्थिरस्थितिपालने
दयितमगमत्सौम्यां मूर्तिं विधाय सुधाम्बुधिम् ॥ ९० ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यश्रीक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते नरसिंहावतारश्चतुर्थः ।

वामनावतारः पञ्चमः ।

भक्त्याभिषिक्तः प्रह्लादः स्वयं देवेन विष्णुना ।
विदधे धर्ममर्यादां दितिजानां विभूतये ॥ १ ॥
विकासहेतुर्गुणिनां मित्राभ्युदयकारिणः ।
प्रभातस्येव तस्य श्रीर्निर्दोषाभिमताभवत् ॥ २ ॥
कालेन दैत्यमातङ्गाः संजातनिजदुर्मदाः ।
तच्छासनाङ्कुशाकर्षक्लेशलेशं न सेहिरे ॥ ३ ॥
राज्येऽभिषिच्य प्रह्लादः पात्रं पुत्रं विरोचनम् ।
भेजे संतोषसाम्राज्ये निःसंख्यसुखसंपदम् ॥ ४ ॥
कालेनासुरराज्येऽथ दैत्यदोषासहिष्णुना ।
त्यक्ते विरोचनेनापि तत्सुतोऽभूद्विभुर्बलिः ॥ ५ ॥

---

१. 'ह्यारिण' ख. २. 'भीभग्नैरावणाग्रः' ग-घ. ३. 'धृत्वा देवान्' ख-घ. ४. 'निःसङ्ग' ग.

विक्रमप्रभवा संपत्संपन्नाभिनवोदया ।
सहस्रगुणतामेति धर्मेणाप्यायिता यदि ॥ ६ ॥
मार्गणापूरणासक्तिविस्तीर्णगुणसंततिः ।
स्वचापतुल्यस्त्रैलोक्यमजयल्लीलया बलिः ॥ ७ ॥
ससत्त्वतातिगाम्भीर्यं तेजः स्फूर्जितमूर्जितम् ।
तत्तस्य भूषणमभूद्दूषणं यन्महोदधेः ॥ ८ ॥
न बाणदानपूर्णेन शत्रुणा याचकेन [1]च ।
प्रधने मार्गणे तस्य पुनः पाणिः प्रसारितः ॥ ९ ॥
क्षीणदोषस्य तस्याद्यैर्भाविभिर्वा दिनैरिव ।
न ग्रीष्मान्तदिनाभस्य महत्त्वेऽनुकृतं परैः ॥ १० ॥
[2]शासनोल्लासितस्तस्य भ्रूविलासाभ्रविभ्रमः ।
चकार सुरहंसानां सहसैव विवासनम् ॥ ११ ॥
[3]विपन्नविभवोत्पन्नदैन्याः शून्यवनाश्रयाः ।
गुणाप्तजनरागेण तेन विसारिताः सुराः ॥ १२ ॥
अतपत्तपनो भूत्वा सोमो भूत्वासृजत्सुधाम् ।
उवाह हव्यं भूत्वाग्निर्वायुर्भूत्वा ववौ स्वयम् ॥ १३ ॥
स दधार धरां धीरः शेषात्मा [4]सचराचराम् ।
विधिर्भूत्वासृजद्[5]विश्वं कुर्वन्सर्वामरक्रियाः ॥ १४ ॥
मौलौ कमलजन्यस्तां हेममालामुवाह सः ।
संध्यामिव जगद्वन्द्यां प्रतापार्कोदयाग्रजाम् ॥ १५ ॥
तस्यातपत्रैर्यात्रासु गन्धर्वगणगीतिभिः ।
ननृतुः षट्सहस्राणि सुरवारमृगीदृशाम् ॥ १६ ॥
तं सभाम्भोजिनीराजहंसं सिंहासनस्थितम् ।
सेवाप्ताः [6]सहलोकेशमसुरेन्द्राः सिषेविरे ॥ १७ ॥

---

१. 'वा' ख-ग. २. 'शासनोल्लासनः' ख. ३. 'विपत्ति' क-घ. ४. 'सधराधराम्' ग-घ. ५. 'सृष्टिं' क-घ. ६. 'सर्वं' ख.

तारकस्त्रिशिरा वृत्रः शम्बरस्तुरगाननः ।
विप्रचित्तिर्द्रुमः सु[1]न्दः सुबन्धुर्बन्धुरन्धकः ॥ १८ ॥
वातापिर्नमुचिर्जम्भः सुम्भः शंभुर्जलोद्भवः ।
मायावी महिषः क्रौञ्चः कैटभो मधुरिल्वलः ॥ १९ ॥
....[2] ।
राहुर्गजासुराद्याश्च तत्सभासभ्यतां ययुः ॥ २० ॥
स बभौ जाह्नवीधूतव्यजनेनोपवीजितः ।
सेवासेनेव लोलांशुकलापेन हिमत्विषा ॥ २१ ॥
बिम्बितानन्तसामन्तलोकमौक्तिकशोभिना ।
स हारेण हरेश्चक्रे विश्वरूपप्रतिक्रियाम् ॥ २२ ॥
मणिकङ्कणकेयूरकिरणैः सोऽदिशद्दिशाम् ।
दारिद्र्यद्रा[3]वणोन्निद्रां सृष्टिं रत्नमयीमिव ॥ २३ ॥
मौलौ तस्य सितोष्णीषपल्लवश्चपलाञ्चलः ।
शुशुभे भुवनाक्रान्तिहर्षहास इव श्रियः ॥ २४ ॥
वज्रदन्तः प्रतीहारस्तस्याग्रे विदधे दिशः ।
हेमवेत्रांशुभिः पिङ्गभ्रूभङ्गैरिव निश्चलाः ॥ २५ ॥
सभां निःस्पन्दनिःशब्दां स कृत्वाङ्गुलिसंज्ञया ।
प्रसादप्रणयोत्साही दैत्यराजं व्यजिज्ञपत् ॥ २६ ॥
पतति विनयपूते यस्य यस्य त्वदीयः
  शिरसि नखमयूखोत्केसरः पादपद्मः ।
उपविशति सहर्षा तत्र तत्रातपत्र-
  व्यजनतिलकहासा हारझांकारिणी श्रीः ॥ २७ ॥
एते बहिः प्रतीक्षन्ते देव सेवार्थिनस्तव ।
शक्र[4]भ्रंशनिरालम्बाः सिद्धगन्धर्वकिंनराः ॥ २८ ॥
दृशं देहि प्रसादार्द्रां प्रणमत्येष मातलिः ।
प्रवेशप्रतिषेधोऽस्य नारदेन निवारितः ॥ २९ ॥

---

१. 'स्कन्दः' ख-ग-घ. २. अत्रार्धश्लोकस्त्रुटितः सर्वेषु पुस्तकेषु. ३. 'दारण' ख. ४. 'शत्रु' ख.

एष विज्ञापयत्यग्रे हयग्रीवो हयाधिपः ।
उच्चैःश्रवाः श्रीसहजः कस्यां धुरि निधीयताम् ॥ ३० ॥
आज्ञामर्थयते देव गजाध्यक्षो गजासुरः ।
क्वास्तामैरावणो गन्धं सहते नान्यदन्तिनाम् ॥ ३१ ॥
भार्गवस्य गिरा लब्धतत्तुल्याभ्यर्चनासनः ।
मान्यतामवधानेन प्रस्तुताशीर्बृहस्पतिः ॥ ३२ ॥
विज्ञप्त्यवसराकाङ्क्षी राहुर्बहुमतस्तव ।
कमलाकेलिसदनं वदनाब्जं निरीक्षते ॥ ३३ ॥
प्रभोरभिमुखः कृत्वा क्षणं विज्ञापनामिति ।
परिवृत्ताननोऽग्रस्थान्प्रतीहारोऽब्रवीत्पुनः ॥ ३४ ॥
रम्भे स्तम्भय वि²भ्रमभ्रमकरीं निर्ह्रादिनीं मेखलां
गीतं संवृणु चित्रसेन चतुरं स्वैरं पुनर्गास्यसि ।
आशीर्न प्रतिषिध्यते कुरुत तां संक्षिप्य सप्तर्षयो
राहुर्दैत्यमहत्तमः प्रकुरुते विज्ञप्तिमग्रे प्रभोः ॥ ३५ ॥
द्रष्टा स्वर्गपुरे धृतः क्षितितले दत्तोऽधिकारी क्षमः
पाताले विहितश्च तत्समुचितास्तत्रैव विज्ञप्तयः ।
देवः संप्रति निर्वृतिप्रणयिनीं नि³श्चिन्ततां सेवते
पर्याप्तां सुखसुप्तसप्तभवनव्यापारपारंगमः ॥ ३६ ॥
इत्युक्ते वज्रदत्तेन तद्भ्रूनिर्दिष्टवेत्रिभिः ।
कृते सभाग्रे निःशब्दे भ्रूलेखाङ्गुलिसंज्ञया ॥ ३७ ॥
बलिः स्तोकनमन्मौलिरभिनन्द्य बृहस्पतिम् ।
तन्मानालोकनोत्साहादुच्चैरुच्चारिताशिषम् ॥ ३८ ॥
कृत्वा दृक्संविभागेन प्रणतानां कृतार्थताम् ।
विभज्याभिमताज्ञाभिः प्रणयं शासनार्थिनाम् ॥ ३९ ॥
स ⁴प्रसादादरस्निग्धसितदिग्धाधरद्युतिः ।
चक्रे श्रवणसंनद्धं राहोरभिमुखं मुखम् ॥ ४० ॥

१. 'द्वारि' क-ग-घ. २. 'विभ्रमभ्रमरकं निर्ह्रादिनी मेखला' ख. ३. 'निश्चिन्त्यतां सेव्यते' ख. ४. 'प्रसादादरोदारस्मित' ख.

क्षणं कुण्डलयोस्तस्य चण्डरश्मिशशित्विषोः ।
राहुसंदर्शनत्रासादिवाभूत्कम्पविप्लवः ॥ ४१ ॥
उच्यतामिति तेनोक्तः प्राह राहुरदेहताम् ।
दंष्ट्रांशुपटलस्पर्शपटेनाच्छादयन्निव ॥ ४२ ॥
जीर्णत्वादतिवृद्धानां क्लेशाय चिरजीवितम् ।
सर्वभावावियोगेन सदा येषामनिर्वृतिः ॥ ४३ ॥
रम्यं किं त्वेकमेवास्ति विस्तीर्णस्यायुषः फलम् ।
दृश्यते यत्कचित्किंचित्सोत्कर्षचरिताद्भुतम् ॥ ४४ ॥
सर्गारम्भदिने जातैर्नास्माभिर्दृष्टमीदृशम् ।
तदैश्वर्यं त्वदैश्वर्यप्रभावस्योपमाक्षमम् ॥ ४५ ॥
इयं श्रीरपरिश्रान्ता प्रभावोऽयं भुजोद्भवः ।
इयं शक्तिर्यशःसिक्ता कस्यान्यस्य यथा तव ॥ ४६ ॥
सर्गारम्भान्निसर्गेण नैव दृष्टो न च श्रुतः ।
अदर्पसंपत्प्रणयी निर्लोभविभवो जनः ॥ ४७ ॥
नतिर्मूर्ध्नि श्रुतं श्रोत्रे हृदये सत्त्वमुज्ज्वलम् ।
मौलिकुण्डलहारास्ते पुनरुक्तं विभूषणम् ॥ ४८ ॥
यशः सप्तसु लोकेषु श्रीराश्रितगृहेषु च ।
प्रोषितारातिचित्तेषु प्रतापाग्निस्त्वयार्पितः ॥ ४९ ॥
श्रुतमाश्रितवात्सल्यं कस्य वा सदृशं तव ।
प्रभोः प्रापयतो भृत्यान्भुवैव भुवनेशताम् ॥ ५० ॥
त्वत्पादाब्जप्रणामे नखकिरणमिलन्मौलिपट्टेन बद्धे
जम्भेनोत्तम्भिता भूः सुरभवनवती शातकौम्भाद्रिभर्तुः ।
पातालं तालकेतोः सकलमुपनतं तारकेणाहृता भूः
कौबेरः कोष एव प्रविशति नमुचेर्वेश्म युष्मद्विलब्धः ॥ ५१ ॥
प्रसादभूमयः सर्वे दैत्यास्ते भुजशालिनः ।
महोत्साहास्त्वयं राहुरबाहुः क्वोपयुज्यते ॥ ५२ ॥

१. 'प्रभवस्य' ख. २. 'प्रथयतः' ख.

अहं हि हितमात्रैकचिन्तालब्धप्रजागरः।
त्वत्पितामहमुख्यानां भोगभागी निरर्गलः॥ ९३॥
अत्यन्तस्थविरः कायापायसंकुचितोद्यमः।
चित्तग्रहं न जानेऽहं तारुण्यतरलस्य ते॥ ९४॥
तुहिनातपतुल्योऽयं वीणापटहसंनिभः।
न सङ्गः श्लिष्टतामेति वृद्धस्य तरुणस्य च॥ ९५॥
केशोत्तालनमङ्गभङ्गवलनं भ्रूविभ्रमोल्लासनं
यत्तत्कत्थनमप्रसङ्गहसनं दन्तप्रभादर्शनम्।
उत्सिक्तैः प्रकटीकृतं विटनटैः कौटिल्यनाट्यायितं
यूनां वृद्धमतिद्विषामभिमतं प्रायः प्रभूणामिदम्॥ ९६॥
भवानभिमुखायातैर्भृत्यैरभिमुखीकृतः।
उत्सङ्गवर्धितमपि त्वां न जानामि सेवितुम्॥ ९७॥
कोषप्रवेशकुशलाः सकलां कमलश्रियम्।
मधुपा मधुरालापनिपुणा एव भुञ्जते॥ ९८॥
अङ्के वृद्धिमुपागतं शिशुतया सर्वाङ्गमालिङ्गितं
मत्स्यः श्रीपरिरम्भनिर्भरतरं व्याकोशकोषोन्मुखैः।
आशाप्तैः परिपीयमानमनिशं निःस्पन्दमिन्दिन्दिरै-
र्दूरादेष निमेषशून्यनयनः पद्मं समुद्वीक्षते॥ ९९॥
दैवेन पक्षपातोऽयं कृतः कायव्ययाय मे।
त्वत्कृतः पक्षपातस्तु न मयाप्तः शरीरदः॥ ६०॥
ऐन्द्रं वारुणमाग्नेयं याम्यं सौम्यं च पावनम्।
प्राजापत्यं च कुर्वाणः कर्म सर्वं त्वमास्थितः॥ ६१॥
आस्तां शरीरविरहक्लेशप्रशमनं मम।
त्वद्विभूतिप्रभावेऽस्मिन्प्रकृतं हारितं मया॥ ६२॥
पीयूषपानपैशुन्यमन्युशल्यानुबन्धिनः।
विधिना मम निर्दिष्टौ चन्द्रार्कौ जातु भोजनम्॥ ६३॥

---

१. 'देहमात्रैक' ख. २. 'आयातैः' क-ग-घ. ३. 'सपावनम्' ख.

भवद्भ्रूभङ्गसिंहेन त्रासितो हरिणाश्रयः[1] ।
न वेद्मि विद्यते क्वेन्दुर्विद्रुताश्वः क्व भास्करः ॥ ६४ ॥
चिरसेवापरिश्रान्तः क्षीणवृत्तिर्निरुद्यमः ।
विशेषलाभत्यक्ताशः[2] स्वेनैवार्थेन तुष्यति ॥ ६५ ॥
तस्मान्ममानुरोधेन क्रियतामर्कचन्द्रयोः ।
त्वदादेशविमुक्तैव निर्विघ्ना[3] गगने गतिः ॥ ६६ ॥
इत्युक्ते राहुणा नासान्यस्ताङ्गुलितलः क्षणम्[4] ।
आलुलोके बलिः क्षोणीं वैलक्ष्यक्षामलोचनः ॥ ६७ ॥
सोऽवदन्मुखमुद्यम्य शनैर्मुकुलितस्मितम् ।
दिशन्दिक्षु प्रसादार्द्रां दृष्टिं चन्द्रमयीमिव ॥ ६८ ॥
मदाज्ञाप्रतिषिद्धोऽपि स्वाधिकारोऽर्कचन्द्रयोः ।
अधुना निर्विबन्धेन वज्रदन्त विमुच्यताम् ॥ ६९ ॥
इति शासनमम्लानप्रसादप्रभवं विभोः ।
प्रतीहारः समादाय वेत्रिमण्डलमादिशत् ॥ ७० ॥
अत्रान्तरे समासन्नस्नानावसरसूचकः ।
उदभूद्भुवनव्याप्ति[5]मुखरः शङ्खनिःस्वनः ॥ ७१ ॥
राहोराश्रितवत्सलः फलवतीं कृत्वार्थिनां मानदः
सर्वाशापरिपूरकः प्रणयिनामुन्निद्रकल्पद्रुमः ।
वेत्रिव्रातनिवेद्यमानविनमत्सामन्तचूडामणि-
व्याकीर्णांशुविचित्रितादुदचलत्सिंहासनाग्राद्बलिः ॥ ७२ ॥
अथ कीर्तिसुधाधौतसुकृतः स्नपनं[6] विधिम् ।
विधाय प्रययौ श्रीमान्दानस्थानभुवं बलिः ॥ ७३ ॥
तत्र त्रिवेदीविद्वद्भ्यः काञ्चनप्रचयान्बहून् ।
मेरुभ्रमोपविष्टाभ्रानदभ्रान्प्रत्यपादयत् ॥ ७४ ॥

---

१. 'हरिणो यथा' क-ग. २. 'त्यक्तविशेषलाभाशः' क-ख. ३. 'निर्मुखा' ग-घ. ४. 'क्षणात्' क-ख. ५. 'व्यापी' ख. ६. 'स्नानसंविधिम्' ख.

मुहुर्विप्राप्र्यमाणानां हयानां हेममालिनाम् ।
स्खलत्खलीनफेनौघैर्यशःसिक्तेव भूरभूत् ॥ ७५ ॥

दन्तिदानक्षणे तत्र घटासंघट्टघट्टिताः ।
संश्लिष्टघण्टाटंकारैर्ययुर्मुखरतां दिशः ॥ ७६ ॥

रत्नभारानताश्वेरुर्यस्यां यस्यां दिशि द्विजाः ।
सन्तः संतोषिताश्चक्रुस्तस्यै तस्यै नमो नमः ॥ ७७ ॥

तस्याग्रे रोहणाद्रिः शिरसि धृतमहारत्नसंपूर्णपात्रः
कैलासः शक्रशैलः सह बहलतरैः कल्पवृक्षैः सदेहैः ।
भूमिश्चिन्तामणिः श्रीर्विविधनिधिगणः कामधेनुः सुधाब्धि-
र्भ्रूक्षेपाज्ञाविलासे प्रचरणचतुरा दानकाले बभूवुः ॥ ७८ ॥

संपूर्णेष्वर्थिसार्थेषु याचकाभावदुःखिनः ।
विश्रान्तपाणेश्चिन्तान्तर्मुहूर्तमभवद्बलेः ॥ ७९ ॥

दानोद्यमेऽर्थिविरहाद्विपुलां विभूतिं
स क्षिप्रमूषरमहीमिव मन्यमानः ।
दृष्टिं मुहुर्दिशि दिशि प्रदिदेश दीर्घा-
मस्तोकलोककरुणामृतवृष्टिमिष्टाम् ॥ ८० ॥

सर्वार्थानर्थिसार्थेभ्यः परिकल्प्याविकल्पधीः ।
निजजीवितदानेन बलिश्चक्रे मनोरथम् ॥ ८१ ॥

अथ त्यक्तजलासङ्गः प्रसन्नगगनद्युतिः ।
प्रतिबुद्धः शरत्कालः श्रीकान्तः समुपाययौ ॥ ८२ ॥

मयूरा मौनिनोऽरण्ये ययुर्दैन्यनिलीनताम् ।
शरत्कालेन बलिना सुरा इव हृतश्रियः ॥ ८३ ॥

ववुर्देवकदम्बेषु यातेषु विशरारुताम् ।
द्युलोकशोकनिःश्वासा इव सप्तच्छदानिलाः ॥ ८४ ॥

---

१. 'विलासप्रचरण' ख. २. 'अफलां' ख. ३. 'प्रतिबुद्धशरत्कालः' ख.

तीव्रशूरप्रतापेन नष्टमाना समाययौ ।
विलुप्तावरणोत्साहा[1] हीनतां सुरवाहिनी ॥ ८५ ॥
सदानवप्रभोल्लासं बभौ भ्राजिष्णुतारकम् ।
शरन्निशासु विपुलं दैत्यैश्वर्यमिवाम्बरम् ॥ ८६ ॥
लोकपालवियोगिन्यः ककुभः काशपाण्डुराः ।
फुल्लैः कमलकह्लारैः कृतशय्या इवाबभुः ॥ ८७ ॥
शुशुभे शैलशीर्षेषु नक्तं दीप्तौषधिव्रजः ।
नश्यतामिव मेघानां विद्युल्लेखाचयश्च्युतः ॥ ८८ ॥
भग्ने प्रभौ सहस्राक्षे पयोदास्त्यक्तकार्मुकाः[2] ।
ययुस्तीव्रव्रतेनेव तनुतां भस्मपाण्डुराः ॥ ८९ ॥
बलिराज्योपमे तीव्रप्रतापे शरदुद्भवे ।
नाक्रान्तिः शक्रचापस्य भ्रष्टस्यादृश्यत क्वचित् ॥ ९० ॥
ययुः शुकमृगापाते कलमक्षेत्रपङ्क्तयः ।
विधवा इव तारुण्ये कृच्छ्रसंरक्षणीयताम् ॥ ९१ ॥
काशेन्दुहंसकुमुदैर्महीव्योमसरिद्दिशः ।
दानोदितैरिव[3] बलेर्यशोभिः शुभ्रतां ययुः ॥ ९२ ॥
अथास्मिन्समये जग्मुः सुराः शरणमच्युतम् ।
निवारितार्चाबलिना बलिना बलिना जिताः ॥ ९३ ॥
घनावमानसंतप्ता मानलोपाप्तलाघवाः ।
प्रकाशाशाप्रणयिनः शारदा इव वासराः ॥ ९४ ॥
ते क्षीरोदधिमासाद्य ददृशुः शेषशायिनम् ।
सप्रसादं सकमलं शरदारम्भसंनिभम् ॥ ९५ ॥
समुच्छ्वसत्फणाग्रस्य फुल्लफेनाम्बुधेरिव ।
शेषस्योपरि पर्यङ्कबन्धेन सुखमास्थितम् ॥ ९६ ॥
प्रभाभिरामं श्रीकान्तं पीताम्बरमनोहरम् ।
प्रभातमिव लोकानां कल्याणोदयकारणम् ॥ ९७ ॥

१. 'विलुप्तरवणो' क, 'विलुप्तरचनो' घ. २. 'विग्रहाः' ग. ३. 'दानोद्यतैः' ख-ग-घ.

तं प्रणम्य सहस्राक्षप्रमुखास्त्रिदिवौकसः ।
धृतिसंजीवनं प्रापुस्तत्प्रसादावलोकनम् ॥ ९८ ॥
प्रवासव्यसनोद्विग्नान्भगवान्भूतभावनः ।
तान्विभाव्याभवत्क्षिप्रं वैलक्ष्यविनताननः ॥ ९९ ॥
शनैश्चिन्ताविषावेशप्रशमासङ्गिनीं गिरम् ।
उज्जगारामृतोद्गारगुर्वीं गरुडलाञ्छनः ॥ १०० ॥
चिरप्रवासनिःश्रीक[1]शोकशल्यशलाकया ।
चिन्तया व्यथिता यूयं सततं प्रथमानया ॥ १०१ ॥
दैत्यदौरात्म्यसंजाता सह्या सर्वात्मना विपत् ।
ते कथं भाजनं भूतेर्ये सहन्ते न दुर्दशाम् ॥ १०२ ॥
सुखलवदशाहर्षक्लैब्ये खलः खलु खेलते
स्खलति भजते लेशक्लेशे विषादविषूचिकाम् ।
भवति न सतां दर्पोद्दामा न दैन्यमयी मैति-[2]
र्दुरभिभवता गम्भीराणां [3]सुखेष्वसुखेषु च ॥ १०३ ॥
त्यक्त्वा श्रीर्दुर्जनान्दैत्यान्साधून्युष्मानुपैष्यति ।
स्थिरा सतां न विपदः खलानामिव संपदः ॥ १०४ ॥
वित्ते त्यागः क्षमा शक्तौ दुःखे दैन्यविहीनता ।
निर्दम्भता सदाचारे स्वभावोऽयं महात्मनाम् ॥ १०५ ॥
स्वाम्ये पेशलता गुणे विनतता हर्षे निरुत्सेकता
मन्त्रे संवृतता श्रुते सुमतिता वित्तोदये त्यागिता ।
साधौ सादरता खले विमुखता पापे परं भीरुता
दुःखे क्लेशसहिष्णुता च महतां कल्याणमाकाङ्क्षति ॥ १०६ ॥
उक्ते हिते भगवता पद्मनाभेन भूतये ।
सुरास्तमूचिरे बाला इव वात्सल्यलालिताः ॥ १०७ ॥
देव त्वय्यपि संनद्धे हितचिन्तासु नः परम् ।
इयती कर्मवैचित्र्याद्दुर्वारा दुःखसंततिः ॥ १०८ ॥

१. 'निःशूक' ख. २. 'गतिः' क. ३. 'सुखेषु दुःखेषु च' ख.

जीवामः क्लिष्टसंक्लिष्टा निश्चेष्टा नष्टवृत्तयः ।
वनान्तविवरालीनाः शिशिरे मधुपा इव ॥ १०९ ॥
बलिना वयमाक्रान्ताः प्राक्तनेनेव कर्मणा ।
त्वत्प्रभावोद्भवां भोक्तुं विभूतिं न लभामहे ॥ ११० ॥
बलिप्रभावादस्तोकैस्त्रिलोकी लोककण्टकैः ।
इयं त्वद्भुजगुप्तापि लुण्ठ्यते दैत्यदस्युभिः ॥ १११ ॥
सा नन्दनोद्यानवती हृता तेनामरावती ।
वने विनोदयत्यस्मान्मनोरथपथागता ॥ ११२ ॥
वने स्वर्गपुरीमेव[1] चिन्तयन्त्यः सुराङ्गनाः ।
काङ्क्षन्त्युत्कण्ठया निद्रां स्वप्नसंदर्शनाशया ॥ ११३ ॥
अग्रे समग्रसैन्यानां बलिसंश्रयनिर्भयः ।
अहो बाहुविहीनोऽपि राहुराहवमीहते ॥ ११४ ॥
दैवेनेवार्पिताक्रान्तिर्बलिनाश्चर्यकारिणा ।
सहस्राक्षस्य निर्बन्धादन्धकः श्रीविबन्धकः[2] ॥ ११५ ॥
जृम्भते[3] तारकः कामं त्रिदशश्रीप्रतारकः ।
दुःशीलः स बलेः शक्त्या लीलातरलतारकः ॥ ११६ ॥
गजासुरः कथायाते स्पर्धाबन्धे मदान्धधीः ।
बलेरग्रे गणपतेरेकदन्तस्य लज्जते ॥ ११७ ॥
शोचन्सिंहनखोत्खातं हिरण्यकशिपुं रुरुः ।
असंनिधानानुशयी हरिणा योद्धुमिच्छति ॥ ११८ ॥
सहस्रदोष्णा बाणेन बालेन बलिसूनुना ।
गुहवाहमयूरोऽपि नीतः क्रीडाशिखण्डिताम् ॥ ११९ ॥
वह्निवाहशुकस्तेन न्यस्तः काञ्चनपञ्जरे[4] ।
गृहोपवनवापीषु राजहंसाश्च वारुणाः ॥ १२० ॥

---

१. 'स्थितां पुरीं' ख. २. 'निबन्धकः' घ. ३. ख-पुस्तके पूर्वोत्तरार्धयोर्व्यत्ययः. ४. 'कनक' ख.

सोऽपि प्रतापशिखिना युगपत्संयुगोन्मुखः ।
अचिरात्त्रिपुरप्लोषं रौद्रो बाणः करिष्यति ॥ १२१ ॥
शम्बरोऽम्बरचित्राभं दर्शयत्यद्भुतं रणे ।
यदस्य शत्रुहृदये शक्तिर्व्रजति शूलताम् ॥ १२२ ॥
यान्ति निष्फलतामेव तेषू[1]पायाः प्रकल्पिताः ।
उपकाराः कृतघ्नेषु सज्जनेष्विव मन्यवः ॥ १२३ ॥
[2]समतां सामविमुखः सामस्वनविधायिनः ।
स तवाप्यश्वशीर्षस्य हयग्रीवः समीहते ॥ १२४ ॥
सुरसर्वस्वहारिभ्यस्तेभ्यः किं वा प्रदीयते ।
मेरुरत्नाकरवती कोषो येषां जगत्त्रयी ॥ १२५ ॥
बलिशासनवश्यानां भेदो नास्ति सुरद्विषाम् ।
आलिङ्गति हयग्रीवं निर्वैरो महिषासुरः ॥ १२६ ॥
भवद्भ्रूभङ्ग एवैकस्तेषां दण्डः क्षयक्षमः ।
सोऽप्यसद्भाग्यलेशेन मन्ये विस्मारितस्तव ॥ १२७ ॥
बलिः करोति भगवँल्लोकपालक्रियाः स्वयम् ।
लोके द्रष्टासि निःशेषे शेषे शेषे तु केवलम् ॥ १२८ ॥
इत्युक्ते त्रिदशैरूचे विचार्य चिरमच्युतः ।
सुराणां विभवभ्रंशं बलेश्च गुणगौरवम् ॥ १२९ ॥
[3]बलिः पुण्यप्रवृत्तत्वान्नोच्छेद्यः सत्त्वसागरः ।
चिरं क्लेशार्दिता यूयमिति दो[4]लायते मनः ॥ १३० ॥
विचार्यमाणस्तु बलेर्नात्मदोषः प्रदृश्यते ।
दैत्यदुर्जनसङ्गेन स गतश्चिन्तनीयताम् ॥ १३१ ॥
शमयति यशः क्लेशं सूते दिशत्यशिवां दशां
जनयति जनोद्वेगायासं नयत्युपहास्यताम् ।
भ्रमयति मतिं मानं हन्ति क्षिणोति च जीवितं
गिलति सकलं कल्याणानां कुलं खलसंगमः ॥ १३२ ॥

१. 'तेन मायाः' ख. २. 'समत्वं' ख. ३. 'बलेः' ख-ग-घ. ४. 'लोलायते' ख.

सर्वात्मना गुणनिधिर्न वध्यः सुकृती बलिः ।
किं त्वस्य विभवभ्रंशं करोमि भवतां हितम् ॥ १३३ ॥
हितक्रियासु युष्माकं न कार्यं गणयाम्यहम् ।
गम्यतां त्यज्यतां चिन्ता यतिष्ये कुशलाय वः ॥ १३४ ॥
इत्युक्ते विश्वगुरुणा तं प्रणम्य ययुः सुराः ।
अचिन्तयच्च तत्कार्यं भगवान्गरुडध्वजः ॥ १३५ ॥
अत्रान्तरे भृगुसुतः षाड्गुण्यज्ञानलोचनः ।
शुक्रः प्रोवाच वात्सल्यान्निर्जनावसरे बलिम् ॥ १३६ ॥
औचित्याभरणं चित्तं सत्याभरणमाननम् ।
गुणाभरणमैश्वर्यं भुवनाभरणस्य ते ॥ १३७ ॥
लोके त्वत्सदृशी लक्ष्मीर्न श्रुता न विलोकिता ।
शक्यानुकर्तुं लेशेन या न पूर्वैर्न चापरैः ॥ १३८ ॥
गुणक्षये पलायन्ते धीवराणामिव क्षणात् ।
एताश्चपलचारिण्यश्चमर्य इव संपदः ॥ १३९ ॥
क्षीयते श्रीः प्रमादेन शरत्कालेन निम्नगा ।
ग्रीष्मागमेन रजनी कृष्णपक्षेण चन्द्रिका ॥ १४० ॥
[1]नीतेरश्रवणं हिते विहसनं धूर्तव्रजावर्जनं
दोषे व्याकरणं गुणेऽप्यगणनं छिद्रच्छलालोकनम् ।
लोकानां विनिपातलक्षणमिदं श्रीभोगनिर्वासनं
साधूनां दलनं खलेषु ललनं मित्रादिसंदूषणम् ॥ १४१ ॥
दोषा अपि न बाधन्ते विचारविमलीकृताः[2] ।
गुणा अप्यगुणायन्ते गाढग्रहघनीकृताः ॥ १४२ ॥
न शरीरविकाराय स्वल्पमात्राहृतं विषम् ।
देहं चन्दनलेपोऽपि निबिडः पीडयत्यलम् ॥ १४३ ॥

---

१. 'नीतेरश्रवणं हते विहसनं सत्यच्युताकर्णनं विद्वद्वर्जनमार्जवोपहननं धूर्तव्रजावर्जनम् । दोषे व्याकरणं गुणेऽप्यगणनं छिद्रच्छलालोकनं लोलानां विनिपातलक्षणमिदं श्रीभोगनिर्वासनम् ॥' ख. २. 'विरलीकृताः' ख.

गुणरत्नावलीमध्ये सारभूतं गुणद्वयम् ।
तवैतद्दोषतां यातमतिनिर्बन्धसेवया ॥ १४४ ॥

श्लाघ्यमाश्रितवात्सल्यं दानं च श्रीविभूषणम् ।
विभवायासतां नीतं भवतात्यन्तवर्धितम् ॥ १४५ ॥

कुर्यादाश्रितवात्सल्यात्पक्षपातं न दुर्जने ।
कृष्णपक्षाश्रयेणैव पक्षे पक्षे क्षयी विधुः ॥ १४६ ॥

चित्रं चारित्रचित्रं ते दिग्भित्तिलिखितं महत् ।
दैत्यदुर्जनवात्सल्यधूमेन मलिनीकृतम् ॥ १४७ ॥

भूतेर्दुर्व्यसनं धृतेरसहनं मानोन्नतेर्याचनं
प्रीतेर्विस्मरणं तनोर्निकषणं नीतेरसन्मन्त्रणम् ।
कीर्तेर्लोभधनं स्थितेः प्रवसनं वृत्तेरसंचिन्तनं
शक्तेर्दुर्जनपक्षपातकरणं निःशेषनिर्मूलनम् ॥ १४८ ॥

अतिप्रदाननिर्बन्धः सर्वस्वक्षपणक्षमः ।
छिनत्त्यन्यार्थिवैफल्याद्धर्मवृक्षं क्रियाफलम् ॥ १४९ ॥

सर्वोपजीव्यं सर्वस्वं सकृद्येन व्ययीकृतम् ।
पुनः सर्वार्थिदानस्य तेन मूलक्षयः कृतः ॥ १५० ॥

वित्तायत्तः सदा धर्मः कामो वित्तनिबन्धनः ।
वित्तायत्तानि चित्तानि वित्तं जीवितवर्धनम् ॥ १५१ ॥

धनं रूपमवैकृव्यं धनं कुलमसंकुलम् ।
धनं यौवनमम्लानं धनमायुर्निरामयम् ॥ १५२ ॥

रूपं वेषैर्बलं भृत्यैरुत्तमैर्मानमर्थिभिः ।
महाकुलविवाहैश्च कुलं क्रीणाति वित्तवान् ॥ १५३ ॥

भिषग्भैषज्याभ्यां तरति धनवान्रोगविपदं
धनेनान्धश्चक्षुर्युत इव चरत्यर्पितकरः ।

---

१. 'प्रधान' ख. २. 'क्रियालतम्' ख. ३. 'वर्तनम्' ख, 'बन्धनम्' ग. ४. 'अवैरूप्यं' ख.

धनैः सत्काराचीं जगति गतजीवोऽपि लभते
धनेन प्राप्नोति प्रगुणगुरुमाराध्य सुगतिम् ॥ १९४ ॥
श्राद्धोत्सवलसद्बन्धुर्जीवतीव शवः श्रिया ।
भोज्योपचारविरहाद्बन्धूनां निर्धनो मृतः ॥ १९५ ॥
क्लेशलभ्यं धनं येन क्षपितं नातिमात्रया ।
कुलमानगुणाचारनिधनं तेन रक्षितम् ॥ १९६ ॥
गुणा धनेन लभ्यन्ते न गुणैर्लभ्यते धनम् ।
धनी गुणवतां सेव्यो गुणी न धनिनां क्वचित् ॥ १९७ ॥
सेव्यन्तेऽर्थार्थिभिर्भूपा जयजीवेति वादिभिः ।
स्याच्चेन्न धनसंबन्धः कः सेव्यः कश्च सेवकः ॥ १९८ ॥
सदृशे पुरुषत्वेऽपि तुल्यपादकरोदरे ।
एकः प्रभुः परो दास इति वित्तविजृम्भितम् ॥ १९९ ॥
सर्वे धनमदान्धस्य प्रातःप्रातर्धनाशया ।
सेवां विधातुं धावन्ति विविधाराधनोद्यमैः ॥ १६० ॥
सिद्धो वेतालवद्यस्य भोग्यस्तस्यैव भूपतिः[1] ।
शेषाः शीतातपश्रान्ता दिनान्ते यान्ति निष्फलाः ॥ १६१ ॥
दिशति कथमप्यन्तस्तारां दृशं मदमन्थरां
वदति विरलं देवोऽस्मीति प्रमूढमदो[2] नृपः ।
प्रणमति च तं भीत्या भृत्यस्तदुत्तरकातर-
स्तदिदमखिलं दानादानं[3] धनोपनिबन्धनम् ॥ १६२ ॥
क्षीणे धने गुणे ग्लाने म्लाने माने गते जने ।
कलत्रमपि[4] वैमुख्यमचिराद्याति निश्चितम् ॥ १६३ ॥
धनवैक्लव्यवैराग्यादपक्काः प्रव्रजन्ति ये ।
धनोपायव्रतं तेषां धने ध्यानं धने जपः ॥ १६४ ॥

---

१. 'भूपतेः' क-ग-घ. २. 'प्रमूढपदं' ग. ३. 'मानामानं' ख. ४. 'कलत्रमत्रपैर्यावत्परोपकरणीकृतम्' क.

पुंसां निवृत्तवित्तानां प्रवृत्ते वित्तयाचने।
उत्तानपाणि[1]दीनानां मन्ये मरणमुत्तमम् ॥ १६५ ॥
[2]जीवत्यर्थक्षये नीचो याच्ञापचयवञ्चनैः।
कुलाभिमानमूकानां साधूनां नास्ति जीवितम् ॥ १६६ ॥
अप्रस्तावस्तुतिभिरनिशं कर्णशूलं करोति
स्वं दारिद्र्यं वदति वसनं दर्शयत्येव जीर्णम्।
छायाभूतश्चलति न पुनः पार्श्वयोर्नापि पश्चा-
न्निःस्वः खेदं दिशति धनिनां व्याधिवद्दुश्चिकित्स्यः ॥ १६७ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रक्ष्यं मानार्थिभिर्धनम्।
महाव्ययपरिष्कारैर्विशेषेण नरेश्वरैः ॥ १६८ ॥
अश्वमेधस्त्वयारब्धः क्रतुः सर्वस्वदक्षिणः।
एवमेव त्वमुद्दामवर्षी यज्ञे विशेषतः ॥ १६९ ॥
दृश्यन्ते दुर्निमित्तानि प्रवृत्तानि समन्ततः।
दैत्यानां यैः कुवृत्तानां निवृत्तिः सूच्यते श्रियः ॥ १७० ॥
[3]इत्युक्तं कविना श्रुत्वा बभाषे तं शनैर्बलिः।
सत्त्वोदधिः सृजन्दन्तकान्त्या चन्द्रकलामिव ॥ १७१ ॥
युक्तं कल्याणसंयुक्तमुक्तमुन्मुक्तसंशयम्।
भगवन्भवता सर्वमखर्वप्रतिभोद्भवम् ॥ १७२ ॥
न जातु मे भुजच्छायाविश्रान्तिसुखशायिषु।
अपत्येष्विव दैत्येषु पक्षपातो निवर्तते ॥ १७३ ॥
चिर[4]श्रितपरित्यागे मतिर्यस्य प्रवर्तते।
भूमिर्भारं वहन्ती तं मन्ये मज्जति लज्जिता ॥ १७४ ॥
स्वजनद्रोहरौद्रस्य चिताग्नेरिव भीषणा।
[5]भूतिः सर्वजनोद्वेगकारिणी क्वोपयुज्यते ॥ १७५ ॥

---

१. 'दैन्यानां' ख. २. 'जीवन्त्यर्थक्षये नीचा याच्ञोपप्लव' ख. ३. 'इत्युक्ते' क-ग. ४. 'चिराश्रय' क-ग-घ. ५. 'भीतिः' क-ग.

आशासाश्रितपक्षपातविकला या शक्तिरुज्जृम्भते
दीर्घा वेतसवल्लरीव विफला कस्योपकाराय सा ।
वन्ध्यश्चन्दनपादपः पृथुभुजच्छायाश्रया यस्य ते
संतापं प्रविहाय शीतलतया सर्पाः सुखं शेरते ॥ १७६ ॥

प्रदानफलशून्याभिः किमेताभिर्विभूतिभिः ।
दृश्यते यासु भग्नाशाविमुखं मुखमर्थिनाम् ॥ १७७ ॥

आयाति धातुरादेशात्तदादिष्टं पलायते ।
न त्यागेन न भोगेन क्षीयते रक्ष्यते धनम् ॥ १७८ ॥

निर्बन्धाद[1]पि लुब्धेन निरुद्धं बद्धमुष्टिना ।
निर्यात्यलक्षितं क्षिप्रं मत्स्यपुच्छोपमं धनम् ॥ १७९ ॥

कुर्वन्ति सुधियो यत्नादेतद[2]र्थं धनार्जनम् ।
आर्तोपकारसंतोषः कदाचिल्लभ्यते धनात् ॥ १८० ॥

क्षणेन वृद्धिं व्रजतां क्षणात्क्षयमुपेयुषाम् ।
घनानां च धनानां च केन विज्ञायते गतिः ॥ १८१ ॥

गुप्तं विनष्टं प्रकटं विनष्टं कीर्णं विनष्टं मिलितं विनष्टम् ।
स्वयं विनष्टं परतो विनष्टं दीनार्त[3]दत्तं द्रविणं न नष्टम् ॥ १८२ ॥

मृत्पाषाणगुणैः सुवर्णमणिभिः [4]शुक्त्यस्थिभिर्मौक्तिकै-
र्लोके मूढतमे धनं धनमिति व्यक्त्या प्रसिद्धिं गतैः ।
यः कोषः क्रियते न तस्य रुचिरं पश्यामि किंचित्फलं
निःशेषाश्रितभृत्यबान्धवसुहृद्दीनार्थिदानं विना ॥ १८३ ॥

त्यक्त्वा मर्त्यभुवं स्थितस्य विजने मेरोः सुवर्णश्रियं
विश्रान्तां स्वशरीर एव वहतः किं निष्फलेनायुषा ।
एकस्योन्नतिरेव सत्त्ववसतेर्विन्ध्यस्य वन्ध्या न सा
दत्त्वा यः किल तामनन्यमहिमा शेते सुखं भूसमः ॥ १८४ ॥

इत्युक्तं बलिना श्रुत्वा चिन्तयन्भवितव्यताम् ।
किंचिदालक्ष्य वैलक्ष्यः शुक्रश्चक्रे नतं शिरः ॥ १८५ ॥

---

१. 'अति' ख. २. 'अर्थे' ग. ३. 'मुक्तं' ख. ४. 'शुक्त्यस्थिकैः' घ.

अथाश्वमेधसंभारः प्रावर्तत महान्बलेः ।
पुनः प्रदानदक्षस्य दक्षस्येवापरिक्षयः ॥ १८६ ॥
ततः प्रजापतिगणे प्राप्ते सप्तर्षिभिः सह ।
अभूत्सुरर्षिभिर्जुष्टं ब्रह्मलोकनिभं सदः ॥ १८७ ॥
तस्मिन्क्रतौ महादानपरिपूर्णेऽर्थिमण्डले ।
बभूव याचकाभावाद्बलेश्चिन्तैव केवलम् ॥ १८८ ॥

अत्रान्तरे दैत्यजयासहिष्णुर्विष्णुस्त्रिलोकीकुशलप्रवृत्तः ।
देवस्तनुं स्वां बलिवञ्चनाय विश्वाकृतिर्वामनतां निनाय ॥ १८९ ॥
धृतैव चित्ते लघुतां करोति या धैर्यमानाहरणैकभूमिः ।
सा दुर्दशेवातिशयेन याच्ञा न कस्य मानक्षतिमातनोति ॥ १९० ॥
श्यामः शिशुः कुञ्चितकृष्णकेशस्त्रिदण्डिकालंकृतपाणिपद्मः ।
सकङ्कणः कुण्डलवान्किरीटी स ब्रह्मराज्य(?)प्रतिमश्चकाशे ॥ १९१ ॥
स मञ्जुसामस्वरसारणोद्यद्दन्तांशुसूत्रत्रयसंनिवेशम् ।
यज्ञोपवीतं धवलं दधानः शनैर्बलेर्यज्ञमहीमवाप ॥ १९२ ॥
स वेत्रिभिस्तत्र सुदुर्लभार्थिसंदर्शनात्यादरविस्मयेन ।
असंनिरुद्धः प्रसभं प्रविश्य वृतं मुनीन्द्रैर्बलिमालुलोके ॥ १९३ ॥
बलिश्च तं पद्मदलायताक्षं विलोक्य लक्ष्मीनिलयं प्रहृष्टः ।
अदापयत्तस्य सुवर्णपीठं समुन्नतं मानमिवादरेण ॥ १९४ ॥
सामस्वरेणाशिषमभ्युदीर्य क्षणं स विश्रम्य जगाद धीरः ।
संदर्शयन्दन्तरुचान्तरस्थजगत्त्रयश्चान्द्रमिव प्रकाशम् ॥ १९५ ॥
इन्द्रस्य चन्द्रस्य चतुर्मुखस्य रुद्रस्य दक्षस्य मनोश्च यज्ञाः ।
पुरा बभूवुर्न बभूव कश्चिदाश्चर्यकृत्त्वत्सदृशस्तु यज्ञः ॥ १९६ ॥
अहो महात्मा सुकृती जगत्सु जातस्त्वमेवाद्भुतसत्त्वसिन्धुः ।
यश्चारुरत्नाश्वगजेन्द्रचन्द्रलक्ष्मीप्रदानेष्वपि निष्प्रकम्पः ॥ १९७ ॥
धवस्त्रिलोक्यास्तिलकः कुलस्य सर्वस्वदानेष्वतिमुक्तहस्तः ।
दत्त्वाप्यशोकः सरलः प्रकृत्या त्वं श्रीफलोऽप्यर्थिषु कल्पवृक्षः ॥ १९८ ॥

१. 'पद्मदलायतेक्षणं' ख. २. 'सुवर्णं' इति क-पुस्तके टिप्पणम्.

इत्युक्तमत्यर्थसुधास्वभावं[1] तेनान्तरस्थामृतसिन्धुनेव ।
श्रुत्वा बलिः प्रीतिविकासिताक्षस्तमभ्यधादागतपक्षपातः ॥ १९९ ॥
अल्पं वयः स्वल्पशरीरतेयमनल्पकल्पः प्रतिभाविकल्पः ।
कर्णानुकूलं च वचस्त्वैतत्कस्याद्भुतार्थं न मनः करोति ॥ २०० ॥

हर्षं वर्षति दर्शनं नयनयोः सूते श्रुतौ वाक्सुधां
चित्तं चन्दनपेशलश्च सहसा स्नेहः परं लिम्पति ।
बध्नन्त्यन्यमनस्कतामपि गुणा भाग्यैर्भवत्संगमः
संजातः सुकृताय मे सुमहते कीर्तिप्ररोहाय च ॥ २०१ ॥

निरर्गलं संप्रति कथ्यतां तद्यदीप्सितं प्रीतिपदोपयुक्तम्[4] ।
सर्वस्वमेतन्मम जीवितं वा न नाम किंचिद्भवतेऽस्त्यदेयम् ॥ २०२ ॥
इति प्रयत्नात्प्रथमादरेण सोऽभ्यर्थितः सर्वपरिग्रहाय ।
दैत्याधिपेन प्रथमानमानमहोदयाय प्रणयात्तमूचे ॥ २०३ ॥
त्वद्दर्शनात्प्रीतिसुधानिधानात्परं किमस्मादुपयुज्यते मे ।
न नाम वन्ध्यं क्रियते वचस्ते पदत्रयीं देहि वसुंधरायाः ॥ २०४ ॥
श्रुत्वैवमाश्चर्यतरं वचस्तद्बलिः सवैलक्ष्यमिवाबभाषे[5] ।
अहो भवान्संकुचितार्थवादी विडम्बनायैव मम प्रवृत्तः ॥ २०५ ॥
अहं प्रदाता त्वमुदारशीलः प्रतिग्रहीतात्र[6] प्रतिग्रहे किम् ।
मदीयते यद्यवमानलीला विनिर्मिता नर्ममयी स्मिताय ॥ २०६ ॥
गृहाण सर्वं मम विद्यते यत्त्वद्दर्शनानन्दसमुद्भवस्य ।
मनःप्रसादस्य हि सत्यमस्य न तुल्यमूल्या सकला त्रिलोकी ॥ २०७ ॥
इत्यर्थितः पूर्णपरिग्रहाय पुनः प्रयत्नाद्बलिनापि देवः ।
यदाग्रहीन्नाभ्यधिकं तदास्मै पदत्रयीमेव बलिर्दिदेश ॥ २०८ ॥
प्रतिग्रहाग्रावसरेऽथ विष्णोरुत्तानहस्ताम्बुरुहेऽम्बुधाराम् ।
सुवर्णभृङ्गारमुखात्पतन्तीमस्तम्भयद्दैत्यहिताय शुक्रः ॥ २०९ ॥

१. 'अत्यन्तसुधास्वभावः' ग-घ. २. 'विकासिचक्षुः' घ. ३. 'वपुषि' क-पुस्तके पाठान्तरत्वेन धृतः. ४. 'प्रीतिपदप्रयुक्तम्' ख. ५. 'सवैलक्ष्यः' ख. ६. 'प्रतिग्रही त्र पदत्रयी' ख.

तं शुक्रवक्रक्रममाकलय्य चक्री त्रिलोक्याक्रमणाभिकामः।
स्तोकस्मिताङ्कः कुशतूलिकाग्रभेदेन चक्रे कविमेकनेत्रम् ॥ २१० ॥
विश्वाकृतिर्दानजलं गृहीत्वा लोकत्रयाक्रान्तिविवर्धमानः।
बभौ जगन्मण्डपमानदण्डशोभाभिरामोदितदण्डपादः ॥ २११ ॥
त्रैलोक्याक्रान्तिलीलाप्रविसृतवपुषः श्रीपतेर्दण्डपादः
प्रौढोत्क्षेपोग्रवेगोल्लसदतुलबलोद्भ्रान्तकल्पान्तवातः[1]।
निःशेषाशाप्रबन्धप्रचलनभुवनाखण्डनाकाण्डकम्प-
भ्रश्यद्ब्रह्माण्डरक्षानिहितमरकतस्तम्भशोभां बभार ॥ २१२ ॥
प्रवर्धमानस्य विलम्बिहारपर्यन्तसक्तस्तरणिर्मुहूर्तम्।
विष्णोर्बभौ नाभिभवाब्जचुम्बी कुर्वन्मुहुर्लोहितरत्नशङ्काम् ॥ २१३ ॥
प्राप्तेऽथ विष्णोश्चरणारविन्दे विरञ्चिलोकं त्रिदशाभिनन्द्ये।
पादार्घ्यदानावसरेऽब्जजन्मा कमण्डलुं निर्जलमालुलोके ॥ २१४ ॥
धर्मे द्रुते तत्क्षणमम्बुभावं यातेऽथ पाद्ये कमलासनेन।
भक्त्या प्रदत्ते बलिकीर्तिशुभ्रा तरङ्गभङ्गैरुदियाय गङ्गा ॥ २१५ ॥
किं विष्णोः पादपद्मस्फुटनखकिरणश्रेणिरच्छोच्छलन्ती
विश्वव्याप्तिप्रजातोर्जितविजयलसद्वैजयन्ती सिता किम्।
किं स्वर्गश्रीप्रहर्षोचितहसितरुचिः प्रोन्मिषत्संशयाना-
मित्युच्चैः खेचराणां चिरममरसरित्संभ्रमेऽभूत्प्रवादः ॥ २१६ ॥
एकक्रमावृतसमस्तजगत्त्रयस्य
शेषक्रमद्वितयदानविशुद्धिधीरः[2]।
निर्व्याजधर्मधवलः स्थिरसत्त्वसत्य-
स्तत्याज दैत्यतिलकः सकलां त्रिलोकीम् ॥ २१७ ॥
तस्याथ सत्यसमयप्रतिपन्नसर्व-[3]
त्यागस्य दीर्घगुणपाशनियन्त्रितस्य।
धीरस्य सप्तमतलान्तसुतालनाम्नि
पातालधाम्नि भगवान्स्थितिमादिदेश ॥ २१८ ॥

---

१. 'वेलोल्लसत्' क-ग-घ. २. 'चारविशुद्धः' क-ग-घ. ३. 'सत्त्व' ख.

जातो जगत्युचितकृद्बलिरेक एव
तस्यैव सप्तभुवनाभरणं यशांसि।
येनातिदानविततद्रविणावशेष-
शुद्धिः कृता स्वतनुबन्धसमर्पणेन ॥ २१९ ॥
अश्रद्धया कुहकदम्भभरेण यद्य-
त्पित्र्यक्रतुव्रतजपादि करोति लोकः।
तत्तद्बलेर्नियमसंकलितात्मवृत्ते-
र्वृत्त्यै विचार्य परिकल्पितमच्युतेन ॥ २२० ॥
साश्चर्यं युधि शौर्यमप्रतिहतं तत्खण्डिताखण्डलं[1]
याच्ञोत्तानकरः कृतः स भगवान्दानेन लक्ष्मीपतिः।
ऐश्वर्यं स्वकराप्तसप्तभुवनं लब्धाब्धिपारं यशः
सर्वं दुर्जनसंगमेन सहसा स्पष्टं विनष्टं बलेः ॥ २२१ ॥
सशरशबरत्रासत्वङ्गन्मृगीतरलाः श्रियः
सुखमपि कपिप्रेङ्खद्[2]वल्लीदलाञ्चलचञ्चलम्।
प्रतिदिनमियं भुङ्क्ते जन्तोरभावविधायिनी
प्रसभपतिता भावं[3] भावं भवे भवितव्यता ॥ २२२ ॥
इति स भगवान्विष्णुः कर्तुं सुराश्रयिणीं श्रियं
बलिभुजतरुच्छायाहीनान्विधाय महासुरान्।
अपि खलजनासङ्गाद्भूमेर्गतस्य तलं बलेः
प्रणयरचितां[4] पुण्यैः कीर्तिं निनाय समुन्नतिम् ॥ २२३ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते वामनावतारः पञ्चमः।

परशुरामावतारः षष्ठः।

बद्धे बलौ निश्चलधर्मसेतौ भग्नेषु दैत्येषु निराश्रयेषु।
बभूव निर्विघ्नमहोत्सव[5]श्रीर्निःशल्यकल्याणवती त्रिलोकी ॥ १ ॥

---

१. 'उत्' ख. २. 'प्राङ्खत्' क-ग-घ. ३. 'भावे भावे' घ. ४. 'रचनां' ख.
५. 'घनोत्सव' ख.

शक्रेण वृत्रे निहते सजम्भे सुम्भे निसुम्भे प्रसभं भवान्या ।
जीर्णेऽप्यगस्त्येन समस्तलोकशोकेऽथ वातापिनि सेल्वले च ॥ २ ॥
चामुण्डया चण्डपराक्रमे च ग्रस्तेऽथ पातालततानेनेन ।
रुरौ रणप्रच्युतरक्तबिन्दुवृन्दोदरोद्यद्रुरुकोटिलक्ष्ये ॥ ३ ॥
गुहेन भिन्ने युधि तारके च गजासुरे धूर्जटिनान्धके च ।
दैत्येषु चान्येषु हतेषु देवैर्निःशङ्कमासीत्सुरराजराज्यम् ॥ ४ ॥
यातेऽथ काले शनकैर्विशाले दैत्येश्वराः क्ष्मामवतीर्य सर्वे ।
क्रमेण ते दुर्मददस्युरूपाः सपापशापाः क्षितिपा बभूवुः ॥ ५ ॥
शशास तस्मिन्समये महीयान्महीपतिर्हैहयवंशजन्मा ।
प्राज्योर्जितश्रीर्जगदर्जुनाख्यः सहस्रबाहुः कृतवीर्यसूनुः ॥ ६ ॥
स्पर्धानुबन्धोद्धतदर्पयुद्धसंनद्धधीरं दशकंधरं यः ।
गदाग्रहेलाहतिनष्टचेष्टं शय्याङ्कपर्यङ्कतले बबन्ध ॥ ७ ॥
अत्रान्तरे शौर्यनिधिर्भृगूणां कुले विशाले जमदग्निपुत्रः ।
हरिस्तमःकुञ्जरपुञ्जभेदी प्रतापदीप्तोऽवततार रामः ॥ ८ ॥
तस्योपदेष्टा भगवान्बभूव शार्ङ्गे धनुर्वेदविधौ पिनाकी ।
आदानसंधानदृढातिदूरलक्ष्येषु दत्ताद्भुतलक्षशिक्षः ॥ ९ ॥
शस्त्रास्त्रविद्याविदितप्रकर्षसंघर्षयुद्धे जिततारकारिः ।
पुत्राधिकां वल्लभतां गुणेन जगाम रामस्त्रिपुरान्तकस्य ॥ १० ॥
मदग्रहोदग्रगजासुरास्थिविसंस्थुलाखण्डनखण्डधारम् ।
ददौ त्रिशूली परशुं स्वमस्मै क्रूरं कुमारावजयेन तुष्टः ॥ ११ ॥
ततः कदाचिन्मृगयारसेन स कार्तवीर्यः प्रविसारिसैन्यः ।
वनं विगाह्य क्षयमक्षयेषुश्चक्रे मृगद्वीपिमृगेश्वराणाम् ॥ १२ ॥
मन्त्रद्विषां दुःसहमोहहेतुर्दयादरिद्रं हृदयं सदैव ।
कर्षत्यलं शोणितमांसलुब्धा धराधराणां मृगयापिशाची ॥ १३ ॥
तुरङ्गसेनामृदितस्थलानि शराहताशेषमृगद्विपानि ।
विश्रब्धदुतोपद्रुततापसानि प्रविश्य चक्रे स तपोवनानि ॥ १४ ॥

१. 'हेहय' क-ग-घ. २. 'संघट्ट' ख. ३. 'विश्वद्रवोपद्रुत' ख.

अथाश्रमाग्रं[1] जमदग्निजुष्टं भग्नद्रुमं रुग्णविविग्नसत्त्वम् ।
कृत्वा शनैः श्रान्तहयः स तस्थौ विश्रामकामः कुसुमस्थलीषु ॥१५॥
होमावशेषैः सकुशैः पयोभिः संवर्धितानां स कुरङ्गकाणाम् ।
मुनीन्द्रशिष्यैरपि वार्यमाणः सैन्यैः क्षयं निष्करुणश्चकार ॥ १६ ॥
स कामधेनुं मुनिहोमहव्ययोग्यां सवत्सां गुणगौरवेण ।
कण्ठे गृहीत्वा जमदग्निनापि रुद्धां मदान्धस्तरसा जहार ॥ १७ ॥
क्रौर्येण कीर्तिर्व्यसनेन लक्ष्मीर्द्वेषेण विद्या विनतिर्मदेन ।
क्षमातिकोपेन धृतिर्भयेन प्रयाति लोभेन च सर्वमेव ॥ १८ ॥
यातः स हृत्वा मुनिहोमधेनुं लोभेन विक्रीतविवेकसत्त्वः ।
यशांसि लोकत्रयविश्रुतानि चकार धिक्कारकलङ्कितानि ॥ १९ ॥

निरुद्धाशाः सर्वे दधति भृशमुद्वेगकलनां
विवेकालोकस्य प्रभवति न लेशः क्वचिदपि ।
न मित्रस्यालोको भवति परिहारेण वदने (?)
घने लोभे जन्तोः स्थितिमुपगते कस्य सुगतिः ॥ २० ॥

गतेऽथ तस्मिन्नृपतौ स्वदेशं महामुनीनां विहितापकारे ।
रामः समभ्येत्य गजाश्वभग्नं तपोवनं निर्मृगमालुलोकि ॥ २१ ॥
निवृत्तवेदस्मृतियज्ञविद्यापुराणवादं विरताग्निकार्यम् ।
भग्नाननोद्विग्नजनं विलोक्य तपोवनं प्राप च[2] शोकशङ्कुम् ॥ २२ ॥
विज्ञाय राज्ञा तदशर्म कर्म स कार्तवीर्येण कृतं सकोपः ।
शुश्राव तेनैव पितुः सवत्सां बलेन नीतामपि होमधेनुम् ॥ २३ ॥
स निःश्वसन्दुःसहकोपकम्पलुठज्जटाभारभृतांसकूटः[3] ।
क्षत्रक्षयोत्कण्ठमकुण्ठधारं कुठारमादाय जवाज्जगाम ॥ २४ ॥
स हैहयीं हेममयीमवाप्य प्रतापदीप्तामिव राजधानीम् ।
युद्धाय संनद्धभुजासहस्रमस्रस्तधैर्योऽर्जुनमाजुहाव ॥ २५ ॥
तयोः प्रवृत्ते भुवनप्रकम्पदीक्षाक्षमे संक्षयधाम्नि युद्धे ।
क्षोभः प्रभूताद्भुतसंभ्रमोऽभूदभूतभूताभिभवप्रगल्भः[4] ॥ २६ ॥

---

१. 'अथावसान्तं' ग-घ. २. 'स' ख. ३. 'पीठः' ख. ४. 'प्रकम्पः' क-ग-घ.

[1]तस्याखण्डप्रतापः कठिनमदभराकुण्ठकण्ठस्य वेगा-
न्निक्षिप्य स्कन्धपीठे गिरिदलनसहं [2]घोरधारं कुठारम् ।
भूभर्तुर्धेनुचौर्याचरणघनरुषा कार्तवीर्यस्य रामः
[3]त्रस्तांसं दोःसहस्रं युधि नवनलिनीनाललावं लुलाव ॥ २७ ॥
प्रतापमित्रे निहते सहस्रकरेऽथ तस्मिन्भुवनैकशूरे ।
रामस्य निर्यत्ननिपातितारेर्मर्मप्रसारी न शशाम मन्युः ॥ २८ ॥
द्विबाहुना बाहुसहस्रदीप्ते हते नृशक्रे मुनिना प्रसह्य ।
स शृङ्गभङ्गः क्षितिभृत्कुलस्य तीव्रः परं मानविनाशनोऽभूत् ॥ २९ ॥
कालेन तन्मन्युर्[4]घनानुतापाः पापाय सर्वे मिलिताः क्षितीशाः ।
वैरप्रतीकारविधानसज्जा जग्मुर्वनं भार्गवकुञ्जरस्य ॥ ३० ॥
रामे फलेध्माहरणाय याते शून्यं प्रविश्याथ तपोवनं ते ।
[5]निष्कृत्तकण्ठस्रुतशोणितौघमग्नं निजघ्नुर्जमदग्निमेव ॥ ३१ ॥
रामस्ततः पितृवधोद्धतशोकवह्नेः
शान्तिं न बाष्पजलबिन्दुभिरप्यवेत्य ।
आसीत्क्षणं क्षितिप[6]जीवितजातलज्ज-
स्तद्रक्तसागरनिमज्जनसज्ज एव ॥ ३२ ॥
गत्वा जवेन रणयज्ञविधानदीक्षा-
क्षेत्रं क्षणात्क्षितिपवंशवनोग्रवह्निः ।
कृत्वा समस्तनृपसंहृतिमेकवारं
[7]वैरंक्षयेण [8]न मनाग्विरराम रामः ॥ ३३ ॥
स स्नात्वा रक्तपूर्णे रणसरसि [9]लसत्कीर्तिधौतोत्तरीयः
क्रोधानृण्यं विधातुं कृतसकलजगत्क्षत्रवंशाग्निकार्यः ।
श्राद्धश्रद्धाविधानं व्यधित शरकुशाकीर्णभूपालमौलि-
श्रेणीहेमांशु[10]निर्यत्तिललवकलितन्यस्ततन्मुण्डपिण्डः ॥ ३४ ॥

---

१. 'तस्याकुण्ठ' ख. २. 'कर्मभारं' ख, 'कर्मधारं' घ. ३. 'संत्रस्तं' ख. ४. 'घनाभितापाः' ख. ५. 'निकृत्त' ख. ६. 'जीवन' ख. ७. 'वैरि' ख. ८. 'स' ग. ९. 'लुठत्' क. १०. 'तिम्यत्' ख.

निःक्षत्रां क्षत्रियारिर्जलनिधिपरिखामेखलान्तामखिन्नः
　　कृत्वा त्रिःसप्तकृत्वः पितृवरनिधनक्रोधनः क्ष्मां क्षणेन ।
यः प्रादादेकविप्रार्पितजलचुलकस्तोकदानातिलज्जा-
　　मज्जन्मानाननाब्जः सितसितयशसस्तस्य किं वर्ण्यतेऽन्यत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते परशुरामावतारः षष्ठः ।

श्रीरामावतारः सप्तमः ।

कालप्रवाहे महति प्रयाते तन्मध्यवेगाभिरते गते च ।
तरङ्गलोलाद्भूतभाववर्गे रक्षःकुलैर्भारयुताभवद्भूः ॥ १ ॥
अत्रान्तरे सालकैटङ्कटानां वंशे विशाले क्षणदाचराणाम् ।
पुष्पोत्कटा नाम बभूव कन्या तारुण्यदर्पेऽपि विवाहहीना ॥ २ ॥
सा मेरुपार्श्वे मणिहेमवल्लीविलासरम्योपवने चरन्ती ।
सुतं पुलस्त्यस्य तपोनिधानं संध्याक्षणे विश्रवसं ददर्श ॥ ३ ॥
ध्यानावसाने मुनिना सकम्पा प्रीत्याथ सा तेन विलोकितैव ।
नवाभिलाषोद्भवविह्वलेव भावान्विता गर्भवती बभूव ॥ ४ ॥
क्रमेण तेनैव मुनेः सपर्याविधायिनी तस्य तपोवने सा ।
असूत पुत्रत्रितयं विचित्रकर्मप्रकारेण विभिन्नरूपम् ॥ ५ ॥
दशाननाद्याः परिवर्धमानाश्चक्रुश्चिरं घोरतरं तपस्ते ।
पितामहप्रीतिवरादवापुर्येन त्रिलोकीक्षपणक्षमत्वम् ॥ ६ ॥
महेश्वराराधनहोमवह्नौ छित्त्वा दशास्यः स्वशिरांसि हुत्वा ।
जम्भारिसाम्राज्यजयी जगाम जगत्त्रयीलुण्ठनकण्टकत्वम् ॥ ७ ॥
त्रैलोक्यपुण्यैरथ कुम्भकर्णस्तपोवरासौ विपरीतवाचा ।
अक्षीणनिद्रः सततं बभूव प्रबोधनादेकदिनाप्तभोज्यः ॥ ८ ॥
वरप्रदानेऽथ विधिं ययाचे विभीषणो धर्ममतिं मनीषी ।
तद्वाक्यतुष्टेन पितामहेन नीतः स धीमानमरत्वमेव ॥ ९ ॥

---

१. 'निःक्षत्रां' क-ग, 'निष्क्षत्रां' घ.　२. 'भार्गवावतार' क-ग-घ.　३. 'कटोत्कटानां' ख.

भ्रातुर्बलाद्वैश्रवणस्य लङ्कां हृत्वा[1] पुरीं रत्नहिरण्यहर्म्याम् ।
दशाननः पुष्पकमुज्ज्वलं च विमानराजं विजयोद्यतोऽभूत् ॥ १० ॥
जित्वा स विश्वं विगतारिचिन्तः संजातसङ्ग्रामवियोगखेदः ।
लोकत्रये चित्तविनोदनाय विमानमारुह्य चिरं चचार ॥ ११ ॥
स निर्झरोद्गारतुषारशैलसुवर्णरत्नोज्ज्वलतुङ्गशृङ्गे ।
क्षणं न्यषीदद्दिवसावसाने तद्भीतिलीनास्विव पद्मिनीषु ॥ १२ ॥
तापं मुहुर्दिक्पतिवल्लभानां करावमर्षैः ककुभां विधाय ।
कुमुद्वतीबन्धनपापशापाज्जगाम दुःशील इवास्तमर्कः ॥ १३ ॥
सांध्यं प्रकाशं परिपीय रक्तं निजौजसा लोकनिमीलनानि[2] ।
निशागमोत्साहपदं क्रमेण तमांसि रक्षांसि च तुल्यमापुः ॥ १४ ॥
अथोद्ययावग्रसरप्रकाशभ्रश्यत्तमःस्तोकयुतान्तरिक्षे ।
सुधातरङ्गाकुलकालकूटकरम्बिते क्षीरनिधाविवेन्दुः ॥ १५ ॥
तमःसमूहस्तरुकुञ्जपुञ्जतलस्थितश्चातश्चान्द्रमसं प्रकाशम् ।
बभौ दशग्रीव इव प्रयत्नात्कैलासमुल्लासयितुं प्रवृत्तः ॥ १६ ॥
जहार लक्ष्मीं कमलाकराणां चकार भङ्गं सुरचक्रनाम्नाम् ।
बभार दोषाश्रयवान्कलङ्कं लङ्कापतिर्दिग्विजयीव चन्द्रः ॥ १७ ॥
हृन्मर्मसंलग्नशिलीमुखेषु दीर्णेषु सद्यः कुमुदव्रजेषु ।
सरःसु चन्द्रप्रतिबिम्बमूर्तिर्दशास्यभीत्येव मुहुश्चकम्पे ॥ १८ ॥

समीराः सोत्कण्ठा इव ललितवल्लीकुलवधू-
समाकर्षैः क्रीडानिबिडदशकण्ठानुकृतयः ।
विचेरुर्वापीनां कुमुदमधुमाद्यन्मधुकरा-
कुलश्रेणीवेणीहठहरणहेलातरलिताः ॥ १९ ॥

उन्निद्रचन्द्राभरणे निशीथे तस्मिन्महानन्दघनप्रकाशे ।
प्रीतिः सुखस्पर्शमयी[3] बभूव वैराग्यभाजामनुरागिणां च ॥ २० ॥
लङ्केश्वरस्तत्र शशाङ्करत्नशिलातले रश्मिविलासहासे ।
सुखं शयानः पुरतः प्रयान्तीं जितेन्द्रलक्ष्मीं ललनां[4] ददर्श ॥ २१ ॥

१. 'हित्वा' ख. २. 'निमीलितानि' ख. ३. 'मुखी' क-ख. ४. 'वनितां' ख.

दशाननोत्सादितनाकलोकलक्ष्मीमिवैकां विजने भ्रमन्तीम् ।
मैत्रीमिव प्रेमभराभिरामां तारुण्यलावण्यमनोभवानाम् ॥ २२ ॥

विलोक्य लङ्कापतिरङ्कमुक्तशशाङ्कशङ्काजनननानां ताम् ।
स्वप्नेऽप्यदृष्टां मनसाप्यचिन्त्यां हर्षामृतक्षैब्यमिवाससाद ॥ २३ ॥

अचिन्तितापातकिरातभीतां मृगीमिवालम्ब्य बलेन पाणौ ।
स तां बभाषे विभवाभिमानं तद्भोगशून्यं विफलं विचिन्त्य ॥ २४ ॥

कस्यान्तिकं कुञ्जरगामिनि त्वं प्रयासि धन्यस्य रणोज्झितासोः ।
आराधितः केन तपोविशेषैः सौभाग्यभूमिर्भगवान्मनोभूः ॥ २५ ॥

न त्यज्यसे[1] सुभ्रु कुरु प्रसादं लब्धां सुधां मुञ्चति मन्दपुण्यः ।
त्यक्तान्ययत्नोपनतानि[2] मोहात्पुनर्न लभ्यानि समीहितानि ॥ २६ ॥

इति ब्रुवाणेन दशाननेन तन्वी वनालिङ्गनपीडिताङ्गी ।
काञ्चीविमुक्तिप्रतिषेधदिग्धं वैलक्ष्यमुग्धाक्षरमाचचक्षे ॥ २७ ॥

बलेन नीवी ननु न प्रमोच्या विमुञ्च मां दुर्व्यसनस्पृहां च ।
अशीललीलाशकलीकृतां त्वं ह्रियं श्रियं रक्ष यशः कुलं च ॥ २८ ॥

रम्भाभिधानां सुरलोककान्तां त्वद्भ्रातृसूनोर्नडकूबरस्य[3] ।
प्राणोपमानां धनदात्मजस्य[4] न वेत्सि किं मां सुमते स्नुषां त्वम्[5] ॥२९॥

इति ब्रुवाणामबलां बलेन संदूष्य मातङ्ग इवाब्जिनीं ताम् ।
म्लानाननाब्जामवमानलीनां लज्जानिमज्जद्वदनां मुमोच ॥ ३० ॥

उच्छिष्टाधरपल्लवां नखमुखोल्लेखावखातस्तनीं
विस्रस्तांशुककेशपाशकुसुमामुत्कम्पिनीं मन्युना ।
श्वासायासवतीं सबाष्पनयनां तन्वीं वहन्ती तनुं
सा गत्वा नडकूबरस्य विदितं पौलस्त्यवृत्तं व्यधात् ॥ ३१ ॥

दृष्टाभिभूतां नडकूबरस्तां श्रुत्वा कुवृत्तं च निशाचरस्य ।
अकामकान्तारतिसंगमान्तं तस्यास्तु दुर्जीवितमित्युवाच ॥ ३२ ॥

---

१. 'त्याज्यसे' क-ग-घ. २. 'उपगतानि' क, 'उपहितानि' ख. ३. 'धनदात्मजस्य' ख. ४. 'नडकूवरस्य' ख. ५. 'त्वं सुमते स्नुषां माम्' ख.

नक्तंचरैस्तत्क्षणवर्ण्यमानं तच्छापमाकर्ण्य भृशं[1] दशास्यः ।
अन्तर्वहन्दुश्चरितानुतापं विमानमारुह्य शनैर्जगाम[2] ॥ ३३ ॥

सुखक्षैब्यक्षामाः प्रकटमवटापातगतयः
क्षिपन्तः शीलाख्यं व्यसनमविलक्ष्याः क्षतधियः ।
स्खलन्तः कुर्वन्ति प्रसभमवलेपेन किल त-
द्यदुद्भूतस्तापः प्रचलति न जीवान्तनियतः ॥ ३४ ॥

व्योम्ना व्रजन्तं पुरतस्तमेत्य माहेश्वरः प्राह गणः सकोपः ।
हंहो निवर्तस्व भजस्व नीतिं व्योम्ना गतिर्नेह नभश्चराणाम् ॥ ३५ ॥

सतीसहायः स्फटिकाद्रिशृङ्गे देवो मृडः क्रीडति चन्द्रचूडः ।
पार्श्वेन यात्यत्र मरीचिमाली भयेन नोच्चैर्मरुतोऽपि वान्ति ॥ ३६ ॥

श्रुत्वा मदोद्गारगिरं गणस्य दुष्टद्विपः क्रुष्ट इवाङ्कुशेन ।
दष्टाधरः कोपकषायचक्षुर्नोवाच किंचित्स[3] हरानुरोधात् ॥ ३७ ॥

श्वसन्विमानादवरुह्य सज्जः स मज्जयन्भूमिमिवाभ्युपेत्य ।
स्कन्धेन[4] पातालतलान्तमूलात्कैलासमुल्लासितमुज्जहार ॥ ३८ ॥

विघूर्णमानाद्रिगुहागृहेभ्यः समन्ततः संभ्रमविद्रुतानाम् ।
संत्रस्तविद्याधरसुन्दरीणां काञ्चीरवैः खं मुखरीबभूव ॥ ३९ ॥

क्ष्मान्तोत्क्षेपातिवेगप्रसरदनलसोल्लासकैलासकम्प-
क्षोभे बिभ्यद्भवानीनिभृतभुजलतालिङ्गितश्चन्द्रचूडः ।
दाशास्यैर्हर्षहासं व्यभजत चरणाकुञ्चिताङ्गुष्ठपीडा-
व्रीडानिर्भुग्नमीलन्नयनगलगलद्गर्गरोद्गाररावैः ॥ ४० ॥

अत्युग्ररावेण दशाननस्य प्रसादवान्रावण इत्यभिख्याम् ।
चक्रे पिनाकी प्रियतां प्रयान्ति प्रायः प्रभूणां विपरीतचेष्टाः ॥ ४१ ॥

तुष्टात्पुनः प्राप्य वरं त्रिनेत्रात्त्रैलोक्यलक्ष्मीपरिभोगभव्यम् ।
व्रजन्विमानेन दशाननः खे सकौतुकः पुष्पकमित्युवाच ॥ ४२ ॥

---

१. 'तदा' ख. २. जगामेत्यनन्तरं 'इति नडकूबरशापः' इति ख-पुस्तकेऽधिकमस्ति. ३. 'सहसानुरोधात्' क-ग-घ. ४. 'स्कन्देन' सर्वेषु पुस्तकेषु.

य एष दूरात्कनकाचलस्य संलक्ष्यते दक्षिणपार्श्वदेशे ।
शृङ्गाग्रलग्नोज्ज्वलरत्नशैलस्तदङ्कविश्रान्तिसुखे ममेच्छा ॥ ४३ ॥
इति ब्रुवाणः क्षणदाचरेन्द्रः क्षणाद्विमानेन जवेन नीतः ।
तस्याद्भुताद्रेर्विचचार पद्भ्यां रत्नस्थले कल्पलतावृतान्ते ॥ ४४ ॥
वैदूर्यगारुत्मतपद्मरागवज्रेन्द्रनीलामलशैलशृङ्गम् ।
पश्यन्नवालोकनहर्षमानी न रावणः कौतुकतृप्तिमाप ॥ ४५ ॥
क्वचित्स्खलन्निर्झरराजवन्तं गुहागृहोद्गीर्णमहाट्टहासम् ।
भीत्येव नीहारपटावृतानि निमीलयन्तं ककुभां मुखानि ॥ ४६ ॥
समुल्लसन्नीलमणिस्थलोरु स्थूलांशुपुञ्जोन्नतदण्डपादम् ।
पुनः प्रवृत्तं बलिवञ्चनाय व्याप्ताम्बरं विष्णुमिवाप्रमेयम् ॥ ४७ ॥
बलान्वितोद्यद्धनकालनेमिं प्रह्लादसंरब्धजलोद्भवोग्रम् ।
सतारकाग्रं कटकं वहन्तं यातं हिरण्याक्षमिवाचलत्वम् ॥ ४८ ॥
सविस्मयानन्ददृशा समन्तान्निर्वर्णयन्नेव मुहुर्महाद्रिम् ।
तदुच्चशृङ्गाश्रमधाम्नि दिव्यां कन्यामपश्यत्स तपःप्रसक्ताम् ॥ ४९ ॥
तन्वीं स्तनाभोगभरादवाप्तसंसक्तकृष्णाजिनगाढबन्धाम् ।
लतामिवोद्यत्स्तबकाभिलाषनिःस्पन्दलीनालिकुलाभिरामाम् ॥ ५० ॥
पौलस्त्यविध्वस्तसमस्तलोकघनावमानानलतीव्रचिन्ताम् ।
शक्रश्रियं स्वर्गवियोगखिन्नां रक्षःक्षयायेव तपःप्रवृत्ताम् ॥ ५१ ॥
तां वीक्ष्य रक्षःपतिरक्षयेन्दुमुखीं सखीनेत्रसुधां[1] निपीय ।
मेने तदुच्छिष्टरुचापि शिष्टां सृष्टां न संक्लिष्टनिकृष्टसृष्टिम् ॥ ५२ ॥
पुनः सदाचारपरम्परार्हपाद्यासनादिप्रणयप्रवृत्ताम् ।
तामब्रवीदद्भुतरूपसंपत्संपन्नपूजः क्षणदाचरेन्द्रः ॥ ५३ ॥
का त्वं मनोजन्मविवर्जितेव रतिर्विरागव्रतदुर्ग्रहेण ।
मदेन विद्या कपटेन मैत्री लोभेन लक्ष्मीरिव लुप्तशोभा ॥ ५४ ॥
ध्यानावधानं परमोऽवमानस्त्रपाकरं पात्रमथाक्षसूत्रम् ।
वने निवासस्तव यौवनेऽस्मिन्नपश्च शापः कुसुमायुधस्य ॥ ५५ ॥

१. 'सुखी' ग, 'सखीं' घ.

त्यक्त्वाग्रहं ब्रूहि विचिन्त्य तन्वि त्वमेव सत्यं यदि युक्तमेतत् ।
बिम्बाधरे चुम्बनकेलियोग्ये जपेन पापार्जनमेव मुग्धे ॥ ९६ ॥
निरञ्जनत्वं कुसुमप्रसक्तिश्चित्रं जटाबन्धनकारणं ते ।
अनङ्गरागं कुरु मा शरीरमनङ्गरागं वह चेतसि त्वम् ॥ ९७ ॥
भोगोत्सवं मानय मा नय त्वं क्लेशैरदोषं कृशतां शरीरम् ।
अहं हि ते तन्वि समीहिते च हिते च संपादनबद्धकक्षः ॥ ९८ ॥
शृङ्गारस्य गतैव भाग्यगुरुतानङ्गस्य नाङ्गस्पृहा
लावण्यं घनमन्युदैन्यमलिनं का यौवनस्योन्नतिः ।
नोद्यानं दयितं मधुर्विधिहतः कस्येन्दुरानन्दनः
कान्ते ते तपसि स्थिता यदि मतिस्तत्सर्वमस्तं गतम् ॥ ९९ ॥
श्रुत्वैतदुक्तं दशकंधरेण सा किंचिदाकुञ्चितचेतनेव ।
जगाद खेदेन विनिःश्वसन्ती ह्रियावमानेन च मन्युना च ॥ ६० ॥
व्रते विवादं विमतिं विवेके सत्येऽतिशङ्कां विनये विकारम् ।
गुणेऽवमानं कुशले निषेधं धर्मे विरोधं न करोति साधुः ॥ ६१ ॥
कचस्य वाचस्पतिसंभवस्य स्वाध्यायजा वेदवती सुताहम् ।
देया मयेयं स्वयमच्युताय मनोरथोऽभूत्पितुरित्ययं मे ॥ ६२ ॥
कालेन दैत्यैः स हतः पिता मे मातानलं शोकमिव प्रविष्टा ।
वरार्थिनी देवमनन्यचित्ता तपः प्रवृत्ता हरिमर्थयेऽहम् ॥ ६३ ॥
इति ब्रुवाणां दशकंधरस्तां गाढानुबन्धेन घनाभिलाषः ।
पुनःपुनः क्षीब इव प्रलापी कोपाग्निसंतापवतीं चकार ॥ ६४ ॥
स्मृत्वा स शापं नडकूबरोक्तं संत्यक्तकान्ताहठसङ्गवाञ्छः ।
नखक्षतोच्छिष्टकुचस्थलीं तां कृत्वा जगाम स्वपुरीं सकामः ॥ ६५ ॥
सा मानिनी दुर्विषहावमानं रक्षःकरस्पर्शममृष्यमाणा ।
कुलाभिमानेन्धनमात्मशुद्ध्यै पूर्वं प्रकोपाग्निमिवाविवेश ॥ ६६ ॥
चिरं विचिन्त्याच्युतमच्युताशा जन्मास्तु मे राक्षससंक्षयाय ।
उक्त्वेति दृष्ट्वा रविमद्रिशृङ्गात्तापेन तन्वी तनुमुत्ससर्ज ॥ ६७ ॥

१. 'भिमानं' ख.

अम्लानं कुशलं कुलं च विमलं सत्सङ्गगण्या गुणा
मान्या मानधनोन्नतिर्विनिधनं धर्मावधानं धनम् ।
कीर्तिर्मूर्तिरसंक्षयाद्भुतवती शक्तिश्च संरक्ष्यते
जन्तोरिन्द्रियसंयमेन सकलं नष्टं न यस्यास्ति सः ॥ ६८ ॥

प्रविश्य लङ्कामलकां विजित्य हृत्वा पुनर्वैश्रवणस्य कोशम् ।
काले विशालेऽनिलवत्प्रयाते लङ्कापतिः पुष्पकमित्युवाच ॥ ६९ ॥

दृष्टः पुराश्चर्यगिरिर्मया यः पुनस्तदालोकनकौतुकं मे ।
रम्यं निपीतं बत नेत्रपात्रैर्न विस्मरत्येव मनः कदाचित् ॥ ७० ॥

इत्यादराभ्यर्थनयन्त्रितेन नीतः क्षणेनैव स पुष्पकेण ।
तं देशमेत्यायतकालजिह्वालीढं न तं प्रौढगिरिं ददर्श ॥ ७१ ॥

उत्पत्तिवृद्धिक्षयपाकयुक्त्या क्षणे क्षणे दृष्टविनष्टसर्वः ।
प्रायः प्रपञ्चप्रणयी भवोऽयमभावसद्भावसमस्तभावः ॥ ७२ ॥

तत्राभ्यपश्यन्नगराण्यगण्यरत्नप्रयत्नक्रयविक्रयाणि ।
परस्परारब्धविरोधि[1]युद्धसंधानसंनद्धधराधिपानि ॥ ७३ ॥

दृष्ट्वा तदाश्चर्यमचिन्त्यरूपं चक्रभ्रमारूढ इ[3]वाप्ररूढः ।
प्रौढोऽपि मूढत्वमिवानुभूय शनैः स संप्राप्तधृतिः प्रदध्यौ ॥ ७४ ॥

अहो नु नानाद्भुतविभ्रमाणां हर्ता च कर्ता च सदैव कालः ।
येनानिशं दर्शयता विचित्रं निपीतमन्यद्धत वान्तमन्यत् ॥ ७५ ॥

क्षणं विचिन्त्येति ययौ पुरीं स्वामनित्यतानष्टधृतिर्दशास्यः ।
गिरेर्वि[2]योगादचलं द्वितीयमिवोद्वहन्विस्मयभारमन्तः ॥ ७६ ॥

गते निगीर्णाद्भुतचक्रवाले काले विशाले बहुमोहजाले ।
स्मृत्वा समारुह्य विमानराजं तमेव देशं स पुनर्जगाम ॥ ७७ ॥

स तत्र चित्राणि पुराणि तानि न हेमहर्म्याणि न मन्दिराणि ।
स्वप्नान्तराणीव[4] कृतभ्रमाणि जन्मान्तराणीव[5] गतान्यपश्यत् ॥ ७८ ॥

---

१. 'दब्ध' ग. २. 'नियोग' ख. ३. 'इव प्ररूढः' ग-घ. ४. 'एव' क-ग-घ. ५. 'एव' क-ग-घ.

तत्रालुलोके स तमालतालतालीसहिन्तालनिरन्तरालम् ।
वनं विशालं विवलत्पियालमालावलीसंततनक्तमालम् ॥ ७९ ॥
घोरैर्घुरघ्राघ्रघनप्रघोषैरिवोच्चरोमाञ्चचयाञ्चितानाम् ।
विषङ्कटैरुत्कटकण्टकानां व्याप्तं समूहैः खदिरद्रुमाणाम् ॥ ८० ॥
अन्तःश्वसन्निश्चलदुष्टसत्त्वैः कम्पप्रदं पिप्पलपल्लवानाम् ।
तमःपिशाचाचितमर्कभासा भीत्येव दूरात्परिवर्ज्यमानम् ॥ ८१ ॥
गतेष्वभावं नगरेषु तेषु दृष्ट्वा तदुग्रं गहनं गभीरम् ।
रक्षःपतिर्ग्रस्तसमस्तलोककुलाय कालाय नमश्चकार ॥ ८२ ॥
सोऽचिन्तयत्कालविहंगमोऽयमलक्ष्यदाक्ष्यक्रमपक्षवेगः ।
दिवानिशं याति विचित्रशक्तिरहो कदाचिन्न चलत्यखिन्नः ॥ ८३ ॥
अत्युच्चापातनिम्नोन्नतिकरणपटुः श्लिष्टदूरस्थिताना-
मिष्टानिष्टव्रजानां सततमिव घनाश्लेषकेलिप्रसक्तः ।
पर्यन्ताभावभूमिप्रपतनचतुरानन्यथा सर्वभावा-
न्प्रातः प्रातर्विधत्ते नवनवरचनाश्चर्यकृत्कालपाकः ॥ ८४ ॥
इत्यद्भुतामाकलयन्नचिन्त्यां कालस्य शक्तिं स विसंस्थुलोऽभूत् ।
अनित्यताचिन्तनभङ्गभाजां नाङ्गानि केषां शिथिलीभवन्ति ॥ ८५ ॥
प्राप्तः स लङ्कां विभवोपभोगहर्षोत्सवैर्विस्मृतकाललीलः ।
मेने सुखक्षीबतयाक्षयाणि संभोगलीलाधनजीवितानि ॥ ८६ ॥
शनैः प्रयातं क्षणसंख्ययापि प्रवर्धमाने युगदीर्घकाले ।
पुनर्विमानेन तमेव देशं कुतूहलात्तः प्रययौ दशास्यः ॥ ८७ ॥
स तत्र निर्घातघनप्रवाहदीर्णोर्वरीनिष्क्रमणक्रमेण ।
ददर्श पातालमिवान्तहीनं खातं प्रजातं भुवनव्रणाभम् ॥ ८८ ॥
क्षणं तदालोकनभुग्नकण्ठः स्थित्वा प्रयातः स पदं स्वमेव ।
काले प्रयाते पुनरागतोऽथ सरः समुद्रोपममभ्यपश्यत् ॥ ८९ ॥
अनन्तपद्मान्वितमप्रमेयमुदग्रनागेन्द्रसहस्रसेव्यम् ।
परागपुञ्जेन भुजंगलोकमिवान्तराले कपिलेन जुष्टम् ॥ ९० ॥

---

१. 'निष्कुथण' क-ख, 'निष्कषण' ग.

हंसांसकण्डूयनलोलनालफुल्लारविन्दोत्थितषट्पदानाम्[1] ।
मुहुः समूहैर्विहितान्धकारं क्रोशन्निशाशङ्कितचक्रवाकम् ॥ ९१ ॥
स्वादूदकं कोमलवीचिवातं पद्मोज्ज्वलं भृङ्गगणोपगीतम् ।
ससौरभं पुण्यवतामिवैकं सर्वेन्द्रियाणामुपभोगपात्रम् ॥ ९२ ॥
सविभ्रमं श्रीरमणं परागपीताम्बरं नाभिभवाञ्चिताब्जम् ।
नीलोत्पलश्यामलमाकलय्य सरः स निःस्पन्दतनुः प्रदध्यौ ॥ ९३ ॥
अहो नु नेत्रार्पितकौतुकानि वैचित्र्यमैत्रीकृतविस्मयानि ।
पिबत्ययत्नेन कियन्ति कालः सृजत्यजस्रं च महाद्भुतानि ॥ ९४ ॥
क्षणं विचिन्त्येति लसद्विवेकः स शंकरार्चारससादरोऽभूत् ।
अनित्यताचिन्तनखेदजन्मा न सद्विचारः कुशलाय कस्य ॥ ९५ ॥

अयःपिण्डक्रूरं श्रयति न मनः क्वापि मृदुतां
न यावत्संस्पृष्टं सकलभवभावक्षयधिया ।
मनाक्तस्मिन्याते प्रशमलव[2]पाकप्रणयितां
नमत्येतत्कस्य द्विजगुरुहरार्चासु न शिरः ॥ ९६ ॥

सरस्तटे टङ्कितरत्नपीठे लिङ्गं विधाय स्फटिकाद्रिशृङ्गम् ।
सपुष्पकोपाहृतदिव्यपद्मैरर्चां चकारामृतरश्मिमौलेः ॥ ९७ ॥
स त्र्यम्बकस्याम्बरचुम्ब्यमानां विधाय पूजां कमलोपचारैः ।
हृदस्य विष्णोरिव मध्यजातं समादधे(दे) मूर्ध्नि विधातुमब्जम् ॥ ९८ ॥
तस्यान्तरे काञ्चनकर्णिकस्य विचित्ररत्नोज्ज्वलपल्लवस्य ।
स दिव्यपद्मस्य ददर्श कन्यां तद्भीतिलग्नामिव जात(तु)-लक्ष्मीम् ॥९९॥
आदाय कन्यां कमलं विधाय तच्चन्द्रचूडस्य किरीटकोटौ ।
प्रीतिं वहन्विस्मयगर्भगुर्वीं लङ्केश्वरः स्वां नगरीं जगाम ॥ १०० ॥
मन्दोदरी तद्दयिताथ तत्र तेनार्पितां कल्पितपुत्रिकां ताम् ।
अनन्यलावण्यवतीं विलोक्य कन्यामभूद्विस्मयनिश्चलेव ॥ १०१ ॥
कदाचिदुत्सङ्गगृहीतकन्यां तां नारदोऽभ्येत्य मुनिर्जगाद ।
पत्युस्तवेयं चपलेन्द्रियस्य कन्या भविष्यत्यभिलाषभूमिः ॥ १०२ ॥

---

१. 'विन्दोदित' क-ग. २. 'भव' क.

श्रुत्वैतदाच्छाद्य महार्हपट्टैः सुवर्णमञ्जूषधृतां कुमारीम् ।
मन्दोदरी भूमितलावखाते तत्याज रत्नाकरपारतीरे ॥ १०३ ॥
काले प्रयाते जनकेन राज्ञा यज्ञाङ्गने हैमहलेन कृष्टे ।
लब्धा समृद्धेन्दुमुखी सुता सा सीतेति नाम्ना भुवने प्रसिद्धा ॥ १०४ ॥
ततः कदाचिन्मणिमन्दिरस्थं दशाननं शूर्पणखाभ्युपेत्य ।
सद्यःप्रकृत्ताखिलकर्णनासा स्वसा श्वसन्ती विजने जगाद ॥ १०५ ॥
अहो प्रमादस्तव दुर्जयस्य जगत्त्रयीराज्यजयोर्जितस्य ।
यत्त्वं प्रजातारिनवाङ्कुरोऽपि धत्से सुखी क्षीब इवातिनिद्राम् ॥१०६॥
मन्त्रद्विषः शक्तिमदेन यस्य निश्चेतनस्येव दिनानि यान्ति ।
दुर्वृत्तगोष्ठीपतितेव पत्नी न तत्र तिष्ठत्यपरोन्मुखी श्रीः ॥ १०७ ॥
रामः पितुर्निश्चलशासनेन भ्रात्रा जटाभृत्सह लक्ष्मणेन ।
सीताख्यया चारुदृशा च पत्न्या धन्वी वने दाशरथिः स्थितोऽस्ति १०८
यस्याङ्गना सा सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
साश्चर्यसौन्दर्यमदं वहन्ती दृष्टा मया त्वद्भवनोचितैव ॥ १०९ ॥
तां त्वत्कृते हर्तुमहं प्रवृत्ता यावन्मनोजन्मजयप्रशान्ति(शस्ति)म् ।
रामानुजात्तावदयं मयाप्तः पराभवः कर्तितकर्णनासः ॥ ११० ॥
मन्मन्युशल्यव्यथयाभिभूताः सुरासुरश्रीहरणप्रगल्भाः ।
त्वद्भ्रातरस्ते खरदूषणाद्या रामेण सर्वे निहताःससैन्याः ॥ १११ ॥
सुखोन्मुखः कृष्णभुजङ्गमोऽपि विषोष्मशान्त्यै बिलवेश्मशायी ।
पिपीलकेनोदररन्ध्रयुक्त्या विदार्यते निश्चलकल्प एव ॥ ११२ ॥
आगुप्तचारः स्वपरप्रदेशे जगत्त्रयीराज्यगृहीतभारः ।
अहो प्रसिद्धां भुवनत्रयेऽपि त्वं दण्डकारण्यकथां न वेत्सि ॥ ११३ ॥
इति स्वसुर्मर्मविदारणोग्रां श्रुत्वा गिरं दुर्विषहां दशास्यः ।
जवेन पारं जलधेर्जगाम कालेन कामेन च कृष्यमाणः ॥ ११४ ॥

१. 'भूमितले सुखाते' ख. २. 'भूमितले निकृष्टे' ख. ३. 'सुखक्षीब' ख-घ. ४. 'प्रच्युत' ख. ५. 'अनुप्त' क-ग-घ.

स प्राप्य मारीचममात्यमुख्यमरण्यपर्यन्ततपःप्रसक्तम् ।
न्यवेदयन्मर्त्यविकारमस्मै सीतापहारव्यसनोद्यमं च ॥ ११५ ॥
लक्ष्मीशरीरक्षपणाभियोगे गाढानुबन्धेन मदप्रमूढम् ।
[1]साचिव्यमन्त्रावधियाच्यमानो विचार्य मारीचमुनिस्तमूचे ॥ ११६ ॥
अहो बतायं तव मोहमन्त्रः स्वतन्त्रवाचा च्युतनीतितन्त्रः ।
किं शत्रुणा पुत्रकलत्रमित्रदेहापहारी व्यसनाय दत्तः ॥ ११७ ॥
धूर्तैर्[2]यदुक्तं हृदयग्रहाय निन्द्यं मदोत्तुङ्गमसङ्गतं च ।
तदीश्वराणां परिणामकष्टं निर्दिष्टदुर्वेदमनिष्टमिष्टम् ॥ ११८ ॥
[3]सर्वापकारः सुकृतप्रहारः क्लेशावतारः कुशलापसारः ।
शीलापचारः कुपदाभिसारः पापप्रकारः परदारहारः ॥ ११९ ॥
पथ्यं न जिघ्रन्त्यथ चर्वयन्ति स्पृशन्ति शृण्वन्ति विलोकयन्ति ।
विनाशकाले चपलेन्द्रियाणां सर्वेन्द्रियाणीव पुरः प्रयान्ति ॥ १२० ॥
रामस्य हर्तुं कथमिच्छसि त्वं पत्नीमयत्नक्षतराक्षसस्य ।
यद्धीतिनीत्यैवं[4] तपस्ततं मे क्व रक्षसामस्ति विवेकपाकः ॥ १२१ ॥
　　जातः कृती ततत[5]पश्चयऋष्यशृङ्ग-
　　　मन्त्राहुतिप्रसृत[6]यौगविधिप्रभावात् ।
　　पृथ्वीपतेर्दशरथस्य पितुर्नियोगा-
　　　द्यः कौशिकस्य मखरक्षणदीक्षितोऽभूत् ॥ १२२ ॥
शूरः शिशुः कौशिकशासनेन मन्मातरं वर्त्मनि ताटकां यः ।
हत्वा प्रपेदे मुनिना वितीर्णां सजम्भकामस्त्ररहस्यविद्याम् ॥ १२३ ॥
　अस्त्रोद्यत्पक्षपातैः कुशिकसुतमखत्राणसज्जस्य यस्य
　　प्रक्षिप्तो योजनानां शतमुदधितटे मूर्छितः [7]प्रच्युतोऽग्रे ।
　वृक्षेष्वद्यापि बाणासनचकितभिया रामनामादिवर्णे
　　राकारामादिशब्देष्वकृतभयसमयान्न क्वचिन्निर्वृतिर्मे ॥ १२४ ॥

---

१. 'स दिव्यमन्त्रावधियाचमानं' ख. २. 'सूतैः' ख, 'दूतैः' घ. ३. 'सर्वापहारः सुकृतापकारः' ख. ४. 'नेत्येव' क, 'निन्येव' ग, 'नीज्येव' घ. ५. 'तपःस्थित' क-ग. ६. 'योग' क-ग. ७. 'प्रत्युताग्रे' ख.

यः प्राप यज्ञे जनकस्य पुत्रीं चण्डीशचापाक्रमणेन सीताम् ।
नीतां त्रिलोकीविजयाशयेव शक्तित्वमेतां कुसुमायुधेन ॥ १२९ ॥

आकर्णाकृष्टभङ्गोद्भवरवमुखरोच्चण्डचण्डीशचाप-
क्रोधाध्मातस्य सर्वक्षितिपवधविधेर्द्वन्द्वयुद्धातिथिर्यः ।
चापश्रीकुञ्चनेन व्यधित भृगुपतेः सर्वधर्मस्य गोप्ता
पुण्यब्राह्मण्यजन्मापचयपरिचयक्षत्त्रवृत्तेर्निरोधम् ॥ १२६ ॥

यः सत्यपाशग्रथितस्य मुक्त्यै पितुर्गिरा निर्जनसंश्रयाय ।
ययावरण्यं सह लक्ष्मणेन भ्रात्रा समानव्रतया च पत्न्या ॥ १२७ ॥

वियोगशोकात्पितरि प्रतप्ते स्वर्गं प्रयाते भरतेन यत्नात् ।
अभ्यर्थ्यमानोऽपि निजं न राज्यं जग्राह रामः स्थिरसत्यकामः ॥ १२८ ॥

तत्पादुके मूर्ध्नि निधाय धीमान्करोति शत्रुघ्ननिषेव्यमाणः ।
राज्यं जटाभृद्भरतस्तदीयं वनान्तवासावधि तत्प्रदिष्टम् ॥ १२९ ॥

सहायतां ते कुपदे करोमि कथं शरीरप्रतिकूलकार्ये ।
अकुर्वतस्त्वद्विशिखैर्विनाशः कृतस्तु रामान्निधनं वरं मे ॥ १३० ॥

श्रुत्वेति मारीचवचः प्रहृष्टस्तं राक्षसेन्द्रः प्रथमं विसृज्य ।
मायानिधानं स्वविनाशसज्जः पश्चाद्ययौ कल्पितभिक्षुवेषः ॥ १३१ ॥

अर्थानर्थक्षयभयजयान्सर्वथा वेत्ति सर्वः
श्रेयः प्राप्तुं किमपि यतते वर्जयत्येव दोषान् ।
तज्ज्ञोऽप्यन्ते पतति विवशः क्लेशशोकार्तिगर्ते
दैवादिष्टे पतनसमये लङ्घने कस्य शक्तिः ॥ १३२ ॥

अथ कनककुरङ्गं विद्रुमोत्तुङ्गशृङ्गं
रुचिरमणिविचित्रं लोचनानन्दमित्रम् ।
द्युतिमिव विकिरन्तं संनिकर्षे चरन्तं
जनकनृपतिपुत्री कौतुकात्तं ददर्श ॥ १३३ ॥

तच्चर्मलोभात्प्रणयप्रयत्नैरभ्यर्थितो मैथिलराजपुत्र्या ।
धृत्वाश्रमे लक्ष्मणमात्तचापः ससार सारङ्गवधाय रामः ॥ १३४ ॥

१. 'शापात्' ख. २. 'विरोधम्' क-ग, 'निषेधम्' ख. ३. 'विधाय' क-ख-ग.

मायामृगस्तीक्ष्णतराननेन स पत्रिणा रामधनुश्च्युतेन ।
विद्धः पतन्राक्षसरूप एव हा लक्ष्मणेत्यार्तरवं रुराव ॥ १३५ ॥
श्रुत्वा प्रलापं सहसैव सीता भर्तुर्विरुद्धं परिशङ्कमाना ।
उत्कम्पिताङ्गी विससर्ज यत्नात्ससंभ्रमं लक्ष्मणमीक्षितं तम् ॥ १३६ ॥
अभ्येत्य सीतामथ कूटभिक्षुर्दशाननश्चन्द्रमुखीं ददर्श ।
सुरासुराणां कलहोपशान्त्यै सुधां सदेहामिव निर्जनस्थाम् ॥ १३७ ॥
प्रणामिनीं स्वागतवादिनीं तां पाद्यासनातिथ्यविशेषसज्जाम् ।
उवाच कौटिल्यनिलीनमायः प्रच्छन्नकायः क्षणदाचरेन्द्रः ॥ १३८ ॥

लावण्यं सकलाङ्गसङ्गसुभगं माधुर्यधुर्यं वच-
स्तीक्ष्णान्ता नयनद्वयी च सुतरां प्रान्ते कषायच्छविः ।
मूर्तिः कान्तिसुधाचिता रसमयी चित्रं चमत्कारिणी
यत्नेनाप्यभिलक्ष्यमम्लकटुकं किंचिन्न ते चेष्टितम् ॥ १३९ ॥

एकाकिनी निर्जनकाननेऽस्मिन्करोषि किं रत्नविमानयोग्या ।
घोरं घुरद्व्याघ्रगुहाग्रमेतत्कस्मात्तवेष्टं विषमाश्मकाष्ठम् ॥ १४० ॥

एता निर्भरदर्भसूचिनिचयैर्दुःसंचरा भूमयः
क्षुत्क्षुण्णाजगरोग्रकोपविषमश्वासोष्मशुष्यद्द्रुमाः ।
ग्रीष्मग्लानिनिमग्नमत्तमहिषश्लिष्यत्करीषोन्मिष-
त्पङ्कव्याकुलविक्लवत्तृणकुलक्लेदातितिक्तं पयः ॥ १४१ ॥

दिव्या रत्नहिरण्यहर्म्यरुचिरा रम्या तव श्रीसखी -
लङ्का स्फाटिकमन्दिरांशुनिवहैः स्वर्गं हसन्ती मुहुः ।
तस्याः सुभ्रु विभात्यशोकवनिकालंकारभूता मरु-
त्वङ्गत्कल्पलतापरागपटलीसंसर्गरङ्गारतिः ॥ १४२ ॥

जगज्जयोद्योगरणाङ्कितश्रीलङ्काधिनाथः प्रणयी तवाहम् ।
यं त्रासलोलांशुकपल्लवाङ्गा भ्रूभङ्गभग्नास्त्रिदशा नमन्ति ॥ १४३ ॥

---

१. 'विद्धोऽपतत्' ख. २. 'आर्तरवैः' ख-ग. ३. 'तत्' क-ग-घ. ४. 'क्लिश्यत्' क-ग. ५. 'विक्लवतृण' क-ग-घ. ६. 'श्रीमुखी' ग. ७. 'संसङ्ग' क-ग-घ.

श्रुत्वैतदुक्तं दशकंधरेण भयेन कोपेन च कम्पमाना ।
जगाद जिह्मं जनकात्मजा तं समुद्भवद्बाहुशिरःसहस्रम् ॥ १४४ ॥
अहो प्रशान्तव्रतकष्टकूटस्त्वं शष्पसंछन्न इवान्धकूपः ।
पापाप्लुतं जल्पन जल्पतस्ते किं नाम भूमौ पतिता न जिह्वा ॥ १४५ ॥
इति ब्रुवाणां कपटाकृतिस्तां करेण मातङ्गनिभः प्रमाथी ।
आकृष्य रम्भामिव वेपमानां जहार मत्तः पिशिताशनेन्द्रः ॥ १४६ ॥
तारप्रलापां शरणैषिणीं तां दयाभिमानी न ररक्ष कश्चित् ।
प्रायः स्वरक्षाप्रणयी जनोऽयं परार्तिकाले विरलप्रयत्नः ॥ १४७ ॥
सीतां हरन्तं रजनीचरेन्द्रं लतामिवोग्रानिलमम्बरेण ।
धीरः कृपावानरुणस्य सूनुरभ्याद्रवद्गृध्रपतिर्जटायुः ॥ १४८ ॥
निकृत्तवर्मायुधमौलिवाहं कृत्वा दशास्यं नखचञ्चुपक्षैः ।
दैवप्रमाणे विजये जटायुर्जुहाव जीवं निजमाजिवह्नौ ॥ १४९ ॥
जायन्ते निधनं प्रयान्ति सततं जन्मभ्रमे जन्तवः
कोऽप्येकः किल जायते स सुकृती यः पीतपुण्यामृतः ।
आर्तत्राणपवित्रितेन तृणवन्नीतेन जातु व्ययं
व्याप्ताशेषयशोमयेन वपुषा कल्पस्थितिर्जीवति ॥ १५० ॥
लङ्काधिनाथः समुपेत्य लङ्कामशोकनाम्नीं वनिकां प्रविश्य ।
न्यवेशयन्मैथिलजां क्षयाय कुलस्य मानस्य च जीवितस्य ॥ १५१ ॥
दिनेषु यातेष्वथ रामवृत्तं ज्ञातुं विसृष्टः प्रणिधिर्निगूढः ।
सुकेतुनामा दशकंधरेण विज्ञाय सर्वं स समाजगाम ॥ १५२ ॥
स तापसव्यञ्जनरञ्जितेन वेषेण लङ्कापतिमभ्युपेत्य ।
स्वैरं बभाषे भुवनत्रयेऽपि समस्तकार्येषु[2] कथान्तरज्ञः ॥ १५३ ॥
न युज्यते वक्तुमसंमतं यन्न[1] चाहितं न प्रकटं न गुप्तम् ।
प्रायः प्रभूणामतिसंनिकर्षः क्षुराग्रधारे[3] नैवपादचारः ॥ १५४ ॥
श्रुतं च दृष्टं च निवेद्यमानं सत्यं वचः प्रीतिकरं न[4] राज्ञाम् ।
तुष्यन्ति भूपाः स्तवकस्तवेन शून्येन वेश्याप्रणयोपमेन ॥ १५५ ॥

१. 'जाल्म न' क. २. 'कृत्येषु' ख. ३. 'व्रन' ग-घ. ४. 'नराणाम्' ख.

कर्णानुकूलं हृदयग्रहाय यदुच्यते तत्क्षणदृश्यदोषम्।
वाल्लभ्यभावप्रभवाय भृत्यैर्द्रोहप्रकारः परमं प्रभूणाम्॥ १५६॥
सहायहीनस्य पदच्युतस्य क्षामस्य कान्ताविरहान्वितस्य।
रामस्य वृत्तं शृणु देव सर्वं श्रुत्वा विचार्य क्रियतां हितं यत्॥१५७॥
हत्वा स मारीचममेयमायं त्यक्त्वाश्रमं लक्ष्मणमाप्तमग्रे।
विलोक्य सीताहरणाभिशङ्की ध्यात्वापतत्तन्मुखदत्तदृष्टिः॥ १५८॥
दृष्ट्वाश्रमं शून्यमचिन्तितोग्रशोकाभिघातात्तमुहूर्तमोहः।
आसाद्य संज्ञां शनकैः प्रपेदे चक्रभ्रमारूढ इवाकुलत्वम्॥ १५९॥
जटायुषस्तत्क्षणमुक्तजीवशेषस्य कृत्वान्त्यविधिं विधिज्ञः।
तद्दुःखतापं दयिताविप्रयोगे रामः क्षते क्षारमिवाससाद॥ १६०॥

शैले शैले स्थलजलबिलप्रायपुञ्जे निकुञ्जे
कृत्वा कृत्वा हृदयमसकृज्जीविताशाविहीनम्।
शोकेनान्तर्विहितवसतिः प्रस्खलद्बाष्पवर्षी
रामः सीतां धृतिमिव वने हारितां नाससाद॥ १६१॥

सरः फुल्लैर्व्याप्तं विकचकुमुदेन्दीवरवनै
रजःपुष्पालेख्यं स खलु निखिलेन्दुद्युतिमुखः।
वहन्नन्तर्द्वेषादिव कमलखण्डेषु विमुखः
क्षपामन्तश्चक्राह्वयसदृशवृत्तिः समनयत्॥ १६२॥

दृष्ट्वा श्रियः पुत्रमवाप्तघोरकबन्धरूपं स विमोच्य शापात्।
राकावियोगग्लपितः शशीव ययौ तदुक्तेन पथा हितेन॥ १६३॥
शनैरवाप्याचलमृष्यमूकं सुग्रीवनाम्ना प्लवगेश्वरेण।
परस्पराबद्धहितप्रतिष्ठं स प्राप विख्यातबलेन सख्यम्॥ १६४॥
तस्याग्रजेनातिबलेन राज्यं हृतं समाकर्ण्य स वालिनाम्ना।
चकार मित्रोपकृतिप्रयत्नसंनद्धधीस्तन्निधने प्रतिज्ञाम्॥ १६५॥

किष्किन्धामेत्य रामः प्रथितभुजबलं वालिनं शौर्यशाली
सुग्रीवाहूतमुग्राननविशिखहतं कीर्तिशेषं चकार।

---

१. 'परमः' ख. २. 'मुञ्जे' ख. ३. 'सखल' ग-घ. ४. 'च तेन' ख. ५. 'किष्किन्दां' क-ख-ग-घ.

संनद्धः सप्तसिन्धूद्धतसलिलचयाशान्तिसंतोषवृध्द्या
संध्याध्यानाय धीरः क्षणगमनपटुर्यः सदैवात्र दृष्टः ॥ १६६ ॥
सुग्रीवं हनुमन्मुखैः परिवृतं राज्येऽभिषिच्य स्वयं
कृत्वा वालिजमङ्गदं तदनुगं तद्यौवराज्योर्जितम् ।
रामः प्रस्रवणे गिरौ समनयद्विद्युत्प्रभापिङ्गल-
श्मश्रुव्याकुलमेघसंघकलिले कालं वियोगाकुलः ॥ १६७ ॥
संरम्भोर्जितगर्जितं जलधरं क्षिप्रोद्यतां विद्युतं
खद्योतस्फुटनं कदम्बपवनं तां सस्मितां केतकीम् ।
सेहे सर्वममोघमेघचरितं रामः सुहृन्निर्मितां
सीतान्वेषणसंविदं धृतिमयीमाशां निवेश्याशये ॥ १६८ ॥
ततः प्रयाते घनमेघकाले प्रशान्तबाष्पेषु दिशां मुखेषु ।
मित्रोदयश्रीरिव हर्षहेतुः पद्माकराणां शरदाजगाम ॥ १६९ ॥
उद्योगकालेऽपि निरर्गलस्य वक्तुं सुरौघैः(?) सुहृदश्च्युतस्य ।
क्रुद्धेन सौमित्रिरथाग्रजेन ययौ विसृष्टः कपिराजधानीम् ॥ १७० ॥
श्रीभोगसक्तं दयितानुरक्तं हरीश्वरं विस्मृतमित्रकार्यम् ।
अभ्येत्य लज्जावनतं जगाद रामानुजः कोपकषायनेत्रः ॥ १७१ ॥
आश्चर्यं निजकार्यकालविनतः पर्याप्ततात्पर्यवा-
न्क्रौर्यौदार्यमनार्य वेत्सि न घनक्लेशाश्मशय्याश्रयम् ।
उच्छिष्टं पिबसि प्रियाधरदलस्यालग्नरागं मधु
प्रायेणोपकृतिः कृतघ्नहृदये पाषाणपट्टे कृषिः ॥ १७२ ॥
सोल्लासाः कृकलासकूर्मशफरोत्फालाहिजिह्वालता-
संध्यावर्णपलाशपर्णकरिणीकर्णानुकारक्षमाः ।
विद्युन्नृत्तनरेन्द्रवृत्तवनिताचित्तासवोन्मत्तधी-
दुर्नीतोन्नतिचारणस्तुतिकलालोलाः खलप्रीतयः ॥ १७३ ॥
स लक्ष्मणेनेति विडम्ब्यमानः स्वदोषवैलक्ष्यविषण्णचित्तः ।
प्रसाद्य तं संवरणप्रणामैश्चक्रे स्वसैन्यं विजयाय सज्जम् ॥ १७४ ॥

---

१. 'सोल्लासकृकलास' क-ग-घ.

नम्रः समभ्येत्य ततः कपीन्द्रः प्लवंगसङ्घैः परिपूरिताशः ।
रामं प्रसादाभिमुखं विधाय दिशो विजेतुं बलमादिदेश ॥ १७५ ॥

सीतान्वेषणशासनप्रणयिनां दर्पेण संसर्पतां
संपूर्णे भुवने कपिक्षितिभृतां सैन्येन दिग्व्यापिना ।
मेघग्रस्तमिवाम्बरं घनतमःसंघातपीतं दिनं
दिक्चक्रं च बभूव विन्ध्यशिखरप्राकारसंपूरितम् ॥ १७६ ॥

वेगेनाङ्गदमैन्द[1]नीलहनुमन्मुख्याः प्लवङ्गास्ततः
प्राप्ता दक्षिणसिन्धुमुद्धततरत्वङ्गत्तरङ्गोत्तरम्[2] ।
आलिङ्गन्तमिवाम्बरप्रणयिनीं गङ्गां दिगन्तादिभि(?)-
र्दृष्ट्वा वन्ध्यपरिश्रमाः प्रमुमुचुश्चिन्तानिमग्ना धृतिम् ॥ १७७ ॥

ततोऽब्रवीद्वालिसुतः समुद्रसंदर्शनत्यक्तजवाभिमानः ।
सीता न लब्धाब्धिरयं न लङ्घ्यः कपिप्रभोः कः सहते प्रकोपम् १७८
इहैव नस्त्यक्तपरिग्रहाणां युक्तं तपः संगलितग्रहाणाम् ।
भग्नेऽभिमाने विततेऽवमाने वनं विना भेषजमस्ति नान्यत् ॥ १७९ ॥

मिथ्यापुत्रकलत्रमित्रभरणारम्भाभियोगग्रहै-
राशापाशजुषां प्रभुप्रणयिनां सेवाव्रतैः शुष्यताम् ।
अन्ते हन्त दिशन्ति संततमहामोहप्ररोहावहा
वेश्या[3]विभ्रमचञ्चला भ्रममदोन्मत्तक्रमं संपदः ॥ १८० ॥

धन्यो जटायु[4]र्जगति प्रवीरो जीवत्यलोभोज्झितजीवितोऽपि ।
छिन्नस्य यस्योचितराजकार्ये लोके प्ररूढा किल कीर्तिलक्ष्मीः ॥१८१॥
इत्यङ्गदेनाभिहिते समीपं संपातिनामा शनकैरवाप्तः ।
प्लवंगमान्गृध्रपतिर्जगाद नवोद्भवत्तत्क्षणलक्ष्यपक्षः ॥ १८२ ॥
भ्राता जटायुर्मम पूर्वमर्कपथे व्रजन्मत्स[5]हितो जवेन ।
स्पर्धानुबन्धी स मया स्वपक्षैः संरक्षितः प्रज्वलिताखिलाङ्गः ॥ १८३ ॥

---

१. 'सेन्द्र' क-ख. २. 'तरङ्गोद्धतम्' क-ग-घ. ३. 'वेशाविभ्रममाशु शोकानिवहं विद्युद्विलोलाः श्रियः' ख. ४. 'जटायुः सफलाततायुः' ख. ५. 'व्रजन्सत्त्वहितो मदेन' क.

निर्दग्धपक्षं पतितं क्षितौ मां दिवाकराख्यो मुनिरित्युवाच ।
भविष्यसि प्रौढगतिः सपक्षस्त्वं रामवृत्तामृतपूर्णकर्णः ॥ १८४ ॥
इहाद्य मे रामकथामृतेन पक्षैः प्रजातैर्विगतः स शापः ।
पश्यामि लङ्कोपवने निरुद्धां सीतां निगद्येति जगाम गृध्रः ॥ १८५ ॥
महामतेर्जाम्बवतो मतेन प्लवंगमैः सादरमङ्गदाद्यैः ।
अभ्यर्थितोऽब्धेस्तरणेऽभिमानी समीरसूनुर्ववृधे हनूमान् ॥ १८६ ॥
महेन्द्रमारुह्य गिरिं स पादभरेण गुर्वीकृतमुत्पपात ।
आदातुमिच्छन्निव नाकचुम्बि दिनेशबिम्बं पुनरम्बराग्रात् ॥ १८७ ॥

स्वच्छाम्बुप्रतिबिम्बितेऽस्य वपुषि क्रूरप्रकोपाकुलै-
र्दंष्ट्राकोटिविपाटनेन मकरैर्मिथ्याभियोगे कृते ।
दूरोद्गारितदूरुवातविधुतस्फीतैस्[1]तटाम्बुस्फुट-
च्छुक्तिव्यक्तसटैर्जहास जलधिर्मुक्तासमूहैर्मुहुः ॥ १८८ ॥

व्रजन्स धीरः शतयोजनान्तं क्रमेण तद्ग्रासविवर्धितास्याम् ।
जघान घोरामथ सिंहिकाख्यां क्षपामिवार्कस्तमसो जनित्रीम् ॥ १८९ ॥
मानाय मेनाकमथार्णवेन विश्रान्तये रत्नगिरिं विसृष्टम् ।
करेण संस्पृश्य स लङ्घिताब्धिर्लङ्काङ्कशैलस्य तटे पपात ॥ १९० ॥

अथ निशि शशिहासोल्लासशुभ्रासु दिक्षु
स्फुटमणिकिरणेषु(ष्वे?)तत्प्रियान्तःपुरेषु ।
प्रतिपदमतियत्नात्तेन सर्वं विचित्य
द्रुततरमभिपत्य स्वैरमाभाष्य सीताम् ॥ १९१ ॥
सुरतरुर्वनिकाया[2] मूलभङ्गं विधाय
प्रविधुतकुलशैलान्किंकरान्मन्त्रिपुत्रान् ।
सुरपुरभयदीक्षादक्षमक्षं च हत्वा
स्वयमभिसरता तामिन्द्रजिद्युद्धभूमिम् ॥ १९२ ॥
तृणमिव वहता तच्छद्मना ब्राह्ममस्त्रं
हुतवहहुतलङ्कातङ्कनिःशङ्कशक्त्या ।

१. 'तटान्त' ख. २. 'वनिकायां' क-ख-ग.

कृतमिह कपिना यत्तच्च देवेन दृष्टं
तदपि कुमतिसृष्टं दैवदिष्टं न नष्टम् ॥ १९३ ॥ (तिलकम्)
यद्भक्तियुक्तं विनय[1]प्रमुक्तं विज्ञाप्यसे शक्तिलवेन देव।
आकुञ्चितभ्रूभ्रमकारि वक्रं न तत्र कार्यं स्वहितं विचार्यम् ॥ १९४ ॥
श्रुत्वैतदुक्तं प्रणधिव्रतेन रक्षःपतिः क्ष्मां क्षणमीक्षमाणः।
न किंचिदूचे चरणाञ्चलेन समुल्लिखन्स्फाटिकपादपीठम् ॥ १९५ ॥
अथ प्रभाते किल मन्त्रिमु[2]ख्यनिषेव्यमाणं क्षणदाचरेन्द्रम्।
भ्राता सभाग्रस्थितमभ्युपेत्य विभीषणः सं[3]प्रति तं बभाषे ॥ १९६ ॥
अत्यल्पकेऽपि व्यसनांशलेशे न संवृतिर्यैः क्रियते प्रयत्नात्।
तेषां प्रमादादवमानपूर्णाः सक्तापवादा विपदो भवन्ति ॥ १९७ ॥
न धीमतां धावति धीः कुकार्ये क्षणादकार्याद्विरमन्ति भव्याः।
कुर्वन्त्यकार्यं विरमन्ति नैव हितं न शृण्वन्ति च दैवद[4]ग्धाः ॥ १९८ ॥
पराभवं यत्स कपिस्तवापि चकार सोऽयं कुनयप्रभावः।
सीतापहारप्रभवावमाने तत्त्याग एव प्रशमाभ्युपायः ॥ १९९ ॥
अहो नु चारैर्न निवेदितं भो रामः समुद्रस्य तटीमवाप्तः।
यद्भृत्यसुग्रीवविधौ विधेयः स मारुतिस्तत्पृतनापदातिः ॥ २०० ॥
प्रसाद्यतामात्महिताय रामः सीतार्पणेनैव स शान्तिमेति।
अयं प्रमादस्य शरावपातः(?) सीतापरित्यागकरावलम्बः ॥ २०१ ॥
हितं तवैते न वदन्त्यमात्यास्त्वकूलताधीनविभूतिभो[5]गाः।
चित्तग्रहाय प्रियतामवाप्तुं कर्णानुकूलं कथयन्त्यतथ्यम् ॥ २०२ ॥
सत्ये शङ्काचकितमतयो वञ्चकग्रामलीनाः
शैलस्थूलोपकृतिविफलाः स्वल्पदोषेऽतिकोपाः।
मन्त्रोद्विग्नाः पिशुनवचना धर्मनर्मोक्तिदु[6]ष्टाः
साधुद्विष्टाः प्रखलसुहृदः सर्वदा भूमिपालाः ॥ २०३ ॥

---

१. 'विनति' ख. २. 'मुख्यैः' ख. ३. 'संप्रहितं' क-ग. ४. 'दुग्धाः' ख. ५. 'योगाः' ख. ६. 'दुष्टाः' ख.

इति ब्रुवाणं कुशलानुबन्धाद्विभीषणं भ्रूभ्रमणप्रकोपः ।
आकृष्य खड्गं चरणाञ्चलेन न्यपातयन्निर्विकृतिं दशास्यः ॥ २०४ ॥
स वेत्रिभिस्त्रासितसर्वलोकैर्निष्कासितः सज्जनसंश्रयार्थी ।
गुणाभिसारी गगनं विगाह्य जगाम रामस्य समीपमेव ॥ २०५ ॥
अन्येद्युरन्तःपुरसौधशृङ्गस्थितं समेत्य प्रणिधिर्दशास्यम् ।
सुग्रीवसैन्यार्णवमध्यचारी जगाद विज्ञातसमस्ततत्त्वः ॥ २०६ ॥
इतः प्रयातस्य विभीषणस्य प्रणामिनः पादनखांशुपट्टम् ।
रामेण मौलौ प्रविसार्य दत्तो लङ्काधिपत्ये प्रथमाभिषेकः ॥ २०७ ॥
मन्त्रान्तरङ्गत्वमतीव यातः स तस्य निर्व्याजहितोपदेष्टा ।
न बान्धवत्वं सहजं जनस्य स एव बन्धुः किल योऽनुरक्तः ॥ २०८ ॥
विभीषणस्यानुमते त्रिरात्रं रामेऽब्धितीरेऽथ कृतव्रतेऽपि ।
गाम्भीर्यनिःस्पन्दतयाम्बुराशिर्न किंचिदूचे तरणाभ्युपायम् ॥ २०९ ॥
रामस्य चापाक्रमणेन सिन्धुर्भयादथामन्यत सेतुबन्धम् ।
मृदोरवज्ञामुखभङ्गकारी लोकः किलायं भयभोज्य एव ॥ २१० ॥
अथाम्बुधौ मन्दरतुल्यशैलैः सेतुर्निबद्धोऽद्भुतकृत्प्लवंगैः ।
प्रभावशक्त्या दृढनिश्चयानां शिलाः प्लवन्ते सलिले किमन्यत् ॥ २११ ॥
रक्षःकुले सेतुरभावहेतुर्दैवेन सृष्टः सलिलप्रचारः ।
नूनं स निर्विघ्नगतागताय लङ्कापदां राघवसंपदां च ॥ २१२ ॥
तीर्त्वार्णवं सेतुपथेन रामस्ततस्त्रिकूटस्य तटे निविष्टः ।
प्लवंगसैन्येन घनेन यस्य त्रस्ता इव क्वापि दिशः प्रयाताः ॥ २१३ ॥

इत्युक्त्वा प्रणिधौ मनागपसृते लङ्कापतिर्भ्रातरं
ध्यायन्मानुषसेवकं क्षतकुलं प्रम्लानमानाननः ।
संकल्पैरपि दुष्करेऽद्भुतनिधौ सेतौ निबद्धेऽम्बुधौ
लज्जाद्वेषविमर्शकोपकलनाव्याकीर्णचित्तोऽभवत् ॥ २१४ ॥

अथोच्चचारोद्धतयुद्धशंसी भेरीनिनादः क्षणदाचराणाम् ।
शिलाहताट्टालपरम्पराणां झांकाररावश्च घनः कपीनाम् ॥ २१५ ॥

१. 'तोयाय' ख. २. 'तरणे' ख. ३. 'भीरी' क-ख-ग-घ.

युद्धे प्रवृत्ते कपिराक्षसानां द्रुमाद्रिशस्त्रास्त्रसमाहता भूः ।
पुनः प्रजाताखिलदाहशङ्का लङ्का चकम्पे भयविह्वलेव ॥ २१६ ॥

ततः प्रतीहारपतिः प्रविश्य विद्युन्मुखाख्यः क्षणदाचरेन्द्रम् ।
व्यजिज्ञपत्संगररङ्गभङ्गं प्रत्यक्षमालोक्य निशाचराणाम् ॥ २१७ ॥

देव द्वन्द्वरणे प्रसक्तसुभटे तुल्यत्वमासीत्क्षणं
रक्षोवानरसैन्ययोरथ मनाग्ग्लाने[1] बले रक्षसाम् ।
वीरेणेन्द्रजिताभ्युपेत्य निहतौ भूमौ च्युतौ राघवौ
नागास्त्रेण समावृतौ त्रिशिरसा[2] भग्नं कपीनां बलम् ॥ २१८ ॥

दिव्यप्रभावौ गरुडेन साक्षात्स्पृष्टौ विनष्टाखिलपाशबन्धौ ।
अथोत्थितौ दाशरथी वृथैव[3] किं पौरुषैर्दैवमलङ्घ्यमेव ॥ २१९ ॥

लब्धाधिकोत्साहबलैः प्लवंगैर्निपीड्यमानेषु निशाचरेषु ।
प्रहस्तधूम्राक्षमहोदराद्याः प्रोक्ता रणे मन्दबलत्वमेव ॥ २२० ॥

भग्नेऽथ सैन्ये क्षणदाचराणां मानानुबन्धादविलुप्तधैर्याः ।
हताः प्रहस्तप्रमुखाः क्रमेण ते संगरोर्वीकुलभूधरेन्द्राः[4] ॥ २२१ ॥

त्वदाज्ञया देव विबोधनाय प्रमृद्यमानोऽपि गजाश्वसैन्यैः ।
अत्यन्तनिद्रातरुणीकरालो न कुम्भकर्णो विजहाति निद्राम् ॥ २२२ ॥

श्रुत्वा प्रतीहारगिरं दशास्यः संख्ये तनुत्यागसमुद्यतोऽभूत् ।
चित्तानुवृत्तान्तसहायहीनं कस्येष्टमैश्वर्यमरण्यतुल्यम् ॥ २२३ ॥

स्नानार्चनादि प्रविधाय तूर्णं कार्यानुरोधादथ कुम्भकर्णः ।
श्रुत्वाखिलं रामविरोधवृत्तं पौलस्त्यमेत्य प्रणतोऽभ्युवाच ॥ २२४ ॥

अहो महान्दुःसहदुर्ग्रहोऽयं सन्मन्त्रिमन्त्रैर्न निवारितस्ते ।
क्रोधेन्धने किं भवता सराज्ञौ हुता विभूतिर्गणिता न नीतिः ॥२२५॥

लीलानिबद्धाम्बुधिमध्यसेतोः शक्तिर्मनुष्यस्य न चिन्तिता किम् ।
भ्रूभङ्गभीतिस्तिमिताम्बुराशौ यस्याज्ञया भूमिधराः प्लवन्ते ॥ २२६ ॥

---

१. 'म्लाने' क-घ. २. 'च सहसा' ख. ३. 'तथैव' ख. ४. 'मदोद्धतास्ते विविशू रणोर्वीम्' ख-ग-घ.

स दीर्घदर्शी हितकृन्मनीषी विभीषणः किं भवता निरस्तः ।
मन्त्रागमज्ञं प्रथमं निहत्य पश्चाद्विषं भक्षितमप्रमेयम् ॥ २२७ ॥
व्यसनपतनसक्तिस्तद्विरामेऽप्यसक्ति-
र्हितसचिवविरक्तिर्दुर्जनेष्वेव भक्तिः ।
उचितमतिवियुक्तिर्दुर्ग्रहाणाममुक्तिः
क्षितिपरिवृढलक्ष्मीसंक्षये लक्षणानि ॥ २२८ ॥
श्रुत्वानुजोक्तं हितयुक्तमेतन्नक्तंचरेन्द्रो न विवेद युक्तम् ।
निपातकाले किल नैव बुद्धिर्भवेद्यया मोहरजोविशुद्धिः ॥ २२९ ॥
स तं जगाद प्रतिबोधितोऽद्य शिक्षाप्रदानाय न पण्डितस्त्वम् ।
मिथ्या भुजौ भूरिभुजस्तवेमौ भजस्व गत्वा घनमोहनिद्राम् ॥ २३० ॥
इत्यग्रजेनाभिहितो विचिन्त्य प्रभावशक्तिं भवितव्यतायाः ।
संनद्धबुद्धिर्निधने रिपूणां न कुम्भकर्णस्तमुवाच किंचित् ॥ २३१ ॥
संप्राप्ते कुम्भकर्णे रणभुवमभवायाससंमन्त्रितानां
भग्ने सैन्ये कपीनां दिशि दिशि रजसा भूयसा संवृतायाम्[1] ।
तत्कायच्छाययाधो जगति गुरुतरैः संनिरुद्धेऽन्धकारै-
रर्के साकारराहुग्रहणसमयधीः खेचराणां बभूव ॥ २३२ ॥
ततः प्रविश्याविरलप्रहारो विदीर्णकायः स्रुतशोणितौघः ।
नक्तंचरः कुञ्जरकर्णनामा व्यजिज्ञपत्संसदि राक्षसेन्द्रम् ॥ २३३ ॥
देव त्वदाज्ञापरुषाक्षराणि ध्यायन्कपीनां युधि कुम्भकर्णः ।
चक्रे महन्मन्युमनन्तमन्तः प्रारब्धकल्पान्तकृतान्तलीलः[2] ॥ २३४ ॥
भग्नाशङ्कं दधाने जगति[3] स गगनासङ्गितुङ्गोत्तमाङ्गः
पद्भ्यां भूकम्पकारी भयनिबिडमिलद्वारणायूंषि पिंषन् ।
सुग्रीवं विग्रहोग्रं लघुविहगमिवादाय मुष्टिग्रहेण
ग्रीवाकर्षैर्बभञ्ज द्रुमवदवगतिव्याहतानङ्गदाद्यान् ॥ २३५ ॥
क्षिप्रं विभीषणमतेन निकृष्टचाप-
स्तं राघवः स्वकटकोपरि भूधराभम् ।

---

१. 'संवृतानाम्' ख. २. 'प्रारम्भ' ख. ३. 'त्रिजगति' ग-घ.

बाणैर्निपात्य घनकायभरावपिष्ट-
रक्षःकुलं भुवनविस्मयमाततान ॥ २३६ ॥
हते विकीर्णे युधि कुम्भकर्णे निकुम्भकुम्भादिषु च च्युतेषु ।
मानानुबन्धादपराङ्मुखानां क्षणं क्षयोऽभूत्क्षणदाचराणाम् ॥ २३७ ॥
शोकप्रकोपानललिह्यमानः कुलक्षयादिन्द्रजिदभ्युपेत्य ।
सैन्यं कपीनां निखिलं क्षणेन स रामसुग्रीवमुखं जघान ॥ २३८ ॥
हतेषु सर्वेषु हरीश्वरेषु कण्ठावकीर्णक्षणजीवितेन ।
अभ्यर्थितो जाम्बवता हनूमानेको विसृष्टः कपिजीविताप्त्यै ॥ २३९ ॥
स योजनशतत्रयीं दिवि विलङ्घ्य भास्वत्प्रभः
सपुष्करमपाहरत्सकलमौषधिक्ष्माधरम् ।
यदग्रसरसौरभैरभवदाप्तजीवं क्षणा-
त्सराघवकपीश्वरं हरिसुसैन्यमत्यद्भुतम् ॥ २४० ॥
मानं नेच्छति यच्छति व्यसनितां मुग्धां विधत्ते धियं
कीर्तिं हन्ति कलङ्कयत्यपि कुलं सोत्कर्षविद्वेषवान् ।
यद्यत्कर्म विधीयते सुमतिना कार्यानुबन्धोद्यमै-
स्तत्तत्सर्वमलक्षितः क्षपयति क्षिप्रं विरुद्धो विधिः ॥ २४१ ॥
अथेन्द्रजित्सर्वजगज्जयोग्रब्रह्मास्त्रसिद्ध्यै विहितापचारः ।
वनं समागत्य निकुम्भिलाख्यं यागोग्रवह्नौ रुधिरं जुहाव ॥ २४२ ॥
यागार्धविघ्ने युधि वध्य एष नैवान्यथेत्याशु विभीषणेन ।
उक्ते हिते राघवशासनेन तं लक्ष्मणो योद्धुमथाजगाम ॥ २४३ ॥
अथेन्द्रजिल्लक्ष्मणयोर्मदेन युद्धे प्रवृत्ते कपिराक्षसानाम् ।
परस्परं दीर्घमहास्त्रदीप्तं सैन्यद्वयं प्रेक्षकतामवाप ॥ २४४ ॥
क्रोधाकुलेनेन्द्रजिता प्रसह्य शक्त्याथ हृन्मर्मणि दारितोऽपि ।
तं पत्रिणा कण्ठनिकृत्तवक्त्रं सौमित्रिराश्चर्यनिधिश्चकार ॥ २४५ ॥
श्रुत्वैतदुग्राशनिपाततुल्यं शोकेन निर्भिन्नधृतिर्दशास्यः ।
व्याप्तः स्फुटद्भिः कटकाग्ररत्नैः पपात कल्पान्त इवाचलेन्द्रः ॥ २४६ ॥

---

१. 'मुखान्' क-ख. २. 'वतीर्णे' ख. ३. 'प्रवरसैन्य' ख. ४. 'सुमतिभिः' ख.

स लब्धसंज्ञः प्रियपुत्रशोके भ्रातृक्षयस्योपरिमर्मलग्ने ।
सीताभिलाषं सहसा विहाय बबन्ध चित्ते मरणाभिलाषम् ॥ २४७ ॥

भ्रात्रा भुजेन सकलोद्यमदक्षिणेन
पुत्रेण सर्वगुणसंगमवल्लभेन ।
मानेन मौलिमणिना रहितस्य जन्तोः
किं जीवितेन शितशल्यशताचि(यि)तेन ॥ २४८ ॥

प्राप्तस्ततः समरभूमिमभग्नमानो
भृत्यानुजात्मजनिकृत्तशरीरपूर्णाम् ।
लङ्केश्वरः पृथुविषादभरश्रमेण
विश्रान्तये निजवपुःक्षयमाचकाङ्क्ष ॥ २४९ ॥

संनद्धे दशकंधरे युधि भयव्याघूर्णदिङ्मण्डले
पैशाचाश्वरथस्थिते हरिरथारूढे च रामे पुनः ।
बाणेषु प्रसरत्सु देहदलनव्यापारपाराप्तये
ह्येकस्य स्वतनुक्षये रिपुवधे चान्यस्य लोभोऽभवत् ॥ २५० ॥

अग्रे शरीरनिरपेक्षमरक्षिताङ्गं
रक्षःपतिं घनरणक्षयमीक्षमाणः ।
रामः क्षणं स्थगितनिश्चलचापपाणिः
साश्चर्यशौर्यभरविस्मयवान्प्रदध्यौ ॥ २५१ ॥

कायः कैलासमूलोद्धृतिविपुलशिलोल्लेखविख्यातसार-
स्तेजः शक्रेभकुम्भस्थिरशरशकलक्लेशनिःश्वासदीप्तम् ।
मानश्चाशेषलोकेश्वरमुकुटतटीलालिताज्ञाविलासः
सर्वं साश्चर्यमस्य त्रिभुवनजयिनः पापशापेन नष्टम् ॥ २५२ ॥

ध्यात्वेति निर्विवरमार्गणवर्षिणोऽस्य
दष्टौष्ठमाकुलितकुण्डलदीप्तगण्डम् ।
रामः शरेण दहनाचितदुर्निमित्त-
क्रूरार्धचन्द्रवदनेन शिरश्चकर्त ॥ २५३ ॥

---

१. 'तेन रण' ख. २. 'शताश्रितेन' ख. ३. 'लोकस्य' क-ग.

रोमाञ्चसंचरणपीनकपोलभित्ति
　यद्यत्पपात वदनं दशकंधरस्य ।
आजन्मनोऽन्यमुखतत्क्षणदर्शनेन
　प्रीत्येव विस्मयमयद्युति तत्तदासीत् ॥ २९४ ॥
दृष्ट्वा च्युतानि वदनानि नव क्रमेण
　कण्ठस्खलत्कनकपुङ्खशराचितानि ।
व्याप्तानि दीप्तहरहोमहुताशलेशैः
　संस्मारितानि दशमं दशकण्ठवक्त्रम् ॥ २९५ ॥
कृत्ते च मूर्ध्नि दशमे दशशेखरस्य
　प्रत्यक्षदृष्टवदनच्युतमन्युवह्निः ।
शान्तोऽपि कण्ठविगलद्घनशोणितौघै-
　रासीत्सशेष इव कुण्डलरत्नभाभिः ॥ २९६ ॥
हत्वाथ रामः समरे दशास्यं विभीषणं तद्विभवेऽभिषिच्य ।
लङ्काकलङ्केन परस्थलस्थां सीतामवाप्तामपि नाभ्यनन्दत् ॥ २९७ ॥
तीव्रे वियोगदहने तनुतां गतापि
　भर्त्रार्पिता विषमधाम्न्यनपायवह्नौ ।
कोपानले निपतिता विपुलेऽथ सीता
　शुद्ध्यै विवेश हिमसंहतिशीतमग्निम् ॥ २९८ ॥
पतिव्रतां तां स्वयमेव दोर्भ्यामादाय रामाय ददौ हुताशः ।
स लोकपालस्तुतशीलसत्त्वां तां प्राप्य लक्ष्मीं प्रययावयोध्याम् ॥ २९९ ॥
तत्र प्रणामैर्भरतेन हर्षबाष्पाभिषेकार्चितपादपद्मः ।
सुग्रीवलङ्कापतिसेव्यमानः स प्राप राज्यं त्रिदशाभिषिक्तः ॥ २६० ॥
काले प्रयाते प्रणिधिः प्रजानां वृत्तान्तवेदी विजने समेत्य ।
व्यजिज्ञपद्दूरतरप्रवासे लोकापवादं जनकात्मजायाः ॥ २६१ ॥
जायां स जानन्नपि शुद्धशीलां लोकापवादप्रसरासहिष्णुः ।
सौमित्रिमादिश्य सगर्भभारां तत्याज वाल्मीकितपोवने ताम् ॥ २६२ ॥

१. 'संतति' ख. २. 'भिषेकाञ्चित' क-ग.

नित्यार्द्रदुःखे जनजीवितेऽस्मिन्सुखान्यनित्यानि सयौवनानि।
धनानि विद्युद्द्युतिचञ्चलानि क्षणक्षयाणि प्रियसंगमानि ॥ २६३ ॥
बाल्ये भूमितलेऽर्पिता तदनु च क्लिष्टा वने भीषणे
पौलस्त्येन हृता भयक्षतधृतिर्ब(ती रु)द्धाथ लङ्कावने।
लब्धाशुद्ध्यनले च्युता पुनरपि त्यक्ता सती जानकी
संसारे सतताश्रुपातिनि नृणां धिङ्नित्यदुःखस्थितिम् ॥ २६४ ॥
आश्वास्यमाना जनकोपमेन वाल्मीकिना दीनदयान्वितेन।
कालं तनुत्यागमनोरथैः सा नित्याश्रुपातार्द्रकुचा निनाय ॥ २६५ ॥
सासूत भर्तृप्रतिबिम्बरूपौ पुत्रौ तनुत्यागविशेषविघ्नौ।
वाल्मीकिना क्षत्रियसंस्क्रियाभिः कुशो लवश्चेति कृताभिधानौ॥२६६॥
प्रवर्धमानौ मुनिना स्वकाव्यमध्यापितौ गीतिविभक्तवर्णम्।
पूर्वं भविष्यच्चरितं निबद्धं रामायणं कर्णरसायनं तौ ॥ २६७ ॥
निरास सीताविरहे द्वितीये शशीव रामस्तनुतामवाप्तः।
प्रदीप्तदुःखाग्निचितां विवेद श्मशानभूमिप्रतिमां विभूतिम् ॥ २६८ ॥
किं भोगरोगैः किमयत्नरत्नैः किं नन्दनैश्चन्दनचन्द्रसौधैः।
वियोगशल्यैर्हृदयेऽवसन्ने किं नित्यशोकेन कुजीवितेन ॥ २६९ ॥
कदाचिदास्थानसभासनस्थं रामं प्रहारक्षतमस्तकः श्वा।
व्यजिज्ञपद्देव यतिव्रतेन हतोऽस्मि विप्रेण विनापराधम् ॥ २७० ॥
भिक्षुर्विलक्षः क्षतकारणं तत्पृष्टोऽपि किंचिन्न यदाचचक्षे।
तद्दण्डमूकेषु सभास्थितेषु तदा पुनः प्राह स निश्चितं श्वा ॥ २७१ ॥
देव द्विजन्मा स्वमठेऽधिकारी पुराहमासं विगतस्पृहोऽपि।
केनाक्रमेणोपग(न)ता न जाने तथापि मे निन्द्यतमा श्वजातिः॥२७२॥
कालञ्जरे देवमठाधिकारी विधीयतामेष विवेकहीनः।
न यस्य कोपप्रशमेऽपि शक्तिर्लोभप्रहाणेऽपि स किं समर्थः ॥२७३॥
एकोदरा मोहमहीप्रजाता मदस्मरक्रोधविषादलोभाः।
एकानुमानेन भवन्ति जन्तोः सर्वे सदा स्थूललघुक्रमेण ॥ २७४ ॥

१. 'काव्य' ख.

श्रुत्वैतदुद्दामगजाधिरूढं भिक्षुं नृपः स्फीतमठाधिनाथम् ।
चक्रे चलच्चामरचारुचञ्चद्द्विकुञ्चितोष्णीषविलासहासम् ॥ २७५ ॥
धर्मस्य गोप्ता च्यवनेन रामः प्रीत्यार्थितः क्रूरतरासुरस्य ।
त्रैलोक्यशत्रोर्लवणाभिधस्य वधाय शत्रुघ्नमथादिदेश ॥ २७६ ॥
शूलायुधे तेन हतेऽथ दैत्ये तत्कानने काञ्चनतोरणाङ्का ।
दिव्येव शत्रुघ्ननिवेशिताभूत्पुरीप्रथार्हा मधुराभिधाना ॥ २७७ ॥
काले प्रयाते सुतमष्टवर्षं स्कन्धे समादाय मृतं द्विजन्मा ।
उच्चैः प्रचुक्रोश सभाङ्गनाग्रद्वारान्तिके वेत्रिभयानभिज्ञः ॥ २७८ ॥
अयं शिशुर्मे स्थविरस्य सूनुर्व्यसुत्वमाप्तस्तिलतोयदाता ।
नृपापचारेण भवत्यवश्यमकालमृत्युव्यसनं प्रजानाम् ॥ २७९ ॥

धर्मद्रोहिणि विद्रुतार्द्रकरुणे[1] क्षुद्रैः प्रजोपद्रवै-
धूर्तैर्भुक्तधने[2] प्रधानविमुखे विज्ञप्तिनिद्राजुषि ।
कायस्थैरजितैर्जिते क्षितिपतौ लब्धोदयैरिन्द्रियै-
र्दुर्भिक्षानलचौरवारिमकरैर्दीनो जनः पीड्यते ॥ २८० ॥
नाथे दिक्षु भगीरथे शुभकथे पुण्याप्ततीर्थप्रथे
कान्तस्वर्गपथे पृथौ दशरथे याते यशःशेषताम् ।
कष्टं नष्टधृतिः प्रकृष्टविपदामाधारभूताधुना
देवी मज्जति राजदुष्कृति[3]भरैर्भाराभिभूतेव भूः ॥ २८१ ॥

विप्रार्तनादेन विचार्यमाणकारुण्यदैन्यव्यसनेऽपि रामे ।
सभ्येषु मूकेषु मुनीश्वरेषु समभ्यधान्नारद एव वाग्मी ॥ २८२ ॥
शूद्रस्तपस्तीव्रतरं करोति शम्बूकनामा दिशि दक्षिणस्याम् ।
स एव वर्णाश्रमधर्मलोपः पुत्रक्षये कारणमग्र्यजातेः ॥ २८३ ॥
श्रुत्वोदितं[4] नारदवाक्यमेतस्मृतासमारुह्य विमानराजम् ।
अदक्षिणं धर्मपथस्य राजा गत्वावधीद्दक्षिणदिक्स्थितं तम् ॥ २८४ ॥
रामासिपट्टेन निकृत्तकण्ठे शूद्रे विमानेन दिवं प्रयाते ।
निजात्मजे तत्क्षणलब्धजीवे ममार्ज निन्दां स्तुतिभिर्द्विजातिः ॥ २८५ ॥

१. 'करणे' क-ग. २. 'धनैः' क-ग-घ. ३. 'दुष्कृत' ख. ४. 'श्रुत्वोचितं' ख.

हैमी कृता तस्य सुवर्णकारैरभिन्नरूपा रघुराजपत्नी ।
अभूत्परित्यागघनावमानमन्युव्रता मौनवतीव सीता ॥ २८६ ॥
वाल्मीकिशिष्यानुगतौ कुमारौ रामात्मजौ तत्र लवः कुशश्च ।
अगायतां श्रोत्रसुखं नृपाग्रे स्वरेण रामायणमादिकाव्यम् ॥ २८७ ॥
पुत्रौ परिज्ञाय मुनीन्द्रवाक्यात्तौ तुल्यरूपानुभवेन रामः ।
करोतु सीता पुनरेव शुद्धिमित्यर्थनां तत्र मुनेश्चकार ॥ २८८ ॥
वाल्मीकिशिष्यैरथ रामपत्नी तां प्रापिता यज्ञभुवं क्षणेन ।
लज्जावती राजसहस्रमध्ये मन्युप्रगल्भां गिरमुज्जहार ॥ २८९ ॥
यद्यार्यपुत्रान्न परः [1]प्रमृष्टश्चित्तेन वाचा मम कर्मणा वा ।
तत्सत्यसंकल्पगुणेन तेन ददातु माता वसुधावकाशम् ॥ २९० ॥
अथोत्थिता मूर्तिमती क्षितिस्तामङ्के समादाय तलं विवेश ।
काकुत्स्थहृद्भङ्गभियेव काञ्च्या सुताररावेण निवार्यमाणा ॥ २९१ ॥
रामस्ततः प्राप्तवधूनिराशः पातालसंहारविलाससज्जः ।
निवारितः पद्मभवेन साक्षात्स्नेहार्द्रतां पुत्रयुगे बबन्ध ॥ २९२ ॥
अथाश्वमेधे विधिभाजि पूर्णे कालेन साक्षाद्द्विजने समेत्य ।
संस्मारितो वैष्णवधाम रामः सहानुजैर्दिव्यपदं प्रपेदे ॥ २९३ ॥

अथ स भगवान्विष्णुः कृत्वा जगन्निरुपप्लवं
दशमुखभयं हृत्वा हर्षप्रदस्त्रिदशश्रियः ।
पवनतनयं धृत्वा धीरोन्नतं सविभीषणं
भुवनभवने कीर्तिस्तम्भं जगाम सुधाम्बुधिम् ॥ २९४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते श्रीरामावतारः सप्तमः ।

श्रीकृष्णावतारोऽष्टमः ।

अहो कालसमुद्रस्य न लक्ष्यन्तेऽतिसंतताः ।
मज्जन्तोऽन्तरनन्तस्य युगान्ताः पर्वता इव ॥ १ ॥

---

१. 'प्रसृष्टः' क-ग-घ.

युगदीर्घे प्रयातेऽथ काले दिनक्ष(ग)णक्रमैः ।
कैटभारिं पुनर्भूमिर्भारार्ता शरणं ययौ ॥ २ ॥
सा ददर्श सुधाम्भोधौ प्रबुद्धं शेषशायिनम् ।
विश्वरूपं फणारत्नसहस्रप्रतिबिम्बितम् ॥ ३ ॥
सुखप्रबोधपृच्छान्ते चतुर्मुखमुखैः सुरैः ।
मुनिभिर्नारदाद्यैश्च प्रणतैः परिवारितम् ॥ ४ ॥
पादसंवाहनव्यग्रां श्रियं प्रेमामृतह्रदे ।
वहन्तं हृदये व्यक्तं कौस्तुभप्रतिबिम्बिताम् ॥ ५ ॥
मही मरकतश्यामा व्यक्तमौक्तिकभूषणा ।
खलक्ष्मीर्लक्ष्यनक्षत्रमालेव प्रणनाम तम् ॥ ६ ॥
सा प्रणामचलत्कर्णोत्पलालिस्वनसंनिभाम् ।
विज्ञप्तिं ज्ञातवृत्तस्य चक्रे विश्वान्तरात्मनः ॥ ७ ॥
भगवन्भवतः सर्वलोकचिन्तार्तिहारिणः ।
वात्सल्यपेशलस्याग्रे पुनरुक्तं निवेद्यते ॥ ८ ॥
हिरण्याक्षबलात्क्षिप्ता निक्षिप्तक्षितिभृत्कुला ।
समुत्क्षिप्ताक्षयैवाहं वराहवपुषा स्वयम् ॥ ९ ॥
कालनेमिप्रभृतयः पुरा मद्भारशान्तये ।
ये हता भवता दैत्यास्तेऽवतीर्णाः पुनर्नृपाः ॥ १० ॥
उग्रसेनस्य तनयः क्रूरः क्रूरतरानुगः ।
वृष्णिवंशे समुत्पन्नः कालनेमिर्महासुरः ॥ ११ ॥
अनन्तदैत्यभूपालबलभारभरार्दिता ।
अधर्मबहुलं कालं न सहे वोढुमक्षमा ॥ १२ ॥
श्रुत्वैतदुक्तमुर्व्या भगवान्सस्मिताननः ।
करिष्याम्युचितं सर्वमित्युक्त्वा विससर्ज ताम् ॥ १३ ॥
पृथिव्यामथ यातायां विधा(ज्ञा)य हृदयस्थितम् ।
विष्णोः समीहितं सर्वं सुरान्प्राह पितामहः ॥ १४ ॥

---

१. 'अथोद्गता' ख. २. 'समन्तात्' ख.

भूमिभारावताराय देवोऽवतरति क्षितिम् ।
यदुवृष्णिकुले याति वसुदेवस्य पुत्रताम् ॥ १५ ॥
यूयमंशावतरणं कुले कुरुत[1] भारते ।
इत्युक्ते पद्मगर्भेण तथेत्युक्त्वा ययुः सुराः ॥ १६ ॥
ततः कदाचित्प्रययौ नारदो मथुरां पुरीम्[2] ।
स्वच्छन्दवादनिरतः[3] कलिकेलिकुतूहली ॥ १७ ॥
स रहः कंसमभ्येत्य प्राप्तपूजासनोऽवदत् ।
धर्ममार्गेण वर्तस्व रक्षेमां विद्रुतां श्रियम् ॥ १८ ॥
पितृष्वसुस्ते देवक्या यः समुत्पद्यते सुतः ।
स सुरैर्निश्चितोऽन्ताय विभूतेर्जीवितस्य ते ॥ १९ ॥
उक्त्वेति याते देवर्षौ कंसः पापी पितृष्वसुः ।
देवक्याः किंकरान्गर्भनिधनाय समादिशत् ॥ २० ॥
हतेषु षट्सु बालेषु वसुदेवसुतेष्वथ ।
सपत्न्यै सप्तमं गूढं रोहिण्यै देवकी ददौ ॥ २१ ॥
स विष्णोः शयनाभ्यासाद्भूभारभरणक्षमः ।
अवतीर्णः शिशुः[4] शेषः प्रीतिमन्तर्वहन्निव ॥ २२ ॥
अथाष्टमं सुतं जातं वसुदेवः स्वयं निशि ।
गोकुले नन्दगोपस्य निदधे वधशङ्कितः ॥ २३ ॥
नन्दपत्न्या यशोदायाः कन्यां विनिमयेन सः ।
आदाय गूढसंचारी निजजायान्तिके क्षिपत् ॥ २४ ॥
सा कन्या करुणाहीनैः प्रबुद्धैरथ किंकरैः ।
शिलायामाहता दीप्ता विद्युल्लेखेव खं ययौ ॥ २५ ॥
साष्टादशभुजा कान्ता प्रदीप्तविविधायुधा ।
कंसस्यायुः पिबन्तीव भेजे विन्ध्यवसुंधराम् ॥ २६ ॥
रोहिणीभवनाज्ज्येष्ठमपि गूढमतिः सुतम् ।
वसुदेवः क्षयभयान्नन्दगोपगृहेऽत्यजत् ॥ २७ ॥

---

१. 'कुर्वन्तु' क. २. 'मथुरां नारदः' ख. ३. 'विदितः' ख. ४. 'शिशुः' क.

तौ संकर्षणकृष्णाख्यौ यशोदा दधती ययौ ।
विश्रुता[1] दानसंभोगौ श्रीरिव स्पृहणीयताम् ॥ २८ ॥
संकर्षणः शशिसितः कृष्णो मरकतद्युतिः ।
बभतुः प्रथमोद्भेदौ गङ्गायमुनयोरिव ॥ २९ ॥
स्वदेहरक्षायत्नेन बालोद्दलनशालिना ।
कंसेनान्यत्कृतं मोहादन्यद्दैवेन[2] निर्मितम् ॥ ३० ॥
कलयति धिया स्वार्थं सर्वः सदाभ्युदयेच्छया
किमपि यतते तावद्यावत्फलं परिदृश्यते ।
तदनु च विधिः क्रीडोन्मत्तः करोति तदश्मना
जलभृतघटं भङ्क्त्वा दूरादिवाशु जलस्थितिम्[3] ॥ ३१ ॥
राज्यार्हौ गोकुले बालौ कंसः श्रुत्वा तयोः क्षये ।
चक्रे गूढोद्यमोपायान्गर्भव्यत्ययशङ्कितः ॥ ३२ ॥
स्तन्यतृप्तः शिशुः कृष्णः कदाचिन्निद्रयान्वितः ।
पादप्रहारेणाविद्धं बभञ्ज शकटं महत् ॥ ३३ ॥
विसृष्टामथ कंसेन पूतनां निशि राक्षसीम् ।
विषार्द्रस्तनदां कृष्णश्चक्रे निष्पीतजीविताम् ॥ ३४ ॥
किंचित्संचरणाभ्यासे पाणिमालम्ब्य यत्नवान् ।
दत्तद्वित्रिक्रमश्चक्रे हर्षं मातुस्त्रिविक्रमः ॥ ३५ ॥
ततः कुमारयोः पातभीत्या हरिणवेगयोः ।
अविश्रान्तानुसरणे यशोदा श्रममाययौ ॥ ३६ ॥
उद्विग्ना गतिविघ्नाय कृष्णस्य जननी व्यधात् ।
बलिबन्धनधीरस्य दाम्ना बन्धमुलूखले ॥ ३७ ॥
दामोदरस्ततो नाम्ना समाकर्षन्नुलूखलम् ।
मध्येन निर्ययौ वेगाद्यमलार्जुनवृक्षयोः ॥ ३८ ॥
संलग्नोलूखलाकर्षात्पेततुस्तौ महाद्रुमौ ।
यमुनाक्षोभसंभूतभयकम्पितगोकुलौ ॥ ३९ ॥

---

१. 'विनतादान' ख-ग. २. 'दैवविनिर्मितं' ख-ग. ३ 'जन' क-ग.

ततः कृष्णाश्रयेण श्रीगोकुले जितनन्दना ।
स्वभावरमणीयेऽपि रमणीयतराभवत् ॥ ४० ॥

स्निग्धश्यामास्तरुतृणभुवः संपतन्निर्झरौघा
मेघप्रेमोन्मुखशिखिमुखस्थायिनो मन्थघोषाः ।
गायद्गोपीस्तिमितहरिणीहारिणः काननान्ताः
कान्तश्चक्रुः प्रमदसमयं(मसमं) यामुनाः कूलकच्छाः ॥ ४१ ॥

ततः स्तोकपरिम्लाने शैशवे शिशिरोपमे ।
माधवस्याभवत्किंचिदुन्मुखी यौवनद्युतिः ॥ ४२ ॥

ततः कृष्णस्य गोपालडिम्भमण्डलवर्तिनः ।
बभूव कन्दुकोद्दामक्रीडासु निबिडो रसः ॥ ४३ ॥

पतिते यमुनाकूलसलिले केलिकन्दुके ।
ददर्श कालियस्योग्रं नागस्य भवनं हरिः ॥ ४४ ॥

व्याप्तं कल्पान्तरजनी कवलीकारविभ्रमैः ।
कृतान्तमहिषश्यामैर्निस्त्रिंशविमलैर्जलैः ॥ ४५ ॥

कालः कथं वसतीह(त्येष) भयस्यापि भयंकरः ।
स तैराकृष्यमाणोऽपि कृष्णस्तद्दर्शनोद्यतः ॥ ४६ ॥

कदम्बशाखामालम्ब्य भवनोपान्तवर्तिनीम् ।
पपात दुरितोत्पातः सावेगः क्षुभितेऽम्भसि ॥ ४७ ॥

भ्रमद्भ्रमभुजाभेन शौरिभोगेन भोगिनः ।
आलिङ्गितस्तमाधूय वेगेनाचक्रमे शिरः ॥ ४८ ॥

पादाक्रान्तफणस्य फूत्कृतिविषावेगोष्णनिःश्वासिनः
कोपक्लेशविशेषदन्तकषणप्रोद्भूतधूमैर्हरेः ।
कालभ्रूभ्रमभङ्गुरैर्वृतमभूत्पातालमूलोद्गतैः
कालैः कालियबान्धवैरिव जलं साहायकाभ्यागतैः ॥ ४९ ॥

पीडितः शरणं शौरिं स यातस्तद्गिरा ययौ ।
रौद्रः समुद्रं तत्पादमुद्रया तार्क्ष्यनिर्भयः ॥ ५० ॥

ततस्तालवने दैत्यं धेनुकं खररूपिणम् ।
जघान गोकुले विघ्नं हेलयैव हलायुधः ॥ ९१ ॥
अथ गोपालरूपेण प्रलम्बो नाम दानवः ।
कन्दुकक्रीडया प्रीतिं विदधे रामकृष्णयोः ॥ ९२ ॥
कदाचित्स्कन्धमारूढस्तेन वेगवता हृतः ।
रामस्तस्याकरोन्मुष्टिपातेन शतधा शिरः ॥ ९३ ॥
अथ गोवर्धनगिरौ शक्रयागमहोत्सवे ।
भक्ष्यभोज्यमहारम्भसंभारो गोकुलेऽभवत् ॥ ९४ ॥
पूज्यः पर्वत एवायमित्युक्त्वा शक्रपूजनम् ।
निवार्य कृष्णस्तद्भोज्यं बुभुजे दिव्यरूपभृत् ॥ ९५ ॥
ततः प्रम्लानमानेन मन्युना शतमन्युना ।
प्रेरिता घननिर्घोषघोरमेघाः समाययुः ॥ ९६ ॥
तैर्ग्रस्तवासरालोकैर्निगीर्णभुवनैर्घनैः ।
आहूतेव महारावैः कालरात्रिरदृश्यत ॥ ९७ ॥
विरावकृतहृद्धट्टमेघसंघट्टविप्लवे ।
खं क्षितौ जलरूपेण भयभग्नमिवापतत् ॥ ९८ ॥
ते शक्रक्रोधसंनद्धाः शक्रचापचिता घनाः ।
सद्यः पीतमिवाम्भोधिं वमन्तः क्ष्मामपूरयन् ॥ ९९ ॥
संरम्भेण घनाघनैर्घनतरैः संपीड्यमानैर्मिथः
प्रोद्भूतेऽथ पृथुव्यथारवनिभे संस्फूर्जिते गर्जिते ।
भीत्या क्वापि ययुः क्षितिच्युतनभः संभावनाकम्पिताः
कल्पान्तागमशङ्किता इव महानीहाररुद्धा दिशः ॥ १०० ॥
धारासाराशनिनिपतनक्लेशसंपीडितानां
सीदद्वत्सप्रणिहितदृशां शीतवातार्दितानाम् ।
वेगक्षोभागतगिरिनदीनाददीनाननानां
प्राणत्राणं क्वचिदपि गवां नाभवद्विह्वलानाम् ॥ १०१ ॥

अङ्गभङ्गं गवां दृष्ट्वा गोविन्दः करुणाकुलः[1] ।
त्राणाय गिरिमुद्धृत्य गोवर्धनमधारयत् ॥ ६२ ॥
छत्रीकृते गिरौ तस्मिन्दोर्दण्डधृतिनिश्चले ।
गोगणानां सगोपानां पुनर्जीवागमोऽभवत् ॥ ६३ ॥
उत्क्षिप्तेऽसुरवैरिणा क्षितिधरे क्षीरोदधिः क्षोभवा-
न्भेजे भीतिमकाण्डदण्डमथनक्षोभाभिशङ्की पुनः ।
विन्ध्यस्यासमयोद्गमं विगणयन्मन्ये श्वसन्कम्पवा-
न्हस्तन्यस्तसमस्तशापसलिलः क्षोभादगस्त्योऽभवत् ॥ ६४ ॥
अवहदहतधैर्ये दोष्णि कृष्णस्य भार-
श्रमशमनधियेव क्ष्माधरः सोपरोधः ।
अविरतनिपतद्भिर्निर्झराणां सहस्रैः
स्फटिकविकटजेम्भ[2](?)स्तम्भसंभारशोभाम् ॥ ६५ ॥
गोवर्धनस्य धरणे व्रजसुन्दरीणां
साहायकोच्चचरणोचितदोर्लतानाम् ।
अप्राप्तिलोलकरविभ्रममाकलय्य
कृष्णः स्मितांशुधवलाधरपल्लवोऽभूत् ॥ ६६ ॥
कृष्णेनाश्चर्यनिधिना गोगणे परिरक्षिते ।
लज्जयेव न्यवर्तन्त पवनोच्छ्वासिनो घनाः ॥ ६७ ॥
ततः शक्रः समभ्येत्य प्रसाद्य विजने हरिम् ।
कामधेनुगिरा तस्मै गोपालाधिपतां ददौ ॥ ६८ ॥
अथ प्रपेदे गोविन्दः प्रौढं मदमिव द्विपः ।
सहकारतरुः कान्तं वसन्तमिव यौवनम् ॥ ६९ ॥
तस्य सानन्दशृङ्गारे वयसि व्यक्ततां गते ।
बभूवाभिनवोत्साहः प्रतापाभरणेन स्मरः ॥ ७० ॥
तस्य निर्भरतारुण्यलावण्यं नयनामृतम् ।
पिबन्तीनामभूद्गोपकान्तानां मदविभ्रमः ॥ ७१ ॥

---

१. 'करुणालयः' क-ग. २. 'जम्ब' ग; 'जृम्भ' घ.

[१]व्यामूढस्खलितार्धविक्लवपदा वाणी गतिश्चास्फुटा
चित्तं भ्रूयुगलं च वीचिरचनासंवादि दो[२]लायितम् ।
निद्रा किं च दरिद्रतामुपगता लज्जा च सज्जा स्मरे
क्लैव्यं माधवयौवनद्युतिपदे गोपाङ्गनानामभूत् ॥ ७२ ॥

स्वैराचारस्मरपरिचये तत्र शौरेः प्रवृत्ते
वेषालापोद्धतगतितयान्योन्यसंभाव्यमाने ।
आसील्लज्जाविनयनिभृता व्यक्तसंसक्तमन्यु-
स्तासामन्तः कलुषकलनानल्पसंकल्पजल्पः ॥ ७३ ॥

कर्णाभ्यर्णविकीर्णलोचनरुचः सन्त्येव चन्द्रानना-
स्त्वत्तोऽन्या नवयौवनोन्नतिलसल्लावण्यगण्याः परम् ।
यासामेष हरिर्मनोरथशतैरर्थी क्षणालोकने
किं कृष्णेन विलोकिताहमिति ते रूढः प्रमूढे मदः ॥ ७४ ॥

अन्तर्लोचनयोर्विशत्यविरतं लग्नश्च पाणौ गतिं
निर्बन्धेन रुणद्धि धावति मुहुर्दंशाभिकामोऽधरे ।
सख्यः किं करवाणि वारणशतैर्नैवापयाति क्षणं
कृष्णः षट्चरणः प्रयाति चपलः पुष्पोच्चये विघ्नताम् ॥ ७५ ॥

कर्षत्यंशुकपल्लवं परिहृतः प्रत्याहृतिं नोज्झति
प्रक्षिप्तश्चरणे [३]लगत्यविरतं तिष्ठत्यदृश्यः पथि ।
अङ्गान्युल्लिखति प्रसह्य यदि वा लब्धावकाशः क्वचि-
त्किं शौरिर्घ[४]नकुञ्जवञ्जुललताजालान्तरे कण्टकः ॥ ७६ ॥

स्वच्छाम्बुप्रतिबिम्बवक्रतिलकोल्लेखादरालोकनं
यत्नेनोच्चितचूतपल्लवलवे कर्णावतंसस्पृहा ।
एतस्याः कुसुमेषु बन्धनधिया केशावकाशक्रिया
केनायं नवरागयोगगुरुणा वेषोपदेशः कृतः ॥ ७७ ॥

१. 'मूढप्रस्खलि' ख-ग. २. 'लीलायितम्' ख-ग. ३. 'गलति' क-ख. ४. 'वन' ग; 'नग' ख.

कोऽयं याति लघुक्रमैरहमहं कस्त्वं सखि श्यामला
श्वासायासवती क्व यासि तिमिरे तं नष्टमिष्टं मृगम्।
अन्वेष्टुं यमुनातटीमुपगता भीतासि भूतभ्रमा-
न्मूढे कृष्णभुजंग एष विटपे कौटिल्यलीनः स्थितः॥ ७८॥

संतप्तैव हता करोमि किमहं तां प्रेषयन्त्या मया
लब्धं मौग्ध्यफलं भुजंगनिकटं वक्रां द्विजिह्वां सखीम्।
धिग्दूतीं तरुणीं करोति किल या स्वीकृत्य दूरे प्रियं
हस्तोत्सृष्टखगः प्रयत्ननिचयैर्नायाति तृप्तोऽन्यतः॥ ७९॥

जानेऽन्यासहितं विलोक्य कुटिलं तं कूटकोषं त्वया
प्रत्यक्षागसि निह्नवासहनया कोपेन दष्टोऽधरः।
श्वासायासविसंस्थुला न च कुचोत्कम्पं विमुञ्चस्यहो
मोहाद्दुःसहविप्लवे चपलया किं प्रेषिता त्वं मया॥ ८०॥

न स सखि यमुनायास्तीरवानीरकुञ्जे
गहनभुवि भवत्या मत्प्रियः क्वापि दृष्टः।
सुमुखि फलमियत्तु स्नेहमोहात्त्वयाप्तं
कुचमुखलिखितेयं कण्टकोल्लेखरेखा॥ ८१॥

इत्यभून्मदनोद्दामयौवने कालियद्विषः।
गोपाङ्गनानां संरम्भगर्भोपालम्भविभ्रमः॥ ८२॥

प्रीत्यै बभूव कृष्णस्य श्यामानिचयचुम्बिनः।
जाती मधुकरस्येव राधैवाधिकवल्लभा॥ ८३॥

लावण्यं नवनीतसारममृतस्येवोद्वहन्त्यो नवं
तन्वाना द्युतिदिग्धदुग्धधवलां मुग्धस्मितांशुच्छटाम्।
माद्यद्यौवनकुम्भिकुम्भसुभगाभोगस्तनोत्तम्भिता
धैर्यं कस्य न दीर्घनेत्रवलनैर्मथ्नन्ति गोपाङ्गनाः॥ ८४॥

कदाचिदथ यातेऽस्तं गभस्तिमति शर्वरी।
आययौ गोपकान्तेव शनैः कृष्णाभिसारिणी॥ ८५॥

शशाङ्ककृतसंकेतसमागमविलोकिनी ।
क्षपा प्रतीक्षमाणेव तमःश्यामाम्बरा बभौ ॥ ८६ ॥
अथोद्ययौ सुधास्यन्दस्वेदार्द्रप्रसरत्करः ।
तुल्यालिङ्गनजामीर्ष्यां दिशन्निव दिशां शशी ॥ ८७ ॥
ततस्तारुण्यवानिन्दुर्मीलत्तरलतारकम् ।
मुखं चुचुम्ब [1]श्यामायाः कराकृष्टतमःपटः ॥ ८८ ॥
त्यक्त्वा पूर्वां स्पृशन्किंचिद्दक्षिणां च तथोत्तराम् ।
शिश्रिये पश्चिमामाशां सुधांशुर्बहुवल्लभः ॥ ८९ ॥
अत्रान्तरे समभ्यायादरिष्टो दुष्टचेष्टितैः[2] ।
जङ्गमः शृङ्गवानद्रिरिव दैत्यो वृषाकृतिः ॥ ९० ॥

किंचित्कुञ्चितकण्ठकायकषणक्लेशत्रुटत्पादप-
प्रोद्भूतोत्कटटांकृतैर्गललुठद्गम्भीरघोरस्वनैः ।
[3]सीत्कारश्वसितैः खुराग्रविषमोत्खातावकीर्णक्षिते-
स्तस्योद्गारभरेण भग्नमभवत्कम्पाकुलं गोकुलम् ॥ ९१ ॥

तद्भीतिच्युतगर्भासु गोषु गोपगणे गते ।
कृष्णं गोपाङ्गनाः कण्ठे जगृहुर्भयविह्वलाः ॥ ९२ ॥
शृङ्गप्रहाराभिमुखं दोष्णा कृष्णस्तमुद्धतम् ।
निपीड्य कण्ठे कुण्ठेच्छं चकार गतजीवितम् ॥ ९३ ॥
निष्पिष्टे शौरिणारिष्टे कंसामात्ये महौजसि ।
तत्कथा पप्रथे लोके पृथुविस्मयकारिणी ॥ ९४ ॥
ततः प्रभाते कंसस्य सुहृत्केशी महासुरः ।
आययौ हयरूपेण खुराघातक्षतक्षितिः ॥ ९५ ॥
करालो मांसलः शृङ्गी कृष्णतालुस्त्रिकर्णवान् ।
लक्षितः ककुदावर्तैर्जगत्संक्षयलक्षणैः ॥ ९६ ॥

---

१. 'यामिन्याः' ख. २. 'चेतनः' घ. ३. 'सीत्कारोच्छ्वसितैः' ख.

तस्य हेषितनिर्घोषैर्घोरैः खुररवेण च ।
त्रस्तगोगणमुद्विग्नगोपं वनमकम्पत ॥ ९७ ॥

शूत्कारश्वसितेन तर्जितमरुत्कोपात्तमृत्युस्थिति-
स्तेजोनिर्जितपावकः श्रमजलैर्विक्षिप्तपाथःपतिः ।
निश्चेष्टां वसुधां विधातुमुदितः कल्पान्तकालोपमः
सोऽभूदाकुललोकपालविभवावष्टम्भकृद्दुःसहः ॥ ९८ ॥

दन्ताभिघातसज्जस्य तस्यास्ये द्विगुणीकृतम् ।
उत्क्षिप्ताग्रखुरस्याशु न्यदधद्भुजमच्युतः ॥ ९९ ॥

तद्दन्तकषणेनापि निर्विघ्नघनविभ्रमः ।
कृष्णप्रसारितो बाहुः केशिवक्त्रं द्विधा व्यधात् ॥ १०० ॥

भग्ने निपतिते तस्मिन्कंसस्येव मनोरथे ।
अभूज्जम्भारिभवने तार्क्ष्यध्वजजयस्वनः ॥ १०१ ॥

अत्रान्तरे वृष्णिवृद्धैः सह स्वसचिवक्षयम् ।
चिन्तयन्मन्त्रभवने कंसः प्रोवाच निःश्वसन् ॥ १०२ ॥

इयं जनितलज्जेव मानम्लानिर्महीयसी ।
यन्मेरुतुल्यैर्युष्माभिः क्रियते तृणचिन्तनम् ॥ १०३ ॥

उद्धवः शनिरक्रूरः शतधन्वा विदूरथः ।
भोजाद्याश्च ममापूर्वं शृण्वन्त्वसमविग्रहम् ॥ १०४ ॥

पितुः स्वसुः पतिर्वृद्धः स्नेहसंमानवृत्तिभिः ।
वसुदेवः स चास्माभिः पूजितः परिपूरितः ॥ १०५ ॥

स्वसुतौ तेन विन्यस्तौ गोकुले गूढचारिणौ ।
शोकातङ्काङ्कुरौ यौ मे विषपादपतां गतौ ॥ १०६ ॥

ज्ञातिभ्यो भयमस्तीति सत्यमाह महामतिः ।
विभीषणमतोपायैर्हन्यमानो दशाननः ॥ १०७ ॥

---

१. 'मन्त्रि' क-घ. २. 'न कृतं' ख. ३. 'शङ्कातङ्काकुलौ' ख.

मर्मज्ञः स्वजनः पुंसां क्षये जागर्ति नापरः ।
शिक्षापक्षिभिराकृष्टाः क्षयं यान्त्येव पक्षिणः ॥ १०८ ॥
सदा दारूणि दह्यन्ते दारुजेन च वह्निना ।
क्रिमिणा स्वाङ्गजातेन पात्यन्ते प्रौढपादपाः ॥ १०९ ॥
मृज्जातलोहकुद्दालैः खन्यते मृण्मयी मही ।
स्वजातैर्निर्झरैर्नीताः कषद्भिर्भूधराः क्षयम् ॥ ११० ॥
ज्ञातिप्रहारो निःशर्ममर्मपाती पराधिकः ।
लोहाधिकां व्यथामस्थ्नः करोत्यस्थिमुखः शरः ॥ १११ ॥
सहभोग्यामपि ज्ञातेर्नेच्छन्ति ज्ञातयः श्रियम् ।
काङ्क्षन्ति भूतिमन्येषां दूरालोकननिष्फलाम् ॥ ११२ ॥
किं कृतं सुकृतं तावद्वसुदेवेन धीमता ।
बन्धुद्रोहविदग्धेन गोपालौ कुर्वता सुतौ ॥ ११३ ॥
उपेक्षितौ बन्धुधिया तत्सुतौ दयया मया ।
भुजच्छेदप्रवृत्तौ मे प्रयातौ चिन्तनीयताम् ॥ ११४ ॥
कृष्णेन निहतोऽरिष्टः स च केशी सुहृन्मम ।
तद्भ्रात्रा मुष्टिना पिष्टः प्रलम्बः स च धेनुकः ॥ ११५ ॥
अधुना कोपविवलद्भ्रूलतां नीतिमेतयोः ।
करोम्यहं यथा बालौ पुनर्नैवं करिष्यतः ॥ ११६ ॥
इति कंसेन सावज्ञमन्तर्गम्भीरमन्युना ।
उक्ते तमुद्धवः प्राह षाड्गुण्यविनयेद्धधीः ॥ ११७ ॥
राजन्न स्वजने कोपं कुपितः कर्तुमर्हसि ।
स्वीकार्याः सर्वथा क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः ॥ ११८ ॥
क्रुद्धान्प्रसादनैर्लुब्धान्धनैर्भीतांश्च सान्त्वनैः ।
माननैरवमानार्तान्नयेद्भिन्नानभिन्नताम् ॥ ११९ ॥
विभिन्नस्वीकारः शमयति नृपाणां रिपुभयं
निजैर्जीवोच्छित्तिर्भवति कुपितैर्धातुभिरिव ।

---

१. 'समन्युः' ख. २. 'एव' ख. ३. 'चर्म' घ.

न वैरं वैरेण प्रशममुपयाति क्वचिदपि
प्रदीप्तोऽग्निः शान्तिं व्रजति जलपुञ्जैर्न शिखिना ॥ १२० ॥

बान्धवौ पुत्रसदृशौ रामकृष्णौ न ते परौ ।
लक्ष्मीरक्षा क्षितीशानां राजपुत्राभिरक्षणम् ॥ १२१ ॥

समीपे सर्पाभः परमुपसरन्मेषहननः
खलग्रामे मूर्खः(मुख्यः) परपुरगतः शत्रुबलकृत् ।
हते तस्मिन्पापं किमपि कुलबीजाङ्कुरहति-
र्न दूरे नादूरे भवति सुखरक्ष्यः क्षितिपजः ॥ १२२ ॥

निरस्तः क्ष्माभुजा बन्धुः क्षीणवृत्तिर्विपद्गतः ।
तन्नामविक्रयोत्क्षेपैर्लक्षितो दिक्षु भिक्षते ॥ १२३ ॥

परमं श्रीमतामेतन्माननामविनाशनम् ।
यद्यात्यपूरितो बन्धुः परस्योत्तानपाणिताम् ॥ १२४ ॥

त्वद्बन्धुसुतयोर्नैव युक्ता गोपकुले स्थितिः ।
न यावद्विप्रकीर्णौ तौ तावत्स्वीकरणक्षमौ ॥ १२५ ॥

इत्युद्धवेनाभिहिते हिते सुविहिते श्रियः ।
अच्छिन्नदानव्रतवानक्रूरः कंसमभ्यधात् ॥ १२६ ॥

एकपात्रोचितां यस्य श्रियं नाश्नन्ति बान्धवाः ।
तस्यात्मपोषतोषस्य कोषक्लेशाय संपदः ॥ १२७ ॥

त्यागभोगभरोद्धृष्टा मानोन्मृष्टा महात्मनाम् ।
भान्ति भृत्यगृहोत्सृष्टा बन्धूच्छिष्टा विभूतयः ॥ १२८ ॥

भूतिमालोक्य विमुखा यस्य निःश्वस्य बान्धवाः ।
गच्छन्ति न विशेषोऽस्ति श्मशानस्य च तस्य च ॥ १२९ ॥

रत्नाकरसमृद्धश्रीर्बन्धुर्यस्य त्वमीदृशः ।
स कृष्णः कानने शष्पशय्यापरिचिताकृतिः ॥ १३० ॥

---

१. 'त्वद्बन्धु' क-ख-ग.

स्वकर्मभागिनः सर्वे निष्फलः स्वजनोऽर्थवान् ।
नातरङ्गस्य शङ्खस्य हृता सुषिरताब्धिना ॥ १३१ ॥

ज्ञातिर्निर्दीनः कृष्णस्तु दयया संविभज्यते ।
हेलोर्मिनिर्मितं मन्ये तेनैश्वर्यं दिवौकसाम् ॥ १३२ ॥

धेनुत्राणे शिखरिपतिना कृष्णदोष्णि स्थितेन
श्रान्ते शक्रे विफलजलदे लज्जिते शैलशत्रौ ।
लब्धाकाशप्रसभगतिना निर्झरोद्धातघोषै-
र्हर्षस्पर्शः प्रकटित इव स्फीतफेनाट्टहासः ॥ १३३ ॥

मददलनविधाने कालियस्याहिभर्तु-
र्दमनशमितशक्तेर्देहसंदेहभाजः ।
शरणगमनदैन्यम्लानमानस्य कृष्णः
शिरसि चरणमुद्रां तार्क्ष्यरक्षां चकार ॥ १३४ ॥

नाम्ना मानमहोन्नतिं प्रतनुते बध्नाति शोभां गुणैः
पुष्णात्याजिषु जिष्णुना शशिसितं भ्राजिष्णु दोष्णा यशः ।
हर्षं वर्षति निश्चलेन सहजप्रेम्णा च चित्तस्य यः
स श्लाघ्यः सुकृतेन बान्धवमणिर्भाग्योद्भवैर्लभ्यते ॥ १३५ ॥

अबन्ध्यसंगतिर्बन्धुः कृष्णतुल्योऽस्ति कस्तव ।
येन शक्रोऽपि गोपानां गौरवावनतः कृतः ॥ १३६ ॥

उक्तं निःशल्यकल्याणमस्माभिर्यदि मन्यसे ।
त्वद्गिराहं गच्छामि कृष्णाह्वानकृतार्थताम् ॥ १३७ ॥

विपुलः प्रस्थितश्चायं धनुर्यागमहोत्सवः ।
करोम्यहं तमुद्दिश्य केशवस्य निमन्त्रणम् ॥ १३८ ॥

इत्यक्रूरवचः श्रुत्वा कंसः कुटिलचेष्टितः ।
व्रजेति निःश्वसन्नुष्णमभ्यभात्तमधोमुखः ॥ १३९ ॥

१. 'तद्गिरा तव' ख.

अथ सज्जरथे गन्तुमक्रूरे व्रजमुद्यते ।
अभूच्चन्द्रोदयोद्भूत इव वृष्णिकुलाम्बुधिः ॥ १४० ॥
अतिक्रम्याथ मथुरामक्रूरः प्रथितो रथी ।
अवापाग्रसरत्सैन्यः पर्यन्तग्राममेखलाम् ॥ १४१ ॥
प्रत्यग्रपाकविनमत्कलमक्षेत्रपङ्क्तिभिः ।
हरितालरजःपुञ्जरञ्जिताभिरिवाचिताम् ॥ १४२ ॥
कदलीश्यामलारामवटवाटलतावृताम् ।
लम्बमानघनालाबुतुम्बकूष्माण्डमण्डलाम् ॥ १४३ ॥
वलत्कुटिलकल्लोलकुल्याकलकलाकुलाम् ।
द्राक्षाखुशीतलतलस्थलीशय्याश्रयाध्वगाम् ॥ १४४ ॥
अध्वन्यजग्धपूर्वेक्षुशल्कशुक्लीकृतस्थलाम् ।
पाकपिङ्गलनारङ्गीवनैः संध्यान्वितामिव ॥ १४५ ॥
ययौ स पश्यन्निःशङ्कशुकाशननिवारणे ।
उदञ्चद्भुजलक्ष्योच्चकुचाग्राः शालिपालिकाः ॥ १४६ ॥
स व्रजन्गोकुलोपान्तवनमालां व्यलोकयत् ।
उत्सरन्निर्झरासारस्निग्धश्यामलशाद्वलाम् ॥ १४७ ॥
गोरक्षादक्षशबरैः कृतक्षुद्रर्क्षसंक्षयाम् ।
घोरव्याघ्रपथावद्धयन्त्रकूटघटावटाम् ॥ १४८ ॥
तालीतालतमालसालकदलीपथ्यामलीश्यामलं
खर्जूरार्जुनसर्जबिल्वबकुलप्लक्षाक्षलक्षाकुलम् ।
पर्यन्ते स ददर्श हर्षजननं स्फीतोपदेशं गवां
निःश्वभ्रस्थलपुष्पशष्पशबलं निःसङ्कुलं गोकुलम् ॥ १४९ ॥
अच्छिन्नोदितमन्थमन्थररवं निर्घोषमेघभ्रम-
भ्राम्यन्मत्तमयूरनृत्तरुचिरं गोपाङ्गनागीतिभिः ।

---

१. 'पथि तां' ख. २. 'द्रोणी' क. ३. 'सर्वेक्षु' क. ४. 'घटापटाम्' ग. ५. 'निःसङ्गलो' ख-ग.

निःस्यन्दस्थितमुक्तशष्पकवलक्लीबाङ्गसारङ्गकं[1]
प्रीतिं प्राप स वीक्ष्य यामुनवलद्वीचिव्रजं गोकुलम् ॥ १९० ॥

ततस्तत्सैनिकैः कृष्णः प्रथमाप्तैर्निवेदितम् ।
पितुः पितृव्यमक्रूरं शुश्रावाभ्यर्च्यमागतम् ॥ १९१ ॥

घृतकुम्भदधिस्थालीसहस्रोपायनैः पुरः ।
प्रणम्यमानं गोपाग्र्यैर्ददर्शाक्रूरमच्युतः ॥ १९२ ॥

रथाग्रादवरुह्याथ लोलकुण्डलकङ्कणः(णम्) ।
दृष्ट्वा दामोदरं दूरादक्रूरः समचिन्तयत् ॥ १९३ ॥

अयं स भगवान्विष्णुरवतीर्णः सनातनः ।
भुवो भारावताराय मां जगादेति नारदः ॥ १९४ ॥

एष पद्मपलाशाक्षः श्रीमान्मरकतद्युतिः ।
स्निग्धलावण्यपीयूषैर्लिम्पतीव मनो मम ॥ १९५ ॥

वृष्णियादववंशस्य कियती स्पृहणीयता ।
अवतीर्णः स्वयं यस्मिन्भगवानेष केशवः ॥ १९६ ॥

इति ध्यायन्प्रहर्षाश्रुसंरुद्धनयनः स्खलन् ।
अकुण्ठोत्कण्ठया शौरेरक्रूरोऽन्तिकमाययौ ॥ १९७ ॥

पपात पादयोस्तस्य साग्रजः प्रणतोऽच्युतः ।
गाढालिङ्गनसंगत्या हृदयं प्रविशन्निव ॥ १९८ ॥

प्राप्तपूजासनः कृष्णं सोऽवदत्तन्मुखे दिशन् ।
प्रमोदविस्मयस्नेहबहुमानमयीं दृशम् ॥ १९९ ॥

कृष्ण त्वद्दर्शनानन्दसुधासंपूरिते हृदि ।
त्वत्संभाषणहर्षस्य क्वावकाशो विधीयताम् ॥ १६० ॥

वसुदेवस्य पुण्यानां पूर्णता किं दरिद्रता ।
यस्त्वां तनयमासाद्य स्वदृशाद्यापि नेक्षते ॥ १६१ ॥

---

१. 'क्लैवाङ्ग' क-ग-घ.

भवतस्त्रिजगज्जन्मस्थितिसंहृति[1]कारिणः ।
गूढजन्मकथा केन कथ्यते सर्ववेदिनः ॥ १६२ ॥
सततं सहते तीव्रां त्वत्कृते कंसवाच्यताम् ।
वसुदेवश्चलत्येषा नूनं न भवितव्यता ॥ १६३ ॥
जगद्धरणधीरेयं धन्या[2] देवी वसुंधरा ।
भारावतारसंनद्धश्चित्ते वहसि यां सदा ॥ १६४ ॥
विस्मृता देवकी किं ते त्वन्नाम्नापि स्नुतस्तनी ।
त्वां विना या सुतं रामं कौशल्येवावसीदति ॥ १६५ ॥
धनुर्यागे विसृष्टोऽहं कंसेन त्वन्निमन्त्रणे ।
त्वदागमनमानेन धन्या नन्दन्तु यादवाः ॥ १६६ ॥
तत्सर्वं करमादाय प्रातः कंसस्य शासनात् ।
आयान्तु नन्दगोपाद्याः सर्वे समयवर्तिनः ॥ १६७ ॥
इत्यक्रूरवचः श्रुत्वा तमाभाषत केशवः ।
प्रातरेवाहमागन्ता त्वदाज्ञा केन लङ्घ्यते ॥ १६८ ॥
ततः प्रभाते संनद्धं रथमारुह्य सानुगाः ।
मथुरां ययुरक्रूरसंकर्षणजनार्दनाः ॥ १६९ ॥
कथं राधामनामन्त्र्यागतोऽहमिति माधवः ।
अरतिं म्लानतां चिन्तां व्रजन्भेजे विनिःश्वसन् ॥ १७० ॥
गच्छन्गोकुल[3]गूढकुञ्जगहनान्यालोकयन्केशवः
सोत्कण्ठं वलिताननो वनभुवा सख्येव रुद्धाञ्चलः ।
राधाया न न नेति नीविहरणे वैक्लव्यलक्ष्याक्षराः
सस्मार स्मरसाध्वसाद्भुततनो रावोक्ति(?)रिक्ता गिरः ॥१७१॥
गोविन्दस्य गतस्य कंसनगरीं व्याप्ता[4] वियोगाग्निना
स्निग्धश्यामलकूललीनहरिणे गोदावरीगह्वरे (?) ।

---

१. 'संहार' ख. २. 'मन्ये' क-ख. ३. 'कुञ्जगूढ' ख. ४ 'हरिणी' ग-घ.

रोमन्थस्थितगोगणैः परिचयादुत्कर्णमाकर्णितं
गुप्तं गोकुलपल्लवे गुणगणं गोप्यः सरागा जगुः ॥ १७२ ॥

ललितविलासकलासुखखेलनललनालोभनशोभनयौवनमानितनवमदने
अलिकुलकोकिलकुवलयकज्जलकालकलिन्दसुताविवलज्जलकालियकुलदमने ।
केशिकिशोरमहासुरमारणदारुणगोकुलदुरितविदारणगोवर्धनधरणे
कस्य न नयनयुगं रतिसज्जे मज्जति मनसिजतरलतरङ्गे वररमणीरमणे १७३

उद्गीयमाने गुणसागरस्य गुणे गुणे रागरसेन शौरेः ।
गोपाङ्गना गूढरसानुरागा मुहुर्मुहुर्मोहहता बभूवुः ॥ १७४ ॥

गोविन्दे गुरुसंनिधौ परवशावेशादनुक्त्वा गते
सुप्तानां बकुलस्य शीतलतले स्वैरं कुरङ्गीदृशाम् ।
स्वप्नालिङ्गनसंगतेऽङ्गलतिकाविक्षेपलक्ष्या मुहु-
र्मुग्धा वञ्चक मुञ्च मुञ्च कितवेत्युच्चैरुरुच्चैर्गिरः ॥ १७५ ॥

राधा माधवविप्रयोगविगलज्जीवोपमानैर्मुहु-
र्बाष्पैः पीनपयोधराग्रगलितैः फुल्लत्कदम्बाकुला ।
अच्छिन्नश्वसनेन वेगगतिना व्याकीर्यमाणैः पुरः
सर्वाशाप्रतिबद्धमोहमलिना प्रावृण्नवेवाभवत् ॥ १७६ ॥

ज्ञात्वा कंसः समायान्तौ कुमारौ रामकेशवौ ।
चाणूरमुष्टिकौ मल्लौ विदधे तद्वधोद्यतौ ॥ १७७ ॥

अथ राजपथं प्राप्तौ बलात्संकर्षणाच्युतौ ।
राजार्हं चक्रतुश्चारुमाल्याम्बरविलेपनम् ॥ १७८ ॥

तौ विचित्राम्बरधरौ स्रग्विणौ चन्दनाचितौ ।
जनतानन्दजननौ राजद्वारमवापतुः ॥ १७९ ॥

हर्म्यस्था देवकी दृष्ट्वा कृष्णं कमललोचनम् ।
बाष्पसंरुद्धनयना मुमोह प्रस्तुतस्तनी ॥ १८० ॥

अथ राजाज्ञयोत्सृष्टं महामात्राङ्कुशेरितम् ।
गजं कुवलयापीडं ददर्शायान्तमच्युतः ॥ १८१ ॥

क्रोधान्धं मददोषदुःसहतरं भूभारभूताकृतिं
कुर्वाणं करदण्डकृष्टजनताजीवापहारं मुहुः ।
मातङ्गं कुनृपोपमं मुररिपुर्दृष्ट्वा प्रहारोद्यतं
हस्तोत्पाटितया जघान निजया निर्दारितं दंष्ट्रया ॥ १८२ ॥

अथ राजाज्ञया मल्लनागौ चाणूरमुष्टिकौ ।
कुमारयोरभिमुखौ चक्रतुर्जनसंक्षयम् ॥ १८३ ॥

जानुबन्धभुजाकर्षतलाघातघने रणे ।
कृष्णश्चाणूरमवधीन्मुष्टिकं च हलायुधः ॥ १८४ ॥

भुजयोरिव कंसस्य मल्लयोश्च्युतयोस्तयोः ।
भ्रूभङ्गभीषणस्योच्चैरुच्चचारोत्कटं वचः ॥ १८५ ॥

वध्यतां वसुदेवोऽयं क्रियतां तत्सुतक्षयः ।
विधीयतां च गोपानामुचितं राजशासनम् ॥ १८६ ॥

कंसस्येति ब्रुवाणस्य मदोद्दामस्य गर्जतः ।
दुष्टद्विपस्येव हरिर्वेगेनान्तिकमाद्रवत् ॥ १८७ ॥

संत्रस्ते वेत्रिसंघे नवभयसमयोद्भ्रान्तसामन्तचक्रे
हस्तस्रस्ते तरुण्याः शशिकरधवले चामरे विह्वलायाः ।
कृष्णः कंसं चकर्ष प्रविलुलितसितोष्णीषविश्लेषकेशैः
क्रोधाग्नेर्धूममालामिव कुसुमचलद्भृङ्गमालां दधानम् ॥ १८८ ॥

आकृष्टस्य सुरारिणारुणमणिव्याकीर्णदीर्घद्युति-
मौलिर्वक्षसि मौक्तिकांशुशबलः कंसासुरस्य च्युतः ।
व्यक्तोऽभून्नरसिंहशुभ्रनखरव्यापारमिश्रः क्षणं
दीर्णस्येव पुनर्हिरण्यकशिपोः स्फीतः स्रुतासृग्भरः ॥ १८९ ॥

हत्वा दूरतराकृष्टं मदान्धं कंसकुञ्जरम् ।
उग्रसेनं प्रविदधे राज्ये तज्जनकं हरिः ॥ १९० ॥

---

१. 'मौष्टिकं' क-ख. २. 'पुरो' क-ख. ३. 'च विदधे' क-ख.

पादयोर्वसुदेवस्य देवक्याश्चाच्युतः पतन् ।
बभूवानन्दनिस्पन्दनिबिडालिङ्गनातिथिः ॥ १९१ ॥
आविर्भूताः स्वयं विद्याः कलाश्च सकलास्ततः ।
निनाय स्पृहणीयत्वमवधानेन माधवः ॥ १९२ ॥
दक्षिणापथनाथस्य भीष्मकस्यात्मजां हरिः ।
जहार रुक्मिणीं कन्यां लक्ष्मीं जन्मान्तरागताम् ॥ १९३ ॥
रुक्मिण्यामथ कृष्णस्य प्रद्युम्नः प्रथमः सुतः ।
जाम्बवत्यामभूत्साम्बः प्रतिबिम्बनिभो पितुः ॥ १९४ ॥
सुन्दरीणां सहस्राणि षोडशान्तःपुरे हरेः ।
बभूवुस्तासु पुत्राणां लक्षसंख्योऽभवद्गणः ॥ १९५ ॥
नाडायनीं चन्द्रसेनां प्रद्युम्नः प्राप वल्लभाम् ।
यस्यामजीजनत्पुत्रमनिरुद्धं मनोभवम् ॥ १९६ ॥
ततः शक्रगिरारुह्य गरुडं गरुडध्वजः ।
गगने दैत्यचक्राणां चक्रे चक्रायुधः क्षयम् ॥ १९७ ॥
मुरसुन्दहयग्रीवनरकाद्या महासुराः ।
प्रययुश्चक्रिचक्राग्नौ क्षिप्रासङ्गपतङ्गताम् ॥ १९८ ॥
जरासंधेन संरुद्धां मागधेन प्रमाथिना ।
मथुरामथ संतज्य सानुगः प्रययौ हरिः ॥ १९९ ॥
द्वारकामथ कंसारिः पश्चिमाब्धितटे व्यधात् ।
जितलङ्कालकानाकनागेन्द्रनगरीं पुरीम् ॥ २०० ॥
बलात्क्षीरोदजन्मानं पारिजातं जनार्दनः ।
हृत्वा शक्रपुरोद्यानाद्द्वारकायां न्यवेशयत् ॥ २०१ ॥
अत्रान्तरे कंससुहृत्करालः कालविग्रहः ।
प्रतिज्ञां कालयवनश्चक्रे वृष्णिकुलक्षये ॥ २०२ ॥
कृष्णस्तं दुर्जयं मत्वा निःसहायो भुजायुधः ।
बुद्धियुद्धे धियं धृत्वा ययौ यवनमण्डलम् ॥ २०३ ॥

हेमरत्नमयं तस्य प्रविश्य भवनं हरिः ।
भयप्रदं यमस्यापि ददर्श यवनेश्वरम् ॥ २०४ ॥
सोऽपि कृष्णं विलोक्यैव पतितं भुजगोचरे ।
मनोरथशतावाप्तं जिघृक्षुस्तं समाद्रवत् ॥ २०५ ॥
तस्मिन्नभिद्रुते रौद्रे जवेन प्रययौ हरिः ।
न च पश्चाच्चचालास्य यवनः पूर्वकर्मवत् ॥ २०६ ॥
चतुःसमुद्ररशनां विगाह्यापि महीं हरिः ।
दृष्ट्वा तमचलं पश्चाद्विवेश हिमवद्गुहाम् ॥ २०७ ॥
तत्रेन्द्रार्थे हताशेषदैत्यस्य युगविस्तरः ।
यातः कालः प्रसुप्तस्य मुचकुन्दस्य भूपतेः ॥ २०८ ॥
अर्धनिद्रादरिद्रं मां शयानं यः करिष्यति ।
स भस्मसाद्यास्यतीति राजर्षिः समयं व्यधात् ॥ २०९ ॥
तस्य शय्याङ्कपर्यङ्कवक्रपादतलान्तरे ।
तस्थावलक्षितः शौरिः शङ्कासंकोचिताकृतिः ॥ २१० ॥
प्रविश्य कालयवनः शयानं वीक्ष्य भूपतिम् ।
कृष्णमायेति निश्चित्य निर्निद्रमकरोत्पदा ॥ २११ ॥
प्रबुद्धः कालयवनं पादस्पृष्टवपुर्नृपः ।
दृशा ददाह निःशेषं निद्राशेषकषायया ॥ २१२ ॥
निर्दग्धे कालयवने पर्यङ्कचरणाञ्चले ।
कायसंकलनालीनं दृष्ट्वा कृष्णमभाषत ॥ २१३ ॥
कस्त्वं परिमिताकारः कान्ताकर्णोत्पलद्युतिः ।
बिभर्षि गुणगम्भीरमहो माहात्म्यमुन्नतम् ॥ २१४ ॥
इयतीं ह्रस्वतां याता सृष्टिः कालनिमीलिता ।
मद्गुल्फपरिमाणं यद्वपुः स्वल्पतरं तव ॥ २१५ ॥
इत्युक्तो मुचकुन्देन प्रश्रयप्रणयी हरिः ।
स्ववृत्तं लोकवृत्तं च सर्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २१६ ॥

१. 'उत्तमम्' क.

कालं विशालं विज्ञाय क्ष्मापालः क्षणवद्गतम् ।
दीर्घशय्यामिवोत्सृज्य भोगाशां समचिन्तयत् ॥ २१७ ॥
अहो कालगलत्सर्वभावभोगाभिमानभूः ।
स्वप्नप्रकारः संसारः पर्यन्तासत्यविभ्रमः ॥ २१८ ॥
भूमिः संकुचिता ग्रीष्मातपन्यस्तार्द्रचर्मवत् ।
वैराग्यं जनयत्येव जराजीर्णेव कामिनी ॥ २१९ ॥
तानि मित्राण्यतीतानि ते भृत्यास्ते च बान्धवाः ।
नरेषु रमते नात्मा यूथभ्रष्ट इव द्विपः ॥ २२० ॥
यस्मिन्नित्यम[1]मधूपमं तदखिलं कालेन लीढं सुखं
यातं हन्त पुरातनं विरसतां क्षुण्णेक्षुशल्कोपमम् ।
आमाम्रप्रतिमस्य नास्त्यभिनवस्यास्वादने स्वादुता
नेदानीं मम कृत्यमस्ति महता राज्येन भोगेन वा ॥ २२१ ॥
[2]मलिनाक्षमतां(?) भूतिः सा भूतिः शोभतेऽधुना ।
मुक्तिकान्ताधवलतां करोत्युद्धूलनेन या ॥ २२२ ॥
इति संचित्य राजर्षिः कैलासं तपसे ययौ ।
गत्वा कृष्णश्च वृष्णिभ्यः स्ववृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ २२३ ॥
बलेर्बाणासुरः सूनुरासीद्बाहुसहस्रवान् ।
यस्यास्थानसभासभ्यो भगवानभवद्भवः ॥ २२४ ॥
दीप्तरत्नगृहालोकैः सृजन्संध्यामिवानिशम् ।
बभूवाकाशगं यस्य नगरं शोणिताभिधम् ॥ २२५ ॥
उषा नामाभवत्तस्य कन्या लावण्यवाहिनी ।
आललम्बे स्तनतटीं यस्यां मज्जन्निव स्मरः ॥ २२६ ॥
युद्धं विना मे मिथ्यैव भाराय भुजकाननम् ।
इति तेनार्थितः शर्वः प्राप्स्यसीति तमभ्यधात् ॥ २२७ ॥

१. 'मनूपमं' ख-ग. २. 'मलिनं क्षमता' घ.

हरं कदाचिदुद्याने देव्या सह विहारिणम् ।
दृष्ट्वोषा स्वविवाहाय स्पृहां चक्रे घनस्तनी ॥ २२८ ॥
यः करिष्यति ते स्वप्ने कन्याभावव्यतिक्रमम् ।
भविष्यति स ते भर्ता तामुवाचेति पार्वती ॥ २२९ ॥
अथाययौ यौवनकृद्वल्लीनां कुसुमाकरः ।
कुर्वाणः सरसां प्रीतिलतां जनमनोवने ॥ २३० ॥
चञ्चच्चूतरजःपुञ्जपीताम्बरमनोहरः ।
अतसीकुसुमश्यामः शुशुभे नवमाधवः ॥ २३१ ॥
नम्राननना नवोद्भूतरजसा स्तबकस्तनी ।
मालती यौवनवती कन्येवोच्छ्वासिनी बभौ ॥ २३२ ॥
ववुर्मलयनिःश्वासा इव चन्दनचुम्बिनः ।
पवनाः पन्नगीदंशशङ्कयेव शनैः शनैः ॥ २३३ ॥
कूजत्कोकिलकण्ठवंशविरुतैः स्फायिन्यवाप्ते परं
चूतामोदमदाकुलालिपटलीवीणास्वनस्वादुताम् ।
शिक्षाचक्षणदक्षदक्षिणमरुद्दत्तोपदेशक्रमै-
र्मञ्जर्यो ननृतुर्मधूत्सवलसत्पुष्पायुधाराधने ॥ २३४ ॥
हेमहर्म्यप्रसुप्ताथ नीता स्वप्ने मनोमुषा ।
उषा केनापि कान्तेन शीलांशुकदरिद्रताम् ॥ २३५ ॥
तस्या धीधृतिचौरेण विज्ञाय हृदयं हृतम् ।
हेलाहरणभीत्येव हारस्तरलतां ययौ ॥ २३६ ॥
लज्जामज्जनविह्वलानननेत्यल्पप्रलापोद्धति-
र्नीवीमुक्तिनिरोधनिर्धुतिविधौ पाणिः क्वणत्कङ्कणः ।
शीतेनेव विकूजिता जवजुषः श्वासस्य शीत्कारिता
तस्या भ्रंशभयोच्चलत्कलकला काञ्ची सकम्पाभवत् ॥ २३७ ॥

---

१. 'घटस्तनी' ख. २. 'दक्षिण' ख-ग. ३. 'धीवृत्ति' क. ४. 'शूत्कारिता' ग.

प्रबुद्धा वृत्तकर्तव्या सा मुग्धा स्वप्नसत्यताम् ।
मन्यमाना मुहुर्मोहं कुललज्जाकुला ययौ ॥ २३८ ॥
शयनं विप्लवस्थानं भयेनेव विहाय सा ।
हर्म्यस्था प्रददौ प्रातर्दिक्षु चक्षुर्विलज्जिता ॥ २३९ ॥
सा सोत्कम्पकुचन्यस्तहस्तानभ्यस्तमन्मथा ।
मुमूर्च्छाच्छादयन्तीव प्रविष्टं हृदये प्रियम् ॥ २४० ॥
सा निशश्वास बाष्पाम्बुबिन्दुभिर्मौक्तिकैरिव ।
छिन्नस्य शीलहारस्य कुर्वाणा ग्रथनं पुनः ॥ २४१ ॥
प्रदध्यौ नवविध्वंससाध्वसायासिता चिरम् ।
क्षितौ सा चिन्तयानेव च्युतं चित्तमधोमुखी ॥ २४२ ॥
किं कस्य कथयाम्येतत्कं पृच्छामि करोमि किम् ।
का गतिः केन दृष्टाहं कुतस्तत्संगमः पुनः ॥ २४३ ॥
इति संदेहनिःस्पन्दां चिन्ताविक्रीतचेतनाम् ।
विलोक्य चित्रलेखाख्या सखी प्राणसमावदत् ॥ २४४ ॥
तन्वि कः खेदभारोऽयं भीरु किं भयकारणम् ।
पुत्री त्रैलोक्यभर्तुस्त्वं वध्यः कस्तेऽपराध्यति ॥ २४५ ॥
किं शय्यावलनाविमर्दगलितैः कर्णोत्पलस्य च्छदै-
र्लीनैः कामकृपाणलेशसदृशैर्व्याप्ता तवेयं तनुः ।
भ्रश्यन्मौक्तिकयोर्बिभर्षि कुचयोर्भिन्नेभकुम्भभ्रमं
स्पष्टोऽयं रतिसंगमव्यतिकरः कैस्येति मे संशयः ॥ २४६ ॥
इत्युक्ते सस्मितं सख्या सनिःश्वासाश्रुवर्षिणी ।
उषा शनैरवोचत्तां लिखन्ती क्ष्मामधोमुखी ॥ २४७ ॥
दृष्टः स्वप्ने मया कोऽपि रमणस्तनुकम्पनः ।
पीयूषवर्षी संस्पर्शे स्मरणे मरणोपमः ॥ २४८ ॥
जाने कम्पतरङ्गिताङ्गलतिका स्वप्नेऽहमालिङ्गिता
संस्पर्शे कुचयोर्निरर्गलतया हारोऽपि पार्श्वे कृतः ।

१. 'न लज्जिता' क-ख-घ. २. 'कन्येति' ख.

एतावत्तु सखि स्मरामि यदतो वृत्तं परं तत्परं
धैर्यस्योद्दलनं शरीरशमनं ध्यात्वापि नो वेद्मि किम् ॥२४९॥
मूर्छाच्छादितमीक्षते न नयनं तापे तनुः पच्यते
कम्पः सूचयतीव जीवगमनं मोहे मनो मज्जति ।
प्राग्जन्मार्जितकर्मणा बलवता कामेन कालेन वा
नो जानामि स केन मे धृतिहरः कण्ठे भुजंगोऽर्पितः ॥२५०॥
त्यज्यते सहजा लज्जा सह्यते गुरुवाच्यता ।
गण्यते न घना कीर्तिर्यत्कृते सोऽपि दुर्लभः ॥ २५१ ॥
इयं शीलविलुप्तिर्मे मानम्लानिर्महीयसी ।
दुर्लभे वल्लभे प्रीतिस्तनुत्यागेन शाम्यति ॥ २५२ ॥
इति ब्रुवाणां तामश्रुकणाकीर्णकुचस्थलीम् ।
संतापपिशुनोच्छ्वासां चित्रलेखावदत्सखीम् ॥ २५३ ॥
किं न स्मरसि मुग्धे त्वमहो विरहकातरा ।
देव्यादिष्टः स ते स्वप्नदृष्ट एव वरो वरः ॥ २५४ ॥
समाश्वसिहि हे तन्वि तनुस्तापक्षमा न ते ।
करोमि योगशक्त्याहमुपायं त्वत्समीहिते ॥ २५५ ॥
उल्लिख्य निखिलं चित्रपटे त्रिभुवनं तव ।
सदृशं दर्शयाम्येव तत्रालोकय वल्लभम् ॥ २५६ ॥
इत्युक्त्वा चित्रलेखायां गतायां व्योमवर्त्मना ।
उषा जीवमिवापेदे प्रियसंदर्शनाशया ॥ २५७ ॥
साभ्येत्य तस्यास्त्रैलोक्यचित्रं पटमदर्शयत् ।
किं दुष्करमदृश्यं वा योगिनां ज्ञानचक्षुषाम् ॥ २५८ ॥
उषा चित्रपटे दृष्ट्वा सुरासुरनरोरगान् ।
ददर्श दयितं स्वप्नदृष्टं जितशशिस्मरम् ॥ २५९ ॥
अयं स सखि मे धैर्यहारी हृदयतस्करः ।
इत्युषावचनं श्रुत्वा चित्रलेखा जगाद ताम् ॥ २६० ॥

१. 'अश्रान्तविपुलोच्छ्वासां' ख.

दिष्ट्या धन्यासि सुभगे यस्यास्ते नवमन्मथः ।
लक्ष्मीवल्लभपौत्रोऽयमनिरुद्धाभिधः प्रियः ॥ २६१ ॥
प्रद्युम्नतनयस्यास्य लावण्यामृतदीधितेः ।
कान्त्या क्लैव्यमिवायान्ति सुरविद्याधराङ्गनाः ॥ २६२ ॥
रूपेणाप्रतिमेन नेत्रसुखदः कंदर्पदर्पच्छिदा
शौर्ये वज्रधरोपमां न सहते धीरः सुमेरोरयम् ।
अस्यामर्त्यमृगेक्षणाभिरनिशं सोत्कण्ठमाकर्णितं
चन्द्रोत्सङ्गमृगापहं गुणगणं गायन्ति खे खेचराः ॥ २६३ ॥
पश्चिमाब्धौ हरिपुरी द्वारका वृष्णियादवैः ।
सिंहैरिव महोत्साहैर्गुप्ता हैमवती गुहा ॥ २६४ ॥
तस्यामन्तःपुरे श्रीमान्वसत्येष प्रियासखः ।
आनीयते कथं तावदिति दोलायते मनः ॥ २६५ ॥
त्वद्भाग्यानि पुरस्कृत्य गच्छामि गगनेन ताम् ।
हेलार्पिताद्भुतनिधिर्विधिः सिद्धिं विधास्यति ॥ २६६ ॥
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य सा ययौ द्वारकां क्षणात् ।
कुर्वाणा रशनारत्नैः शक्रचापचिता दिशः ॥ २६७ ॥
सा गूढमायया हृत्वा रत्नपर्यङ्कशायिनम् ।
आनिनाय मुहूर्तेन व्योम्ना प्रद्युम्ननन्दनम् ॥ २६८ ॥
स्वप्नवृत्तान्तमावेद्य स कन्यान्तःपुरान्तरम् ।
प्रवेशितस्तयापश्यदुषां रतिमिव स्मरः ॥ २६९ ॥
स तां दृष्ट्वा नवोन्मेषनिर्माणातिशयं विधेः ।
अचिन्तयत्सुधापूरैरिव पूरितलोचनः ॥ २७० ॥
इन्दोः संक्षयरक्षणाक्षतसुधा किं वेधसा निर्मिता
किं धैर्यापहरा हरस्य विहिता कामेन कान्ता तनुः ।
किं तारुण्यवसन्तकान्तिललिता शृङ्गारसिक्ता लता
किं लावण्यतरङ्गिणी पुनरियं जन्मान्तराप्ता रतिः ॥ २७१ ॥

१. 'प्रधास्यति' क.

कटाक्षः संधत्ते कुवलयकुलकैव्यकलनां
मुखे दृश्यश्चन्द्रद्युतिहरणहेलापरिचयः ।
असंरुद्धा बाधाधरदलरुचिर्विद्रुमतरो-
रहो सारङ्गाक्ष्याः प्रसभविजयी रूपविभवः ॥ २७२ ॥
इति सर्वाङ्गनिर्मग्नलोचनस्तां विलोकयन् ।
अनिरुद्धोऽधरे तस्या बभूवाशापथातिथिः ॥ २७३ ॥
सापि साङ्गमिवानङ्गं तमभ्यस्तं मनोरथैः ।
विलोक्य प्रत्ययासत्ये पुनः स्वप्नमशङ्कत ॥ २७४ ॥
सोत्कम्पा कररोधेन राविणीं मणिमेखलाम् ।
मुहुर्मौनवतीं चक्रे पैशुन्यचकितेव सा ॥ २७५ ॥
नवे मौनवति प्रेम्णि तयोः प्राह सखी पुरः ।
दन्तांशुसूत्रैः कुर्वाणा ग्रथनं चित्तयोरिव ॥ २७६ ॥
यस्त्वया प्रेमकुसुमैर्दैवैश्चित्रपटेऽर्चितः ।
अहो भक्त्या स ते तुष्टः सखि प्रत्यक्षतां गतः ॥ २७७ ॥
स्वप्नसंपादितप्रीतिर्योऽर्थितस्तैर्मनोरथैः ।
प्राक्पूजा कीदृशी तस्य ब्रूहि त्वमुपपद्यते ॥ २७८ ॥
मौनमालम्बसे पृष्टा दृष्टा क्षोणीं निरीक्षसे ।
लतेव कम्पसे कम्पात्कोऽयं ते चित्तविभ्रमः ॥ २७९ ॥
मानस्तत्क्षणशासनागतजने सुभ्रु क्व संभाव्यते
स्वप्नाभ्यस्तसमागमेऽपि नववर्तिक लज्जया लीयसे ।
का तस्मिन्परता सदा वसति यश्चित्ते निबद्धो गुणैः
प्रारब्धा सखि कस्य तावदियती प्रेम्णि त्वयापह्नुतिः ॥२८०॥
इति सख्यां ब्रुवाणायामनिरुद्धः प्रगल्भताम् ।
निनाय दयितां प्रौढः प्रणयैः प्रेमपेशलैः ॥ २८१ ॥
तदा प्रीतेर्यदायत्तं चिन्तितं यन्मनोरथैः ।
मन्मथेन यदादिष्टं स्वैरं तत्तदभूत्तयोः ॥ २८२ ॥

१. 'धवः' ख-ग.

दिनेष्वथ प्रयातेषु प्रच्छन्नधृतवल्लभा ।
उषाभूदभिमानाक्तव्यक्तसंभोगलक्षणा ॥ २८३ ॥

व्याकीर्णा कबरी मुखं वितिलकं ताम्बूललिप्तेऽक्षिणी
कण्ठे कङ्कणलक्ष्म हारविरतिर्दंशोऽधरे निर्व्रणः ।
प्रातः प्रच्युतचन्दनास्तनतटी सायं स्ववेषक्रिया
संभोगाभरणा तनुर्वरतनोः शङ्कास्पदत्वं ययौ ॥ २८४ ॥

किंचिन्मुकुलिते लोके कन्यायाः कामलक्षणे ।
फुल्ले शनैः कर्णपथं बाणस्यापि कथा ययौ ॥ २८५ ॥

ततस्तद्भ्रूभ्रमादिष्टाः किंकराः क्रूरकारिणः ।
आययुर्युद्धसंनद्धाः कन्यकान्तःपुराङ्गणम् ॥ २८६ ॥

निरुद्धः प्रियया यत्नादनिरुद्धोऽथ सस्मितः ।
घोरकिंकरसंघाताञ्जघान परिघायुधः ॥ २८७ ॥

हतेऽयुते किंकराणां स्वयं बाणः समाययौ ।
रथी बाहुसहस्रात्तसमस्तायुधमण्डलः ॥ २८८ ॥

शस्त्रवृष्टिं तदुत्सृष्टां प्राद्युम्निः खङ्गचर्मभृत् ।
छित्त्वा धैर्यनिधिश्चक्रे रणे बाणस्य विस्मयम् ॥ २८९ ॥

उषा संत्रासतरला पितुः पत्युश्च संगरे ।
प्राणेशपक्षपातेन भेजे संदेहसाध्वसम् ॥ २९० ॥

बाणेन प्रहितां शक्तिं मृत्युदंष्ट्रामिवोत्कटाम् ।
आदाय तस्मै प्राद्युम्निस्तामेव प्राहिणोद्बली ॥ २९१ ॥

परहस्तगता शक्तिः प्रविष्टान्तः कृतव्यथा ।
निजा सुतेव बाणस्य हृदये शल्यतां ययौ ॥ २९२ ॥

वीरं विज्ञाय तं बाणः स्पष्टयुद्धेन दुर्जयम् ।
आदाय तामसीं मायामदृष्टः प्रविवेश खम् ॥ २९३ ॥

---

१. 'मानात्तु' ख; 'मानार्थं' घ. २. अत्र संधिरनुचितः. ३. 'अपि' ख. ४. 'चर्मखड्ग' ख.

निरन्तरैस्तदुत्सृष्टैर्वेष्टिताङ्गं भुजंगमैः ।
दृष्ट्वानिरुद्धं संरुद्धमुषाभून्मोहमीलिता ॥ २९४ ॥
बद्धेऽनिरुद्धे तनयां बाणः स्वैरापचारिणीम् ।
आकृष्टः स्नेहकोपाभ्यां न तत्याज न चाग्रहीत् ॥ २९५ ॥
असंस्पृष्टं याच्ञावचनघनदैन्येन वदनं
न कृच्छ्रेऽप्यारूढा गुणमणिततिर्विक्रयतुलाम् ।
असेवासंतापं वपुरननुभूतप्रभुभयं
कुलं कन्याहीनं नहि नयति मानं मलिनताम् ॥ २९६ ॥
अत्रान्तरे द्वारकायामनिरुद्धापहारजः ।
वृष्णीनामभवत्क्षोभः शोकचिन्तानुबन्धवान् ॥ २९७ ॥
बाणस्य नगरे रुद्धमनिरुद्धं सहोषया ।
विज्ञाय नारदगिरा सस्मार गरुडं हरिः ॥ २९८ ॥
हलायुधेन सहितः प्रद्युम्नेन च सूनुना ।
प्रययौ शोणितपुरं तार्क्ष्यमारुह्य माधवः ॥ २९९ ॥
खे योजनसहस्राणि विलङ्घ्य गरुडध्वजः ।
दीप्तं बाणपुरं दूराद्ददर्शार्कशतोपमम् ॥ ३०० ॥
अग्निमाहवनीयाख्यं तार्क्ष्यः प्राकाररक्षिणम् ।
पीतोद्वान्तखगङ्गाम्बुनिर्झरेण न्यवारयत् ॥ ३०१ ॥
पुरद्वारमथोन्मथ्य प्रविष्टं शार्ङ्गिणं बलात् ।
निःसंख्याः संख्यसंनद्धा दितिजाः पर्यवारयन् ॥ ३०२ ॥
चक्रिचक्रनिकृत्तानां शरीराणि सुरद्विषाम् ।
चक्रुः पक्षक्षयक्षिप्तनिपतत्क्षितिभृद्भ्रमम् ॥ ३०३ ॥
अत्रान्तरे नागपाशपञ्जरे सिंहविक्रमः ।
बद्धोऽनिरुद्धः सस्मार दुर्गां स्तुतिपदार्चिताम् ॥ ३०४ ॥
निष्पिष्टमत्तमहिषासुरमस्तकाग्र-
प्रत्यग्रनिर्गतघनस्रुतिशोणितार्द्रम् ।

पादाम्बुजं पुनरलक्तकभक्तिचित्रं
　वन्दे भवप्रभवतापहरं भवान्याः ॥ ३०५ ॥

शूलप्रहारस्रुतरक्तभरैकबिन्दु-
　संजातघोररुरुलक्षगुरुप्रमाथे ।
पातालमूलगगनान्तविकासितास्य-
　ग्रस्तोग्रदानवतनुं प्रणमामि कालीम् ॥ ३०६ ॥

भीमोद्भवद्विभवसुम्भनिसुम्भकाय-
　निष्पेषदुःसहतराशनिघातघोराम् ।
कात्यायनीं स्वकरकृत्तशिरःशरीर-
　वीरोपहारपरितोषवतीं नमामि ॥ ३०७ ॥

क्षुभ्यत्सप्तार्णवघनरवः पद्मगर्भाण्डखण्डा-
　काण्डभ्रंशप्रसभसरभसः सप्तपातालभेदी ।
धैर्योन्माथी जयति चकिताशेषलोकेश्वराणां
　चण्डश्चण्ड्याः प्रलयसमयोत्साहलीलाट्टहासः ॥ ३०८ ॥

इति स्तुता भगवती दुर्गा दुर्गापहारिणी ।
स्वकरस्फोटितोग्राहिपञ्जरं तममोचयत् ॥ ३०९ ॥

भुजंगपाशनिर्मुक्तः प्राद्युम्निः समराङ्गणम् ।
प्रययौ युध्यमानस्य समीपं कालियद्विषः ॥ ३१० ॥

अथ कल्पान्तपर्जन्यगर्जितोर्जितविभ्रमः ।
बाणासुररणारम्भदुन्दुभिध्वनिरुद्ययौ ॥ ३११ ॥

दैत्येन्द्रायुधवृष्टिनष्टगगने सेनारजःस्फूर्जित-
　ग्रस्ताग्रे(र्के) प्रसरत्पिनाकिविशिखव्रातावकीर्णे रणे ।
कल्पान्तागमशङ्किते त्रिभुवने चेरुः शरीरच्छिदः
　शूराणामनिरुद्धरामसुरजित्प्रद्युम्नमुक्ताः शराः ॥ ३१२ ॥

---

१. 'स्ववर' ख; 'स्वशर' ग. २. 'वीरोपहारनमितां प्रणमामि कालीम्' ख. ३. 'प्रसर' ख. ४. 'हेला' ख.

गरुडादवरुह्याथ बलेन[1] बलिना रणे ।
हलेन हलिना कृष्टा दैत्यदेहा द्विधा ययुः ॥ ३१३ ॥
ततस्त्रिनेत्रानुचरः प्रदीप्तस्त्रिशिख[2]ज्वरः ।
क्षिप्तेन भस्मना रामं भ्रममूर्छाकुलं व्यधात् ॥ ३१४ ॥
संतापमूर्छितं कृष्णस्तं परिष्वज्य विद्रुतम् ।
कृत्वा जटाभिराकृष्य जग्राह ज्वरमञ्जसा ॥ ३१५ ॥
कृष्णोऽप्यथ ज्वराविष्टः श्वसन्रोमाञ्चकर्कशः[3] ।
असृजद्वैष्णवं घोरं ज्वरं रौद्र[4]ज्वरापहम् ॥ ३१६ ॥
ज्वरयोः संप्रवृत्तेऽथ भुवनाकम्पने रणे ।
वैष्णवः प्रलयार्काभः शार्वं ज्वरमपातयत् ॥ ३१७ ॥
कण्ठे निपीड्य निष्पिष्टस्तेन रुद्रज्वरः क्षितौ ।
प्रयातः शरणं कृष्णमवदद्बाष्पगद्गदः ॥ ३१८ ॥
देवेन त्रिपुरारिणा त्रिजगतीजीवापहारक्षमः
सृष्टः स्पष्टविनष्टधैर्यसरणिर्देव त्वयाहं कृतः ।
त्वां यातः शरणं शरीरधृतये त्वन्नाममन्त्राक्षर-
क्षिप्ताप्तस्मृतिजापिनां न भविता मत्स्पर्शतापः क्वचित् ॥ ३१९ ॥
इति भीत्या ब्रुवाणं तं ररक्ष गरुडध्वजः ।
शरणाप्ते विरुद्धेऽपि वैरक्रूरा न साधवः ॥ ३२० ॥
ततः श्रीकण्ठवैकुण्ठौ व्याप्तदेहौ बभूवतुः ।
पिनाकशार्ङ्गनिर्गच्छद्बाणजालैर्निरन्तरैः ॥ ३२१ ॥
क्षणं तुल्ये तयोर्युद्धे जगत्संक्षयकारिणि ।
घनैः शौरिशरासारैर्ययौ विमुखतां हरः ॥ ३२२ ॥
ग्रस्तशक्तेः कुमारस्य जितस्य हरिणा रणे ।
रक्षायै शंभुना सृष्टा तस्थौ नग्नाङ्गना पुरः ॥ ३२३ ॥
अथ बाणः स्वयं योद्धुं मधुसूदनमाययौ ।
क्षिपन्बाहुसहस्रेण दीप्तायुधपरम्पराम् ॥ ३२४ ॥

---

१. 'बलिना' ख-ग. २. 'त्रिशिराः' ख. ३. 'कञ्चुकः' क-घ. ४. 'रुद्र' ख.

सहस्राश्वं रथं तस्य मनोरथमिवायतम्।
ससूतं शरवर्षेण प्रममाथ मुरान्तकः ॥ ३२५ ॥
उपनीतं गणैस्तूर्णं शासनात्त्रिपुरद्विषः।
मयूरमारुरोहाथ बाणः षण्मुखवाहनम् ॥ ३२६ ॥
यत्नेन युध्यमानस्य च्छिन्नास्त्रस्य मुरारिणा।
मुक्तकेशी विवस्त्रा स्त्री बाणस्याग्रे व्यदृश्यत ॥ ३२७ ॥
रक्षायै कोटवीं सृष्टां तस्य देवेन शूलिना।
वञ्चयित्वाच्युतश्चक्रं पार्श्वाञ्चितमथासृजत् ॥ ३२८ ॥
चक्रं क्रमेण पतितं स्कन्धयोः कीर्णपावकम्।
चकर्त क्रकचक्रूरं बाणस्य भुजकाननम् ॥ ३२९ ॥
चक्रोत्कृत्तभुजद्रुमव्रणमुखोद्भूतैर्घनासृग्भरैः
प्रोद्यद्विद्रुमपादपानुकृतिभिस्तुल्यप्रमाणैः क्षणम्।
अप्राप्तोद्धतयुद्धतृप्तिरधिकश्रद्धः स वीरोऽभव-
द्व्याप्तः संततरक्तचन्दनचितैर्जातैरिवान्यैर्भुजैः ॥ ३३० ॥
बाणश्छिन्नभुजोऽभ्येत्य शंभोर्भगवतश्चिरम्।
ननर्त प्रियनृत्तस्य तोषाय प्रणयी पुरः ॥ ३३१ ॥
भक्त्याभवद्भगवतः स भवस्यातिवल्लभः।
वरान्नन्दिसमः श्रीमान्महाकालश्चतुर्भुजः ॥ ३३२ ॥
कल्याणं तनुते यशःपरिचितां लक्ष्मीं ददात्यक्षया-
माक्रान्तिं विदधाति सप्तभुवनन्यस्तेप्सिताज्ञाक्षराम्।
संसारं कुरुते विकारनिकरं[1] निःशेषमेव क्षणा-
द्भक्तिः कल्पलता चराचरगुरोः किं किं न सूते फलम् ॥ ३३३ ॥
उषासहितमादाय प्रद्युम्नतनयं ततः।
द्वारकां विजितारातिर्जगाम गरुडध्वजः ॥ ३३४ ॥
कदाचिदथ देवर्षिर्द्वारकामेत्य नारदः।
अवाप्य पूजामुचितां कथान्ते कृष्णमभ्यधात्[2] ॥ ३३५ ॥

१. 'निकरां' ख-ग; 'निरतं' घ. २. 'अब्रवीत्' क-घ.

गङ्गाभिलाषी नृपतिर्ब्रह्मशापान्महाभिषः ।
भरतस्य कुले जातः शंतनुः प्रतिपात्मजः ॥ ३३६ ॥
गङ्गापि धातुः शापेन पतन्ती वसुभिः पथि ।
वसिष्ठशापपतितैर्होमधेनुनिकारतः ॥ ३३७ ॥
स्वजन्मनेऽर्थिता जाता वधाय च महीं गता ।
स्वतीरोपवनोपान्ते विचचार सुलोचना ॥ ३३८ ॥
तत्र शंतनुना गङ्गा संगमं गजगामिनी ।
भेजे यथेष्टकरणप्रत्याख्यानधृतावधिम् ॥ ३३९ ॥
सा जातानवधीत्सप्तवसून्स्वेच्छाविधायिनी ।
जातेऽष्टमे सुते राज्ञा निरुद्धा प्रययौ दिवम् ॥ ३४० ॥
देवव्रताख्यः स शिशुर्दिवि देवैः कृतव्रतः ।
सर्वविद्यापगाम्भोधिर्ववृधे वसुरष्टमः ॥ ३४१ ॥
दृष्ट्वा कदाचित्कालिन्दीकूले कुवलयेक्षणाम् ।
शंतनुर्दाशतनयां तत्पितुर्याचकोऽभवत् ॥ ३४२ ॥
गाङ्गेयस्त्वत्सुतः क्ष्माभृद्दौहित्रो मे न राज्यभाक् ।
इत्युक्त्वा न ददौ दाशस्तस्मै सत्यवतीं सुताम् ॥ ३४३ ॥
देवव्रतः पितुर्ज्ञात्वा तीव्रस्मरशरव्यथाम् ।
गत्वा ययाचे दाशेशं तनयां विनयोन्नतः ॥ ३४४ ॥
दौहित्रवंशराज्यार्थी स सुतां न ददौ यदा ।
तदा राज्ये विवाहे च गाङ्गेयः समयं व्यधात् ॥ ३४५ ॥
भीषणीयप्रतिज्ञात्वाद्भीष्मोऽयमिति खे चिरम् ।
विचचारोदिताश्चर्यं खेचरोच्चारितं वचः ॥ ३४६ ॥
आनीतामथ भीष्मेण कन्यामासाद्य शंतनुः ।
परितोषाद्ददौ तस्मै स्वच्छन्दनिधनं वरम् ॥ ३४७ ॥
कालेन जनयित्वाथ पुत्रं चित्राङ्गदाभिधम् ।
तस्यां विचित्रवीर्यं च शंतनुस्तनुमत्यजत् ॥ ३४८ ॥

ततश्चित्राङ्गदो राजा गन्धर्वेण प्रमाथिना ।
चित्राङ्गदेन समरे नामद्वेषान्निपातितः ॥ ३४९ ॥
शिशोर्विचित्रवीर्यस्य प्राप्तराज्यश्रियः कृते ।
जहार काशिराजस्य भीष्मः कन्याः स्वयंवरे ॥ ३५० ॥
भ्रात्रे विचित्रवीर्याय हस्तिनापुरमेत्य सः ।
त्यक्त्वा साल्वोत्सुकामम्बामम्बिकाम्बालिके ददौ ॥ ३५१ ॥
राजचूततरौ तस्मिन्नवयौवनमाधवे ।
कान्तालतावलयिते पातिते कालदन्तिना ॥ ३५२ ॥
विच्छिन्ने शंतनोर्वंशे तत्पुत्रक्षेत्रजार्थिना ।
भीष्मेण प्रेरिता साध्वी प्राह सत्यवती शनैः ॥ ३५३ ॥
कानीनस्तनयो मेऽस्ति तत्तु कामात्पराशरात् ।
संजातो यमुनाद्वीपे कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ३५४ ॥
तं स्मरामि सुतक्षेत्रपुत्रोत्पत्त्यै तपोनिधिम् ।
उक्त्वेति सा भीष्ममते तं सस्मार स चाययौ ॥ ३५५ ॥
अम्बाश्वश्र्वा विसृष्टाथ तेजोराशिं विलोक्य तम् ।
निमीलिताक्षी तद्दृष्टिस्पृष्टा गर्भं समाददे ॥ ३५६ ॥
अन्धोऽक्षिमीलनात्सूनुर्भावीत्युक्ते महर्षिणा ।
द्वितीयं जनयापत्यमिति माता जगाद तम् ॥ ३५७ ॥
भयपाण्डुरवक्त्रान्यालेभे गर्भं मुनेर्दृशा ।
अप्रसूतिः सुतः पाण्डुर्भवितेत्यभ्यधान्मुनिः ॥ ३५८ ॥
तस्यां भयाद्विसृष्टायां शूद्रायां गर्भसंभवे ।
धर्मावतारमुक्त्वास्याः पुत्रं प्रायान्महामुनिः ॥ ३५९ ॥
जातेऽन्धे धृतराष्ट्रेऽथ पाण्डौ च भुजशालिनि ।
माण्डव्यशापभूर्धर्मः शूद्रायां विदुरोऽभवत् ॥ ३६० ॥

---

१. 'कान्त' ख. २. 'हस्तिना' ख-ग. ३. 'माता' क-घ. ४. 'उक्ता' ख.
५. 'जात्यन्धे' ख-ग.

धृतराष्ट्राय गान्धारीं सुबलस्तनयां ददौ ।
कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं पाण्डुर्माद्रीमवाप च ॥ ३६१ ॥
युवा दिग्विजयी पाण्डुर्मृगयाव्यसनी वने ।
मृगरूपरतासक्तमवधीत्किंन्दमं मुनिम् ॥ ३६२ ॥
भविष्यसि त्वं दयितारतिपर्यन्तजीवितः ।
तेनेति शप्तस्त्यक्तश्रीर्ययौ पाण्डुस्तपोवनम् ॥ ३६३ ॥
ततः पुत्रशतं लेभे गान्धारी तुल्यगर्भजम् ।
ज्येष्ठो दुर्योधनस्तेषां तस्य दुःशासनोऽनुजः ॥ ३६४ ॥
कुन्ती मुनिवरावाप्तमन्त्रा भर्तुरनुज्ञया ।
धर्मानिलेन्द्रानाहूय वने पुत्रानजीजनत् ॥ ३६५ ॥
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च सुरोचितान् ।
सपत्न्या दत्तमन्त्रा च माद्री प्रापाश्विनौ यमौ ॥ ३६६ ॥
स्नातां पुष्पोच्चये माद्रीं विलोक्य कुसुमागमे ।
आलिङ्ग्यानङ्गसङ्गेऽभूत्पाण्डुः शापादजीवितः ॥ ३६७ ॥
प्रयाते त्रिदिवं पाण्डौ पाण्डुपुत्राः पितृव्यजैः ।
वृद्धिं गता धार्तराष्ट्रैः सह दुर्योधनादिभिः ॥ ३६८ ॥
भीष्मः पितामहस्तेषां चापाचार्यं कृपं व्यधात् ।
द्रोणं च शर्वशिष्यस्य शिष्यं रामस्य धन्विनः ॥ ३६९ ॥
अश्वत्थामा प्रियः सूनुर्द्रोणस्य तनयोऽभवत् ।
यथार्जुनः समस्तास्त्रविद्याविमलदर्पणः ॥ ३७० ॥
कन्यायां गूढजन्मा यः कर्णः कुन्त्यां विवस्वतः ।
प्रयातः सूतपुत्रत्वमस्त्राणि प्राप भार्गवात् ॥ ३७१ ॥
संस्पर्धयार्जुनरणाह्वानधीरोऽस्त्रदर्शने ।
नीतस्तत्प्रतिमल्लत्वात्कौरवेणाङ्गराजताम् ॥ ३७२ ॥
ततः कर्णेन संमन्त्र्य भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
दुर्योधनः पाण्डवानां धियं गूढवधे व्यधात् ॥ ३७३ ॥

१. 'सुभद्र' क-ख-ग. २. 'राज' ख-ग. ३. 'किन्दिरं' क-ख-ग. ४. 'तत्र' ख-ग.

ते तेन विहिते दीप्ते जतुवेश्मनि निर्गताः ।
विदुरेण रहः स्नेहान्निर्दिष्टविलनिर्गमाः ॥ ३७४ ॥
युधिष्ठिरार्जुनौ कुन्तीं वहन्भीमो महाबलः ।
नकुलं सहदेवं च विवेश निशि काननम् ॥ ३७५ ॥
तत्रोग्रविग्रहं हत्वा हिडिम्बं राक्षसेश्वरम् ।
भीमस्तदनुजां भेजे हिडिम्बां दिव्यरूपिणीम् ॥ ३७६ ॥
जाते घटोत्कचे तस्याः पुत्रे भीमपराक्रमे ।
एकचक्रां पुरीं जग्मुः प्रच्छन्नाः पाण्डुनन्दनाः ॥ ३७७ ॥
प्रजाक्षयक्षमस्तत्र राक्षसोऽभूद्बकाभिधः ।
यस्मै राजान्नशकटं प्राहिणोत्सनरं सदा ॥ ३७८ ॥
स्थिता विप्रगृहे कुन्ती सह भिक्षाशनैः सुतैः ।
बकवारे द्विजस्याप्ते भीमं तद्दययादिशत् ॥ ३७९ ॥
व्रजन्भीमोऽन्नशकटं भुञ्जानः क्रोधसंमुखम् ।
बकं हत्वा द्विजगृहं विवेशालक्षितो निशि ॥ ३८० ॥
अथ दूरपथायातैः कथितं पथिकद्विजैः ।
नानाकथाप्रसङ्गेन शुश्रुवुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ३८१ ॥
पाञ्चाल्यो द्रुपदः पूर्वं द्रोणस्य सुहृदः शिशुः ।
व्यधाद्दास्यामि ते प्राप्तराज्यार्धमिति संविदम् ॥ ३८२ ॥
द्रोणेन प्राप्तराज्योऽथ सोऽर्थितः प्रददौ न तत् ।
भिक्षाभुग्ब्राह्मणो राज्ञः कथं मित्रमिति ब्रुवन् ॥ ३८३ ॥
इति द्रोणः कृतस्तेन राज्ञा भग्नमनोरथः ।
अर्जुनेन रणे बद्धं तं राज्यार्धमदापयत् ॥ ३८४ ॥
ततस्तेनावमानेन पुत्रं द्रोणवधक्षमम् ।
अभिचारोग्रयागेन द्रुपदः समवाप्तवान् ॥ ३८५ ॥
यागाग्निमध्याज्जातोऽस्य धृष्टद्युम्नाभिधः सुतः ।
कृष्णा च कन्यका यस्याः प्रत्यासन्नः स्वयंवरः ॥ ३८६ ॥

वयं तत्रैव गच्छामः सर्वराजसमागमे ।
प्राप्तुं प्रतिग्रहाभ्यर्चामित्युक्त्वा प्रययुर्द्विजाः ॥ ३८७ ॥
ततः पाञ्चालनगरं व्रजन्तः पाण्डवा निशि ।
गन्धर्वराजं ददृशुर्गङ्गाम्भसि विहारिणम् ॥ ३८८ ॥
विवस्त्रान्तःपुरवधूदर्शनक्रुद्धमर्जुनः ।
व्यधाद्दग्धरथं युद्धे तमाग्नेयास्त्रतेजसा ॥ ३८९ ॥
युधिष्ठिरेण कृपया रणे रक्षितजीवितः ।
सख्यं किरीटिना कृत्वा जितश्चित्ररथो ययौ ॥ ३९० ॥
ततः प्रभाते प्रच्छन्नाः पाण्डवा विप्ररूपिणः ।
प्रविश्य पाञ्चालपुरं कुम्भकारगृहे स्थिताः ॥ ३९१ ॥
इत्युक्त्वा नारदे याते संकर्षणजनार्दनौ ।
जग्मतुर्लक्ष्यभेदाङ्कं द्रष्टुं कृष्णास्वयंवरम् ॥ ३९२ ॥
तौ पाञ्चालपुरं प्राप्य सर्वराजसमागमे ।
पूज्यमानौ विविशतुः स्वयंवरसभागृहम् ॥ ३९३ ॥
हेमासनोपविष्टेषु द्रौपदी सर्वराजसु ।
जगज्जयपताकेव कंदर्पस्य समाययौ ॥ ३९४ ॥
राधावेधपणे तस्मिन्भुजलभ्ये स्वयंवरे ।
अशक्ताः पार्थिवाः सर्वे ययुर्लज्जानिलीनताम्[1] ॥ ३९५ ॥
विलक्षेषु क्षितीशेषु द्विजमध्यादथोत्थितः ।
विद्ध्वा धनंजयो लक्ष्यं क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ ३९६ ॥
हारं कण्ठे विनिक्षिप्य द्रौपद्या फाल्गुने वृते ।
युद्धोद्धताः समुत्तस्थुः क्रुद्धाः सर्वे क्षितीश्वराः ॥ ३९७ ॥
जित्वाथ शल्यकर्णादीन्वीरान्भीमधनंजयौ ।
पुरः कृष्णां समादाय ययतुर्भ्रातृभिः सह ॥ ३९८ ॥
भिक्षेवोपनता कृष्णा सहेयं भुज्यतामिति ।
चक्रुस्ते शासनान्मातुः सह भोगाय संविदम् ॥ ३९९ ॥

---

१. 'विलीनताम्' ख-ग.

रामकृष्णौ निशि स्वैरं कुम्भकारगृहे स्थितान् ।
पाण्डवानेत्य सानन्दौ प्रेम्णा संभाष्य जग्मतुः ॥ ४०० ॥
अन्विष्य द्रुपदस्तेषां विज्ञायाधर्मनिश्चयम् ।
कृष्णाया बहुपत्नीत्वं विरुद्धं नाभ्यमन्यत ॥ ४०१ ॥
ततस्तं भगवान्व्यासः समभ्येत्यावदन्मुनिः ।
पञ्चेन्द्राः समदाः पूर्वं क्रुद्धा बद्धाः पिनाकिना ॥ ४०२ ॥
तं[1] एव पाण्डवा जाताः स्वर्गश्रीस्तव चात्मजा ।
तेषामेकैव सा पत्नी नैवायं धर्मसंकरः ॥ ४०३ ॥
इत्युक्त्वा मुनिना दत्तदिव्यदृष्टिर्नरेश्वरः ।
सत्यं विज्ञाय तत्सर्वं तद्विवाहममन्यत ॥ ४०४ ॥
ज्ञात्वा जतुगृहान्मुक्तान्पाण्डवान्प्राप्तसंश्रयान् ।
हस्तिनापुरमानाय्य धृतराष्ट्रोऽभ्यपूजयत् ॥ ४०५ ॥
इन्द्रप्रस्थेऽभिषिक्तोऽथ तेन राजा युधिष्ठिरः ।
गुणैः श्रियं श्रिया धर्मं धर्मेण प्राप्तवान्यशः ॥ ४०६ ॥
निर्दिष्टां नारदेनाथ मुनिना भेदभीरुणा ।
भूतये पाण्डवाश्चक्रुर्मर्यादां दृढनिश्चयाः ॥ ४०७ ॥
अन्तःपुरे भ्रातरं यः पश्येत्कृष्णासखं रहः ।
अविश्रान्तः स तीर्थानि व्रजेद्द्वादशवत्सरीम् ॥ ४०८ ॥
चौरात्तं गोगणं विप्राक्रन्दाकृष्टस्ततोऽर्जुनः ।
आजहार समादाय धर्मजान्तःपुराद्धनुः ॥ ४०९ ॥
स्मृत्वाथ संविदं पार्थस्तीर्थार्थी जाह्नवी जले ।
मज्जन्नुलूपीं पाताले नागकन्यामवाप्तवान् ॥ ४१० ॥
जनयित्वा सुतं तस्यामिरावन्तं जगाम सः ।
नगरं मणिपूराख्यं चित्रवाहनभूपतेः ॥ ४११ ॥
प्राप्य तस्य सुतां कन्यां पार्थः पृथुललो[2]चनाम् ।
चित्राङ्गदां सुतं तस्यां बभ्रुवाहनमाप्तवान् ॥ ४१२ ॥

१. 'त एव पाण्डवा नाथ' क; 'उवाच पाण्डवा नाथ' घ. २. 'लोचनः' क-ख-ग.

सर्वतीर्थप्लुतः प्राप्य प्रभासं श्वेतवाहनः।
रैवताचलयात्रायां प्राप वृष्णिसमागमम्॥ ४१३॥
अर्जुनोऽथ धृतोत्कण्ठः शैलारोहसमुत्सवे।
उत्साहोच्छलितं चेतः सानुगस्य हरेर्व्यधात्॥ ४१४॥
तत्र कृष्णानुजां दृष्ट्वा सुभद्रां कामकौमुदीम्।
कन्यामनुमते शौरेर्जहार श्वेतवाहनः॥ ४१५॥
युद्धोद्धतान्वृष्णिवीरान्परिसान्त्व्य[2] जनार्दनः[1]।
निःसंख्यं द्रविणं दातुमर्जुनाय ययौ स्वयम्॥ ४१६॥
इन्द्रप्रस्थमथासाद्य सुभद्रासहितोऽर्जुनः।
प्रणम्य धर्मजं भेजे कृष्णेन सहितः सुखम्॥ ४१७॥
अभिमन्युं सुभद्रायां पार्थः पुत्रमजीजनत्।
द्रौपदी प्रतिविन्ध्याद्यान्पतिभ्यः पञ्च चात्मजान्॥ ४१८॥
ततः कदाचिद्यमुनाजलकेलिविहारिणम्।
सकृष्णमर्जुनं विप्ररूपः प्राह हुताशनः॥ ४१९॥
उचितं दीयतां मह्यं भवद्भ्यां भोजनं हितम्।
अर्थिनामर्थनावन्ध्या न भवन्ति भवद्विधाः॥ ४२०॥
श्वेतकेर्नृपतेः पूर्वं यज्ञे द्वादशवार्षिके।
अच्छिन्नाज्यभरेणाहमनलो जडतां गतः॥ ४२१॥
वनं स्वास्थ्याय सत्त्वाढ्यं दग्धुमिच्छामि खाण्डवम्।
रक्षतीन्द्रः सुहृन्मेघैस्तक्षकस्यास्पदं हि[3] तत्॥ ४२२॥
व्यस्तमेघौघविघ्नोऽहं भवत्सायकसंचयैः।
अखण्डः खाण्डववनं ज्वलाम्येतन्ममाशनम्॥ ४२३॥
इति वह्निर्वदन्नर्थी ताभ्यामङ्गीकृतेप्सितः।
धनुः पार्थाय गाण्डीवं ददौ चक्रं च चक्रिणे॥ ४२४॥
तद्दत्तं रथमारुह्य तदीयाक्षयसायकैः।
हरिणा सह संनद्धः किरीटी खाण्डवं ययौ॥ ४२५॥

१. 'दयानन्दः' क-घ. २. 'परिमन्त्र्य' क. ३. महत्' ख.

अग्नौ प्रज्वलिते वराहमहिषव्याघ्रद्विपद्वीपिनां
निष्पीतायुषि गाढलीढगगने दैत्याहिदेहद्रुहि ।
रुद्धे मेघजलेऽर्जुनास्त्रपटलैर्युद्धोद्धतं वज्रिणं
वि(जि)ष्णुः सायकवर्षिणं विमुखतां बाणैर्निनायाक्षयैः ॥४२६॥
सुतमथ भयलोलं तक्षकस्याश्वसेनं
जठरमपि जनन्याः संप्रविश्य द्रवन्तम् ।
अकृत दिवि किरीटी पत्रिणा खण्डपुच्छं
मयमपि शरणाप्तं चक्रि[1]भीतं ररक्ष ॥ ४२७ ॥
ततः कृष्णाज्ञया दिव्यां सभां मणिमयीं मयः ।
विदधे धर्मपुत्रस्य प्राणरक्षाप्रतिक्रियाम् ॥ ४२८ ॥
तस्यां सभायामाश्चर्यनलिनीं निर्ममे मयः ।
नीलरत्नोत्पलवतीं हेमाब्जां स्फटिकोदकाम् ॥ ४२९ ॥
सभासीनमथाभ्येत्य धर्मजं नारदोऽवदत् ।
राजन्न लोकपालानां त्वत्सभासदृशी सभा ॥ ४३० ॥
यजस्व राजसूयेन कुरुष्व सफलां श्रियम् ।
इति त्वामवदत्पाण्डुः पिता शक्रसमास्थितः ॥ ४३१ ॥
इत्युक्त्वा नारदे याते राजसूयमनोरथम् ।
अकुण्ठोत्कण्ठया राजा वैकुण्ठाय न्यवेदयत् ॥ ४३२ ॥
कृष्णस्तमूचे श्लाघ्यैषा धर्मधीः किं तु मागधे ।
न जीवति जरासंधे क्रतुः कर्तुं स शक्यते ॥ ४३३ ॥
रुद्रयागोपहाराय तेन रुद्धा गिरिव्रजे ।
षडशीतिर्नृपतयस्तस्य शेषाश्चतुर्दश ॥ ४३४ ॥
शरीरार्धद्वयं जातं जरा निशि निशाचरी ।
संधाय विदधे बालं जरासंधं तमुत्कटम् ॥ ४३५ ॥
तत्संनिरोधविश्वस्ताः संत्यज्य मथुरां वयम् ।
विधाय द्वारकां दुर्गां पश्चिमाब्धितटे स्थिताः ॥ ४३६ ॥

१. 'चक्र' ख-ग.

इति स्वैरं ब्रुवाणेन नृपः संमन्त्र्य शौरिणा ।
व्यादिशन्मागधवधे भीमपार्थौ भुजाविव ॥ ४३७ ॥
ततः स्नातकवेषेण प्रच्छन्नक्षत्रवृत्तयः ।
जरासंधपुरीं जग्मुः कृष्णभीमधनंजयाः ॥ ४३८ ॥
तत्र त्रयोदशाहानि युयुधाते भुजायुधौ ।
वीरौ भीमजरासंधौ श्रान्तोऽभून्मगधस्ततः ॥ ४३९ ॥
ततः संधिं द्विधा कृत्वा हते भीमेन मागधे ।
मुमोच कृष्णः क्षितिपान्यज्ञागमनसंविदा ॥ ४४० ॥
भीमः किरीटी नकुलः सहदेवश्च दिग्जये ।
आजह्रुर्विपुलं वित्तं राज्ञे यज्ञभरक्षमम् ॥ ४४१ ॥
कृतेषु शैलतुल्येषु रत्नकाञ्चनराशिषु ।
राजसूयसमारम्भः प्रावर्तत महीपतेः ॥ ४४२ ॥
प्राप्ता निमन्त्रितास्तस्मिन्भीष्मद्रोणादयः क्रतौ ।
धृतराष्ट्रः सविदुरः सामात्यश्च सुयोधनः ॥ ४४३ ॥
अशेषदेवर्षिभृते सर्वराजमये मखे ।
अर्घ्यार्चितं हरिं सेहे शिशुपालो न भूपतिः ॥ ४४४ ॥
तस्याधिक्षेपदक्षस्य क्ष्मापतेः क्षयलक्ष्मणा ।
न्यपातयत्क्षितौ क्षिप्रं चक्रेणाधोक्षजः शिरः ॥ ४४५ ॥
क्रतौ समाप्ते यातेषु महर्षिषु नृपेषु च ।
तस्थौ दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चास्य मातुलः ॥ ४४६ ॥
पद्मिन्यां विहरन्वारिशङ्कया स्फाटिके जले ।
चरन्नुत्क्षिप्तवसनः सत्याम्भसि ममज्ज सः ॥ ४४७ ॥
तस्य स्खलितमालोक्य हर्म्यस्था राजवल्लभाः ।
जहसुर्भीमसेनश्च बभूवाङ्कुरितस्मितः ॥ ४४८ ॥
लज्जावमानमलिनः कौरवः स्वपुरं व्रजन् ।
पृष्टः शकुनिना प्राह ग्लानिवैवर्ण्यकारणम् ॥ ४४९ ॥

१. 'शान्तो' ख-ग. २. 'वृते' ख-ग.

धर्मसूनोर्मखे सा श्रीस्ते भूपालाः करप्रदाः ।
संख्यातीतं च तद्दानं मर्मशल्यायते मम ॥ ४९० ॥
पद्मिन्यामुपहासो मे पद्मस्येव हिमाशनिः ।
पतितः क्षीयते जाने न शरीरक्षयं विना ॥ ४९१ ॥
इति प्रलापी शोकोष्णं[1] द्वेषावेशात्सुयोधनः ।
वार्यमाणः शकुनिना न्यवर्तत न दुर्मतिः ॥ ४९२ ॥
परोत्कर्षद्वेषः खरखदिरचूर्णानलनिभ-
　श्च्युतश्चित्ते दाहं दिशति निशितक्लेशमसताम् ।
परोत्साहे चन्द्रप्रचयसचिवः किं च महता-
　मनन्तः संतोषश्चरति हृदये चन्दनरसः ॥ ४९३ ॥
ततः स धृतराष्ट्राय विवर्णः पाण्डुरः कृशः ।
निवेदितः शकुनिना तं द्यूताज्ञामयाचत ॥ ४९४ ॥
कृच्छ्रात्कृताभ्युपगमः स पित्रा द्यूतकैतवे ।
अकारयन्मणिमयैः कुशलैः शिल्पिभिः सभाम् ॥ ४९५ ॥
स धर्मजं राजसूयसमयादनिवर्तिनम्[2] ।
आहूय विदधे छद्मद्यूतं शकुनिमायया ॥ ४९६ ॥
कूटाक्षक्षपिताशेषकोषसैन्यपरिच्छदः ।
पणं भ्रातॄनथात्मानं कृष्णां च विदधे नृपः ॥ ४९७ ॥
दुःशासनकराकृष्टकेशीमथ रजस्वलाम् ।
कृष्णां द्यूतजितां दासीमानिनाय सुयोधनः ॥ ४९८ ॥
तत्कोपादकरोद्भीमः प्रतिज्ञामूरुभञ्जने ।
युधि दुर्योधनस्यासृक्पाने दुःशासनस्य च ॥ ४९९ ॥
वने द्वादशवर्षाणि निवासाय पणे कृते ।
त्रयोदशे तथाज्ञाते विजिताः पाण्डवा ययुः ॥ ४६० ॥
हारार्हे तनुचीनपट्टपवनत्वङ्गत्तरङ्गोद्भवे[3]
　धृत्वाङ्गे हरिचन्दनेन्दुमृगजाभ्यङ्गे कुरङ्गत्वचम् ।

१. 'कूट' क-ख. २. 'अतिवर्तनम्' ग-घ. ३. 'तुरङ्गोद्भवे' ख-ग.

कृत्वा रत्नकिरीटधाम्नि[1] च जटा जग्मुर्वनं पाण्डवा
निःसत्या भ्रमयन्ति पण्यवनिताप्रेमोपमाः संपदः ॥ ४६१ ॥

स्खलद्विद्युल्लेखाङ्कुरमुखमयूखोपमसुखाः
श्रियश्चापाकर्षोच्चलितहरिणीवेगगमनाः।
विवाहोत्साहाप्ताः क्षणमिव सुहृद्बान्धवजना
न संसारे स्वप्नभ्रमपरिचये किंचिदचलम् ॥ ४६२ ॥

ततः स्तुतिप्रसन्नार्कनिर्दिष्टाक्षयभोजनैः[2]।
द्विजपूजाजुषस्तस्थुः काम्यके पाण्डवा[3] वने ॥ ४६३ ॥

धृतराष्ट्रं परित्यज्य भ्रातृजच्छद्मखेदवान्।
विदुरः काम्यकं यातः प्रार्थितः पुनराययौ ॥ ४६४ ॥

सोऽवदद्भ्रातरं राजन्पुत्रस्नेहवता त्वया।
कुललक्ष्मीलतामूले कुठारः कठिनोऽर्पितः ॥ ४६५ ॥

यत्प्राह भगवान्व्यासः पथ्यं तन्न कृतं हितम्।
श्वभ्रसुता प्रबुध्यन्ते न निपातव्यथां विना ॥ ४६६ ॥

बन्धुसंध्यर्थनाभङ्गकोपशापः क्षयक्षमः।
मैत्रेयमुनिना दत्तः कष्टं न गणितस्त्वया ॥ ४६७ ॥

भीमाद्भीमं भयं शङ्के येन रावणसंनिभः।
स क्रूरकर्मा किर्मीरः कानने राक्षसो हतः ॥ ४६८ ॥

विदुरेणेत्यभिहितं नामन्यत महीपतिः।
दैवादिष्टनिपातानां मिथ्यैवालम्बनक्रिया ॥ ४६९ ॥

वने पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा क्रुद्धः कौरवदुर्नयात्।
अभिमन्युं सुभद्रां च समादाय हरिर्ययौ[4] ॥ ४७० ॥

भीष्मद्रोणास्त्रमाहात्म्यचिन्ताकुलनृपाज्ञया।
अथास्त्रार्थी ययौ पार्थस्तपसे तुहिनाचलम् ॥ ४७१ ॥

---

१. 'धामनि जटा' ख. २. 'भोजनाः' ख. ३. 'पाण्डवाः काम्यके' ख. ४. 'ययौ हरिः' ख.

तीव्रं तपस्यतस्तस्य सत्त्वसारपरीक्षकः ।
देवः किरातरूपेण त्रिपुरारिः समाययौ ॥ ४७२ ॥
एकसूकरनिर्भेदस्पर्धाबन्धविरुद्धयोः ।
युद्धमत्युद्धतं[1] कूटकिरातार्जुनयोरभूत् ॥ ४७३ ॥
स्मरारिशबरेणाथ ग्रस्तशस्त्रः प्रमाथिना ।
युयुधे बाहुयुद्धेन धैर्यराशिर्धनंजयः ॥ ४७४ ॥
निपीड्य चण्डीपतिना निश्चेष्टः पातितः क्षितौ ।
गाण्डीवधन्वा प्रत्यक्षं निरीक्ष्य त्र्यक्षमब्रवीत् ॥ ४७५ ॥

दर्पोद्धतत्रिपुरकाननपावकाय
　भक्तार्तितापतुहिनद्युतिमण्डलाय ।
संसारघोरतिमिरोत्कटभास्कराय
　तुभ्यं त्रिधामशबलाय नमः शिवाय ॥ ४७६ ॥

इति स्तुतिकृतानन्दसुधासंपूर्णमानसात्[2] ।
अस्त्रं पाशुपतं तुष्टात्किरीटी प्राप धूर्जटेः ॥ ४७७ ॥
संप्राप्तलोकपालास्त्रः सहस्रतुरगं रथम् ।
शक्रप्रेषितमारुह्य विजयस्त्रिदिवं ययौ ॥ ४७८ ॥
प्रणम्य तत्र वृत्रारिं तद्गाढालिङ्गनातिथिः ।
तदासनार्धं तत्प्रीतिनिर्दिष्टं प्राप पाण्डवः ॥ ४७९ ॥
पार्थमिन्द्रासनार्धस्थं दृष्ट्वा शक्रगिरा मुनिः ।
तद्वृत्तान्तं ययौ वक्तुं लोमशः पाण्डवान्वनम् ॥ ४८० ॥
प्राप्तपूजासनस्तेभ्यः स निवेद्यार्जुनोदयम् ।
तीर्थयात्राधृतोत्साहं विदधे धर्मनन्दनम् ॥ ४८१ ॥
नैमिषाद्येष्वथ स्नाताः सर्वतीर्थेषु पाण्डवाः ।
गन्धमादनशैलाङ्कं बदर्याश्रममाययुः ॥ ४८२ ॥
पवनप्रेरितं तत्र दिव्यपद्मं पुरश्च्युतम् ।
आदाय द्रौपदी भीमं कटाक्षेण निरैक्षत ॥ ४८३ ॥

१. 'अत्यद्भुतं' ख-ग. २. 'मानसः' क-घ.

अन्यपद्मार्थितां तस्य धीमान्विज्ञाय मारुतिः ।
ययौ सौरभमार्गेण धनदाध्युषितां दिशम् ॥ ४८४ ॥
स व्रजन्काञ्चनलतानिचयाचितवर्त्मना ।
दिदेश मददारिद्र्यं सिंहनादेन दन्तिनाम् ॥ ४८५ ॥
पादन्यासाद्धुतगिरेस्तस्य शब्देन विस्मितः ।
हनुमान्मार्गमाश्रित्य तस्थौ स्वल्पवपुः पुरः ॥ ४८६ ॥
सोऽल्परूपं कपिं दृष्ट्वा जानुसंधिकृताननम् ।
चकारोत्सारणरवं घनं घट्टितदिक्तटः ॥ ४८७ ॥
शनैरुन्मील्य नयने तं जगाद प्लवंगमः ।
किमयं मदसंरम्भस्तव मिथ्यैव निर्जने ॥ ४८८ ॥
नादेन मां खेदयता विश्रान्तं रोगदुर्बलम् ।
दर्शितं कृशशूरेण भवता बत पौरुषम् ॥ ४८९ ॥
इतःपरं न गन्तव्यं देशोऽयं सिद्धसेवितः ।
सर्वथा यदि गन्तासि पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ ४९० ॥
इत्युक्ते कपिना भीमस्तत्पुच्छोत्सारणाक्षमः ।
श्रान्तः पतन्मुखेनाधस्तमभाषत विस्मितः ॥ ४९१ ॥
को भवान्किमनन्तात्मा किं मेरुः किं हिमाचलः ।
मार्गं देहि न लङ्घ्यो हि देही देहितनुस्थितः ॥ ४९२ ॥
यदि न स्यात्त्वान्तःस्थः परमात्मा सनातनः[2] ।
साचलं लङ्घयेय त्वां हनुमानिव सागरम् ॥ ४९३ ॥
श्रुत्वैतत्कपिना पृष्टः क एष हनुमानिति ।
भीमोऽसौ हनुमद्वृत्तं भ्रातृत्वं[3] च न्यवेदयत् ॥ ४९४ ॥
अहं स हनुमान्भीम तेनेत्युक्ते तदार्थितः ।
कपिः सूर्यपथावाप्तं दीप्तं वपुरदर्शयत् ॥ ४९५ ॥
संनिधानं करिष्यामि धनंजयरथध्वजे ।
इत्युक्त्वालिङ्गितस्तेन भीमः प्रायात्सविस्मयः ॥ ४९६ ॥

१. 'आवृत्य' ख-ग. २. 'जनार्दनः' ख-ग. ३. 'भ्रातृव्यं' क-घ.

कुबेरनलिनीं प्राप्य भीमः कनकपङ्कजम् ।
जहार हेमपद्मानि हत्वा गुह्यककिंकरान् ॥ ४९७ ॥
सानुगं स्वयमायातं जित्वा वैश्रवणं रणे ।
मणिमन्तं च तन्मित्रं हत्वा नक्तंचरेश्वरम् ॥ ४९८ ॥
द्रौपद्यै कनकाब्जानि दत्त्वा पवननन्दनः ।
मायाप्रच्छन्नमवधीद्यातुधानं जटासुरम् ॥ ४९९ ॥
अथ शक्ररथारूढः पार्थः पूर्णमनोरथः ।
आयातः पञ्चभिर्वर्षैः प्रणनाम युधिष्ठिरम् ॥ ५०० ॥
हतान्न्यवेदयत्सोऽस्मै हिरण्यपुरवासिनः ।
निवातकवचान्दैत्यान्स्वशौर्याख्यानलज्जितः ॥ ५०१ ॥
वने महानजगरः कदाचिदचलोपमः ।
बद्ध्वा भुजयुगे भीमं चक्रे निश्चेष्टविग्रहम् ॥ ५०२ ॥
संरुद्धभुजनिःस्पन्दभ्रातृदर्शनदुःखितम् ।
उवाचाजगरः प्रश्नं दारयेति युधिष्ठिरम् ॥ ५०३ ॥
को विप्रः किं च वेद्यं स्याद्ब्रूहि भीमस्य मुक्तये ।
भुजगेनेत्यभिहिते तं जगाद युधिष्ठिरः ॥ ५०४ ॥
क्षमा सत्यं शान्तिस्तरुणकरुणं यस्य च मनः
　स शूद्रो विप्रत्वं प्रगुणगुणसङ्गेन भजते ।
द्विजोऽपि व्यर्थात्मा[1] गुणविरहितः शूद्रसदृशः
　कृतैः कण्ठे विप्रस्त्रिगुणगुणसूत्रैर्न भवति ॥ ५०५ ॥
सुखेन दुःखेन च वर्जितं यत्तदेव वेद्यं विदितात्मधाम ।
शीतोष्णहीनप्रतिमैव यत्र संतोषविश्राममयी प्रशान्तिः ॥ ५०६ ॥
धर्मजेनेत्यभिहिते मुक्त्वा[2] भीमं भुजंगमः ।
अगस्त्यादिष्टशापान्तो नहुषस्त्रिदिवं ययुः ॥ ५०७ ॥
अथ पाण्डुसुतान्द्रष्टुं सहितः सत्यभामया ।
मार्कण्डेयादिभिः सार्धं मुनिभिः शौरिराययौ ॥ ५०८ ॥

---

१. 'द्विजोऽपि व्यक्तात्मा' ख-ग; 'द्विजोऽप्यव्यक्तात्मा' घ. २. 'त्यक्त्वा' क-ग.

नानाकथामृताख्यानैः स्थिते तत्राच्युते चिरम् ।
सत्यभामावदत्कृष्णामेकान्ते कृष्णवल्लभा ॥ १०९ ॥
वश्यास्ते पतयः कृष्णे केनाराधनकर्मणा ।
कैर्द्रव्यमन्त्रसूत्राज्ञातिलकाञ्जनलेपनैः ॥ ११० ॥
ममोपदिश जानासि यत्किंचित्प्रीतिकारणम् ।
इत्युक्ते कृष्णकामिन्या श्रुत्वा कृष्णा जगाद ताम् ॥ १११ ॥
अयुक्तमुक्तं सुभगे भवत्या धर्मवर्जितम् ।
वश्यदोषक्रिया स्त्रीणां भर्तृद्रोहाद्रिपातकम् ॥ ११२ ॥
वश्यप्रयोगैर्योषिद्भिः कुष्ठापस्माररोगिणः ।
भग्नभाग्याश्च पतयो मूकान्धबधिराः कृताः ॥ ११३ ॥
भक्तिश्चित्तग्रहः शीलं सतीनां भर्तृभेषजम् ।
इत्युक्ते लज्जया भेजे सत्यभामा निलीनताम् ॥ ११४ ॥
यातेऽथ द्वारकां कृष्णे घोषयात्रापदेशवान् ।
पाण्डवानाययौ द्रष्टुं श्रीभ्रष्टान्धृतराष्ट्रजः ॥ ११५ ॥
वने विहारिणस्तस्य तुल्यावरणकारणे ।
रणे बभूव संमर्दो गन्धर्वैः सैन्यदारणः ॥ ११६ ॥
भग्नेषु कर्णमुख्येषु सानुजं कौरवेश्वरम् ।
बबन्ध गन्धर्वपतिश्चित्रसेनः शरार्दितम् ॥ ११७ ॥
बद्धं सुयोधनं बन्धुधिया राजा युधिष्ठिरः ।
भीमपार्थौ विसृज्याजौ म्लानमानममोचयत् ॥ ११८ ॥
अपि विस्मृतवैरेषु प्राणदानोपकारिषु ।
द्वेषदोषं न तत्याज पाण्डवेषु सुयोधनः ॥ ११९ ॥
दृष्ट्वा चन्द्रं सकलजनतालोचनानन्दहेतुं[1]
सद्यो वक्रद्युतिरलसतामेति पद्माकरस्य ।
नान्तःस्यूता[2] चलति[3] रिपुता किं च संकोचभाजः
प्रायेणैते स्वजनविमुखाः श्रीमदान्धा भवन्ति ॥ १२० ॥

---

१. 'बन्धुं' क-ग. २. 'स्फीता' क-घ. ३. 'चराति' क-ग.

तेन तीव्रावमानेन राज्यत्यागनिबद्धधीः ।
स समाश्वासितोऽभ्येत्य दैत्यैः पातालवासिभिः ॥ ९२१ ॥
अत्रान्तरे पाण्डवेषु यातेषु मृगयारसात् ।
आययौ वैनयात्रायां सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ९२२ ॥
स कृष्णामाश्रमे दृष्ट्वा सीतामिव दशाननः ।
जहार हारितमतिः करुणाक्रन्दिनीं बलात् ॥ ९२३ ॥
ततः प्रत्यागता दृष्ट्वा पाण्डवाः शून्यमाश्रमम् ।
ध्वजिनीं च रजोग्रस्तगगनां समुपाद्रवन् ॥ ९२४ ॥
शराशनिविनिष्पिष्टसैन्यानालोक्य पाण्डवान् ।
रथाज्जयद्रथः कृष्णां तत्याज ज्वलितामिव ॥ ९२५ ॥
अभिसृत्याथ भीमेन गृहीतं वधकम्पितम् ।
ररक्ष सिन्धुनृपतिं शरणाप्तं युधिष्ठिरः ॥ ९२६ ॥
पादेनालोडितं ग्र(स्र)स्तमुकुटं तस्य मारुतिः ।
क्षुरप्रेण प्रलपतश्चक्रे पञ्चसटं शिरः ॥ ९२७ ॥
रुद्रमाराध्य तपसा सैन्धवः फाल्गुनं विना ।
वरमेकदिनं प्राप पाण्डवावरणं रणे ॥ ९२८ ॥
अत्रान्तरेऽर्जुनस्नेहात्कर्णमेत्य शतक्रतुः ।
ययाचे कवचं दिव्यं कुण्डले च शशिप्रभे ॥ ९२९ ॥
पित्रापि वारितोऽर्केण तस्मै वर्म सकुण्डलम् ।
एकवीरवधायास्मै शक्तिं वैकर्तनो ददौ ॥ ९३० ॥

शूरा भवन्ति विदुषामपि नास्ति संख्या
पूर्णं वनं व्रततरैर्विरलस्तु दाता ।
म्लानिं प्रयाति सितसत्त्वमयस्य यस्य
देहप्रदानसमयेऽपि न चित्तवृत्तिः ॥ ९३१ ॥

अरणीं हरिणेनाथ ब्राह्मणस्य हृतां वने ।
जवेन जग्मुराहर्तुं धन्विनः पाण्डुनन्दनाः ॥ ९३२ ॥

---

१. 'अपमानामितो' क-घ. २. 'वर' ख-ग. ३. 'फाल्गुणं' ख-ग. ४. 'वधायात्त' क-घ.

निर्जलारण्यतापार्तैरन्वेष्टुमथ तैः पयः ।
माद्रीसुतः प्रेषितोऽग्रे ददर्श विपुलं सरः ॥ १३३ ॥
प्रश्नमुक्तिकृता पेयमन्यथा नेति खाद्वचः ।
श्रुत्वापि पाण्डवः पीत्वा तोयं तत्याज जीवितम् ॥ १३४ ॥
क्रमान्माद्रीसुते पार्थे भीमे च प्रच्युते तटे ।
युधिष्ठिरः प्रश्नगिरं बभञ्ज गगनेरिताम् ॥ १३५ ॥
निर्जीवः कः स जीवोऽपि योऽश्नात्येकोऽथिवर्जितः ।
खक्ष्माधिकौ कौ पितरौ किं लोलमनिलान्मनः ॥ १३६ ॥
किमनन्तं नृणां चिन्ता धनं किमधिकं श्रुतम् ।
लाभात्किमुत्तमं स्वास्थ्यं किं सुखं चित्तनिर्वृतिः ॥ १३७ ॥
संधिः स्थिरः कैः सुजनैः किं शोककृदहंकृतिः ।
किमैश्वर्यमलुब्धत्वं किं निःशल्यमकोपता ॥ १३८ ॥
किं विषं याचनं श्राद्धकालः कः श्रोत्रियागमः ।
उच्यते पुरुषः कश्च भुवनव्यापि यद्यशः ॥ १३९ ॥
इति प्रश्नोत्तरैस्तुष्टः पिता धर्मः क्षमापतेः ।
जीवयित्वानुजान्गुप्तिमज्ञातसमये व्यधात् ॥ १४० ॥

अथ वनसमयान्ते गूढवासप्रवृत्ताः
प्रययुरजिनखिन्नाः पाण्डवा मत्स्यदेशम् ।
प्रगुणगुणगणानामापदो दैवदिष्टाः
सुरपतिसदृशानामप्यहो दुर्निवाराः ॥ १४१ ॥

अथाभून्मत्स्यराजस्य राजराजशिरोमणेः ।
विराटस्य सभास्तारः कङ्कनामा युधिष्ठिरः ॥ १४२ ॥
सूदस्तस्याभवद्भीमः क्षमापतेर्वल्लभाभिधः ।
गायत्यलिकुलैः कीर्तिं लोला यस्यालकाञ्जिनी ॥ १४३ ॥
श्रीकण्ठशर्वराकुण्ठकण्ठक्रमणकर्मठः ।
शैण्ठाकृतिरभूज्जिष्णुर्नृत्तवृत्तिर्बृहन्नडः ॥ १४४ ॥

१. 'सलिलात्' ख-ग. २. 'षण्ठाकृति' ख-ग.

मत्स्यपत्न्याः सुदोष्णायाः[1] कृष्णा सैरिन्ध्रिकाभवत् ।
अभूतामश्विपुत्रौ च यमौ गोतुरगाधिपौ ॥ ९४५ ॥
इति ते तुरगाधीशसेव्याः सेवकतां ययुः ।
विश्वासः श्रीविलासेषु कस्यान्यस्य भविष्यति ॥ ९४६ ॥
अथायातं हतानेकमल्लं भूमिपतेः पुरः ।
मल्लं जीमूतनामानं मारुतिः क्रीडयावधीत्[2] ॥ ९४७ ॥
सुदोष्णायाः प्रियो भ्राता कदाचिदथ कीचकः ।
विलोक्यान्तःपुरे कृष्णामभवत्काममोहितः ॥ ९४८ ॥
व्याजेन प्रेषितां स्वस्त्रा भयसंभ्रमविद्रुताम् ।
कीचकस्तामभिद्रुत्य चकर्ष चरणाहताम् ॥ ९४९ ॥
सा सभामेत्य भूभर्तुरग्रे प्राह पराभवम् ।
राजापि कीचकस्नेहाच्चक्रे गजनिमीलितम्[3] ॥ ९५० ॥
आर्ताक्रन्दश्रवणबधिराः सेवकालोकनान्धाः
प्रत्यालापप्रणयिनि जने निश्चलोत्सेकमूकाः ।
भूपाः प्रायः पिशुनवचनाकर्णने हस्तिकर्णा
नीचप्रीतिप्रसृतनयनाश्चञ्चलानेकवाचः ॥ ९५१ ॥
भीमं महानसे सुप्तं सा प्रबोध्य तमभ्यधात् ।
बाष्पैः करतलस्पृष्टे क्षालयन्तीव वाससी ॥ ९५२ ॥
क्रुद्धेन तेन निर्दिष्टां सा समादाय संविदम् ।
कीचकस्याकरोत्प्रातः संकेतं नाट्यवेश्मनि ॥ ९५३ ॥
रात्रौ पूर्वप्रविष्टोऽथ भीमः कीचकमागतम् ।
केसरीव द्विपं मत्तमवधीन्मूढकामुकम् ॥ ९५४ ॥
पतयो मम गन्धर्वाः कृष्णयेत्युदितं पुरा ।
तैरेव निहतं मेने प्रभाते कीचकं जनः ॥ ९५५ ॥

---

१. भारते सुदेष्णेति नामास्ति. २. अस्मदीयं घ-पुस्तकं 'क्री' इति पर्यन्तं वर्तते. ३. निमीलनम्' ख-ग.

तस्य भ्रातृशतं देहसंस्काराय समुद्यतम् ।
कृष्णां चितानले क्षेप्तुमनयद्दुःखदायिनीम् ॥ ९५६ ॥
भीमस्तत्करुणाक्रन्दमाकर्ण्य क्रूरकोपवान् ।
शतं वृक्षप्रहारेण कीचकानामपातयत् ॥ ९५७ ॥
प्रेरितः कौरवेन्द्रोऽथ त्रैगर्तेन सुशर्मणा ।
हर्तुं कीचकहीनस्य विराटस्यापयौ धनम् ॥ ९५८ ॥
संरुद्धे नगरे मत्स्यः पूर्वमेव सुशर्मणा ।
कङ्कवल्लभगोवाजिपतिभिः सह निर्ययौ ॥ ९५९ ॥
ततः प्रवृत्ते समरे मिथः सुभटसंक्षये ।
जवाद्विराटमहरत्सुशर्मा शरवर्षिणम् ॥ ९६० ॥
भीमोऽभिसृत्य निष्पिष्टरथस्यास्य सुशर्मणः ।
पादेन मौलिमुन्मथ्य मत्स्यराजममोचयत् ॥ ९६१ ॥
त्रिगर्तकटके भग्ने सामात्यः कौरवेश्वरः ।
विराटगोधनं सर्वं जहारान्येन वर्त्मना ॥ ९६२ ॥
शूरशून्येऽथ नगरे विराटसुतमुत्तरम् ।
अभ्येत्य जगदुर्गोपाः कौरवैर्गोधनं हृतम् ॥ ९६३ ॥
सोऽब्रवीच्चौरचरितं कौरवं हन्म्यहं रणे ।
गुप्तं भीष्मकृपद्रोणकर्णमुख्यैर्महारथैः ॥ ९६४ ॥
किं तु मे सारथिर्नास्ति रणभारभरक्षमः ।
इत्युक्ते राजपुत्रेण द्रौपदी तमभाषत ॥ ९६५ ॥
उत्तरायाः स्वसुर्यस्ते नृत्ताचार्यो बृहन्नडः ।
स सारथिरभूत्पूर्वं खाण्डवे सव्यसाचिनः ॥ ९६६ ॥
अथोत्तरार्थितः पार्थः प्रतिपन्नरथग्रहः ।
चकार कवचाबन्धवैपरीत्यैर्जनस्मितम् ॥ ९६७ ॥
अथोत्तरे रथारूढे जवेनाश्वानचोदयत् ।
क्रीडायै कुरु वस्त्राणि जिष्णुरुत्तरयार्थितः ॥ ९६८ ॥

दृष्ट्वोत्तरः कौरवेन्द्रसैन्यं शस्त्रजलार्णवम् ।
निवर्तस्वेति भीभग्नस्त्राणार्थी पार्थमभ्यधात् ॥ १६९ ॥
तमर्जुनोऽवदन्निन्द्यं क्षत्रियस्य पलायनम् ।
एकवारक्षये काये मरणं न पुनः पुनः ॥ १७० ॥
श्रुत्वैतत्कातरतया रथमुत्सृज्य विद्रुतम् ।
आनिनायोत्तरं केशैः पश्चादाकृष्य फाल्गुनः ॥ १७१ ॥
योत्स्येऽहं कुरुभिर्धैर्यं भजस्व भव सारथिः ।
अर्जुनोऽहं भवद्गेहे कङ्काद्याः पाण्डवाः स्थिताः ॥ १७२ ॥
श्मशानान्तः शमीवृक्षस्कन्धे सन्त्यायुधानि नः ।
प्रयच्छ मम गाण्डीवमित्युवाच तमर्जुनः ॥ १७३ ॥
उत्तराहृतमादाय धनुरास्फाल्य पाण्डवः ।
तत्प्रेरितरथस्तूर्णं विवेश कुरुवाहिनीम् ॥ १७४ ॥
एकैकशः समस्तांश्च शराशनिघनागमः ।
भीष्मकर्णकृपद्रोणमुख्यानजयदर्जुनः ॥ १७५ ॥
प्रस्वापनास्त्रसुप्तानां कुरूणामुत्तराकृते ।
जहार जिष्णुर्वासांसि यशांसीवाभिमानिनाम् ॥ १७६ ॥
प्रत्याहृते गोधनेऽथ विजयेन जितारिणा ।
चक्रे विराटः पुत्रस्य सभायां विक्रमस्तुतिम् ॥ १७७ ॥
बृहन्नडप्रभावेण पुत्रस्ते विजयोर्जितः ।
वदन्निति विराटेन प्रहतोऽक्षैर्युधिष्ठिरः ॥ १७८ ॥
हेमपात्रे धृते रक्ते द्रौपद्या चक्रवर्तिनः ।
प्रविवेशार्चितः पौरैरवाप्तोन्नतिरुत्तरः ॥ १७९ ॥
अक्षाभिघातरक्ताक्तललाटं वीक्ष्य धर्मजम् ।
स प्रसाद्य प्रयत्नेन निनिन्द कुकृतं पितुः ॥ १८० ॥
अज्ञातवाससमये पूर्णे पाण्डुसुतानथ ।
हृष्टः प्रकटतां यातान्विराटः समपूजयत् ॥ १८१ ॥

तेषामभ्युदयं ज्ञात्वा प्राप्तेष्वखिलबन्धुषु ।
विराटस्तनयां प्रादादुत्तरामभिमन्यवे ॥ ९८२ ॥
ते कृष्णसात्यकिहलायुधकुन्तिभोज-
पाञ्चालशैब्यमगधेशशिखण्डिमुख्यैः ।
सार्धं सभाभुवमुपेत्य विराटजुष्टां
प्रापुः श्रियं कनकविष्टरसंनिविष्टाः ॥ ९८३ ॥
अखण्डितान्पाण्डुसुतान्विज्ञाय कुरुभूपतिः ।
अलङ्घ्यशासनं दैवं मेने दलितपौरुषम् ॥ ९८४ ॥
तेषामक्षौहिणीः सप्त ज्ञात्वाथ समुपागताः ।
दुर्योधनः प्रविदधे भूपालबलसंग्रहम् ॥ ९८५ ॥
पाण्डवार्थे समायातं पथि संमानभोजनैः ।
आराध्य तुष्टमहरत्स शल्यं मद्रभूपतिम् ॥ ९८६ ॥
द्वारकायां ततः कृष्णं सुयोधनधनंजयौ ।
तुल्यमभ्येत्य साहाय्यं ययाचाते रणोद्यमे ॥ ९८७ ॥
अक्षौहिण्या परिवृतं कृतवर्माणमच्युतः ।
दत्त्वा कुरुपतेर्भागमयोद्धा पाण्डवान्ययौ ॥ ९८८ ॥
वृतः सौबलहार्दिक्यभगदत्तजयद्रथैः ।
एकादशाक्षौहिणीभिः कौरवः प्रमदं ययौ ॥ ९८९ ॥
अत्रान्तरे रणारम्भसंशयाकुलिताशयम् ।
धृतराष्ट्रं समभ्येत्य प्रणम्योवाच संजयः ॥ ९९० ॥
अराज्यदानसंधानदूतोऽहं तव शासनात् ।
गतः पाण्डुसुतान्द्रष्टुं लोभाभ्यासेन लज्जितः ॥ ९९१ ॥
मयोक्तं भवतोक्तं यत्प्रत्युक्तं यत्तु पाण्डवैः ।
देव वक्तास्मि तत्प्रातः सभायां भूभुजां पुरः ॥ ९९२ ॥
इत्युक्त्वा संजये याते धृतराष्ट्रः स्वदुर्नयात् ।
तद्वाक्यशङ्काकुलितः प्राप निद्रादरिद्रताम् ॥ ९९३ ॥

१. 'संमान्य' क.

प्रजागरगदास्वस्थं द्वाःस्थाहूतः सुखोज्झितम् ।
तमेत्य विदुरः प्राह संजयोक्तामसंशयम् ॥ ५९४ ॥
अयं ते सुमते कस्मान्निद्राद्रोही महाज्वरः ।
तापं नायान्ति निष्कामा निर्लोभा निर्भया अपि ॥ ५९५ ॥
त्यक्ताभिमानः संतोषी निर्द्वेषः शीलवान्क्षमी ।
दुःखैकसारे संसारे पञ्चैते सुखनिर्वृताः ॥ ५९६ ॥
लोभाभ्यासव्यसनमसमं चिन्तया हन्ति निद्रां
स्वस्थः शेते प्रसृतचरणः किं तु निर्लोभ एव ।
लोभः पुंसामसमविषमः कृष्णवर्त्मा विधत्ते
तीव्रं तापं जनधनघनस्नेहसंपूर्यमाणः ॥ ५९७ ॥
असेवाप्ता वृत्तिः खलपरिभवायासरहिता
वचः सत्यस्नातं परगुणगणोदीरणपरम् ।
अनुत्तानः पाणिः परधनकणस्पर्शविमुखः
प्रकृत्या निर्वैरं हृदयममलं यस्य स सुखी ॥ ५९८ ॥
राज्यार्धं भ्रातृपुत्रेभ्यः प्रयच्छ त्यज लुब्धताम् ।
बन्धुवैररजोदिग्धं प्रक्षालय धिया मनः ॥ ५९९ ॥
त्यजैकं कुमतिं पुत्रं संरक्ष सकलं कुलम् ।
गोनासदष्टमेकाङ्गं त्यज्यते जीविताप्तये ॥ ६०० ॥
विदुरेणेत्यभिहिते धृतराष्ट्रस्तमब्रवीत् ।
युक्तमुक्तं त्वया किं तु त्यक्तुं शक्नोमि नात्मजम् ॥ ६०१ ॥
हेलास्थलीकृताम्भोधिस्तृणीकृतहिमाचलः ।
स्वातन्त्र्यचित्रचरितः केन वा लङ्घ्यते विधिः ॥ ६०२ ॥
श्रुतं न मृत्युरस्तीति मया किल वचः पुरा ।
तद्ब्रूहीति क्षितीशेन पृष्टस्तं विदुरोऽवदत् ॥ ॥ ६०३ ॥
स्वयं वक्तुं न युक्तं मे राजन्नुपनिषत्पदम् ।
सनत्सुजातो योगीन्द्रः सर्वं ते कथयिष्यति ॥ ६०४ ॥

१. 'गरास्वस्थं' क. २. 'निर्दोषः' क. ३. 'च' क. ४. 'तीव्रः' क. ५. 'गोनसा' क-ख.

अभिधायेति विदुरस्तं सस्मार स चाययौ ।
प्राप्तपूजासनः पृष्टः क्ष्माभुजेति[1] तमभ्यधात् ॥ ६०५ ॥
राजन्देहभृतां मृत्युः क्रोधः स्ववेदनोदितः[2] ।
येनाहतश्च हन्ता च मर्मदाहेन शोचितः ॥ ६०६ ॥
रागद्वेषादयो दोषा जनानां जन्मकारणम् ।
जन्मैव मृत्युः संसारे नास्ति मृत्युरजन्मनाम् ॥ ६०७ ॥
न मुक्तिर्वेदवादेन देहान्ते स पलायते ।
वीणावंशेषु भग्नेषु न क्वचित्तिष्ठते ध्वनिः ॥ ६०८ ॥
आत्मप्रत्यवमर्षेण पुनर्जन्म न विद्यते ।
आत्मप्रकाशं पश्यन्ति योगिनस्तं सनातनम् ॥ ६०९ ॥
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्योगीन्द्रे तेजसां निधौ ।
राजा राजसभां प्रातर्भेजे भीष्मादिभिः सह ॥ ६१० ॥
आहूतः संजयस्तत्र पाण्डवोक्तिं न्यवेदयत् ।
श्रूयतामविरुद्धैर्वा क्रुद्धैर्वा तैरुदाहृतम् ॥ ६११ ॥

स्वं राज्यं प्रददाति यद्यवनिपस्तत्किं हतैर्बान्धवै-
र्द्यूते किं तु कृतां न विस्मरति तां भीमः प्रतिज्ञां निजाम् ।
पाणिः किं च पितृव्यपादविनतौ चापे च धावत्ययं[3]
तुल्यं चित्तममन्युमन्युशबलं संधौ च युद्धे च नः ॥ ६१२ ॥

श्रुत्वैतद्धृतराष्ट्रेण तनयक्षयभीरुणा ।
भीष्माद्यैश्चार्थितः संधिं बुबुधे न सुयोधनः ॥ ६१३ ॥
अत्रान्तरे लोकगुरुर्लोकप्रत्यायनोद्यतः ।
संध्यर्थी कौरवान्कृष्णः स्वयमेव समाययौ ॥ ६१४ ॥
भक्त्या पुरः[4] समायातैर्भीष्मद्रोणकृपादिभिः ।
सहितः स विवेशाथ धृतराष्ट्रस्य मन्दिरम् ॥ ६१५ ॥
हृष्टेन पूजितस्तेन प्रणयेन निमन्त्रितः ।
स्नेहे विपदि वा भोक्तुं युक्तमित्याह केशवः ॥ ६१६ ॥

१. 'क्ष्माभुजा च' ख-ग. २. 'वचनो' क. ३. 'अलं' ख-ग. ४. 'पुरा' ख.

विदुरस्य गृहे भुक्त्वा नीत्वा तत्कथया क्षपाम् ।
प्रभाते राजभिर्जुष्टां प्रविवेश सभां हरिः ॥ ६१७ ॥
हेमासनोपविष्टेऽथ सामात्ये कौरवेश्वरे ।
भेजे रत्नासनं शौरिः सहायातैर्महर्षिभिः ॥ ६१८ ॥
अथ प्रथमजीमूतश्यामः[1] सामसुधामयीम् ।
उज्जगार गिरं स्निग्धगम्भीरां गरुडध्वजः ॥ ६१९ ॥
कौरवेन्द्र स्वपुत्रास्ते भ्रातृपुत्रास्तु[2] पाण्डवाः ।
सदृशाः किं त्वया तेषां भेदात्कलिरुपेक्षितः ॥ ६२० ॥
भवान्विद्यासिन्धुस्तव सुमतिदाता च विदुरः
　प्रणेता भीष्मोऽयं गुरुरपि भरद्वाजतनयः ।
अहो तत्राप्येषा प्रभवति मतिर्दुर्नयमयी
　न विद्मः कस्यायं कुकृतपरिपाकस्य विभवः ॥ ६२१ ॥
कलङ्कं या दत्ते प्रसरदपवादास्पदतया
　सुहृद्भिर्नैराश्यात्कृतमुखविकारैः परिहृता ।
अभोग्या बन्धूनां कृशविवशभृत्यार्थिविफला
　सशापा सा संपद्विपदिव जनोद्वेगजननी ॥ ६२२ ॥
यद्वृत्तं खलकेलिकैतवकलिक्लेशेन कालुष्यकृ-
　च्चित्ते तत्किल संकलय्य सकलं लोकक्षयाशङ्किभिः ।
संधिर्वैररजोविरामविमलैरभ्यर्थ्यते पाण्डवै-
　र्ग्रामैः किं च कुशस्थलप्रभृतिभिः प्रीत्यार्पितैः पञ्चभिः॥६२३॥
कौस्तुभाभरणेनेति भरतान्वयभूतये ।
सभ्यानां भीष्ममुख्यानां भाषितेऽभिमते सताम् ॥ ६२४ ॥
प्रबोधितोऽपि मुनिभिः कण्वभार्गवनारदैः[3] ।
मदनिद्रालसः प्राह संधिद्वेषी सुयोधनः ॥ ६२५ ॥
मया सूच्यग्रमात्रापि न त्याज्या पाण्डवेषु भूः ।
किं मिथ्यानीतिचिन्ताभिर्दैवाधीना विभूतयः ॥ ६२६ ॥

१. 'श्यामः' क. २. 'भ्रातुः पुत्राश्च' क. ३. 'नारदभार्गवैः' क.

भवति भिषगुपायैः पथ्यभुङ्नित्यरोगी
धनधरणविनिद्रश्छिद्रगोप्ता दरिद्रः ।
अनयचयविधायी निश्चलैश्वर्यधैर्यः
स्ववशनियतशक्तेः शासनेनैव धातुः ॥ ६२७ ॥
इत्युक्त्वोत्थाय दर्पान्धः कर्णेन सह कौरवः ।
सभान्तराद्विनिर्गत्य बन्धं शौरेरचिन्तयत् ॥ ६२८ ॥
सह स्थितेन कथितं कर्णे सात्यकिना हरिः ।
ज्ञात्वा तन्मतमापेदे विश्वात्मा विश्वरूपताम् ॥ ६२९ ॥
विश्वाकारव्यतिकरलसद्ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रै-
र्व्याप्तः सर्वैः सुरमुनिगणैः सिद्धगन्धर्वसाध्यैः ।
निष्पर्यन्ताकृतिकृतजगद्गौरवः कौरवाणां
निद्रामुद्रामदिशदशिवामच्युतः प्रच्युतानाम् ॥ ६३० ॥
विना भीष्मं सविदुरं मोहलीनेषु राजसु ।
सभामुत्सृज्य भगवान्प्रतस्थे गरुडध्वजः ॥ ६३१ ॥
पश्चात्कर्णमथायातमारोप्य स्वरथे हरिः ।
प्रेम्णा प्राहार्कतनयं कौन्तेयस्त्वं न सूतजः ॥ ६३२ ॥
सहोदरान्पाण्डुसुतान्भजस्व त्यज कौरवान् ।
राज्यं तव क्रमायातं कुरु मद्वचनं हितम् ॥ ६३३ ॥
इत्युक्तं शौरिणा श्रुत्वा कर्णस्तं प्रत्यभाषत ।
सर्वं वेद्मि न निन्द्यं तु मित्रद्रोहमहं सहे ॥ ६३४ ॥
देव त्वमेव वद कौरवभूमिभर्तु-
रुत्सङ्गसक्तशिरसः कथमर्कजोऽहम् ।
व्यापारयामि सुहृदः परिपीय लक्ष्मीं
कण्ठे शठः कठिनधारमकुण्ठशस्त्रम् ॥ ६३५ ॥
साम्राज्यं निहतारातिरवाप्स्यति युधिष्ठिरः ।
स दृष्टः श्वेतवाहस्थः स्वप्ने पायसभुग्मया ॥ ६३६ ॥

१. 'निशित' क. २. 'शैलस्थः' ख-ग.

दृष्टाश्च कौरवाः सर्वे तैलाक्ताः खरवाहनाः।
रक्तमाल्याम्बरोष्णीषा व्रजन्तो दक्षिणां दिशम् ॥ ६३७ ॥
इति वैकर्तनेनोक्तं[1] विचिन्त्योचितमच्युतः।
तं विसृज्य समामन्त्र्य प्रययौ पाण्डवान्तिकम् ॥ ६३८ ॥
प्रातः कुन्ती समभ्येत्य कर्णं सूर्यार्चनोन्मुखम्।
मुक्तमौनं तदेवाह नामन्यत स चाचलः ॥ ६३९ ॥
उवाच च विना जिष्णुं न[2] हन्म्यन्यं तवात्मजम्।
मयि तेन मया तस्मिन्हते त्वं पञ्चपुत्रिका[3] ॥ ६४० ॥
श्रुत्वैतत्प्रययौ कुन्ती भग्नार्थितमनोरथा।
ससैन्याश्च कुरुक्षेत्रमाजग्मुः कुरुपाण्डवाः ॥ ६४१ ॥
बलद्वये कुरुक्षेत्रे संनिविष्टे सुयोधनः।
भीष्मं सेनापतिं चक्रे धृष्टद्युम्नं युधिष्ठिरः ॥ ६४२ ॥
रथसंख्याक्षणे कर्णं भीष्मोऽर्धरथमभ्यधात्[4]।
तद्युद्धावधि युद्धं च कोपात्तत्याज सूतजः ॥ ६४३ ॥
ततः सुयोधनं भीष्मः प्राहोत्साहाहवोन्मुखः।
योद्धाहं त्वद्विपक्षाणामेकं मुक्त्वा शिखण्डिनम् ॥ ६४४ ॥
काशिराजसुताः पूर्वं बलात्कन्याः स्वयंवरे।
अम्बाम्बिकाम्बालिका च भ्रातुरर्थे समाहृताः ॥ ६४५ ॥
साल्वाभिलाषिणी नीता त्वयास्मीत्यार्तवादिनी।
संत्यक्ताम्बा ययौ साल्वं सोऽपि तां नाग्रहीद्धिया ॥ ६४६ ॥
पुनः प्राप्ता मया त्यक्ता भग्नमानमनोरथा।
सा जगामोभयभ्रंशखिन्ना मुनितपोवनम् ॥ ६४७ ॥
ततस्तद्दुःखकारुण्याद्गुरुर्मामेत्य भार्गवः।
अम्बां गृहाणेत्यवदत्प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ६४८ ॥
आज्ञाभङ्गेन कुपितः स मया समरे जितः।
ययौ क्षत्त्रोपदेशात्तनियमः स्वं तपोवनम् ॥ ६४९ ॥

१ 'उक्तो' ख-ग. २. 'नाहं हन्मि' ख-ग. ३. 'पुत्रपञ्चका' क. ४. 'अब्रवीत्' ख-ग.

मन्मन्युत्यक्तदेहाम्बा जाता मत्क्षयकाङ्क्षिणी ।
कन्या पाञ्चालराजस्य द्रुपदस्य शिखण्डिनी ॥ ६९० ॥
प्रख्यापिता पुत्रतया सा पित्रा पुत्रकाङ्क्षिणा ।
लेभे दशार्णराजस्य विवाहविधिना सुताम् ॥ ६९१ ॥
शय्यारूढा दशार्णेशकन्या कन्यां विलोक्य ताम् ।
दूत्या न्यवेदयत्पित्रे स च क्रुद्धः समाययौ ॥ ६९२ ॥
दशार्णरुद्धे नगरे द्रुपदे विद्रवोद्यते ।
खिन्ना शिखण्डिनी रात्रौ प्रययौ शून्यकाननम् ॥ ६९३ ॥
तत्र स्थूणाख्ययक्षेण कृपयैकदिनार्पितम् ।
विधातृशक्तिवैचित्र्यात्सा लेभे लक्ष्म पौरुषम् ॥ ६९४ ॥
दर्शितं द्रुपदेनाथ पुरुषव्यञ्जनं सुतम् ।
दृष्ट्वा विमन्युर्दाशार्णः स्वां ययौ लज्जितः पुरीम् ॥ ६९५ ॥
वनं वैश्रवणः प्राप्तस्तं समीपमनागतम् ।
स्थिरस्त्रीलक्षणं यक्षं शापेन विदधे क्रुधा ॥ ६९६ ॥
अगृहीतेऽथ यक्षेण स्वलक्ष्मणि शिखण्डिनी ।
पुरुषत्वं गता वर्ज्यः स्त्रीपूर्वः स मया युधि ॥ ६९७ ॥
न संत्रस्ते न निःशस्त्रे नान्यविद्धे न विद्रुते ।
न स्त्रीपूर्वे न साक्रन्दे निपतन्ति ममेषवः ॥ ६९८ ॥

उक्त्वेति दिव्यतटिनीतनयस्तरस्वी
वृद्धोऽपि शौर्यतरुणस्तरणिप्रतापः ।
प्रम्लानतां परबले निजकार्मुके ज्यां
चित्ते च कौरवपतेर्धृतिमाबबन्ध ॥ ६९९ ॥

दिव्यं युद्धेक्षणं चक्षुः कृष्णद्वैपायनार्पितम् ।
अग्रहीतमथ प्राप धृतराष्ट्रेण संजयः ॥ ६६० ॥
कुरुपाण्डवसङ्ग्रामं कुरुक्षेत्रे विलोक्य सः ।
धृतराष्ट्राय निखिलं दिव्यचक्षुर्न्यवेदयत् ॥ ६६१ ॥

---

१. 'देहा सा' ख-ग. २. 'विच्युते' क. ३. 'अपि' क.

अथ युद्धाय संनद्धे भूमिपालबलद्वये ।
गुरून्भीष्मकृपद्रोणमुखान्संबन्धिबान्धवान् ॥ ६६२ ॥
दृष्ट्वा युद्धोद्यतानग्रे श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
मुमोह करुणाक्रान्तः प्रशान्तसमरोद्यमः ॥ ६६३ ॥
तं समाश्वास्य शोकार्तं जगाद गरुडध्वजः ।
त्रिजगत्सर्गसंहारक्रीडापरिचितोऽच्युतः ॥ ६६४ ॥
मनुष्यजन्मजनिता केयं ते मोहवासना ।
क्षयं यदक्षयस्यापि शङ्कसे परमात्मनः ॥ ६६५ ॥
स्फटिकस्येव कुरुते रागयोगाच्चिदात्मनः ।
मिथ्याकलङ्ककलनां कायाहंकारसंकरः ॥ ६६६ ॥
मेघव्योमसमागमप्रतिनिधिर्धूमाग्निसङ्गोपमः
श्लेषः कायचिदात्मनोः प्रकुरुते भिन्नोऽप्यभिन्नक्रमम् ।
छिन्नेच्छाघनमूलनिष्फलतया नित्यप्रवृत्तक्रियैः
संमोहः स्वपरावभेदरहितैर्युक्तैः स संत्यज्यते ॥ ६६७ ॥
इत्युक्त्वा प्रत्ययोत्पत्त्यै विश्वव्याप्तिनिदर्शनम् ।
अर्जुनस्योर्जितं विष्णुर्विश्वरूपमदर्शयत् ॥ ६६८ ॥
तत्सर्वदेवमयमद्भुतमच्युतस्य
रूपं सहस्रकरकोटिनिभं बभासे ।
निःशेषभूपतितरङ्गितसैन्यसिन्धु-
ग्रासाभिलाषवडवानलतुल्यवक्त्रम् ॥ ६६९ ॥
वचः श्रुत्वा वपुर्दृष्ट्वा दिव्यं मोहहरं हरेः ।
निर्विकल्पमतिर्जिष्णुः सङ्ग्रामाभिमुखोऽभवत् ॥ ६७० ॥
रथाग्रादवरुह्याथ रणारम्भे युधिष्ठिरः ।
प्रणनाम प्रसादार्द्रान्भीष्मद्रोणमुखान्गुरून् ॥ ६७१ ॥
ते तमूचुर्गुणोदारं विधाय विजयाशिषम् ।
परं लज्जामहे राजन्प्रयातास्त्वद्विपक्षताम् ॥ ६७२ ॥

---

१. 'युद्धोद्धतान्' क. २. 'प्रवृत्ता क्रिया' ख; 'प्रवृत्ता....' ग.

किं कुर्महे परायत्ता वेतनोत्तानपाणयः।
कौरवस्य परं याताः सेवाकार्पण्यपण्यताम् ॥ ६७३ ॥
अग्रे संकुचिताकृतिर्लघुतया यात्युन्मुखत्वं विभो-
राशापाशनिवेशयन्त्रिततनुः संख्याक्षणे लम्बते।
अल्पेनापि समर्पितेन सुतरां वित्तेन धत्ते रतिं
साकम्पः किल कायविक्रयतुलारूढः सदा सेवकः ॥ ६७४ ॥
इत्युक्त्वा तैर्विसृष्टेऽथ रथारूढे युधिष्ठिरे।
चेरुर्वीरा यशःपुष्पलुब्धा इव शिलीमुखाः ॥ ६७५ ॥
प्रवृत्ते घनसंमर्दे नृत्यत्खड्गशिखण्डिनि।
पेतुर्भूभृत्कुले भीष्मशरधारापरम्पराः ॥ ६७६ ॥
द्वन्द्वसक्तेषु शूरेषु विराटसुतमुत्तरम्।
निनाय समरे शल्यः क्षयारम्भोपहारताम् ॥ ६७७ ॥
नवमे युद्धदिवसे नागीतनयमार्जुनिम्।
इरावन्तं जघानाजौ रक्षःपतिरलम्बुसः ॥ ६७८ ॥
प्रत्यहं युधि भीष्मेण भूभृतामयुते हते।
दशमेऽह्नि क्षयाशङ्का पाण्डवानामजायत ॥ ६७९ ॥
भीष्माभिमुखमाप्तस्य रणे गाण्डीवधन्वनः।
शिखण्डी पुरतस्तस्थौ मेर्घस्येव प्रवार्षिणः ॥ ६८० ॥
स्त्रीपूर्वदर्शनोद्वेगशिथिलीकृतकार्मुकः।
प्राह दुःशासनं भीष्मः किरीटिशरपूरितः ॥ ६८१ ॥
एते ते त्रिपुरारातिकिरातपतनोन्नताः।
शराः खाण्डवशौण्डस्य चण्डा गाण्डीवधन्वनः ॥ ६८२ ॥
एते दुःसहदस्यवः कुरुपतेर्वस्त्रग्रहे गोग्रहे
कोपव्याकुलकालखञ्जजयिनः पौलोमनिर्मूलनाः।
जिष्णोर्लक्ष्यभिदः स्वयंवरमणेः(हे) क्ष्मापालवैलक्ष्यदा
न स्त्रीपूर्वशिखण्डिनस्तनुतृणक्लीबाननाः सायकाः ॥ ६८३ ॥

१ 'मेघस्येवेषु वर्षिणः' ख-ग. २. 'दर्शनोद्योग' ख-ग. ३. 'धन्विनः' ख-ग.

इति ब्रुवन्कौरवेशं शरनिर्विवराकृतिः ।
स पपात रथादस्तशैलादिव दिवाकरः ॥ ६८४ ॥
पितुर्वरेण स्वच्छन्दमृत्युर्योगपरायणः ।
उत्तरायणमाकाङ्क्षन्स जीवितमधारयत् ॥ ६८५ ॥
दिव्यास्त्रभिन्नभूजाततोयाप्यायकृदर्जुनः ।
शिरस्तस्य निराधारमुच्चिक्षेप शरैस्त्रिभिः ॥ ६८६ ॥
कर्णेन प्रणिपातकीर्णचरणः पूरेण बाष्पाम्भसा-
माशापाशविमुक्तिनिश्चलसुखः संसारविस्तारिणम् ।
सस्मार स्मरणीयमन्तसमये संतोषविश्रान्तधीः
शान्तानन्तविकल्पतल्पविमले चित्तेऽच्युतं सोऽच्युतम् ॥६८७॥
अथ भीष्मविहीनस्य धृतिहीनस्य पश्यतः ।
सैन्यस्याधिपतिं चक्रे द्रोणाचार्यं सुयोधनः ॥ ६८८ ॥
प्राप्ताभिषेकः प्रददौ वरं दुर्योधनाय सः ।
युधिष्ठिरं गृहीत्वा ते दास्यामि समरादिति ॥ ६८९ ॥
ततः प्रवृत्ते सङ्ग्रामे प्रथमेऽह्नि नृपक्षयः ।
इतोऽभूद्द्रोणविशिखैर्धृष्टद्युम्नशरैरितः ॥ ६९० ॥
द्वितीये युद्धदिवसे स्मारितः कुरुभूभृता ।
गतेऽर्जुने धर्मसुतं ग्रहीष्यामीति सोऽभ्यधात् ॥ ६९१ ॥
ततः संशप्तकाः शूराः शपथादनिवर्तिनः ।
त्रिगर्ताः समराद्दूरं निन्युराहूय फाल्गुनम् ॥ ६९२ ॥
कौरवैः पाण्डवानीके कुरुसैन्ये च पाण्डवैः ।
त्रिगर्ताब्धौ च पार्थेन दारितेऽभून्नृपक्षयः ॥ ६९३ ॥
सुप्रतीकगजारूढस्ततः प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
मृद्नन्गजरथानीकं पाण्डुसेनां व्यलोकयत् ॥ ६९४ ॥

---

१. 'निराधारं स चिक्षेप' ख-ग. २. 'विस्तारणम्' ख. ३. 'विश्रान्तये' ख.
४. 'जल्प' ख. ५. 'इति' क. ६. 'भूभुजा' क.

श्रुत्वास्य सैन्यसंमर्दं त्वरितः श्वेतवाहनः ।
मुरारिप्रेरितरथः कुञ्जरस्याभवत्पुरः ॥ ६९५ ॥
घोरे प्रवृत्ते समरे किरीटिभगदत्तयोः ।
ऊर्ध्वाधःपातिनामासीत्संघर्षः पत्त्रिणामपि ॥ ६९६ ॥
विश्वक्षयक्षमं क्षिप्तं भगदत्तेन वैष्णवम् ।
जग्राहार्जुनरक्षायै वक्षसास्त्रमधोक्षजः ॥ ६९७ ॥
पार्थास्त्रकृत्ते पतिते भगदत्तेऽथ भूभृति ।
भग्नभूभृत्कुला पृथ्वी चकम्पे कुरुवाहिनी ॥ ६९८ ॥
तृतीये युद्धदिवसे प्रतिज्ञाभङ्गलज्जितः ।
चक्रव्यूहं व्यधात्क्रुद्धः संसारगहनं गुरुः ॥ ६९९ ॥
पार्थे संशप्तकान्याते व्यूहं धर्मसुताज्ञया ।
सौभद्रः केसरिशिशुर्गजयूथमिवाविशत् ॥ ७०० ॥
प्रवेष्टुमुद्यतान्व्यूहमभिमन्युविदारितम् ।
अवारयद्वर्गवरात्पाण्डुपुत्राञ्जयद्रथः ॥ ७०१ ॥
अभिमन्युशरोत्कृत्तशिरसां कङ्कटक्षये ।
भूभृतां वज्रभिन्नानां शृङ्गभङ्ग इवाभवत् ॥ ७०२ ॥
नृपान्कर्णकृपद्रौणिशल्यहार्दिक्यसौबलान् ।
एकैकशः समस्तांश्च स शरैर्विमुखान्व्यधात् ॥ ७०३ ॥
कृत्तचापः स कर्णेन हताश्वः कृतवर्मणा ।
कृपेण हतसूतश्च हतः सर्वैर्महारथैः ॥ ७०४ ॥
हत्वा त्रिगर्तानायातः सव्यसाची दिनक्षये ।
मुमोह तनयं श्रुत्वा हतमेकं महत्तरैः ॥ ७०५ ॥
व्यूहद्वारनिरोद्धारं ज्ञात्वा हेतुं जयद्रथम् ।
अनस्तगे रवौ जिष्णुः प्रतिज्ञां तद्वधे व्यधात् ॥ ७०६ ॥
तत्प्रतिज्ञाभयाद्गन्तुं रात्रौ सैन्धवमुद्यतम् ।
गोप्ता तवाहमित्युक्त्वा दर्पाद्गुरुरवारयत् ॥ ७०७ ॥

१. 'लुब्धः' क. २. 'नृपकर्ण' ख-ग.

स्वप्ने स कृष्णः श्वेताश्वः स्तुत्वा देवं पिनाकिनम् ।
विधिं पाशुपतास्त्रस्य तदादिष्टमवाप्तवान् ॥ ७०८ ॥
प्रभाते शकटव्यूहे सूचीपाशे जयद्रथम् ।
निवेश्य यत्नादाचार्यश्चक्रे दैवजयोद्यमम् ॥ ७०९ ॥
व्यूहद्वारस्थितं द्रोणं प्रणम्याथ धनंजयः ।
कम्पलोलं विवेशाशु सैन्यं वनमिवानलः ॥ ७१० ॥
मनोजवस्य विशतः शरैर्गाण्डीवधन्वनः ।
शिरः संमूह आच्छिन्नः पपात भुवि भूभृताम् ॥ ७११ ॥
दूरं प्रविष्टे श्वेताश्वे शङ्खशब्दमशृण्वता ।
विवेश सात्यकिर्व्यूहं विसृष्टो धर्मसूनुना ॥ ७१२ ॥
तस्य निर्दारितारातेर्विशिखाशनिवर्षिणः ।
भूरिश्रवा धैर्यनिधिर्वेगं गिरिरिवाग्रहीत् ॥ ७१३ ॥
तौ कृत्तकार्मुकरथौ खड्गचर्मधरौ मिथः ।
युध्यमानौ ददृशातुर्नान्तरं चित्रचारिणौ ॥ ७१४ ॥
सात्यकेः पातितस्याथ शिरश्छेत्तुं समुद्यतम् ।
जिष्णोरदर्शयद्दूराद्भूरिश्रवसमच्युतः ॥ ७१५ ॥
पार्थस्तस्यार्धचन्द्रेण सखड्गं भुजमुद्यतम् ।
कङ्कणारावसाक्रोशमिव च्छित्त्वा न्यपातयत् ॥ ७१६ ॥
स कृत्तबाहुर्धिकृत्य निन्दन्कृष्णकिरीटिनौ ।
तालुरन्ध्रोद्गतज्योतिर्योगेनात्मानमत्यजत् ॥ ७१७ ॥
अवाप्य संज्ञामज्ञातवृत्तः सात्यकिराकुलः ।
धिक्कृतः सर्वभूपालैश्चकर्तास्यासिना शिरः ॥ ७१८ ॥
युधिष्ठिराज्ञया व्यूहं प्रविशन्नथ मारुतिः ।
द्रोणं सरथमुत्क्षिप्य चिक्षेपाद्भुतविक्रमः ॥ ७१९ ॥
स निष्पिष्टगजानीकः प्रविष्टः कर्णमग्रतः ।
कृतायुधाश्वं षट्कृत्वश्चकाराहतकौरवः ॥ ७२० ॥

१. 'प्रकरं' क; 'समूहं' ख. २. 'षट्कृत्वा' ख-ग.

ततः कर्णः समुत्कृत्तकवचायुधवाहनम् ।
तुदन्भीमं धनुष्कोट्या नावधीज्जननीं स्मरन् ॥ ७२१ ॥
दिनस्य शिरसीवार्के लम्बमाने क्षणक्षये ।
दृष्ट्वा जयद्रथं दूरात्संदधेऽस्त्रं धनंजयः ॥ ७२२ ॥
क्षितौ तस्य शिरः क्षेप्तुः शिरः पूर्वं पतेदिति ।
पित्रा दत्तं[1] वरं कृष्णः फाल्गुनाय न्यवेदयत् ॥ ७२३ ॥
कुरुक्षेत्राद्बहिर्जिष्णुः संध्यासीनस्य तत्पितुः ।
चिक्षेपाङ्के शरोत्कृत्तं शिरस्तस्मात्क्षितिं ययौ ॥ ७२४ ॥
अक्षौहिणीः सप्त हत्वा[2] जिष्णुना सैन्धवे हते ।
दैवमेव जनो मेने सर्वथा निष्प्रतिक्रियम् ॥ ७२५ ॥
उक्त्वापि गुरुणा रक्षां रक्षिते न जयद्रथे ।
लज्जितेन समादिष्टं रात्रियुद्धमवर्तत ॥ ७२६ ॥
समुद्धततमःकेशी रणे तरलतारका ।
ननर्तासिभुजा वीररक्तक्षीबेव सा क्षपा ॥ ७२७ ॥
अर्धरात्रेऽथ निष्पिष्टकौरवानीकनायकः ।
शस्त्रानलशिखावर्षी[3] खं विवेश घटोत्कचः ॥ ७२८ ॥
तस्याट्टहासविस्पष्टदंष्ट्रांशुपटलैर्मुहुः ।
पाट्यमानमिवाकृष्टं रुरावाघट्टितं[4] तमः ॥ ७२९ ॥
कुरुसैन्ये रणे भग्ने हैडिम्बस्य प्रमाथिनः ।
कर्ण एव पुरस्तस्थौ पौलस्त्यस्येव राघवः ॥ ७३० ॥
एकवीरवधव्यक्त्या शक्त्या वैकर्तनोऽथ तम् ।
जघान घनसंमर्दे कुमार इव तारकम् ॥ ७३१ ॥
पञ्चमे युद्धदिवसे प्रातर्दिव्यास्त्रदुःसहः ।
प्रजागरगरक्षीबान्[5]क्षितीशानवधीद्गुरुः ॥ ७३२ ॥

---

१. 'दत्तवरं' क. २. 'जित्वा' क. ३. 'अस्त्राननशरावर्षी' ख; 'अस्त्रानलशिलावर्षी' ग. ४. 'रुरावाघाटितं' ख-ग. ५. 'क्षपाप्रजागरक्षीबान्' क.

हत्वा विराटं द्रुपदं पाञ्चालं च ससृञ्जयम्।
ब्रह्मास्त्रेणाकरोद्द्रोणः कल्पान्ताविर्भवभ्रमम्[1] ॥ ७३३ ॥
अश्वत्थामा हतः संख्ये स्पष्टमुक्त्वेति धर्मजः।
हस्तीत्यसत्यचकितः पश्चात्स्वैरमभाषत ॥ ७३४ ॥
श्रुतपुत्रवधस्याथ त्यक्तशस्त्रधृतेर्गुरोः।
उत्क्रान्तधाम्नः खड्गेन धृष्टद्युम्नः शिरोऽहरत् ॥ ७३५ ॥
हते द्रोणे प्रकुपितः कृतान्त इव तत्सुतः।
नारायणास्त्रमसृजज्ज्वालालीढजगत्त्रयम् ॥ ७३६ ॥
अस्त्रानले प्रज्वलिते वीराः सर्वे हरेर्गिरा।
रथेभ्योऽवातरन्न्यस्तशस्त्राः पवनजं विना ॥ ७३७ ॥
एकीभूतास्त्रदहनव्याप्तं भीममथाच्युतः।
हृतायुधं समाकृष्य रथाग्रादनयद्ध्रुवम् ॥ ७३८ ॥
शान्तेऽस्त्रे द्रौणिनाग्नेयं घोरमस्त्रमुदीरितम्।
ब्रह्मास्त्रेणार्जुनः शान्तिं निनाय प्रलयोद्यतम् ॥ ७३९ ॥
अथ मोहविषावेशसमनीलमणिप्रभम्।
प्राप्तं दृष्ट्वा मुनिं द्रौणिः प्रणम्य व्यासमभ्यधात् ॥ ७४० ॥
कस्मान्मे भगवन्नस्त्रवैकल्यम्लानमानता[2]।
मदस्त्रदहनान्मुक्तौ[3] कस्मात्कृष्णधनंजयौ ॥ ७४१ ॥
तमब्रवीन्मुनिर्द्रौणे[4] त्वमंशस्त्रिपुरद्विषः।
नरनारायणौ देवौ जातौ कृष्णधनंजयौ ॥ ७४२ ॥
मूर्तौ त्वयार्चितः शंभुराभ्यां लिङ्गे सुपूजितः[5]।
एतौ तेनाधिकौ त्वत्तस्त्यजैतां कोपविक्रियाम् ॥ ७४३ ॥
मुनिमाश्वासितद्रौणिं व्रजन्तं फाल्गुनः पुरः।
दृष्ट्वा रथादवप्लुत्य प्रणम्य तमभाषत ॥ ७४४ ॥

---

१. 'कल्पान्तविभव' ख-ग. २. 'वैक्लव्य' क. ३. 'दहनोन्मुक्तौ' क. ४. 'द्रौणिं' ख. ५. 'स पूजितः' ख.

भगवन्कौरवव्यूहं प्रविष्टेन मया पुरः।
अस्पृष्टभूमिः पुरुषो दृष्टः शूलकरः स कः ॥ ७४५ ॥
मुनिः प्राहार्जुनं देवः स स्वयं शशिशेखरः।
त्र्यम्बकस्त्रिपुरारातिस्त्र्यक्षस्त्रिपथगाधरः ॥ ७४६ ॥
स्मर स्मरारिं तमुमासहायं शिवं जगद्रासविलाससक्तम्।
भयापहं भीममनेकरूपमुक्त्वेति पार्थं प्रययौ मुनीन्द्रः ॥ ७४७ ॥
हते द्रोणे प्रियं मित्रं कौरवश्चिरचिन्तितम्।
कर्णं सेनापतिं कृत्वा जगज्जितममन्यत ॥ ७४८ ॥
अभ्यर्थ्य सारथिं शल्यं चक्रे तस्य सुयोधनः।
रुद्रस्य त्रिपुराराते: संनद्धस्येव वेधसम् ॥ ७४९ ॥
कीर्णास्त्रकिरणः कर्णस्ततः पाण्डववाहिनीम्।
शरत्तीव्र इवोष्णांशुर्निनायाल्पावशेषताम् ॥ ७५० ॥
भीमः कुरुचमूमध्ये क्षपयन्धृतराष्ट्रजान्।
कृष्णाकेशाम्बराकर्षकुशलं प्राप कौरवम् ॥ ७५१ ॥
असिकृत्तोरसस्तस्य भीमः शोणितमापपौ।
प्रकोपराक्षसावेशविवशः कुरुते न किम् ॥ ७५२ ॥
कर्णास्त्रपीडनक्रुद्धयुधिष्ठिरगिरार्दितः।
राधेयनिधनाधानसंनद्धोऽभूद्धनंजयः ॥ ७५३ ॥
प्रवृत्ते संभृतामर्षे रणे कर्णकिरीटिनोः।
मृगस्त्वं जिष्णुसिंहाग्रे कर्णमित्याह मद्रपः ॥ ७५४ ॥
खण्डपुच्छाभिधं नागमथ संधाय संचितम्।
प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय कर्णः खाण्डवखण्डितम् ॥ ७५५ ॥
हरिगौरवनम्रश्च(स्य) विनतस्य स पन्नगः।
जहाराप्राप्तकण्ठाग्रः किरीटांशं किरीटिनः ॥ ७५६ ॥
भूग्रस्तचक्रमुद्धर्तुमथ स्वरथमुद्यतः।
क्षणक्षमार्थी राधेयः पार्थस्यातिथितां ययौ ॥ ७५७ ॥

१. 'परः' ख-ग. २. 'वेधसा' ख-ग. ३. 'गिरार्पितः' ख-ग. ४. 'कण्ठांशः' ख-ग. ५. 'क्षमार्थी' क.

कृष्णस्तमब्रवीद्व्रीडाकरशल्योक्तिपीडितम् ।
धर्मः स्मृतोऽद्य राधेय नाभिमन्युवधे त्वया ॥ ७५८ ॥

यथा तप्तस्यान्ते भवति मृदुता संनतिमयी
तथा सा स्यात्पूर्वं यदि जनमता वृत्तिरथ सः (?) ।
घनाघातोत्कर्षापरपुरुषहुंकारविहिता
न तस्यासीत्पीडा निबिडजडतावाप्तविकृतेः ॥ ७५९ ॥

इत्युक्ते शौरिणा कर्णः समारुह्य रथं पुनः ।
संदधे भार्गवादिष्टं महास्त्रं शिथिलस्मृतिः ॥ ७६० ॥

बाणेन कृत्तगलमञ्जलिकाभिधेन
तस्यार्जुनस्तरलकुण्डलदीप्तगण्डम् ।
वक्त्रं जहार पृथुहारविलम्बिशोण-
रत्नप्रभानिभनभः प्रसृतप्रकाशम् ॥ ७६१ ॥

हते कर्णे वहन्नन्तःशोकशल्यं सुयोधनः ।
शल्यं सेनापतिं कृत्वा युयुधे निधनोत्सुकः ॥ ७६२ ॥

शल्येन पीडितं दृष्ट्वा निजसैन्यं युधिष्ठिरः ।
भ्रूभङ्गकङ्कवक्राङ्कस्तं समुद्धर्तुमाद्रवत् ॥ ७६३ ॥

तस्येषुवर्षिणश्छित्त्वा रथसारथिकार्मुकान् ।
प्राहार्षीत्[1]पाण्डवः शक्तिं कालदंष्ट्रामिवोत्कटाम् ॥ ७६४ ॥

प्रविश्य शल्यहृदयं शक्तिर्बिलमिवोरगी ।
वेगशूत्कारनिःश्वासा साविशद्वसुधातलम्[2] ॥ ७६५ ॥

स्वयं राज्ञा हते शल्ये सहदेवेन सौबले ।
सैन्ये शेषे च भीमेन निःसैन्योऽभूत्सुयोधनः ॥ ७६६ ॥

कृतवर्मकृपद्रौणिशेषः कुरुपतिस्ततः ।
विरथस्तान्समामन्त्र्य विवेशालक्षितो ह्रदम् ॥ ७६७ ॥

ह्रदस्यान्तर्नृपे तस्मिन्प्रविष्टे शत्रुशङ्किते ।
भीमं भीमभयेनेव पयश्चिरमकम्पत ॥ ७६८ ॥

---

१. 'प्राहैषीत्' क. २. 'तले' ख-ग.

यस्याशेषनरेशरत्नमुकुटैः पीडाभवत्पादयो-
स्तस्यारातिनिपातशङ्कितमतेरेकाकिनोऽन्तर्जले।
क्रोधव्याधुतनक्रचक्रमकरक्रूरान्तदन्ताहति-
क्लेश[1]क्रान्तिरभूद्विगस्थिरपदाः शोकप्रदाः संपदः ॥७६९॥
ऋणशेषमिव ध्यायन्धार्तराष्ट्रं युधिष्ठिरः।
लुब्धकानां गिरा ज्ञात्वा ससैन्यस्तूर्णमाययौ ॥ ७७० ॥
स्तिमितं सलिलस्थं तं जगाद च तटस्थितः।
राजन्नुत्तिष्ठ लज्जेयं युक्तं नान्ते पलायनम् ॥ ७७१ ॥
कृत्वा क्षत्रक्षयं शेषां रक्षसि क्षत्रियस्तनुम्।
एकेन सह युध्यस्व जिते तस्मिञ्जिता वयम् ॥ ७७२ ॥
श्रुत्वैतत्सहसोत्थाय तमभाषत कौरवः।
एष क्षपाक्षपणधीः प्रविष्टोऽहं [2]जलान्तरम् ॥ ७७३ ॥
न मे राज्ये शरीरे वा तृणे वापि स्पृहा क्वचित्।
इत्युक्त्वा सहितः सर्वैः स कुरुक्षेत्रमाययौ ॥ ७७४ ॥
अत्रान्तरे हलधरः श्रुत्वा कुरुकुलक्षयम्।
सारस्वतेषु तीर्थेषु स्नात्वा तं देशमाययौ ॥ ७७५ ॥
प्रधानक्षेत्रके तस्मिन्नुपविष्टे सहामरैः।
भीमकौरवयोश्चित्रं गदायुद्धमवर्तत ॥ ७७६ ॥
वर्ज्यमानेऽथ भीमेन प्रहारे कौरवेण च।
तदाघातच्युते भीमे भीमाघातेन चापरे ॥ ७७७ ॥
सुचिरं संशयतुलारूढे स्वभटमण्डले।
न तयोरन्तरं कश्चिद्ददर्शाश्चर्ययोधिनोः ॥ ७७८ ॥
अथ भीमगदाघातभिन्नोरुः कौरवेश्वरः।
पपात कीर्णहाराश्रुधारां कुर्वन्निव क्षितिम् ॥ ७७९ ॥
पदा भीमेन तन्मौलौ स्पृष्टे क्रुद्धं हलायुधम्।
शमयामास कंसारिर्वदन्कौरवदुर्नयम् ॥ ७८० ॥

---

१. 'क्लेशाक्रान्ति' ख-ग. २. 'जलान्तरे' ख-ग.

प्रयातेष्वथ सर्वेषु द्रौणिहार्दिक्यगौतमाः ।
निशि देशं तमभ्येत्य ददृशुः पतितं नृपम् ॥ ७८१ ॥
भिन्नोरुमध्यव्यथया दन्तदष्टमहीतलम् ।
वारयन्तं गदाग्रेण गृध्रगोमायुवायसान् ॥ ७८२ ॥
तं दृष्ट्वा द्रौणिरवदत्तीव्रहृन्मर्मवेदनः ।
किं त्वया निःसहायेन शत्रुवह्नौ हुता तनुः ॥ ७८३ ॥
अकृष्णपाण्डवं लोकं करोमि तव शासनात् ।
इत्युक्त्वा तद्गिरा गत्वा प्रविवेश महद्वनम् ॥ ७८४ ॥
कृपभोजसखस्तत्र रात्रौ काकान्निपातितान् ।
उलूकैर्वृक्षमूलस्थः स दृष्ट्वाचिन्तयच्चिरम् ॥ ७८५ ॥
काकान्कालबलेनैते घ्नन्त्येषारिवधे स्थितिः ।
हन्तुं पाण्डुसुतान्रात्रौ सुप्तानेव व्रजाम्यहम् ॥ ७८६ ॥
ध्यायन्निवार्यमाणोऽपि कृपेण कृतवर्मणा ।
क्रोधादगणयन्पापं स ताभ्यां प्रययौ सह ॥ ७८७ ॥
पाण्डवेषु गिरा शौरेः सुप्तेष्वन्यत्र शङ्कया ।
पाञ्चालसेनाशिबिरद्वारं द्रौणिरवाप्तवान् ॥ ७८८ ॥
तत्र दृष्ट्वा महद्भूतं सर्पकेयूरकङ्कणम् ।
प्रादुर्भूतं शिरश्छित्त्वा वह्नौ क्षेप्तुं समुद्यतः ॥ ७८९ ॥
प्रीत्या भगवता तेन रुद्रेण स्वयमर्पितम् ।
द्रौणिर्निस्त्रिंशमादाय विवेशारिक्षयोत्सुकः ॥ ७९० ॥
पद्भ्यामशस्त्रनिधनं धृष्टद्युम्नं विधाय सः ।
शिखण्डिनं द्विधा कृत्वा जघानाक्षौहिणीं क्षणात् ॥ ७९१ ॥
स सुप्तवधपापेन प्रलिप्तः शोणितेन च ।
कृतान्तक्रूरचरितः प्रययौ कौरवान्तिकम् ॥ ७९२ ॥
निःशेषशत्रुनिधनं श्रुत्वा द्रौणिनिवेदितम् ।
स्वर्गेऽस्तु सङ्ग इत्युक्त्वा नृपस्तत्याज जीवितम् ॥ ७९३ ॥

---

१. 'छिन्नोरु' क. २. 'व्याघ्र' ख-ग. ३. 'वेदनम्' ख-ग. ४. 'मथनं' क.

प्रातर्बन्धुवियोगार्तौ कृष्णाशोकाग्नितापितौ ।
भीमार्जुनौ प्रययतुः क्रुद्धौ द्रौणिजिघांसया ॥ ७९४ ॥
द्रौणिः सरस्वतीतीरे चरन्व्रणघृताप्लुतः ।
दृष्ट्वा भीमार्जुनावस्त्रं ब्रह्मशीर्षमवासृजत् ॥ ७९५ ॥
अर्जुनो ब्राह्ममस्त्रं च संघर्षेणास्त्रयोस्तयोः ।
अकालप्रलयारम्भसंरम्भोऽभूद्दिवौकसाम् ॥ ७९६ ॥
तद्द्रौणिमुक्तमपतन्महास्त्रं व्यासशासनात् ।
अभिमन्युवधूगर्भे द्रौणिचूडामणौ परम् ॥ ७९७ ॥
पाण्डवाः पुत्रशोकार्तं धृतराष्ट्रं प्रलापिनम् ।
गान्धारीसहितं गत्वा प्रणेमुर्लज्जिताः शनैः ॥ ७९८ ॥
क्रमादालिङ्गने भीमः शौरिबुध्यायसः कृतः ।
चूर्णतामगमद्गाढं धृतराष्ट्रेण पीडितः ॥ ७९९ ॥
युधिष्ठिरस्य गान्धारीं सतीं प्रणमतः पुरः ।
तद्दृष्टिः सानलज्वाला पादाङ्गुष्ठयुगेऽपतत् ॥ ८०० ॥
स्नुषाभिः सह गान्धारी स्वयं गत्वा रणावनिम् ।
दृष्ट्वा हतान्सुतान्कृष्णं शशाप क्षयकारणम् ॥ ८०१ ॥
षट्त्रिंशवत्सरे कृष्ण तवाप्येवं कुलक्षयः ।
भविष्यतीति तद्वाक्यं श्रुत्वा तामच्युतोऽवदत् ॥ ८०२ ॥
पुनरुक्तस्त्वयायं मे दत्तः शापः पतिव्रते ।
अवश्यमेव भविता तस्मिन्वर्षे यदुक्षयः ॥ ८०३ ॥
ततः कृतोदकविधिर्बान्धवक्षयदुःखितः ।
राज्यं न लेभे मुनिभिर्बोधितोऽपि युधिष्ठिरः ॥ ८०४ ॥
कर्णं कुन्तीगिरा ज्ञात्वा भ्रातरं निहतं रणे ।
स शुशोच शुचाक्रान्तस्ततस्तं नारदोऽवदत् ॥ ८०५ ॥
क्षत्रियाचार्यके भीष्मनिकारात्कृतसंयमम् ।
अस्त्रार्थी भार्गवं कर्णः प्रययौ विप्रवेषवान् ॥ ८०६ ॥

---

१. 'द्रौणेः' क. २. 'आलिङ्गनात्' क. ३ 'प्रययौ' ख-ग.

रामस्तदङ्कसुप्तोऽर्धनिद्रासंक्षयभीरुणा ।
क्रूरक्रिमिक्षतेनापि कर्णेन न विबोधितः ॥ ८०७ ॥
तद्रक्ताक्तः प्रबुद्धोऽथ दृष्ट्वा क्लेशेऽपि निश्चलम् ।
रामः कर्णं न विप्रोऽसीत्युक्त्वास्त्रं विफलं व्यधात् ॥ ८०८ ॥
गुरुशप्तः स शक्रेण हृतसंनाहकुण्डलः ।
घटोत्कचे नष्टशक्तिः शल्याधिक्षेपशल्यवान् ॥ ८०९ ॥
द्विजवत्सापराधेन भूग्रस्तरथनिष्फलः ।
हतः कर्णः कुरुपतेः कुमन्त्रकृतसंक्षयः ॥ ८१० ॥
नारदेनेत्यभिहिते व्यासमुख्यैर्महर्षिभिः ।
कृष्णेन भ्रातृभिः सर्वैः प्रयत्नेन विबोधितः ॥ ८११ ॥
राज्यं कथंचिज्जग्राह शल्यतुल्यं युधिष्ठिरः ।
कस्य बन्धुवियोगार्तिनिःश्वासोष्णाः श्रियः प्रियाः ॥ ८१२ ॥
अभिषेकार्द्रमुकुटं समेत्याथ युधिष्ठिरम् ।
उवाच ब्राह्मणाकारश्चार्वाको नाम राक्षसः ॥ ८१३ ॥

छत्रं त्रपाकरमहो व्यजनं जनाग्रे
दुःखप्रदं प्रविसृताश्रुकणानुकारः ।
हारः परं स्वजनमित्रवियोगशोक-
पीडावतां बत विडम्बनमेव लक्ष्मीः ॥ ८१४ ॥

चार्वाकस्येति वचसा राज्यत्यागोद्यते नृपे ।
राक्षसः कौरवसुहृद्द्विप्रकोपात्क्षयं ययौ ॥ ८१५ ॥
ज्ञात्वोत्तरायणं प्राप्तं शरशय्याश्रयस्ततः ।
मुनिमध्ये[1]ऽस्मरद्विष्णुं भीष्मः पर्यन्तबान्धवम् ॥ ८१६ ॥

दोषाश्रयाखिलतमःशमसूर्यधाम
संसारसर्पविषवारणसिद्धमन्त्रः ।
शुद्धात्मनां भवति पुण्यपणोपपन्नं
पाथेयमन्तसमये स्मरणं मुरारेः ॥ ८१७ ॥

---

१. 'स्मरन्' क.

स्तुतिप्रवृत्तं विज्ञाय भगवान्भीष्ममच्युतः ।
सहितः पाण्डवैर्द्रष्टुं ययौ प्रीत्या ससात्यकिः ॥ ८१८ ॥
प्रणतं भीष्ममभ्यर्च्य हरिः सुरमुनिस्तुतः ।
शरशल्यव्यथाहीनं स्निग्धदृक्सुधया व्यधात् ॥ ८१९ ॥
देहसंन्याससंनद्धं राजा लज्जानतः शनैः ।
शासनेन हरेर्भीष्मं श्रेयः पप्रच्छ धर्मजः ॥ ८२० ॥
सोऽब्रवीद्भूभुजां राजन्भूषणं जनरञ्जनम् ।
धर्मः प्रजापरित्राणं कोषः सद्भृत्यसंग्रहः ॥ ८२१ ॥
प्रजाकार्ये सक्तिः श्रवणमभिभूतार्तवचसां
स्पृहा कामक्रोधप्रमदमदमानव्युपरमे ।
क्षितेः[1] कायस्थेभ्यः कृपणपरिरक्षा प्रतिपदं
गुणासङ्गः श्रेयानयमुदयलक्ष्म्या क्षितिभृताम् ॥ ८२२ ॥
विरक्तस्वीकारः कृतकविरतिः कोषभरणं
बलाधिक्ये शत्रोः शरणगमनं[2] पादपतनम् ।
प्रहारश्छिद्राप्तौ निहतरिपु[3]मिथ्याश्रुपतनं
धिया दैवादिष्टं शरणमिदमापन्निपतने ॥ ८२३ ॥
आशापाशविमुक्तनिश्चलसुखा स्वायत्तचित्तस्थितिः
स्नेहद्वेषविषादलोभविरतिः संतोषतृप्तं मनः ।
चिन्ता नित्यमनित्यतापरिचये सङ्गेऽपि निःसङ्गता
संवित्सेकविवेकपूतमनसामित्येष मोक्षक्रमः ॥ ८२४ ॥
कारुण्याद्गलितं प्रदानसमये चित्तं प्रसन्नं सदा
क्षीणः पुत्रकलत्रदुःखकृपणः पात्रं पवित्रं परम् ।
सश्रद्धं परवित्तशल्यरहितं वित्तं स्वधर्मार्जितं
तद्दानं दयितं फलप्रियतया वाणिज्यसज्जं न यत् ॥ ८२५ ॥
इत्युक्त्वा विविधं भीष्मः सर्वधर्मार्थसंग्रहम् ।
विष्णोर्नामसहस्राख्यं मन्त्रराजमुदीर्य[4] तम् ॥ ८२६ ॥

१. 'क्षितिः' ख-ग. २. 'गमने' क-ख. ३. 'नृप' ख-ग. ४. 'उदीर्यत' क; 'उदीर्यते' ख.

[1]कर्मोदितबलोत्क्षिप्तबिन्दुभेदप[2]थोदितम् ।
तालुरन्ध्रोच्चलज्ज्योतिर्योगेनात्मानमत्यजत् ॥ ८२७ ॥
अथ भीष्मवियोगार्तः पापशान्त्यै युधिष्ठिरः ।
अश्वमेधाभिधे चक्रे यज्ञे व्यासाज्ञया मतिम् ॥ ८२८ ॥
अथैकान्तस्थितः कृष्णः पुनः पृष्टः किरीटिना ।
यत्प्राह समरारम्भे [3]ज्ञानयोगं तदुक्तवान् ॥ ८२९ ॥
कदाचिदथ कंसारिं दृष्ट्वा पथि रथस्थितम् ।
ऊचे मुनिरुतङ्काख्यः कुरुसंक्षयदुःखितः ॥ ८३० ॥
शक्तेनोपेक्षितः कस्माद्भवता भरतक्षयः ।
न युक्तं कृतमित्युक्त्वा को[4]पाच्छापोद्यतोऽभवत् ॥ ८३१ ॥
ततस्तस्मै स्मितमुखः शौरिर्देहतमोहरम् ।
[5]भासुरार्कसहस्राभं विश्वरूपमदर्शयत् ॥ ८३२ ॥
अथाभिमन्युदयिता दिव्यास्त्रहतमुत्तरा ।
मत्स्यराजसुतासूत भस्मीभूताकृतिं शिशुम् ॥ ८३३ ॥
सुभद्रयार्थितः स्वस्रा भगवान्भूतभावनः ।
द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं शौरिः शि[6]शुमजीवयत् ॥ ८३४ ॥
कुरुवंशे परिक्षीणे संजातस्याङ्कुराकृतेः ।
[7]परीक्षिदिति बालस्य नाम चक्रे त्रिविक्रमः ॥ ८३५ ॥
अथ यज्ञाश्वरक्षायै व्रजञ्जिष्णुर्जगज्जयी ।
मणिपूरपुरे प्राप बभ्रुवाहनमात्मजम् ॥ ८३६ ॥
तेनाविज्ञाय समरे सायकैः पातितोऽर्जुनः ।
उलूप्या नागसुतया रत्नेनार्पितजीवितः ॥ ८३७ ॥
प्रययौ हयमादाय स्वपुरं भ्रातुरन्तिकम् ।
प्रावर्तत च भूभर्तुर्य[8]ज्ञः काञ्चनवर्षिणः ॥ ८३८ ॥

---

१. 'छन्दोदित' क. २. 'पथोत्थितम्' ख-ग. ३. 'योगज्ञानं' ख. ४. 'कोपशापो' क. ५. 'ससुरार्क' ख-ग. ६. 'पुत्रं' क. ७. 'परिक्षिदिति' क. ८. 'यज्ञं' ख-ग.

अथैकपार्श्वे कनकद्युतिभृन्नकुलोऽद्भुतः।
विप्रकोटिशतोच्छिष्टभुवं भेजे लुठत्तनुः॥ ८३९॥
सोऽब्रवीद्भूभुजा पृष्टः शिलोञ्छस्वच्छवृत्तिना।
सुचिरावाप्तमशनं प्राप्तायातिथयेऽर्पितम्॥ ८४०॥
तदुच्छिष्टजलस्पृष्टं पार्श्वं मे हेमतां गतम्।
द्वितीयपार्श्ववर्णाप्त्यै प्राप्तोऽहं त्वत्क्रतुक्षितिम्॥ ८४१॥
निःसंख्यब्राह्मणोच्छिष्टस्पृष्टस्यापि न मे द्युतिः।
जाता सत्त्वोज्ज्वलं याति दानमल्पमनल्पताम्॥ ८४२॥
इत्युक्त्वा नकुले याते दानमानमहोन्नतिः।
सर्वस्वदक्षिणे यज्ञे राजा(ज्ञः) शिथिलतां ययौ॥ ८४३॥
अथ दैवतवन्नित्यं पूज्यमानोऽपि भूभुजा।
भीमोग्रवचनोद्वेगी धृतराष्ट्रः शनैरभूत्॥ ८४४॥
स सदा पुत्रशोकेन भूमिशायी फलाशनः।
मिथ्याराज्योपभोगार्तिं धर्मजाय न्यवेदयत्॥ ८४५॥
स जातगाढवैराग्यः[1] पत्न्या सह वनं ययौ।
व्यासाज्ञया संजयेन कुन्त्या च विदुरेण च॥ ८४६॥

दयितजनवियोगोद्वेगरोगातुराणां
विभवविरहदैन्यम्लानमानाननानाम्।
शमयति शितशल्यं हन्त नैराश्यनश्य-
द्भवपरिभवतान्तिः शान्तिरन्ते वनान्ते॥ ८४७॥

यातस्तपःस्थितं द्रष्टुं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः।
ददर्श विदुरं ज्ञानयुक्तित्यक्तकलेवरम्॥ ८४८॥
प्राप्तः स्वनगरं राजा शुश्राव कुरुपुंगवम्।
सानुगं दावदहने प्रविष्टं संजयं विना॥ ८४९॥
षट्त्रिंशेऽब्दे[2] सुखक्षीबा वृष्णयः कृष्णनन्दनम्।
साम्बं स्त्रीवेषमादाय पप्रच्छुः सस्मिता मुनीन्॥ ८५०॥

१. 'वैराग्य' ख-ग. २. 'षट्त्रिंशाब्दे' क.

भावी सुतः सुता वा स्यात्किमिति श्रीविशृङ्खलाः ।
क्रुद्धास्तान्मुनयः प्राहुर्भविष्यति कुलान्तकः ॥ ८९१ ॥
कालेन लोहमुसलं जातं साम्बस्य वृष्णयः ।
घृष्ट्वा घृष्ट्वाम्बुधेस्तीरे तत्यजुः क्षयशङ्किताः ॥ ८९२ ॥
तच्चूर्णजातवल्लीभिः क्षीबाः स्पर्धाकथाक्रुधा ।
निर्बन्धाद्युध्यमानास्ते क्षणेन क्षयमाययुः ॥ ८९३ ॥
कृष्णः कुलक्षयोद्विग्नस्तेजः[1] स्वं धाम्नि वैष्णवे ।
हेम हेम्नीव निक्षिप्य प्रययौ कायशेषताम् ॥ ८९४ ॥
याते प्रविश्य पातालमनन्तत्वं हलायुधे ।
लुब्धकेन हरिः सुप्तः कृष्णसारधिया हतः ॥ ८९५ ॥
अनल्पं[2] कल्पान्तस्थिरमिव जनः कल्पयति य-
न्न यस्मिन्नाशङ्का सुरगिरिगरिम्णि प्रचलने[3] ।
तदेवाक्ष्णः पक्ष्माञ्चलतरलविक्षेपतुलया
क्षयक्षीबः कालः किल गिलति नैवाभवदिति ॥ ८९६ ॥
अथ वृष्णिक्षयं ज्ञात्वा द्वारकामेत्य फाल्गुनः ।
शोकार्तस्तद्वधूवृन्दं स्वपुरं नेतुमुद्ययौ ॥ ८९७ ॥
व्रजतस्तस्य गोपाला बृहल्लगुडपाणयः[4] ।
जह्रुराकृष्टचापस्य स्त्रैणमाकीर्णपत्रिणः ॥ ८९८ ॥
ते द्विषत्खण्डनां[5] प्रापुः शरा गाण्डीवधन्वनः ।
निष्फलत्वं विलक्षस्य याचकस्य गुणा इव ॥ ८९९ ॥
नहि हीनमनाक्रान्त्या फाल्गुनस्य गलद्गुणम् ।
कलत्रं निर्धनस्येव[6] विधेयं नाभवद्धनुः ॥ ८१० ॥
रुद्राभिद्रवमुद्रिताद्रिशिखराः शक्रोन्मुखाः खाण्डवे
खेलोत्तालल्तायुधोद्यतकृताटोपेषु गोपेष्वहो ।

१. 'तेजसां' ख-ग. २. 'अनन्तं' ख-ग. ३. 'प्रदलने' ख. ४. 'लडल्लगुड' क. ५. 'खण्डनाः' ख-ग. ६. 'निर्गुणस्येव' ख-ग.

जग्मुर्जिष्णुशरा मुरारितरुणीत्राणे तृणक्लीबतां
यस्यायन्त्रविचित्रपाककलया कालाय तस्मै नमः ॥ ८६१ ॥
युधिष्ठिरोऽथ विभवं ज्ञात्वा पर्यन्तताद्दशम् ।
भ्रातृभिः सह पत्न्या च महाप्रस्थानमाविशत् ॥ ८६२ ॥
कृष्णायाः पतने प्राह राजा विजयरक्तताम् ।
प्रियस्य दोषाकलनं वियोगे[1] दुःखभेषजम् ॥ ८६३ ॥
सोऽवदत्प्रच्युतस्याथ सहदेवस्य धीमदम् ।
नकुलस्यादरं रूपे जिष्णोर्विजयदृप्तताम् ॥ ८६४ ॥
भीमस्य बह्वशनतां व्रजन्नेव शुना सह ।
पर्यन्तेऽचिन्तयन्नन्तः संसारविशरारुताम् ॥ ८६५ ॥
अथ व्योमपथायातं विमानं सुकृतोज्ज्वलम् ।
देवदूतार्पितं राजा नारुरोह शुना विना ॥ ८६६ ॥
ततस्याश्रितवात्सल्यं धर्मस्त्यक्तश्वविग्रहः ।
तुष्टः स्वं रूपमास्थाय[2] प्रशशंस पुनः पुनः ॥ ८६७ ॥
अथ राजा समारुह्य विमानं त्रिदिवं व्रजन् ।
ददर्श नरकं घोरं देवदूतप्रदर्शितम् ॥ ८६८ ॥
ततस्तद्दर्शनोद्विग्नं देवदूतस्तमब्रवीत् ।
राजन्द्रोणवधासत्यान्मिथ्यैतत्तव दर्शितम् ॥ ८६९ ॥
प्रजापीडाक्रीडार्जितधनभरैर्भोगसुखिना-
मकर्णानां क्राम्यत्कृपणकरुणाक्रन्दसमये ।
अवश्यं भूपानां भवति विभवोन्मादकुधियां
दुरन्ता पर्यन्ते नरककलुषक्लेशकुगतिः ॥ ८७० ॥
इत्युक्ते देवदूतेन शक्रलोकं युधिष्ठिरः ।
धर्मधाम निजं भेजे स्वं स्वं चान्ये सुरांशजाः ॥ ८७१ ॥
लक्ष्मीश्चामरतारहारहसिता मत्तेभकुम्भस्तनी
त्रैलोक्याक्रमणः पराक्रमभरः संभोगयोग्यं वयः ।

१. 'विहेयं च' ख-ग. २. 'आदाय' ख-ग.

पूर्वं सर्वमखर्वगर्वसुखदं संचर्व्यमाणं पुनः
पर्यन्ते परिणाममीलदखिलास्वादं विषादास्पदम् ॥ ८७२ ॥
इति स भुवनभूत्यै भूतभर्ता विधाय
प्रसभविभवशक्त्या भूमिभारावतारम् ।
अगमदमरसंघैः[1] कीर्त्यमानप्रभावः
सह नरमुनिना स्वं धाम नारायणांशः ॥ ८७३ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते श्रीकृष्णावतारोऽष्टमः ।

बुद्धावतारो नवमः ।

काले प्रयाते कलिविप्लवेन रोगग्रहोग्रे[2] भगवान्भवाब्धौ ।
मज्जत्सु संमोहजले जनेषु जगन्निवासः करुणान्वितोऽभूत् ॥ १ ॥
स सर्वसत्त्वोपकृतिप्रयत्नः कृपाकुलः शाक्यकुले विशाले ।
शुद्धोदनाख्यस्य नराधिपेन्दोर्धन्यस्य गर्भेऽवततार पत्न्याः ॥ २ ॥
मायाभिधाना नरनाथपत्नी गर्भे हरिं विश्वगुरुं वहन्ती ।
आसन्नचन्द्रेव सुधाब्धिवेला निधानधन्येव वसुंधराभूत् ॥ ३ ॥
कुक्षिं ततस्तत्क्षणमक्षताया विभिद्य मातुर्भगवान्प्रजातः ।
गर्भोदकास्पृष्टविशुद्धमूर्तिर्जाम्बूनदेनेव विनिर्मिताङ्गः ॥ ४ ॥
स जातमात्रस्त्रिदशप्रमुक्तनभोनदीवारिभराभिषिक्तः ।
पदत्रयीं कम्पितसर्वलोकां दत्त्वा दिशन्दिक्षु भृशं जगाम ॥ ५ ॥
पूर्वा स्थितेयं मम निर्वृतिर्मे धीः सर्वसत्त्वोद्धृतिदक्षिणेयम् ।
जन्मस्थितिः संप्रति पश्चिमेयं संसारबन्धादियमुत्तरा च ॥ ६ ॥
इति ब्रुवाणं नृपतिस्तमेत्य दृष्ट्वा त्रिलोकीपतिलक्षणाङ्कम्[3] ।
स जातदिव्यानुभवाभिमानः[4] कुलस्य भूत्यै धृतिमाबबन्ध ॥ ७ ॥
तं लक्षणज्ञा जगदुः सहर्षमयं शिशुर्लक्षणलक्ष्यमाणः ।
प्रभुर्भविष्यत्यवनीश्वराणामनुत्तरज्ञाननिधिर्मुनिर्वा[5] ॥ ८ ॥

---

१. 'सङ्घैः' क; 'संख्यैः' ख-ग. २. 'रागोरगोग्रे' क. ३. 'लक्ष्मणाङ्कम्' ख-ग.
४. 'भिमानं' क. ५. 'स्म' ख-ग.

स सर्वविद्याविदितार्थतत्त्वः संप्राप्तशस्त्रास्त्रगजाश्वशिक्षः ।
सर्वार्थसिद्ध्या पितुराप्तकीर्तिः सर्वार्थसिद्धाभिधतां जगाम ॥ ९ ॥
सर्वस्वदानाभिमुखोऽर्थिसार्थे स देहदाने तृणवत्कृतेच्छः ।
लीलाविहारी विचरन्रथेन ददर्श वृद्धं पथि जीर्णकायम् ॥ १० ॥
तं वीक्ष्य विच्छायमशक्तिलुप्तमवाप्तपर्याप्तविरक्तभावः ।
सोऽचिन्तयन्निश्चितमन्तसक्ता कायस्य निर्वेदमयी दशेयम् ॥ ११ ॥
अहो बतायं जरयाभिभूतः कुरूपतां क्लेशमयीं प्रयातः ।
तारुण्यमाकुञ्चितकृष्णकेशं शोचन्निवान्तः श्वसिति प्रकामम् ॥ १२ ॥
महीनिविष्टाकृतिरल्पदृष्टिः किं कष्टचारी नगरे करोति ।
संतोषशीतं श्रयति प्रशान्त्यै किमाश्रमं श्रान्ततनुर्न वृद्धः ॥ १३ ॥

भ्रमः कासश्वासः कफभररवः कण्ठकुहरे
श्रुतौ नेत्रे घ्राणे त्वचि सरसनायां विफलता ।
अहो वृद्धस्यास्मिन्सकलविरहक्लेशसमये
प्रमोहस्तृष्णां यत्त्यजति दयितां नैव तरुणीम् ॥ १४ ॥

क्षणं विचिन्त्येति नरेन्द्रसूनुर्व्रजन्पुरप्रान्तविलोकनाय ।
शोकाश्रयं हर्षविषादधाम श्मशानमाकीर्णशवं ददर्श ॥ १५ ॥
स सारथिं प्राह विलोक्य लीनं शरीरिणां कायमपायभूमौ ।
अनित्यताचिन्तनजातखेदः संसारवैरस्यविचारसक्तः ॥ १६ ॥

क्लेदामोदविविघ्नवायसशुनः कुत्सापदस्याशुचे-
रन्ते यस्य दशेदृशी क्षयमयी कायस्य भूशायिनः ।
मूढास्तस्य कृते परार्थहरणोद्योगं परस्त्रीरति-
व्यासक्तिं परदेहदारणघनद्रोहं नराः कुर्वते ॥ १७ ॥

नासत्यं न परापवादपिशुनं नो मर्मभिद्भाषते
नैराश्येन विशेषशीतलतनुः सेवाप्रवासोज्झितः ।

१. 'निश्चयं' ख-ग. २. 'प्रकाशम्' ख-ग. ३. 'आश्रयं' ख-ग. ४. 'अस्य' ख-ग.
५. 'प्रवासोज्झितः' क.

पापोपार्जनवर्जितः परगृहे द्वाःस्थैरसंतर्जितः
कामद्वेषविषादमोहैरहितः पश्यैष शेते शवः ॥ १८ ॥
क्षितिप्रतिष्ठस्य कलेवरस्य पर्यन्तभूमावियमेव निष्ठा ।
यत्काष्ठपाषाणसमानचेष्टं प्रयाति मृद्भस्मशकृत्क्रिमित्वम् ॥ १९ ॥
उक्त्वेति वैराग्यमयीं प्रशान्तिं श्रयन्विचिन्त्यान्तविनाशि सर्वम् ।
अन्तःपुराभ्यन्तरमेत्य सोऽभूद्विभूतिभोगे शिथिलाभिलाषः ॥ २० ॥
अन्तःपुरे तस्य नृपात्मजानां सहस्रषष्ट्या हरिणेक्षणानाम् ।
चित्रार्पितानामिव संगमोऽभून्न शान्तिसक्तस्य सुखानुभावः ॥ २१ ॥
ततः क्षितीशं समुपेत्य सर्वे मौहूर्तिकाः संसदि तत्त्वमूचुः ।
राजन्सुतस्ते भविता त्रिलोकीपतिः प्रभावे भगवाञ्जिनो वा ॥ २२ ॥
श्रुत्वेति राजा भुवनाधिपत्यं पुत्रस्य यत्नेन समीहमानः ।
वनाभिकामस्य तपो निरोद्धुं चक्रे पुरद्वारविशेषगुप्तिम् ॥ २३ ॥
अत्रान्तरे शान्तिपथं प्रवेष्टुमाशापरित्यागधृतावधानः ।
अस्ताद्रिशृङ्गाश्रमधाम्नि सूर्यः संध्याकषायाम्बरमाललम्बे ॥ २४ ॥
रवौ प्रयाते ककुभां बभूव घनोऽनुरागः क्षणमात्रलक्ष्यः ।
प्रेमाणि चित्तानि च जीवलोके विद्युद्विलोलानि न कस्य नाम ॥ २५ ॥
रवेर्वियोगे गुणिवल्लभस्य शोकानुकारेण तमोभरेण ।
स्नेहेन साधोरिव बन्धुवर्गः पद्माकरः क्लेशनिमीलितोऽभूत् ॥ २६ ॥
दिक्केशपाशप्रतिमं तमस्तद्दीपावलीचम्पकमालिकाङ्कम् ।
लेभे वियोगाच्च(र्त)वधूसराग्निस्थानस्फुलिङ्गाकुलधूमलीलाम् ॥ २७ ॥
अथोद्ययौ सत्त्वसितप्रकाशः सुधां दधानः करुणामिवान्तः ।
निवारयन्मोहघनान्धकारं विश्वोपकाराय शशी प्रवृत्तः ॥ २८ ॥
चन्द्रोदयेऽन्तःपुरसुन्दरीणां प्रसाधनव्यग्रपरिग्रहाणाम् ।
शृङ्गारलीलासमयं विलोक्य क्षणं प्रदध्यौ नरनाथसूनुः ॥ २९ ॥

१. 'दोष' क. २. 'विभ्रं' ख-ग. इतः प्रभृति एकोनचत्वारिंशश्लोकस्य प्रथमपादपर्यन्तं ख-ग-पुस्तकयोस्त्रुटितमस्ति.

इमाः संमोहाभ्रप्रसरतडितश्चारुनयना
यदक्षिक्षेपोऽन्तर्विशति हृदयं सूचिसचिवः ।
सुखादिग्धं मुग्धं विषमिव समुत्सृज्य विषयं
श्रयेऽहं पर्यन्तस्थितिपरिचितां शान्तितरुणीम् ॥ ३० ॥
संचिन्तयन्नित्यवनीशसूनुर्द्वारेषु रुद्धेषु निशान्तपालैः ।
दिव्यप्रभावाप्तगतिर्विचार्य विनिर्ययौ हर्म्यपथेन तूर्णम् ॥ ३१ ॥
स्वच्छन्दकाख्यं प्रविबोध्य सूतं हयं समारुह्य च कन्थकाख्यम् ।
व्योम्ना जवाद्द्वादशयोजनानि गत्वा वनं निर्जनमाससाद ॥ ३२ ॥
तत्रावरुह्याश्ववरात्प्रभाते केयूरहाराङ्गदकुण्डलानि ।
मुक्त्वा किरीटं च वितीर्य सर्वं सूताय सत्त्वाभरणस्तमूचे ॥ ३३ ॥
हंहो निवर्तस्व हयं गृहीत्वा गृहाण सर्वाणि विभूषणानि ।
एतैर्न किंचिन्मम कृत्यमस्ति भूभृत्कुले श्लिष्टविनष्टशिष्टैः ॥ ३४ ॥
एको वनेऽस्मिन्निति नैव कार्यस्त्वया मयि स्नेहमयोऽनुतापः ।
संजायते जन्मनि जन्तुरेकः प्रयाति चान्ते परलोकमेकः ॥ ३५ ॥
द्रुमश्छत्रं मित्रं सरलहृदयोऽयं मम मृगः
स्थली लीलाशय्या तनुतरतरुत्वङ्निवसनम् ।
स्वकोषः संतोषः कृपणकरुणैव प्रियतमा
न संसारः कश्चिद्भवति विभवेऽस्मिन्परिभवः ॥ ३६ ॥
उक्त्वेति सूतं क्षितिपालसूनुः स्वयं कृपाणेन निकृत्तजूटः ।
तमश्रुधारार्द्रपटं विसृज्य शृङ्गं गिरेरुन्नतमारुरोह ॥ ३७ ॥
पर्यङ्कबन्धेन सुखोपविष्टे समाधिसंनद्धविरुद्धचित्ते ।
तस्मिन्क्षणे विश्वगुरौ गिरीन्द्रः स भग्नशृङ्गः शकलीबभूव ॥ ३८ ॥
गिरीन्द्रभङ्गेन विविग्नवक्त्रं दृष्ट्वामरा व्योमचरास्तमूचुः ।
जगद्गुरुं त्वं गिरिरेष धर्तुं प्रभो [1]प्रसीदात्र शुभं न शक्तः ॥ ३९ ॥
ततः स निष्कम्पमवाप्य देशं वज्रासनाख्यं विकसद्विवेकः ।
अनुत्तरज्ञाननिधानमाप्तुं धीरः स्थिरध्यानधुरंधरोऽभूत् ॥ ४० ॥

१. 'प्रसीद कुशलं' क.

जात्यैव मारः शमनिश्चलानां वैराग्यवैरेण विकारकारी[1] ।
तस्येन्दुकान्त्येव कृताः समाधिभङ्गाय कान्ताः स समादिदेश ॥ ४१ ॥

कटाक्षैः कुर्वाणाः कुवलयकुलं कान्तिविकलं
सृजन्त्यः पादाब्जैः स्थलकमलमालामलिनताम् ।
दिशन्त्यः शीतांशोर्मुखरुचिभिरायासमसमं
ययुस्तास्तस्याग्रेर्धृतदृढसमाधेर्विफलताम् ॥ ४२ ॥

अथागतैर्दुःसहमारसैन्यैः शस्त्राश्म[2]वह्निद्रुमपांसुवर्षैः ।
क्षिप्तैरनल्पप्रकरैः कुमारः पुष्पैरिवाकीर्णतनुर्बभूव ॥ ४३ ॥

स्वयं समुत्सृष्टशरे स्मरेऽपि याते विलक्षे घनदैन्यसैन्ये ।
वज्रासनध्यानधृतिः स सम्यक्संबुद्धतां सर्वविदाससाद ॥ ४४ ॥

ब्रह्मप्रधानैस्त्रिदशैः प्रदत्तं पात्रं समादाय स चीवरं च ।
संसारमुक्त्यै सुरमर्त्यनागसंघस्य सद्धर्ममथादिदेश ॥ ४५ ॥

हयं समादाय चिरेण सूते शून्यासनं शाक्यपुरं[3] प्रविष्टे ।
जनस्य सान्तःपुरमण्डलस्य समुद्ययौ तीव्रविषादनादः ॥ ४६ ॥

महीपतिः पुत्रवियोगतप्तः प्रसुप्तजीवः क्षणमोहनिद्राम् ।
निद्रामिवासाद्य घनानुबन्धां निःस्पन्दवृत्तिर्न विवेद किंचित् ॥ ४७ ॥

अवाप्तसंज्ञं सुचिरात्तमूचुर्नभश्वरा मुञ्च विचार्य मोहम् ।
राजन्सुतस्ते सुगतत्वमाप्तः सुरासुरैर्वन्दितपादपद्मः ॥ ४८ ॥

ततः क्षितीशस्त्रिजगत्प्रसिद्धं ज्ञात्वापि तं जैनवने जिनेन्द्रम् ।
द्रष्टुं ययौ हर्षसुधानिधानं सामात्यमित्रस्वजनः ससैन्यः ॥ ४९ ॥

तदाश्रमोपान्तमहीमवाप्य वनं विलोक्य प्रशमाभिरामम् ।
शुद्धोदनः स्यन्दनपार्श्वसंस्थमुदायिनं बान्धवमित्युवाच ॥ ५० ॥

क्रव्यादोऽपि न भुञ्जते परतनुद्रोहेण हिंसाशनं
क्रूराणामपि वैरवह्निविरहान्न क्रोधदिग्धं मनः ।
व्यालुम्पन्ति न तु स्वयं निपतितादन्यत्फलं वानरा
निर्दोषावरणं वनं भगवतः शंभोः प्रसादादिदम् ॥ ५१ ॥

---

१. 'विकास' क. २. 'शस्त्रास्त्र' ख. ३. 'पुरीं' क.

अक्षोभनिर्भरजलाः सरितो वहन्ति
निर्विप्लवा विरजसः सुखयन्ति वाताः ।
सध्यानमौनमुनितां दधतीव वृक्षा
निश्चेतनेष्वपि बत प्रसृता प्रशान्तिः ॥ ९२ ॥

उक्त्वेति भूपरिवृढः शमसंनिधानं
प्राप्याश्रमाग्र(ग्र्य)मवरुह्य रथात्प्रहृष्टः ।
दूराद्ददर्श सुरसिद्धनरोरगाणां
रागादिदोषशमने सुगतं प्रवृत्तम् ॥ ९३ ॥

भूनिर्गतप्रततकाञ्चनपद्मपृष्ठ-
पद्मासनस्थमविसंस्थुलधामधीरम् ।
मेरुं सदेहमिव चन्द्रसहस्रकान्ति-
पूरैर्नवामृतचितैः कृतरूपकायम् ॥ ९४ ॥

सद्धर्मकायमुपदेशदिशा दिशन्तं
ज्ञानार्करश्मिहतमोहमहान्धकारम् ।
सिंहोन्नतांसयुगमुन्नतबाहुनेत्रं
बालप्रवालतरुपल्लवलोहितौष्ठम् ॥ ९५ ॥

लावण्यराशिवदनं सरलोरुनासं
निर्भूषणश्रवणपाशविशेषशोभम् ।
तं निर्जितसरमुदारगुणं प्रणम्य
लेभे प्रतिप्रणतिमानघनप्रमोदम् ॥ ९६ ॥

शक्रादिभिः सुरवरैरपि बिम्बसार-
मुख्यैश्च भूमिपतिभिर्गुरुगौरवेण ।
नागैश्च नम्रवदनैरभिनन्द्यमानः
शुद्धोदनः कनकविष्टरमाससाद ॥ ९७ ॥

१. 'निर्झर' ख-ग. २. 'महोरगाणां' क. ३. 'दिगन्त' ख. ४. 'लोहिताङ्गम्' ख. ५. 'गिरि' ख. ६. 'नम्रश्च' ख-ग.

आनन्दबन्धुमवलोक्य तथागतेन्दुं
चित्तप्रसादमसमं समवाप्य भूपः ।
तं प्राप्य हर्षसहजाश्रुनिरुद्धदृष्टि-
स्तद्दर्शनामृतरसे सुतरामतृप्तः ॥ ५८ ॥
देव प्रकामकरुणार्द्रदृशा सहर्ष-
निःशेषदोषरहिता विहिता त्रिलोकी ।
कस्मादहो निजजनस्य कृतस्त्वयायं
संमोहकृद्विरहशोकदशोपदेशः ॥ ५९ ॥
नीत्वा क्षपां स्फटिकहर्म्यतले सुखेन
शय्यासु चीनवसनद्युतिसस्मितासु ।
शेषे कथं हरिणसंहतिदन्तदष्ट-
शिष्टार्धशष्पपरुषासु वनस्थलीषु ॥ ६० ॥
तच्चन्द्रकान्तिमणिशुक्तिषु सक्तशैत्यं
पीत्वा पयः कथमहो पिबसि त्वमद्य ।
ग्रीष्मोष्ममूढमहिषद्विरदावगाह-
क्लिद्यत्करीषकलुषोदरतिक्तमम्भः ॥ ६१ ॥
कस्मादेष विहारतामुपगतः कण्ठः कठोरेण किं
संवीतं मृगचर्मणानिलचलच्चीर्नांशुकार्हं वपुः ।
किं ते रत्नकिरीटधाम्नि च जटाजूटो निबद्धादरः
क्रूरक्लेशसखी सुखेषु विमुखी केनोपदिष्टा स्थितिः ॥ ६२ ॥
इत्यार्जवाज्जनपतौ जनकाभिमाना-
त्पुत्रोचितं सदसि रागमयं ब्रुवाणे ।
स्नेहोपलिप्तरजसा मलिनस्वभावं
तं तापसंभवभिषग्भगवान्बभाषे ॥ ६३ ॥

---

१. 'देवः' ख-ग. २. 'सकला' क. ३. 'स्वच्छशीतं' ख-ग. ४. 'चीनांशुकं ते वपुः' ख-ग. ५. 'जटाजूटेन बद्धो भरः' क. ६. 'जनकाभिधानात्' ख-ग. ७. 'तद्दोषसंभव' ख-ग.

किं जीवावधिबन्धनैर्गुणगणे[1]नाराधितैर्बन्धुभि-
र्ये यान्त्यन्त्यदिने क्षणाश्रुपतनप्रत्यायनापात्रताम् ।
सद्धर्माधिगमः क्रियाव्युपरमः सत्संगमः संयमः
पर्यन्तेऽप्यचला विरक्तमनसामेते सतां बान्धवाः ॥ ६४ ॥

[2]आक्रुष्याटविकैः परैरपहृता सामन्तसीमान्तभू-
रीर्ष्यार्ता मरणोद्यता प्रियतमा मुख्यस्तुरङ्गो मृतः ।
मन्त्री द्रोहसमुद्यतोऽतिबलवानित्यात्तचिन्ताशतै-
र्भूपालः किल कोमलेऽपि शयने निद्रादरिद्रः सदा ॥ ६५ ॥

आशापाशनिवेशबन्धनपृथुग्रन्थिव्यथावर्जित-
स्तृष्णातापनिवृत्तिशीतलतनुर्मानावमानोज्झितः ।
रागद्वेषविषप्रशान्तिसुखितश्चिन्ताविहीने वने
पाषाणे घनदर्भसूचिनिचिते शेते सुखं निर्वृतः ॥ ६६ ॥

भोगी नित्यमजीर्णभोजनरुजा जिह्वां सदा दर्शय-
न्वैद्यं पृच्छति तद्भयादभिमतं नाश्नाति तृष्णातुरः ।
भुक्त्वा स्वल्पक[3]मप्रयत्नपतितं मूलं फलं वा जलं
पीत्वा [4]जातु रुजं जनेश भजते कांचिन्न निष्किञ्चनः ॥ ६७ ॥

शय्यास्तास्तनुतूलपेशलतलाः सा हेमहर्म्यस्थिति-
स्ताः केयूरकिरीटहा[5]ररचनास्ते कुञ्जरास्ते हयाः ।
भोगास्तेऽभिमता न कस्य सुखदाः किं त्वक्षिपक्ष्माञ्चल-
च्छेदे [6]सर्वमनन्त्य(गण्य)मन्यवशगं दृश्यं न किंचित्क्वचित् ॥ ६८ ॥

ग्रीष्मे हारतुषारचन्दनचयश्चीनांशुकं चन्द्रिका
[7]शीते राङ्कवकुङ्कुमाङ्कतरुणीपीनस्तनालिङ्गनम् ।
रात्रौ वेणुर[8]वोग्रवाररमणीगीतं दिने सत्सभा
यस्यैतत्क्रियते स कस्य नृपते कार्यः कृतघ्नः स्थिरः ॥ ६९ ॥

---

१. 'गणैः' ख-ग. २. 'आकृष्याटनिकैः परैरपहृता सा सा न' क. ३. 'अल्पयत्नपतितं' क. ४. 'जातु रुजं जनो न भजते किंचिन्न' ख-ग. ५. 'भार' ख-ग. ६. 'सर्वंगमन्यगण्यवशगं' ग. ७. 'ते मी' ख-ग. ८. 'रवाग्ररावरमणी' क.

नैराश्ये शमशीतचित्तसुखिनां नानन्दनं चन्दनं
कारुण्याभरणाभिरामहृदये हारेण भारेण किम् ।
रत्नालंकरणादिकं गुरुगिरामाकर्णनं कर्णयो-
र्नेष्टं [1]शीलदुकूलशीलनवतां चित्राम्बराडम्बरम् ॥ ७० ॥
राजन्संत्यज मोहदुर्ग्रहमिमं स्नेहव्यथां मा कृथाः
संसारस्य विचारय प्रचलतां मा मज्ज जन्मोम्बुधौ ।
नित्यापूर्व[2]जनोद्भवे भवपथे प्रस्थानपान्थभ्रम-
क्षिप्रालापसमागमप्रणयिनां को बान्धवः कः परः ॥ ७१ ॥
इत्युक्त्वा भगवान्नृपस्य विदधे [3]प्राबोधिनीं बोधनां
दीप्तज्ञाननिशातवज्रशिखया [4]कायाभिमानाभिधम् ।
भित्त्वा विंशतितुङ्गशृङ्गगहनं स्थूलाचलं याकरो-
त्संसारावरणप्रहाणकलनावैमल्यलीनं मनः ॥ ७२ ॥
शाक्यानामथ तत्र मैत्रमनसां सप्ताधिकाः कोटयः
सप्त प्राप्तविवेकपूर्वकुशलाश्चित्तप्रसादात्परम् ।
स्रोतःप्राप्तसकृत्समागमफला[5]न्यागामिकार्हत्पदा-
न्यापुः सर्व[6]जनाशयक्षयधिया सर्वज्ञसंदर्शनात् ॥ ७३ ॥
अथ स भगवान्कृत्वा सर्वं जगज्जिनभास्कर-
स्तिमिररहितं ज्ञानालोकैः क्रमाद्गुणिबान्धवः ।
जनकरुणया सद्धर्माख्यं [7]निधाय परं वपु-
स्तरणशरणं संसाराब्धावभूत्पुनरच्युतः ॥ ७४ ॥

इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते बुद्धावतारो नवमः ।

कल्क्यवतारो दशमः ।

अथ स्वं वैष्णवं धाम गते सुगतभास्वति ।
कलौ प्रबलतां याते तमसीव सुदुःसहे ॥ १ ॥

---

१. 'नीलदुगूल' ख-ग. २. 'जनूद्भवे' क. ३. 'प्राबेविकीं' ख-ग. ४. 'कायाभिधाना' ख-ग. ५. 'न्यागामिका तत्पदा' ख-ग. ६. 'जनाश्रम' क. ७. 'विधाय' ख-ग.

मर्त्यभूमिं परित्यज्य सदाचारविवर्जिताम्।
जग्मुः कलापिग्रामाख्यं दिव्यदेशं महर्षयः॥ २॥
अवदन्मुनयस्तत्र मार्कण्डेयं चिरायुषम्।
भगवन्कलिकालोऽयं कलुषः प्रत्युपस्थितः॥ ३॥
अतोऽपि कीदृक्पर्यन्ते मलिनत्वं प्रयास्यति।
जानीमहि(हे) नहि मही भारार्ता किं करिष्यति॥ ४॥
विप्रा मद्यघृतक्षीरलाक्षालवणविक्रयैः।
जीवन्ति प्रेष्यनिरता निराचारा निरग्नयः॥ ५॥
अश्रोत्रियाः क्रियाहीनाः श्रुतिस्मृतिविवर्जिताः।
विप्राः सुखेन मोक्षाप्त्यै याताः पाषण्डिशिष्यताम्॥ ६॥
वृषलीपतयः प्राप्ताः क्रीडाहासकतां द्विजाः।
नृत्तगीतकलाजालशिल्पिचारणवृत्तयः॥ ७॥
क्रोधलोभपराः क्रूरास्तमोमूढा द्विजातयः।
त्यजन्ति जीवितं रज्जुविषशस्त्रानलाश्मभिः॥ ८॥
अक्षत्रिया क्षितिः सर्वा क्षत्रसंज्ञाः क्षितीश्वराः।
ये रक्षितारः पौराणां ते प्राणधन[1]हारिणः॥ ९॥
प्रजोपतापशापोष्णैः पापाप्तैर्भूभुजां धनैः।
जलैः सलवणैः पीतैरिव तृष्णा प्र[2]वर्धते॥ १०॥
कृपणाक्रन्दबधिरा मदान्धा न्यायमौनिनः[3]।
भूपालाः कु[4]ब्जहृदया लोकपीडारताः सदा॥ ११॥
[5]अलक्ष्यं भक्षयन्त्येव क्षितीशानां दिवानिशम्।
समुद्रं कोषमखिलं कायस्था वडवाग्नयः॥ १२॥
गायनक्षपिता लक्ष्मीर्दस्युनिर्दलिता दिशः।
कायस्थदुःस्थिता पृथिवी राज्ञामज्ञावृताः सभाः॥ १३॥

---

१. 'वसु' ख-ग. २. 'प्रवर्तते' क. ३. 'मानिनः' ख-ग. ४. 'कुब्जवृत्तयः शत्रुसङ्ग्रामपुङ्गवाः' क; 'कुब्जहृदयाः······' ग. ५. एतत्पूर्वार्धं ख-ग-पुस्तकयोस्त्रुटितम्.

मन्त्रिसेनापतिद्वाःस्थसभापतिपुरोहितैः ।
[1]उत्कोचद्रविणोत्तानपाणिभिः क्षपिताः प्रजाः ॥ १४ ॥
[2]वैश्यस्य क्रौर्यवक्रत्वकार्कश्यैः क्रकचोपमाः ।
सरलच्छेदिनो वैश्या वैरस्मरणतत्पराः ॥ १५ ॥
निर्माल्यमलिनां जातिं वर्जयन्ति शनैः शनैः ।
[3]वैश्या विप्रविवाहेन ब्राह्मण्याभिनिवेशिनः ॥ १६ ॥
दृश्यते सरलः शङ्खः फणी च विषवर्जितः ।
कृतान्तः करुणार्तो वा न तु वैश्यः कदाचन ॥ १७ ॥
[4]जीव्यते कालकूटेन जीव्यते खदिराग्निना ।
जीव्यते संनिपातेन न तु वैश्येन वैरिणा ॥ १८ ॥
निशिताः सविषा वैश्या रोषनिर्घेषधूमिनः ।
दृश्यन्ते कलिकालस्य कठिना दशना इव ॥ १९ ॥
शूद्राः क्षत्रियतां याता वैश्यतामपरे श्रिताः ।
[5]विप्रार्हा गुरुतामन्ये होतारो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥
श्राद्धेषु शूद्राः शूद्राणां भुञ्जते गुरुतापसाः ।
ब्रह्मस्वदारहरणे प्रवृत्ताश्च महीभुजः ॥ २१ ॥
शूद्रस्य ब्राह्मणो दासः शिष्यश्च चरणच्युतः ।
भूमिश्च ब्रह्मदेयाख्या प्रवृत्तमधरोत्तरम् ॥ २२ ॥
इत्येष चातुर्वर्ण्यस्य जातः कलिविपर्ययः ।
प्रतिलोमेन दृश्यन्ते प्रजानां वर्णसंकराः ॥ २३ ॥
ब्रह्मचर्यमतिक्रान्तं [6]गृहिणो वेश्ययोषिताः ।
[7]वानप्रस्थस्थितिर्नास्ति यतीनां संयतिः कुतः ॥ २४ ॥
उक्तं स्वयं भगवता गिरिशेन शास्त्रं
यद्वेदविद्भिरधिगम्य[8]मशेषविद्यैः ।

---

१. 'तत्कोश' ख-ग. २ 'वैश्यस्य' ख-ग. ३. एतदुत्तरार्धं ख-ग-पुस्तकयोस्त्रुटितम्. ४. ख-ग पुस्तकयोः सर्वत्र 'जीवते' इति पाठः. ५. 'विप्रार्हगुरुतां' ख-ग. ६. 'गृहिणां शेषयोषितः' ख-ग. ७. 'वानप्रस्थातिथिः' ख-ग. ८. 'अधीतवेदैः' ख.

तन्मे(?) प्रमूर्खगुरवः प्रविहाय कष्टं
कुर्वन्ति कल्यकुरवै(?)रुपदेशचर्चाम् ॥ २५ ॥
चक्रस्थितौ रजकवायकचर्मकार-
कापालिकप्रमुखशिल्पिभिरेकपात्रे ।
पानेन मुक्तिमविकल्परतोत्सवेन
वृत्तेन चोत्सववता गुरवो वदन्ति ॥ २६ ॥
लब्धं निर्मलमोक्षधाम मुनिभिर्भृग्वङ्गिरःकश्यपा-
गस्त्यात्रेयमुखैर्युगैरपि न यत्तत्प्राप्तमेवाबुधाः ।
मन्यन्ते खलु कौलगोलगुरुभिर्ग्रस्तार्थधाराः क्षणा-
दुच्छिष्टार्पणवेदधूननकथामात्रेण निर्यन्त्रणाः ॥ २७ ॥
दम्भः सर्वस्य लोभान्निरवधिरधिकक्रोधकामस्तपस्वी
द्रष्टा मूढः सभायां वणिगतिधनतामल्पकालेन यातः ।
वैद्यः कायोपजीवी गृहपतिरदयः क्रूरकर्माधिकारी
बन्धुर्दारापहारी नवकलिकलिकाकोमलश्रेणिरेषा ॥ २८ ॥
श्मशानव्रततापसार्पितचिताभस्मास्थिचूर्णादिभिः
सूनाबद्धपशूपमं निजपतिं निःशङ्कशून्याशयम् ।
कृत्वा गर्वगृहीतगेहविभवाः प्रागल्भ्यलब्धोदयाः
स्वातन्त्र्येण चरन्ति शीलविरहव्यापारधीराः स्त्रियः ॥ २९ ॥
इत्येष विपुलः कालः कलेः प्रबलतां गतः ।
भगवन्कीदृशः प्रान्ते भविता भविता जनः ॥ ३० ॥
श्रुत्वैतदुक्तं मुनिभिर्देवर्षिस्तानभाषत ।
यास्यत्यतोऽपि मालिन्यं सहस्रगुणतां कलेः ॥ ३१ ॥
कलिविषतरोः प्रातः प्रातर्धनप्रसरः परं
नवनवभरः पाके पाके प्रमोहकृदुत्कटः ।

१. 'कुदुरैः' ख; 'कुरुैः' ग. २. 'मुक्तिः' ख. ३. 'नृत्तेन चोत्पलवता' ख-ग. ४. 'गुरुभिः' ख. ५. 'मानापहारी' ख-ग. ६. 'स्नाना' ख-ग. ७. 'शूद्राशयं' ख-ग. ८. 'कालः' ख-ग.

अतिबहलतां पापामोदः प्रयाति सुदुःसहः
पततिं जनता येनाधोधः कृतेव पदेपदे ॥ ३२ ॥
सप्तवर्षासु नारीषु पुरुषा दशवत्सराः ।
तनयाञ्जनयिष्यन्ति ह्रस्वाः स्वल्पबलायुषः ॥ ३३ ॥
दरत्तुरुष्कयवनाव(फ)गानशकनन्दनैः ।
संकोचमेष्यति मही कुष्ठैरिव विसर्पिभिः ॥ ३४ ॥
म्लेच्छाच्छादितसर्वाशा कृपणाक्रन्दनादिनी ।
मेदःकर्दमिनी क्लेदं रक्तैर्यास्यति मेदिनी ॥ ३५ ॥
तस्मिन्काले निरालोके लोके पापतमोदये ।
उत्पत्स्यतेऽर्कसंकाशः शिशुः कर्किकुले द्विजः ॥ ३६ ॥
विष्णुर्भूभारशान्त्यर्थी सोऽथ विष्णुयशाः क्षितौ ।
चरिष्यत्यश्वमारुह्य म्लेच्छसंक्षयदीक्षितः ॥ ३७ ॥
तत्खड्गाघातकृत्तच्युतभुजशिरसां म्लेच्छयूथाधिपानां
रक्तैः प्रक्षाल्य लीनं कलिकलुषजनासङ्गसंक्रान्तपापम् ।
कङ्कालाङ्का कपालव्यतिकरशबला व्यावलत्केशकन्था
त्यक्ष्यत्यन्तेऽनुतापं व्रतमिव दधती भूतभृद्भूतधात्री ॥ ३८ ॥
निर्म्लेच्छां वसुधां विधाय सकलां देवः स्वयं माधवः
फुल्लाशोकदलोज्ज्वलां कृतयुगाविर्भावभव्यां विभुः ।
लोकानां कुशलोदयाय दशभिः स्वेच्छावतारक्रमै-
र्धर्माधानधिया करिष्यति पुनर्भारावतारं भुवः ॥ ३९ ॥
श्रुत्वेति देवर्षिगिरं यथार्थां तथेति निश्चित्य महर्षयस्ते ।
विष्णोः क्षितौ कर्किकुलावतारनिवेशिताशाः सुखिनो बभूवुः ॥ ४० ॥
इत्येष विष्णोरवतारमूर्तेः कथामृतास्वादविशेषभक्त्या ।
श्रीव्यासदासान्यतमाभिधेन क्षेमेन्द्रनाम्ना विहितः स्तवाग्र्यः ॥ ४१ ॥
इति श्रीव्यासदासापराख्यक्षेमेन्द्रविरचिते दशावतारचरिते कर्क्यवतारो दशमः ।

---

१. 'बालकान्' क. २. 'ह्रस्व' क. ३. 'वन्दनैः' क. ४. 'शापपापतमोमये' ख-ग. ५. 'कर्किकुले द्विजः शिशुः' क. ६. 'उत्खड्गाघात' ख-ग. ७. 'प्रत्यक्षन्ती न तापं' ख-ग. ८. 'धर्मादान' ख-ग. ९. 'भिधानक्षेमेन्द्र' ख-ग.

यो मत्स्यकूर्मादिविचित्ररूपैराश्चर्यकारी हृदयस्थरत्नः[1] ।
श्रीमाननन्तः स्फुटशङ्खचक्रः श्रियेऽस्तु विष्णुर्विभवोदधिर्वः ॥ १ ॥

कश्मीरेषु बभूव सिन्दुरधिकः सिन्धोश्च निम्नाशयः
प्राप्तस्तस्य गुणप्रकर्षयशसा पुत्रः प्रकाशेन्द्रताम् ।
विप्रेन्द्रप्रतिपादितान्नधनभूगोसंघकृष्णाजिनैः
प्रख्यातः[2]तिशयस्य तस्य तनयः क्षेमेन्द्रनामाभवत् ॥ २ ॥

तेन श्रीत्रिपुरेशशैलशिखरे विश्रान्तिसंतोषिणा
विष्णोः स्वल्पविलोकिताकृ[3]तिसुधासंवर्धितोत्कण्ठया ।
वाक्पुष्पैरमलैर्गुणप्रणिहितैरम्लानशोभैः स्थिरै-
र्भक्तिव्यक्तदशावतारसरसः पूजाप्रबन्धः कृतः ॥ ३ ॥

स्तुतिसंकीर्तनाद्विष्णोर्विपुलं यन्मयार्जितम् ।
तेनास्तु सर्वलोकानां कल्याणकुशलोदयः ॥ ४ ॥

ऐकाधिकेऽब्दे[4] विहितश्चत्वारिंशे सकार्तिके ।
राज्ये कैलशभूभर्तुः[5] कश्मीरेष्वच्युतस्तवः ॥ ५ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

---

१. 'रत्नैः' ख-ग. २. 'शक्ति' ख-ग. ३. 'कृत' ख-ग. ४. एकचत्वारिंशन्मिते लौकिकाब्दे १०६६ मिते ख्रिस्ताब्द इत्यर्थः. ५. अनन्तदेवसूनोर्हर्षदेवपितुः.

KÂVYAMÂLÂ 27.

THE JÎVÂNANDANA

OF

ÂNANDARÂYA MAKHÎ.

EDITED BY

PANḌIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆḌURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRṆAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1891.

Price 12 *Annas.*

काव्यमाला. २७.

आनन्दरायमखिप्रणीतं

जीवानन्दनम्।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितम्।

तच्च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम्।

१८९१

मूल्यं १२ आणकाः।

काव्यमाला।

श्रीमदानन्दरायमखिप्रणीतं

जीवानन्दनम्।

प्रथमोऽङ्कः।

लक्ष्मीकैरवबन्धुकल्पकतरूंल्लब्ध्वाथ लब्धेप्सिते
भूयो मथ्नति देवदानवगणे दुग्धाब्धिमृद्धश्रमे।
तस्यानन्दथुना समं समुदयन्कुम्भं सुधापूरितं
बिभ्राणः स्वकरे करोतु भवतां भद्राणि धन्वन्तरिः॥ १॥

अपि च।

प्राग्जन्मीयतपःफलं तनुभृतां प्राप्येत मानुष्यकं
तच्च प्राप्तवता किमन्यदुचितं प्राप्तुं त्रिवर्गं विना।
तत्प्राप्तेरपि साधनं प्रथमतो देहो रुजावर्जित-
स्तेनारोग्यमभीप्सितं दिशतु वो देवः पशूनां पतिः॥ २॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—मारिष, इतस्तावत्।

(प्रविश्य)

पारिपार्श्वकः—भाव, एषोऽस्मि।

सूत्रधारः—

रीतिः सुखपदन्यासा शारदीया विजृम्भते।
पूर्णचन्द्रोदयश्चायं निहन्ति ध्वान्तमामयम्॥ ३॥

अपि च।

क्रममाणेषु दिगन्ते जलधरजालेषु शङ्खधवलेषु।
शान्तिमुपयाति सहसा कालुष्यदशा भृशं पयसाम्॥ ४॥

पारिपार्श्वकः—अतः किमाचरितव्यम्।

सूत्रधारः—शृणु तावत्। अत्र तञ्जापुरे पौरजानपदा देशान्तरादागताश्च बृहदीश्वररथोत्सवदिदृक्षया संघीभूताः।

सरसकवितानाम्नो हेम्नः कषोपलतां गता
विहरणभुवः षड्दर्शन्या विवेकधनाकराः।
विदधति तपोलभ्याः सभ्या इमे मम कौतुकं
तदिह हृदयं नाट्येनैतानुपासितुमीहते ॥ ५ ॥

पारिपार्श्वकः—(सशिरःकम्पम्।) कं पुनः प्रबन्धमवलम्ब्य।

सूत्रधारः—नन्वस्ति मम वशे सहृदयजनहृदयचन्दनं जीवानन्दनं नाम नवीनं नाटकमिति।

पारिपार्श्वकः—कस्तस्य प्रबन्धस्य कविः।

सूत्रधारः—विद्वत्कविकल्पतरुरानन्दरायमखी। य एष इह

गुरुदेवद्विजभक्तो नैमित्तिकनित्यकाम्यकर्मपरः।
दीनजनाधीनदयो विहरति समरे च विक्रमार्क इव ॥ ६ ॥

यः स्नातोऽजनि दिव्यसिन्धुसलिले यः स्वात्मविद्याश्रितो
येनाकारि सहस्रदक्षिणमखो यः सद्भिराश्रीयते।
सोऽयं त्र्यम्बकराययज्वतिलको विद्वत्कवीनां प्रभो-
र्यत्तातस्य नृसिंहरायमखिनस्तुल्यप्रभावोऽनुजः ॥ ७ ॥

पारिपार्श्वकः—(सबहुमानम्।) आः, ज्ञायत एवायम्। किं त्वस्य सर्वलोकविदिता अप्येते गुणाः प्रबन्धनिर्वाहधूर्वहत्वमवबोधयितुं नेशते। यतः।

आराध्नोति यदेष भक्तिभरितो देवान्द्विजातीन्गुरू-
न्यच्च श्रद्दधदातनोति समये नित्यादिकर्मत्रिकम्।
यद्दीनेषु दयां करोति समरे शौर्यं यदालम्बते
तत्सर्वं नरसिंहयज्वसुततालाभस्य लीलायितम् ॥ ८ ॥

इदं तु श्रोतव्यम्।

आनन्दरायमखिनो वाल्मीकेरिव योगिनः।
इतरापेक्षणात्सारः स्वतः सारस्वतोदयः ॥ ९ ॥

सूत्रधारः—(विहस्य ।) मारिष, त्वं न जानासि यत एवं ब्रवीषि । शृणु तावत् ।

आबाल्यादपि पोषितोऽजनि मया प्रेम्णा तथा लालित-
स्तेनासौ सरसामुपैतु कवितामानन्दरायाध्वरी ।
इत्येकक्षितिपालवंशजलधेर्देव्या गिरां जातया
श्रीशाहावनिनायकाकृतिभृता नूनं प्रसादः कृतः ॥ १० ॥

अत एव

कवीनां पूर्वेषां कथमपि च चित्तैरवहितै-
र्गृहीता या नासीत्सरसकवितासारपदवी ।
असौ तामाक्रामन्हरति नरसिंहाध्वरिकुल-
प्रदीपः सूरीणां श्रवणयुगजाड्यान्धतमसम् ॥ ११ ॥

पारिपार्श्वकः—श्रीशाहराज इति नाम दधत्याः सरस्वत्याः कियानानन्दरायमखिनि दयाविशेषः । यतः ।

पुष्यत्कौतुकपद्मसंभृतकरद्वन्द्वाङ्गुलीवेल्लन-
द्राङ्क्ष्णिपीडितचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषधारासखैः ।
वाग्गुम्फैर्बलवैरिधारितशचीधम्मिल्लमल्लीसर-
स्फारामोदमदापहैश्च कवयत्यानन्दरायाध्वरी ॥ १२ ॥

युक्तमुक्तं च भावेन 'शाहभूपतिरूपेण गिरां देवी जाता' इति । कथमन्यथानन्यसाधारणमस्य प्रागल्भ्यम् । तदिदानीमिदमुत्प्रेक्ष्यते—

भर्तुं लालयितुं भुवि प्रथयितुं विद्वज्जनानाश्रिता-
न्श्रीशाहक्षितिपात्मना क्षितिगतां मत्वा गिरां देवताम् ।
आसिञ्चन्नसकृत्कमण्डलुजलैरङ्गानि पर्याकुलो
धाता वाहनहंसपक्षपवनैस्तापं किलापोहति ॥ १३ ॥

सूत्रधारः—तन्नियोजय भूमिपरिग्रहायासद्वर्ग्यं शैलूषगणम् ।

पारिपार्श्वकः—बाढम् । किं तु सन्ति कथानायकस्य जीवस्य परिजना विज्ञानशर्मप्रभृतयः प्रतिनायकस्य च यक्ष्मणः परिजनाः पाण्डुश्वासकासज्वरगुल्मातिसारप्रभृतयः । तेषां यद्यपि भूमिकाग्रहणपटवो नटबटवः

पुण्डरीककेयूरकमयूरकसारङ्गकतरङ्गकप्रभृतयः संनह्यन्ति । तथापि प्रयोगस्य बहुत्वेन दुरवगाहतया कथमभीप्सितार्थसिद्धिर्भविष्यतीति विचारेण व्याकुष्यत इव मे हृदयम् ।

सूत्रधारः—यत्किंचिदेतत् । महतामेषां सामाजिकानामनुग्रह एवास्माकमभीप्सितमर्थं समग्रयिष्यति । यतः ।

जाड्यं भिनत्ति जनयत्यधिकं पटुत्वं
सार्वज्ञमावहति संमदमातनोति ।
विद्वेषिवर्गविजयाय धृतिं विधत्ते
किं किं करोति न महद्भजनं जनस्य ॥ १४ ॥

पारिपार्श्वकः—एवं च मन्ये त्वया सह स्पर्धमानोऽपि विकटनामा नटबटुरभिनयविद्यायां महदनुग्रहात्त्वयैव विजेष्यत इति ।

सूत्रधारः—विकटो नाम नटबटुर्मया सह स्पर्धत इत्यतत्त्वविदो वचनम् । शृणु तावत् ।

अभिनयविद्याविषये दुरहंकाराकुलीकृतो विकटः ।
स नटबटुर्मां वाञ्छन्त्यभिभवितुं जीवमिव यक्ष्मा ॥ १५ ॥

(नेपथ्ये)

अरे रे शैलूषापसद, 'अभिभवितुं जीवमिव यक्ष्मा' इति किमसंभावितमर्थं दृष्टान्तयसि ।

मयि जीवति जीवस्य स्वामिनो मन्त्रिणि प्रिये ।
दुर्बलो यक्ष्महतकः कथं वाभिबुभूषति ॥ १६ ॥

सूत्रधारः—(आकर्ण्य ।) मारिष, जीवराजमन्त्रिणो विज्ञानशर्मणो भूमिकामादाय मम कनीयान्कलहंसो रङ्गभुवमवतरति । तदावामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशति जीवमन्त्री विज्ञानशर्मा ।)

विज्ञानशर्मा—('अरेरे शैलूषापसद–' इत्यादि पठित्वा विचिन्त्य ।) सर्वथा राजसमीपं गत्वा तदनुज्ञया यक्ष्मणः प्रवृत्तिमुपलब्धुं चारान्प्रेषयिष्यामि । अथवा 'तत्प्रवृत्त्युपलम्भाय प्रेषय धारणाम्' इति मयोक्तो राजा तथा कुर्यात् । (श्रुतिमभिनीय ।)

दिक्षूदञ्चति ताम्रचूडरसितं यद्ध्रस्वदीर्घप्लुत-
प्रायोवर्णनिभं ब्रवीति तदिदं व्युष्टा निशाभूदिति ।
स्त्रीणां निर्गमनं विहृत्य पतिभिर्ब्रूते विनैवाक्षरैः
क्रीडावेश्मकपाटिकाविघटनक्रेंकारपारम्परी ॥ १७ ॥

तदिदानीं देव्या प्रसन्नया बुद्ध्या सह राजा प्रतिबुध्य निवसेत् । तदुपसर्पामि । (इति पुरो दृष्टिक्षेपमभिनयन् ।)

चञ्चत्खेटकृपाणकञ्चुकशिरस्त्राकल्पदृप्यद्भटा
सादिव्यञ्जितवक्रमण्डलगतित्वङ्गत्तुरङ्गव्रजा ।
गण्डद्वन्द्वगलन्मदाम्बुमुखरीभूतद्विरेफद्विपा
दृष्टचोर्मे कुतुकाय राजभवनद्वारोपकण्ठस्थली ॥ १८ ॥

अपि च ।

प्रौढामात्यनिरुक्तमन्त्रपदवीविस्रम्भसंचारिणो
राज्ञो दुःसहतेजसो निशमने यद्वद्धृतिं द्वेषिणः ।
प्रासादप्रतिहारवेदिषु तथा स्नेहाङ्कपात्रस्थिताः
प्रत्यूषोपगमे प्रदीपमुकुलाः कान्तिं त्यजन्त्यञ्जसा ॥ १९ ॥

(पुरो विलोक्य ।) का पुनरियं तपश्चरणजनितप्रभुत्वगौरवेव मामभिवर्तते ।

गाढोन्नद्धजटाकलापकपिलश्रीधूतबालातपा
बिभ्राणा भसितानुलेपधवलच्छायां तनुं पावनीम् ।
भिक्षापात्रमयूरपिच्छचयभृत्पाणिद्वया मेऽधुना
काषायाम्बरधारिणी कलयति स्वान्ते धृतिं तापसी ॥ २० ॥

(निपुणं निरूप्य ।)

अस्यामक्षिभ्रुवं नासा रदपङ्क्ती रदच्छदः ।
चुबुकं मन्दहासश्च धारणायामिवेक्ष्यते ॥ २१ ॥

(ततः प्रविशति तापसीवेषा धारणा ।)

धारणा—अहं खु पच्चत्थिराआभिसेणणसंणाहं कस्स वि पुरिसस्स मुहादो सुदवन्तेण रण्णा 'इमं उत्तन्तं पुरं पविसिअ जाणीहि' त्ति पेसिदह्मि । मए वि तावसीवेसाए तह जाणिअ रण्णो समीवे समागमीअदि । (अग्रतो दत्तदृष्टिः स्वगतम् ।) एसो विण्णाणसम्मा अमच्चो आअच्छदि । होदु । वेसेण पदारेमि णम् । जज्जवि सव्वस्सिं वि कज्जे इमस्स अणुमदिं विणा राआ ण पवट्टइ तह वि जं मह संसओ वट्टइ ता एअकस्स पआसो ण भवे । (इति परिक्रामति ।) (क)

मन्त्री—(दृष्ट्वा स्वगतम् ।) इयं तापसी राजप्रहिता प्रच्छन्ना किं धारणा भवेत् । भवतु । पृच्छामि । (प्रकाशम् ।) अये तापसि, का त्वम् । कुत आगच्छसि ।

धारणा—(स्वगतम् ।) इमस्स पडिवअणं भासन्तरेण भणेमि । अण्णहा कंहं वि जाणिस्सदि इअं सेति । (प्रकाशम् ।) अहं खलु गार्गी यक्ष्मणो राज्ञो वयस्या देव्या गृहिण्याः स्नेहसर्वस्वभाजनं तदन्तःपुरादेवागच्छामि । (ख)

मन्त्री—(स्वगतम् ।) भवेदेवेयं धारणा तापसीवेषेण रिपुप्रवृत्तिमुपलभ्यागतवती । अयं स्वनामानुगुणमभिज्ञो वा न वेति मां परीक्षितुं संस्कृत-

---

(क) अहं खलु प्रत्यर्थिराजाभिषेणनसंनाहं कस्यापि पुरुषस्य मुखाच्छ्रुतवता राज्ञा 'इमं वृत्तान्तं पुरं प्रविश्य जानीहि' इति प्रेषितास्मि । मयापि तापसीवेषया तथा ज्ञात्वा राज्ञः समीपे समागम्यते । एष विज्ञानशर्मा अमात्य आगच्छति । भवतु । वेषेण प्रतारयाम्येनम् । यद्यपि सर्वस्मिन्नपि कार्येऽस्यानुमतिं विना राजा न प्रवर्तते तथापि यन्मम संशयो वर्तते तदेककस्य प्रकाशो न भवेत् ।

(ख) अस्य प्रतिवचनं भाषान्तरेण भणामि । अन्यथा कथमपि ज्ञास्यति इयं सेति ।

भाषया वेषानुगुणमपलपते प्रतिपक्षकुले च पक्षपातमात्मनः सूचयति । भवतु । अहमप्यजानन्निवानुनयन्पृच्छाम्येनाम् । (प्रकाशम् ।) अये तापसि,

निखिलं जगतश्चरितं विज्ञातं ते समाधिनैव भवेत् ।
तन्मे महाप्रभावा भाग्येनासादिता भवती ॥ २२ ॥

धारणा—(स्वगतम् ।) मं तावसिं एव्व जाणिअ मह मुहादो पच्चत्थिराअप्पउत्तिं सुणिदुं अणुणअप्पआरो एसो । होदु । अहं वि अजाणन्तीव पुच्छामि । (प्रकाशम् ।) कस्त्वम् । क्व गच्छसि । सूनृतेन ते वचनेन साधुर्भवानिति पृच्छामि । (क)

मन्त्री—(स्वगतम् ।) इयमात्मानं गोपयति । अहमपि तथैवोत्तरयामि । (प्रकाशम् ।) कार्यविशेषेऽधिकृतं जानीहि येनैवमधिकृतस्तन्निकटे गच्छामि ।

धारणा—(स्वगतम् ।) एसा विपक्खजणपक्खवादिणित्ति गोपणप्पआरो एसो । (प्रकाशम् ।) केनाधिकृतोऽसि । (ख)

मन्त्री—भगवति, त्वमेव जानासि । यतः प्रणिधानेन योगिनः सकलमपि प्रत्यक्षयन्ति ।

धारणा—(स्वगतम् ।) कहं एदं आपडिदम् । होदु । जोइणो विअ आसिअं करिअ अमच्चं वञ्चेमि । (इति ध्यानारूढा तिष्ठति ।) (ग)

मन्त्री—(स्वगतम् ।) एषा खलु

कृत्वा स्वस्तिकमासनं करयुगं विन्यस्य जानुद्वये
नासाग्रार्पिततारका नतमृजूकृत्यावलग्नं दृढम् ।
निःश्वासोच्छ्वसितोपरोधघटितस्तैमित्यपीनस्तनी
चित्ते मे कृतसंयमेव कुरुते धूर्ता महत्कौतुकम् ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) परिनिष्ठितं योगाभासनं भवत्याः ।

(क) मां तापसीमेव ज्ञात्वा मम मुखात्प्रत्यर्थिराजप्रवृत्तिं श्रोतुमनुनयप्रकार एषः । भवतु । अहमप्यजानतीव पृच्छामि ।

(ख) एषा विपक्षजनपक्षपातिनीति गोपनप्रकार एषः ।

(ग) कथमेतदापतितम् । भवतु । योगिन इवासिकां कृत्वा अमात्यं वञ्चयामि ।

धारणा—(ध्यानाद्विरम्य सस्मितम् ।) जीवस्य राज्ञो मन्त्री विज्ञानशर्मा भवान् ।

मन्त्री—महाप्रभावा योगसिद्धिमती भवती । तथाहि ।

बुद्ध्या महत्या कृतसाहचर्या देवे निजे दर्शितभूरिभक्तिः ।
परप्रवृत्तिं विदती महिम्ना साधारणा त्वं त्वहिते हिते च ॥ २४ ॥

धारणा—(स्वगतम् ।) किं जाणिदं म्हि अमच्चेण जहत्थणामधेएण जं तावसीवण्णणव्वाजेण अहं जेव्व वण्णिदा । होदु । एव्वं भणामि । (प्रकाशम् ।) महान्खलु योगप्रभावः । (क)

मन्त्री—भगवति, तव न किंचित्प्राणिनामन्तर्गतमविदितमस्ति । अतस्त्वां प्रार्थये । कथमस्माकं राजनि यक्ष्मा मन्यते । योगिन्यास्तव दुःखितेषु कथमेषां दुःखविमुक्तिः स्यादिति चित्तपरिकर्मविशेषः करुणा भवत्येव । योगाङ्गेषु यमेषु वाङ्मनसयोर्यथार्थत्वरूपः सत्यं नाम द्वितीयो यमोऽपि तथा । अत इदं निर्विशङ्कं प्रार्थनापूर्वं पृष्टासि ।

धारणा—(स्वगतम् ।) जक्खराजपक्खवादविसेसे वि जोइणीए पुच्छिदस्स जहत्थुत्तरं अभणिअ असक्कं ठादुं त्ति मण्णइ अमच्चो । (प्रकाशम् ।) किमन्यत् । पुरान्निष्क्रमयितव्योऽयमिति मन्यते । (ख)

मन्त्री—कथमेतदेतस्य संघटते सामादिषु चतुर्षूपायेष्वेकैकस्यापि प्रयोगेण सुसाधो हि रिपुमनोरथभङ्गः ।

धारणा—नन्विमं दुष्करं पश्यामि ।

यक्ष्मणि विभौ प्रयोगं घटयन्ति न सामभेददानानि ।
दण्डः प्रभवेन्नु कथं प्रबलतरे रिपुजने स्वसात् ॥ २५ ॥

मन्त्री—यथार्थमाह भवती । किं त्विदं पक्षपातवचनम् । केनेममस्मत्प्रबलतरं मन्यसे ।

(क) किं ज्ञातास्म्यमात्येन यथार्थनामधेयेन यत्तापसीवर्णनव्याजेनाहमेव वर्णिता । भवतु । एवं भणामि ।

(ख) यक्ष्मराजपक्षपातविशेषेऽपि योगिन्या पृष्टस्य यथार्थोत्तरमभणित्वा न शक्यं स्थातुमिति मन्यतेऽमात्यः ।

धारणा—(स्वगतम् ।) एसो अत्तकेरअस्स पहुणो अमच्चो । ता पहुजअविषअणीए मन्तविचारसिद्धीए परपक्खबलट्ठिदिं एदस्स जेव्व कहइस्सम् ।(क) (प्रकाशम् ।) सर्वरोगराजो यक्ष्मा निष्प्रतीकार इति सर्वजनविदितमेतत् । शृणु तावत् । परीवारा एतस्य रोगविशेषा भीमरूपा बहवः । तथाहि ।

ज्वरपाण्डुप्रमेहार्शः शूलगुल्मभगंदराः ।
कासश्वासावतीसारसंनिपाताश्मरीव्रणाः ॥ २६ ॥

किं च ।

रोगा मूर्ध्नि शतं चतुर्नवतिरेवाक्ष्णोस्तथा नासिकां
प्रत्याष्टादश कर्णयोरपि तथा वक्त्रे चतुःसप्ततिः ।
पञ्चैवं हृदि किं च सन्ति बहवः सर्वेऽप्यमी दुस्तराः
प्राप्तौ कल्ककषायलेह्यवटकप्रायौषधानामपि ॥ २७ ॥

तस्माद्दुर्जयो युष्माभिः ।

मन्त्री—(स्वगतम् ।) इयं किल भीत्या निसर्गकातरा प्रबलपरबलप्रवेशहृदया मदीयप्रभावमजानती स्वबुद्ध्यनुरूपं किमपि प्रलपति । भवतु । किमनया वृथा संवादकदर्थनया । प्रस्तुतकार्यसाधनार्थमिमां तावदन्तरयामि । (प्रकाशं सोपहासम् ।)

आलोक्य शात्रवबलं बहुधारणे त्वं
भीतासि संप्रति रसं प्रतिपन्नधैर्या ।
जीवस्य जीवितसमे मयि सत्यमात्ये
भूयात्कथं बत विरोधिशिरोधिरोहः ॥ २८ ॥

धारणा—(विहस्य ।) कधं जाणिदह्मि अमच्चेण । ता कहेमि विस्सद्धं जहत्थं सुणादु अमच्चो । अहं खु देईए बुद्धीए सहअरी रण्णा जीवेण तावसीवेसं करिअ रत्तिम्मि पुरं पविसिअ जक्खराअस्स विआरणीओ व-

---

(क) एष आत्मीयस्य प्रभोरमात्यः । तत्प्रभुजनविषयिण्या मन्त्रविचारसिद्धेः परपक्षबलस्थितिमेतस्यैव कथयिष्यामि ।

वसाओ त्ति पेसिदह्मि । तह ज्जेव विचारिअ अज्जं पदारेदुं पच्छण्णे व ठिदह्मि । (क)

मन्त्री—युज्यत एतत् । अतो राजसमीपमेव गच्छावः ।

धारणा—तुमं जेव्व गदुअ इमं वुत्तन्तं भणाहि । रण्णो णिवेदणादो वि तुह पुरदो कज्जणिवेदणं अब्भहिदम् । अहं उण दुज्जणसंसग्गकिदं कलुसं पक्खालेदुं महाणदिं ण्हादुं गच्छेमि । (ख) (इति निष्क्रान्ता ।)

मन्त्री—(सविचारम् ।) यद्यपि कुटिलप्रकृतयः स्वामिनि निबद्धदृढभक्तयो दुर्जया एव परसैनिकास्तथापि किमसाध्यं बुद्धिविभवस्य । यतः ।

दुर्जाते सुमहत्यपि क्षितिपतेः शालीनतां संत्यज-
　न्शत्रूञ्जेतुमथेप्सितं घटयितुं शक्नोत्युपायेन यः ।
प्रायो मन्त्रिपदं महोन्नतमतिः प्राप्तुं स एवार्हति
　स्वोत्सेकी न तु पण्डितो भुवि जनो वाचा वदन्पौरुषम् ॥ २९ ॥

अत इदानीम् ।

संचिन्तयामि कंचन संप्रति समयोचितं जयोपायम् ।
येनास्माकं श्रेयो भविता सहसा पराजयो द्विषताम् ॥ ३० ॥

(इति ध्यानं नाटयन् ।) आः, चिन्तितोऽयमबाधितोपायः । तथाहि ।

प्रथन्ते यास्तिस्रः प्रबलजडतीक्ष्णाः प्रकृतयो
　वशीकारे तासां जगति सदुपायाः परममी ।
क्रमात्स्नेहास्ते ते कुशलमतिभिः सद्भिरुदिता-
　स्तथा तीक्ष्णोपाया नियतमुपचाराश्च मधुराः ॥ ३१ ॥

(क) कथं ज्ञातास्म्यमात्येन । तत्कथयामि विश्रब्धं यथार्थं शृणोत्वमात्यः । अहं खलु देव्या बुद्धेः सहचरी राज्ञा जीवेन तापसीवेषं कृत्वा रात्रौ पुरं प्रविश्य यक्ष्मराजस्य विचारणीयो व्यवसाय इति प्रेषितास्मि । तथैव विचार्यार्यं प्रतारयितुं प्रच्छन्नेव स्थितास्मि ।

(ख) त्वमेव गत्वा इमं वृत्तान्तं भण । राज्ञो निवेदनादपि तव पुरतः कार्यनिवेदनमभ्यर्हितम् । अहं पुनर्दुर्जनसंसर्गकृतं कलुषं प्रक्षालयितुं महानदीं स्नातुं गच्छामि ।

तस्मात्प्रबलजडतीक्ष्णप्रकृतीनां वातपित्तकफानां मध्ये प्रबलो यो वातः स तु बहुविधस्नेहविशेषप्रयोगेण वशीकार्यः । तदनुगतस्य पित्तस्य मधुरोपचारेणैव सुकरो वशीकारः । उभयविरुद्धो जडो यः कफस्तत्रेतरोपायस्याप्रसरात्तीक्ष्णप्रयोगेणैव स वशमानेतव्यः । एवं च तत्तत्समुचितैरुपायैः सर्वामयनिदानेषु वातादिषु स्वाधीनेषु तज्जनितानामितरेषामुन्मेष एव दूरतोऽपास्तः । किं च ।

सर्वस्मिन्विषये निरङ्कुशतया यद्दुर्निरोधं मनः
प्रायो वायुरिव प्रकृष्टबलवत्सर्वात्मना चञ्चलम् ।
तत्कामादिभिरुद्धतैरुपहतं संप्रेरितैर्यक्ष्मणा
तत्सौहार्दमुपेत्य यद्यपि पुनर्नः प्रातिकूल्यं चरेत् ॥ ३२ ॥

अतस्तदपि महाधिकारेण वशीकृत्य महति व्यापारे विनियोज्य तैरपि दुर्भेदं करिष्यामि । यद्यपि मद्विरोधिचेष्टोऽज्ञानशर्मा मदसंनिधाने राज्ञ उपजापेन कार्यभेदमेव जनयेत् तथापि जाग्रतिः फलकर्मैव (?) ।

सर्वानर्थनिदाने यक्ष्मणि तस्मिन्समूलमेव मया ।
उन्मूलिते ततो नः कर्तव्यं नावशिष्यते किंचित् ॥ ३३ ॥

तथाकर्तुमेव तावद्राजनिकटमेव गच्छामि । (इति कतिचित्पदानि गत्वा पुरो विलोक्य ।) इदं तद्राजभवनम् । यावत्प्रविशामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारः—मन्त्रिन्, किमाज्ञापयसि ।

मन्त्री—प्राण दौवारिक, संप्राप्तं मां राज्ञे निवेदय ।

प्राणः—तथा । (इत्यन्तःपुरं प्रविष्टः ।)

मन्त्री—(परितो विलोक्य ।) इह खलु

संमृज्य शोधिनीभिश्चत्वरवेदीतलेषु रम्येषु ।
रचयन्ति रङ्गवल्लीरन्तःपुरचारिका एताः ॥ ३४ ॥

गृह्णन्वेत्रलतां वसत्यवसरापेक्षो जरत्कञ्चुकी
राजा मामवलोकयेदिति समं वत्सेन गौस्तिष्ठति ।

वादित्रध्वनिमण्डलीकृतगरुद्धर्हीं नटत्यङ्गणे
देव त्वं विजयीभवेति गुणयन्नास्ते शुकः पञ्जरे ॥ ३९ ॥

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—(मन्त्रिणं प्रति ।) स्वामिन्, भवन्तं द्रष्टुं बुद्ध्या सह देव्या भद्रासनमधिवसति राजा ।

मन्त्री—

अतिपरिचयेऽपि राज्ञो बिभेमि सहसोपगन्तुमभ्यर्णम् ।
येनाग्नेरिव तेजः स्फुरदस्याराान्निवर्तयति ॥ ३६ ॥

(विचिन्त्य ।) परपक्षं प्रति प्रतिविचारणाय प्रेषितां धारणां प्रतीक्षमाण इव लक्ष्यते । भवतु तदेतदहं वक्ष्यामि ।

(ततः प्रविशति बुद्ध्या देव्या सह राजा जीवः ।)

मन्त्री—(उपसृत्य ।) विजयतां महाराजः ।

राजा—इतो निषीदतु भवान् । (इति मन्त्रिणे आसनं निर्दिशति ।)

मन्त्री—(आसने उपविश्य स्वगतम् ।) एष खलु

गण्डूषोदकशोधितेऽपि वदने ताम्बूलरक्ताधरः
स्नानापोहितचन्दनेऽपि वपुषि प्रोद्दामतत्सौरभः ।
निर्णिक्ते सिचये धृतेऽपि कनकाकल्पेन पीताम्बरः
सोऽयं सत्यपि न प्रमाद्यति सदाचारादतिप्राभवे ॥ ३७ ॥

(प्रकाशम् ।) महाराजेन प्रहिताया धारणाया मुखात्तत्रत्यः सर्ववृत्तान्तो विदित एव । सा पुनर्दुर्जनसंसर्गदोषपरिहाराय नदीं स्नातुं गता । तया च मयि संक्रमितस्तत्रत्यवृत्तान्तः ।

राजा—(सोत्कण्ठम् ।) कथमिव ।

देवी—अहं वि अवहिदह्मि । (क)

मन्त्री—(स्वगतम् ।) इयं हि देवी

किमपि नियमिताग्रैः कुन्तलैः स्निग्धनीलैः
परिलसदपराङ्गा धारयन्ती दुकूलम् ।

(क) अहमप्यवहितास्मि ।

धवलमुपरि भर्तुश्चामरं धूयमानं
विरमयति करेण व्यक्तमाकर्णनाय ॥ ३८ ॥

(प्रकाशम् ।) श्रोतव्यमिदं धारणावचनम् । यक्ष्महतकः पुरान्निष्क्रामणमेवासाकमिच्छतीति ।

राजा—किमत्र प्रतिविधातव्यम् ।

देवी—(सोद्वेगम् ।) दाणिं किं कुम्भो । (क)

मन्त्री—देवि, मा भैषीः । प्रतिविधानप्रकारोऽपि धारणया विदितः ।

राजा—कथमिव ।

मन्त्री—(कर्णे) एवमेवम् ।

राजा—कथमिदं धारणया निर्धारितम् ।

मन्त्री—रसगन्धकप्रयोगमन्तरेण सपरिवारोऽहमजय इति यक्ष्मराजस्य हृदयं विश्वसनीयया तापसीवेषया धारणया गृहीतम् ।

देवी—(साश्वासम् ।) जइ एव्वं ता कहं अह्मेहिं रसगन्धआ संपादणिज्जेत्ति । (ख)

राजा—

शंभोर्वीर्यं रसो नाम शर्वाण्या नाम गन्धकः ।
ताभ्यामेव प्रसन्नाभ्यां तौ ग्राह्याविति मे मतिः ॥ ३९ ॥

देवी—केण उण उवाएण ताणं पसादो संपादणिज्जो । (ग)

मन्त्री—उपासनयैव ।

राजा—युक्तमुक्तं भवता । श्रूयते हि पुरा मृकण्डुरुमापतिमुपास्य पुत्रं लेभे । तत्पुत्रोऽपि तदुपासनया मृत्युमुखान्मुक्तो दीर्घमायुरलभतेति ।

मन्त्री—सम्यगवगतं महाराजेन । यतः खल्वेष

पादाघातत्रुटितयमुनाभ्रान्तबाह्वन्तरोद्य-
द्रक्तस्रोतः समुपशमिताशेषशोकाश्रयाशम् ।

(क) इदानीं किं कुर्मः ।

(ख) यद्येवं तत्कथमस्माकं रसगन्धकौ संपादनीयौ इति ।

(ग) केन पुनरुपायेन तयोः प्रसादः संपादनीयः ।

मार्कण्डेयं व्यतनुत यदा सर्वभूतैस्तदादि-
स्तुत्यं मृत्युंजय इति यशः स्फारमीशः प्रपेदे ॥ ४० ॥

राजा—पुरा खलु देवदानवैरमृतार्थिभिर्महोरगयोक्त्रपरिवेष्टितविकृष्यमाणमन्दरमन्थानदण्डैर्मथ्यमाने दुग्धसागरे गरलमुद्भटमुत्थितमसहमानेषु भुवनेषु विनष्टप्रायेषु पलायनाभिमुखे चतुर्मुखे विगलितौजसि बिडौजसि भगवानेवैष विषमश्नन् जगदनुचकम्पे। तथाहि।

मेघाक्रान्तदिगन्तदर्शरजनीमूर्छत्तमोमेचकं
तापद्रावितदेवदानवनरं यः कालकूटं गरम्।
जग्ध्वा जम्बिवव बालकस्त्रिभुवनत्राणं ततानाञ्जसा
तस्य द्राघ्महिमा न वाङ्मनसयोः पन्थानमारोहति ॥ ४१ ॥

मन्त्री—किमुच्यते महिमेति। श्रूयतां तावत्। त्रिपुरविजयप्रसक्तावसक्त इव स्वयं तदर्थं कतिचित्साधनानि संपाद्य तान्यपि वितथीकृत्य स भगवान्निजमेव महिमानमभिव्यक्तवान्। तथाहि।

सूर्याचन्द्रमसौ रथाङ्गयुगलं सूतो विधाता स्वयं
रथ्याश्वा निगमाश्च यस्य रथमारूढेन भूमीमयम्।
मेरुं धन्वविषक्तवासुकिगुणं कृत्वा शरं चाच्युतं
तिस्रस्तेन पुरः स्मितेन तु परं दग्धाः सुरद्वेषिणाम् ॥ ४२ ॥

राजा—एवमपरिमितान्याश्चर्यचरितानि देवस्य।

देवी—किं अच्चरिअं। महेसरस्स जह जह जारिसो उपासनं करेदि तह तह तारिसं सो तं तं फलं पावेदि। (क)

मन्त्री—एवमेतत्।

राजा—एवमनिर्धारणीयनानास्वरूपा भगवतीपरमेतत्। परंतु भगवतो दयारूपैवेयम्। अत एव लोकरक्षणार्था प्रवृत्तिरेतस्याः। श्रूयतां तावत्।

(क) किमाश्चर्यम्। महेश्वरस्य यथा यथा यादृश उपासनं करोति तथा तथा तादृशं स तं तं फलं प्राप्नोति।

भक्तिप्रह्वमहेन्द्रमुख्यमखभुक्प्रारब्धभूरिस्तव-
प्राहुर्भावितनिर्भरप्रमदया कारुण्यभाजा यया ।
निद्राभङ्गमवापितेन हरिणा दीप्तौजसा घातया-
मासाते मधुकैटभावतिबलौ सा केन वा वर्ण्यते ॥ ४३ ॥

मन्त्री—राजन्, तथ्यमेवाह भवान् । अस्याः किल भक्तवात्सल्यमनन्यतुल्यं पश्यामि ।

दूरोद्धूतविषाणकोटिघटनाचूर्णीकृताम्भोधरं
प्रेङ्खत्पादचतुष्टयीखुरपुटप्रक्षुण्णपृथ्वीतलम् ।
कल्पान्ताभ्रकठोरकण्ठनिनदत्रस्तत्रिलोकीजनं
विक्रान्तं महिषासुरं युधि पुरा चिच्छेद शूलेन या ॥ ४४ ॥

देवी—सा खु परमेसरी बहुविहदेवआसत्तिरूआवअवा पअण्डपरक्कमखण्डिअचण्डमुण्डधुम्मलोअणरत्तबीजप्पहुदिदाणवमण्डला सुणीअदि चण्डिआणामधेएत्ति । (क)

राजा—तदपि ज्ञायते । यथा खलु ।

शस्त्रच्छिन्नसुरारिसैन्यपिशितग्रासग्रहप्रीतिम-
त्कङ्कक्रोष्टरि संगरे सुरवधूमुक्तप्रसूने स्थितम् ।
देव्या शुम्भनिशुम्भदानववधप्रक्लिन्नचित्तस्तुव-
द्रुद्रेन्द्राग्निकृतान्तनैर्ऋतजलाधीशानिलश्रीदया ॥ ४५ ॥

मन्त्री—राजन्, एवं भक्तवत्सलयोरनादिदंपत्योरुपासनया संपादनीया सिद्धिः । किं च ।

सामर्थ्यसिद्ध्यै रसगन्धकानां संयोजनार्थं सकलौषधीश्च ।
संपादयामोऽथ तदाश्रितस्य सर्वौषधीशस्य विधोः प्रसादात् ॥ ४६ ॥

देवी—कदमं उण देसं पविसिअ उवासणिज्जा एदे । (ख)

(क) सा खलु परमेश्वरी बहुविधदेवताशक्तिरूपावयवा प्रचण्डपराक्रमखण्डितचण्डमुण्डधूम्रलोचनरक्तबीजप्रभृतिदानवमण्डला श्रूयते चण्डिकानामधेयेति ।

(ख) कतमं पुनर्देशं प्रविश्योपासनीयावेतौ ।

मन्त्री—पुण्डरीकपुरं प्रविश्य ।

देवी—कहं तत्थ पवेसो । (क)

मन्त्री—देवि,

शक्यं तत्खलु पुण्डरीकनगरं गन्तुं मनोद्वारत-
स्तत्रास्ते शिवभक्तिरित्यनुपमा कापि प्रमोदास्पदम् ।
दृष्ट्वा तां प्रथमं तथा परिचयस्तस्या विधेयस्त्वया
चत्वारोऽपि भवन्ति ते करतलं प्राप्ताः पुमर्थां यथा ॥ ४७ ॥

राजा—(सोत्कण्ठम् ।)

तामद्वैतां स्वरूपेण भक्तिं हृदयरञ्जिनीम् ।
स्वीकृत्याहं भविष्यामि प्राप्ताखिलमनोरथः ॥ ४८ ॥

देवी—(सासूयमिव स्वगतम् ।) कहं सव्वपुरुसत्थप्पसवित्तिआ सेत्ति सुणिअ सुदघणाघणगज्जिदो मोरो व्विअ उक्कण्ठिदो अज्जउत्तो । होदु । ता मए वि सह गन्तव्वम् । (प्रकाशम् ।) अज्जउत्त, अहं वि आगमिस्सम् । (ख)

राजा—(स्वगतम् ।) कथमनयाप्यागन्तव्यम् । (विचिन्त्य ।) भवतु । (प्रकाशम् ।) अयि भद्रे, भक्तिपराधीनं साम्बमुपास्यावामभिलषितमर्थं साधयावः । (मन्त्रिणं प्रति ।)

राज्यं त्वयि समारोप्य योग्ये सर्वाङ्गसंहितम् ।
देव्या सह शिवं साम्बमुपास्तुं यामि तत्पुरम् ॥ ४९ ॥

मन्त्री—यथा रोचते देवस्य ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

(क) कथं तत्र प्रवेशः ।

(ख) कथं सर्वपुरुषार्थप्रसवित्रिका सेति श्रुत्वा श्रुतघनाघनगर्जितो मयूर इवोत्कण्ठित आर्यपुत्रः । भवतु । तन्मयापि सह गन्तव्यम् । आर्यपुत्र, अहमप्यागमिष्यामि ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटः कासः ।)

कासः—अहं खलु स्वमन्त्रिहतकोपदिष्टं किमपि रहस्यं शृण्वञ्जीवो नाम प्रतिराजा स्वस्मिन्किमपि चेष्टितुमन्तर्मुखस्तिष्ठतीति चारमुखादवगतवता संभ्रान्तेन महाराजेन यक्ष्मणा किमयं वृत्तान्तः श्रुतस्त्वया न वेति युवराजं पाण्डुं पृष्ट्वागच्छेति प्रेषितोऽस्मि । अतस्त्वरन्नितो युवराजसमीपं गच्छामि । अहो महाराजस्य युवराजे महती प्रीतिः । यतः ।

यद्यज्ज्ञातं स्वयं तत्तद्युवराजोऽपि वेत्ति चेत् ।
तदा राज्याधिकारेऽस्य शक्तिः स्यादिति मन्यते ॥ १ ॥

(पार्श्वतो विलोक्य ।) कथमियं छर्दिः । यैषा

प्रवालमृदुलाधरप्रकरचारुबिम्बप्रभा-
हृताहृतविलोचनाञ्जनविशेषदृश्यानना ।
मयूरपदकस्फुरत्कठिनतुङ्गपीनस्तनी
तरङ्गयति कौतुकं तरुणिमश्रिया चेतसि ॥ २ ॥

(स्मरणमभिनीय ।)

श्लथजलधरजालश्लिष्टशीतांशुबिम्बा-
नभिनवमुकुराविर्भूतमुक्ताकदम्बान् ।
दरतरलितचक्रद्वन्द्वखेलन्मृणाला-
न्विवशहृदयमस्या विभ्रमानन्वभूवम् ॥ ३ ॥

(सभयम् ।) तदियं मामवलोकयति चेदिदानीं विभ्रममूल्यमनुपयुज्य मां निरुन्धीत ततो गमनविघ्नः स्यात् । (इत्युत्तरीयपटेन मस्तकमवगुण्ठयन्नन्यतो गच्छति ।)

(प्रविश्य)

छर्दिः—अए सठ, रत्तिम्मि मुत्ताफलं परिपणीकदुअ पुरुसाइदं मए कारविअ दाणिं मं पेक्खिअ ओगुण्ठिदसीसो बद्धकटी कुदो पलाएसि । (क)

(इति कासं हस्ते गृह्णाति ।)

(क) अये शठ, रतौ मुक्ताफलं परिपणीकृत्य पुरुषायितं मया कारयित्वा इदानीं मां प्रेक्ष्यावगुण्ठितशीर्षो बद्धकटिः कुतः पलायसे ।

कासः—मुञ्च मुञ्च । (इति हस्तं धुनोति ।)

छर्दिः—(दृढं हस्तमवलम्ब्य ।) हदास, मह पडिण्णादं दाऊण गच्छेहि । (क)

कासः—हञ्जे, यावदागत्य दास्यामि ।

छर्दिः—कुदो आगमिअ । (ख)

कासः—धिङ्मूर्खे, नायमवसरः । पश्चात्कथयिष्यामि ।

छर्दिः—जइ दाणिं ण कहेसि अहं वि ण मुञ्चेमि । (ग)

कासः—तर्हि गृहाण मुक्ताफलस्य प्रतिनिधिमिमामूर्मिकाम् । (इत्यङ्गुलीयकं विमुच्य प्रयच्छति ।)

छर्दिः—इदं होदु । कुदो आगमिअ त्ति कहेहि । (घ)

कासः—किं मम वधमिच्छसि । यतः ।

कार्यं राज्ञां मन्त्रिभिर्मन्त्रितं यत्सर्वेषां तत्सर्वथा गोपनीयम् ।
येऽभिव्यञ्जन्त्येतदुद्यत्प्रमादाः शीर्षच्छेद्यांस्तन्वते तान्नरेन्द्राः ॥ ४ ॥

छर्दिः—जह तह होदु । एदं दाव कहेहि । (ङ)

कासः—(स्वगतम् ।) अहो दास्याः स्नेहपरिपाकः । यः परमनर्थाय संपद्यते । तथा हि ।

स्त्रियः स्वार्थपराः प्रायः परदुःखं न जानते ।
अप्रष्टव्यं यदप्राक्षीद्गृहिणी कैकयाधिपम् ॥ ५ ॥

(प्रकाशम् ।) राजकौलीनमेतदिति न कथयामि । मुञ्च । (इति त्वरयति ।)

छर्दिः—मा भयाहि तुमं । जं मञ्जूसा क्खु अहं राजकज्जाणं । अदो ण पआसेमि । (च)

(क) हताश, मम प्रतिज्ञातं दत्त्वा गच्छ ।

(ख) कुत आगत्य ।

(ग) यदीदानीं न कथयसि अहमपि न मुञ्चामि ।

(घ) इदं भवतु । कुत आगत्येति कथय ।

(ङ) यथा तथा भवतु । इदं तावत्कथय ।

(च) मा बिभेहि त्वम् । यन्मञ्जूषा खल्वहं राजकार्याणाम् । अतो न प्रकाशयामि ।

कासः—(विहस्य ।) छर्दिका किल त्वं प्रकृत्या । तत्कुतो न प्रकाशयसि ।

छर्दिः—(विहस्य ।) भसणसीलस्स कुक्कुरस्स विअ तुह जाआ अहम् । होदु । एदं कहेहि पत्थुदम् । (क)

कासः—(स्वगतम् ।) इयं राजकार्यकथननिर्बन्धान्न मुञ्चति माम् । का गतिः । (प्रकाशम् ।) हञ्जे, कथयामि । शृणु तावत् ।

छर्दिः—ओहिदम्हि । (ख)

कासः—मया कटकप्रवेशः कर्तव्यो युवराजस्य पाण्डोर्दर्शनाय ।

छर्दिः—ता किं विचारीअदि । अम्हकेरभडक्कन्ते सुगमो सत्तुणो पुरे मग्गो तुज्झ । सान्दणक्खत्ते णहे इन्दुणो व्विअ । (ग)

कासः—त्वं पुरोपरोधमात्रं जानासि । तत एवं ब्रवीमि ।

छर्दिः—किं अण्णं वि तत्थ कडए पउत्तं जं मए ण जाणीअदि । (घ)

कासः—श्रूयताम् ।

असत्सैन्यैर्निरोधं कृतमगणयता स्वे पुरे सूपदिष्टं
जीवोऽमात्येन योगं स किल निशमयन्प्रापदन्तर्मुखत्वम् ।
इत्यस्माकं निशम्य प्रभुरतिविशदं चारवक्त्रात्कुमारं
गत्वा पृच्छ त्वयेदं विदितमथ न वेत्त्याकुलः प्राहिणोन्माम् ॥ ६ ॥

छर्दिः—जुवराएण पण्डुणा विदिदं ण वेत्ति णत्थि संदेहो । जेण एदं एव्व सुणिअ सअलसामन्तचक्केण सह सिद्धसेणिओ रहस्सागारे णिद्दाभङ्गकसाइदलोअणो चिन्तापज्जाउलो जुवराओ चिट्ठदि । तुए वि तत्थ

(क) भषणशीलस्य कुक्कुरस्येव तव जायाहम् । भवतु । एतत्कथय प्रस्तुतम् ।

(ख) अवहितास्मि ।

(ग) तत्किं विचार्यते । अस्मदीयभटाक्रान्ते सुगमः शत्रोः पुरे मार्गस्तव । सान्द्रनक्षत्रे नभसि इन्दोरिव ।

(घ) किमन्यदपि तत्र कटके प्रवृत्तं यन्मया न ज्ञायते ।

गच्छीअदु । णाह, पञ्च वि तुह वअस्सा सासा सेवातप्परा तह ज्जेव्व वट्टन्दि । (क)

कासः—कथमिदं ज्ञातं त्वया ।

छर्दिः—तुह पुव्वगिहिणीए कण्ठकण्डूए परिदेवणमुहेण देइए विसूचीए संणिहाणे सव्वं राअकज्जं णिवेदिदम् । तहिं संणिहिदथम्भन्तरिदाए मए सुदम् । (ख)

कासः—कुतः कीदृशं च परिदेवनं तस्याः ।

छर्दिः—जं तुए मं कामअन्तेण पुव्वगिहिणीए ताए पणअभङ्गो किदो तेण कादव्वं परिदेवणं क्खु ताए । तह खु कण्ठकण्डू देवीए कहिदवदी जं किल भट्टिणि, एदं मह दुज्जादं पण्डुगिहिणीए णिवेदिदुं गदम्हि । सा उण कालन्तरे एदं होदुत्ति जह तह मह अस्सुप्पमज्जणं किदवदी । तं जह—(ग) (स्मरणमभिनीय सभयम्, संस्कृतमाश्रित्य ।)

अस्यात्याहितकर्मणो व्यपगमे कासेन भर्त्रा समं
संधास्येत्यवतीं (?) तु तत्प्रियसखान्संप्रेषयन्ती रहः ।

(क) युवराजेन पाण्डुना विदितं न वेति नास्ति संदेहः । येनैतदेव श्रुत्वा सकलसामन्तचक्रेण सह सिद्धसैनिको रहस्यागारे निद्राभङ्गकषायितलोचनश्चिन्तापर्याकुलो युवराजस्तिष्ठति । त्वयापि तत्र गम्यताम् । नाथ, पञ्चापि तव वयस्याः श्वासाः सेवातत्परास्तत्रैव वर्तन्ते ।

(ख) तव पूर्वगृहिण्याः कण्ठकण्डूत्याः परिदेवनमुखेन देव्या विषूचिकायाः संनिधाने सर्वं राजकार्यं निवेदितम् । तत्र संनिहितस्तम्भान्तरितया मया श्रुतम् ।

(ग) यत्त्वया मां कामयमानेन पूर्वगृहिण्यास्तस्याः प्रणयभङ्गः कृतस्तेन कर्तव्यं परिदेवनं खलु तया । तथा खलु कण्ठकण्डूर्देव्यै कथितवती यत्किल भट्टिनि, एतन्मम दुर्जातं पाण्डुगृहिण्यै निवेदितुं गतास्मि । सा पुनः कालान्तरे एतद्भवत्विति यथा तथा ममाश्रुप्रमार्जनं कृतवती । तद्यथा ।

इत्थं श्वासविलासिनीरुपगताः पञ्चापि हिक्काः सुखी-
कृत्य द्रागुपसान्त्व्य पाण्डुदयिता मां प्राहिणोत्कामला ॥ ७ ॥

तत्थ वि मन्दभाइणी अहं हदमणोरहा जादेत्ति । (क)

कासः—(विचिन्त्य ।) मा बिभेहि । ज्ञातस्तव भावः । त्वयि प्रणयस्य भङ्गे कण्ठकण्डूा यत्नः क्रियत इति गच्छामि तत्रैव तानपि वशीकुर्याम् । तेऽपि मद्भुव्यैव पुष्टाः कथं मह्यं द्रुह्येयुः ।

छर्दिः—गच्छेहि कज्जसिद्धीए अहं वि देईए सकासं गमिस्सम् ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति रहस्यागारस्थः सुप्तोत्थितः सचिन्तः पाण्डुः ।)

पाण्डुः—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—विजयतां देवः ।

(पाण्डुर्निद्रालसो जृम्भते ।)

दौवारिकः—(आत्मगतम् ।) एष किल

आरक्तसंकुचदपाङ्गमुदग्रदंष्ट्रं
व्यादाय वक्त्रमुरुपाटलदीर्घजिह्वम् ।
उच्चैर्भुजौ वलयितौ ग्रथिताङ्गुलीकौ
कुर्वन्सशब्दमिह जृम्भणमातनोति ॥ ८ ॥

अपि च ।

जृम्भावसरे दारुणमाननबिम्बं सजिह्वमेतस्य ।
निपतितदीर्घकपाटं पातालद्वारमिव हि पश्यामि ॥ ९ ॥

(प्रकाशम् ।) देवस्य कीदृशो मयि नियोगः ।

पाण्डुः—गलगण्ड, सेनापतीनाहूय मम निकटं प्रवेशय ।

(गलगण्डो निष्क्रम्य त्रयोदशप्रकारान्संनिपातान्प्रवेशयति । सर्वे प्रविश्य प्राञ्जलयस्तिष्ठन्ति ।)

(क) तत्रापि मन्दभागिन्यहं हतमनोरथा जाता ।

तत्र **एकः**—सविचार इव दृश्यते युवराजः । तत्क्षणं जोषमास्यताम् । यदेषः

खट्वामङ्गविवर्तनेन लुलितक्षौमास्तरामावस-
न्वीटीं भृत्यकरार्पितामगमयन्वक्त्रं गृहीतामपि ।
उत्तानस्तिमिते दृशावपि चिरादुच्चैर्विताने ऽर्पय-
न्नत्यर्थं श्वसितोद्गमैर्विवृणुते चिन्तां निजान्तर्गताम् ॥ १० ॥

किं च पूर्वमपि ।

न स्नाति वारिषु चिरं त्वरितं दुकूलं
वस्ते विलम्बसहनो न कदापि भुङ्क्ते ।
भूषागणं वहति किं च विपर्ययेण
राजा युवैष हृदि कार्यविचारक्लृप्तः ॥ ११ ॥

गलगण्डः—(दण्डेन भूमिमाघट्टयन् ।) देव, सेनापतयः प्राप्ताः ।

पाण्डुः—(विलोक्य ।) भो भोः संनिपाताः, प्रतिराजस्य जीवस्य सकाशादस्मदीयराजस्य यक्ष्मणो ऽधुना पराभवः संभावयिष्यत इति श्रूयते । स यथा न भवेत्तथा सैन्यैः सह संनद्धव्यं भवद्भिः ।

संनिपाताः—

अस्मादृशेषु बलशालिषु सैनिकेषु
राजन्नलं प्रभुपराभवचिन्तया ते ।
स्यात्किं वसन्तदिवसेषु विसृत्वरेषु
पद्माकरस्य तुहिनाभिभवप्रसक्तिः ॥ १२ ॥

कति कत्यस्मदीयाः सैनिकाः । तत्रैकैकस्य पराक्रमवतो युद्धाय न पर्याप्तमखिलं शत्रुसैन्यम् । किं पुनः सर्वेषाम् । श्रूयन्तां तावदस्मदीयाः ।

अष्टौ कुष्ठा दश च बलिनः प्लीहगुल्मास्तथाष्टौ
षट् चोन्मादा वसति दशकं पञ्चकं च व्रणानाम् ।
अर्शोभेदाः षडतिधृतयो[1] विंशतिश्च प्रमेहाः
किं चाश्मर्यो दश दश पुनः सन्ति सप्तातिसाराः ॥ १३ ॥

---

१. अतिधृतय एकोनविंशतिः.

(गलगण्डं प्रति ।) स्वामिनः कुमारस्य संनिधिं प्रापय सर्वानपि सैनिकान् ।

गलगण्डः—तथा । (इति निष्क्रम्य सर्वैः सह प्रविशति ।)

(सर्वे पाण्डुं प्रणम्य प्राञ्जलयस्तिष्ठन्ति ।)

पाण्डुः—एवं प्रवृत्ते राजकार्ये किं भवन्तो मन्यन्ते ।

तत्रादौ **कुष्ठाः**—

कार्या न चेतसि कुमार कदापि चिन्ता
स्थास्यन्ति के वद पुरः प्रतिगर्जतां नः ।
शत्रोः प्रविश्य पुरमीक्षितुमप्ययोग्यं
कुर्मो वयं तनुभृतामतिकुत्सनीयम् ॥ १४ ॥

उन्मादाः—सर्वे सैनिकास्तिष्ठन्तु । ज्ञायतामस्माकमभिप्रायः ।

कोपाध्मातककुत्स्थपुंगवकरव्याकृष्टगर्जद्धनु-
र्ज्यानिर्गत्वरमार्गणानलशिखादीने नदीने[1] भृशम् ।
पाठीनान्कमठैः समं विलुठतः सर्वेऽनुकुर्वन्तु ते
शार्दूला इव शम्बरान्[2] सरभसं यानद्य गृह्णीमहे ॥ १५ ॥

व्रणाः—स्वामिन्कुमार, प्रथमं पुरमेव बाधितव्यम् । तद्बाधया शिथिलीभविष्यत्यन्तर्मुखतापि जीवस्य । अत इदानीम्

प्रचण्डमदपाण्डवप्रहितकाण्डवर्गत्रुट-
त्तरक्षुकरिकेसरिप्रियकशल्यशार्दूलकम् ।
अरण्यमिव खाण्डवं घनसरण्यतीतं द्रुम-
व्रजं दहनहेतयः पुरमरेर्दहामो वयम् ॥ १६ ॥

सर्वेऽपि अर्शोभेदाः—स्वामिन्, यदुक्तं व्रणैस्तदस्मभ्यमपि रोचते । तेन वयं च निरुद्धमूलद्वाराः ।

गृह्णीयाम व्यथयितुमरेस्तत्पुरं येन सर्वे
व्याघ्राकृष्टा इव हि पशवः प्राणिनोऽसंगृहीताः ।

---

१. समुद्रे. २. मृगभेदान्.

स्थातुं गन्तुं शयितुमशितुं यातुमाभाषितुं वा
नापेक्षन्ते मनसि दधतो दुःखमात्रानुभूतिम् ॥ १७ ॥

प्रमेहाः—स्वामिन्, अस्मासु विधेयेषु पुरोवर्तिषु किमर्थमन्येषां प्रस्तुतकार्यं प्रति प्रेषणम् । तत्क्रियतामस्मदुक्तिश्रवणादरः ।

पाण्डुः—वक्तव्यानि वो विवक्षितानि ।

प्रमेहाः—

संप्रस्रावात्परिणतिमसृङ्मांसमेदोस्थिमज्ज्ञां
व्यातन्वन्तो वयमनुदिनं तत्पुरं शोषयामः ।
क्कान्तर्वक्रो भवतु विधुरीभूय जीवः क्व मन्त्री
तत्साहाय्यं कलयतु भवांस्तद्विषादं जहातु ॥ १८ ॥

अश्मर्यः—सर्वे सैनिकाः स्वस्वबलानुरूपं गर्जन्ति । स्वामिन्, न वयं गर्जनपराः । किं तु भूतार्थवादिन्यः ।

वर्धिष्यते न यावत्स हितः सर्वैर्भटैर्निजैर्वैरी ।
तावन्निग्रहणीयः श्रेयस्कामेन पुरुषेण ॥ १९ ॥

तथा हि ।

वेलालङ्घिप्रसर्पत्तटविटपिसमुत्पाटनाटोपमूर्छ-
त्कल्लोलाक्रान्तपृथ्वीवलयजनलयोल्लेखसंत्रस्तलेखः ।
अम्भोधिर्मा जनीति प्रतिकलमुदयद्वारिभूरीभविष्य-
च्चूषत्यह्नाय वह्निर्विघटितवडवावक्त्ररन्ध्रादुदञ्चन् ॥ २० ॥

पाण्डुः—युक्तमुक्तं भवद्भिः ।

अतीसाराः—स्वामिनः कृपयैव भुजप्रतापं दर्शयन्तो वयं विजेष्यामह इति किमत्र चित्रम् । अतः किमपि ब्रूमः । विदांकरोतु स्वामी ।

नेत्रे मज्जयितुं मुखं ग्लपयितुं जत्रुद्वयं व्यञ्जितुं
पार्श्वास्थ्नां गणनीयतां गमयितुं सत्त्वं भृशं लुण्ठितुम् ।
सप्तत्वेऽपि निजे स्थिते घटयितुं पञ्चत्वमेवाङ्गिनां
शक्तान्नः प्रहिणोषि यत्र तरसा तत्साधयामो वयम् ॥ २१ ॥

पाण्डुः—(सबहुमानम् ।)

अतिसारा इति स्पष्टं विष्टपत्रयविश्रुतम् ।
युष्मन्नामैव युष्माकं ब्रूतेऽतिशयितं बलम् ॥ २२ ॥

गुल्मप्लीहानः—श्रूयतां स्वामिना ।

अस्मासु प्रविशत्सु शात्रवपुरं पीडाकरेषु द्रुतं
कार्याकार्यविवेक एव न भवेदल्पोऽपि तस्मिन्क्षणे ।
आस्तामेतदिदं वचो निशमय क्षन्तुं व्यथामक्षमो
विज्ञानेन च मन्त्रिणा सह पुराज्जीवः पलायिष्यते ॥ २३ ॥

पाण्डुः—अस्मत्सैनिकोपरुद्धे पुरे पिपीलिकापि न प्रसरीसरीति, कुतः पुनरियं तस्य पलायनशङ्का । परंतु सर्वैरिदमाकर्णनीयम् । नीतिशास्त्रानुसारिणि मन्त्रिणि तदनुरक्ते विक्रमाभिमानरक्षणैकपरे द्विजदेवपोषणैकतानमानसे राजनि तस्मिन्निपुणं किमपि प्रतिविधानमनुसंधेयम् । अतः प्रागेवातर्क्यं किंचिदत्याहितहेतुस्तदीयान्तर्मुखतेति ।

कुष्ठेष्वेकः—(स्वगतम् ।) प्रागस्माभिः प्रेषितः शत्रुशिबिरं प्रविष्टः कर्णमूलोऽद्यापि नागतः किं तैर्गृहीतः स्यात् ।

(ततः प्रविशत्यध्वश्रान्तः कर्णमूलः ।)

कर्णमूलः—(दृष्ट्वा ।) एतत्खलु

तत्तत्कार्यनिवेदनार्थमिलितान्योन्यानभिज्ञस्पश-
प्राप्तव्यावसरप्रतीक्षणकृतद्वाःपार्श्ववैद्यासिकम् ।
अन्तर्मन्दिरनिःसरज्जनवचोविज्ञाप्यमानप्रभु-
व्यापारश्रवणेप्सुबाह्यमनुजं पश्यामि पाण्डोर्गृहम् ॥ २४ ॥

(द्वाःस्थं प्रति ।) गलगण्ड, कथय कर्णमूलं संप्राप्तं माम् ।

(गलगण्डः प्रविश्य निष्क्रम्य कर्णमूलेन सहान्तः प्रविशति ।)

कर्णमूलः—(आत्मानं दृष्ट्वा स्वगतम् ।)

श्रमाम्भःसंसिक्तालिकललितपुण्ड्राङ्कवदनो
द्रवच्चर्मोपानद्दृढपिहितपार्श्वाञ्चलपटः ।

---

१. स्पशश्चरः.

समुद्यन्निःश्वासप्रसरपरिशुष्काधरपुटो
विलङ्घ्याहं दीर्घां सरणिमगमं पाण्डुसविधम् ॥ २५ ॥

(पाण्डुं दृष्ट्वा ।) कुमार, विजयी भव ।

पाण्डुः—भद्र, किम् । किंचिदुपलब्धं तत्र भवता प्रविष्टेन ।

कर्णमूलः—किं सफलो न भविष्यति कुमारनियोगो विशेषोपलम्भेन ।

पाण्डुः—कथय ।

कर्णमूलः—श्रूयताम् । उपरुद्धमसत्सैनिकैः पुरम् ।

पाण्डुः—किमेतत्परिज्ञानाय प्रेषितोऽसि । विदितं खल्विदं सर्वेषाम् ।

कर्णमूलः—(सर्वतो विलोक्य ।) एतदेव प्रस्तोतुमयमवसरः ।

पाण्डुः—विस्रब्धं कथय । किं न जानासि अस्मच्छरीराण्येव कीलैते ।

कर्णमूलः—देव, भवदाज्ञया प्रविष्टोऽस्मि पुण्डरीकपुरम् । तत्राद्राक्षं च सन्निरीक्षणैकपरे ईक्षणे । निगमार्थश्रवणप्रसिते श्रवसी । शिवनिर्माल्यगन्धसंतर्पितं घ्राणम् । विघसामृतास्वादनैकतानां रसनाम् । त्रेताभस्मावगुण्ठितां त्वचम् । धर्मार्थसंग्रहीतारौ करौ । तदर्थं कृतसंचरणौ चरणौ । चिरंतनसरस्वतीचिकुरपरिमलामोदसदनं वदनं च । तद्दर्शनेन क्वचिदपि स्थलमलभमानः स्थातुमपि नाशक्नुवम्, किं पुनर्देवस्याज्ञां परिपालयितुम् ।

कुष्ठः—(विहस ।) अनासारवर्षणमजागलस्तनसमवस्थं तव गमनागमनं च ।

संनिपातः—कुष्ठ, सावशेषमिव तव वचनम् ।

कुष्ठः—स्वामिपोषितस्वकलेवरनिरर्थकता च ।

कर्णमूलः—जाग्रति मच्छिरसि महाराजपादपङ्कजरेणौ कथमेतद्भविष्यति ।

पाण्डुः—ततस्ततः ।

कर्णमूलः—ततश्च ।

तस्मिन्पुरे स्थानमहं विवेक्तुं चरन्समन्तात्क्वचिदप्यपश्यम् ।
त्रिष्वाशयेषु स्थितिमत्स्वशङ्कं संचारितं केन च पङ्गुयुग्मम् ॥ २६ ॥

पाण्डुः—(स्वगतम् ।) वायुसंचार्यमाणं कफपित्तयोर्युगं तद्भवेत् । (प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

कर्णमूलः—तस्मादन्तःपुरचारिणः पङ्क्तियुग्मात्तत्संचारयतः पुरुषाच्च प्रवृत्तिरुपलब्धुं शक्येति तच्च तं चोपासर्पमहम् । स च तच्च मयि दृष्टमात्रे

भद्र गच्छ परिसर्प मा कुतो देशतस्त्वमसि नन्विहागतः ।
कस्य वा वद परिग्रहो भवानित्यपृच्छदथ सोऽपि तच्च माम् ॥ २७ ॥

भो भो भद्रमुखाः परिग्रहतया कस्यापि नाहं स्थितो
रात्रिं नेतुमिहागतोऽस्मि नियतं सायाह्नि भिक्षामटन् ।
स्थानं मे यदि शक्यतेऽपगतये प्रान्त(?)स्तदादीयता-
मित्युक्ते तु मया तदन्तरुदभूदन्योन्यमालोचना ॥ २८ ॥

अनन्तरं च कार्यान्तरव्यापृते च राजनि नूतनपुरुषपरिमार्गणपरे च नागरिके, भिक्षो, रात्रौ नावसरस्त्वादृशामत्र शयितुमित्युक्तवत्सु तेषु, क्व कार्ये राजा व्याप्रियते कुत एवं भिक्षुकाणामप्युपरोध इति पृष्टवानस्मि ।

पाण्डुः—ततस्ततः ।

कर्णमूलः—तेऽपि मां भद्रेत्यामन्त्र्य समकथयन् ।

पुण्डरीकपुरे मन्त्रिप्रेरितः परमेश्वरम् ।
आराद्धुं गतवान्राजा मनोद्वारेण तिष्ठति ॥ २९ ॥

किं च ।

शत्रुनिरुद्धे च पुरे परिसर्पाशङ्कया नगरगुप्त्यै ।
नागरिकशिक्षणमिति प्रावोचन्मां तदानीं ते ॥ ३० ॥

अत्रान्तरे विजृम्भमाणं यामिककलकलमश्रृणवम् । श्रुत्वा च कथंचिल्लब्धावकाशः स्वामिकार्यगौरवादागतोऽस्मि ।

पाण्डुः—(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा सोपहासम् ।) रे रे मन्त्रिहतक, असज्जयार्थं सहजवैरिणं रसं साधयितुं किल तव प्रयत्नः । तर्हि पश्य ।

साधितोऽपि स किं कुर्याद्रसः पथ्यक्रमं विना ।
जिह्वाचापलमुद्भाव्य स एव ध्वंसयिष्यते ॥ ३१ ॥

किं च। भक्त्या त घटयित्वा चतुरोऽपि पुमर्थांस्तस्य साधयितुं किलाय-मपरो यत्नस्तत्रापि प्रतिविधास्यते।

कर्णमूलः—(सप्रश्रयम्।) देव, युगविगमसमयसमसमुदितमार्तण्डमण्डल-स्येवाखण्डितप्रतापस्य तवापि कियान्स रसः शोषण इव तस्य (?) तव किं महिमातिशयः। तथाहि।

दृष्ट्वा वैरिचमूसमूहमवशादुद्वेलमुज्जृम्भित-
क्रोधात्संगररङ्गसीमनि भवत्यद्धा निबद्धादरे।
जीवः कः क्व च तस्य मन्त्रिहतको विज्ञानशर्मा पुन-
रीश्येरन्क तृणाग्नितुल्यमहसस्तस्याल्पसारा रसाः॥ ३२॥

पाण्डुः—आः, अस्त्वेतत्। भद्र, कथय कीदृशी प्रकृतीनां प्रवृत्तिः।

के स्वामिनि दृढभक्ता के प्रबलाः के च दुर्बला नगरे।
अरिमित्रोदासीनाः के पुनरङ्ग त्वया दृष्टाः॥ ३३॥

कर्णमूलः—कथयामि देव, श्रूयताम्।

तत्र प्रकृतयस्तिस्रो वातपित्तकफात्मकाः।
तत्र यः प्रबलो वातः स तु स्नेहैर्वशीकृतः॥ ३४॥

किं च।

तदनुगतं यत्पित्तं मधुरमयैस्तद्विजेयमुपचारैः।
पङ्गुर्यस्तत्र कफस्तीक्ष्णोपायैर्वशं स चानीतः॥ ३५॥

पाण्डुः—अथ कीदृशो मनसो वृत्तान्तः।

कर्णमूलः—

उद्दामबुद्धिविभवेन मनस्तु तत्र
विज्ञानशर्मसचिवेन वशीकृतं सत्।
कार्ये महत्यधिकृतं हितकारिराज्ञः
सर्वात्मनाप्यनुसरत्यधुना तमेव॥ ३६॥

पाण्डुः—अथ विज्ञानशर्मस्पार्धिनो ज्ञानशर्ममन्त्रिणः कीदृशः प्रकारः।

कर्णमूलः—

विज्ञानमन्त्रिमन्त्रैर्विविधैरसकृद्विधूतनिजशक्तिः ।
स ज्ञानशर्ममन्त्री तिष्ठति केवलमसौ स्वरूपेण ॥ ३७ ॥

एवंविधविविधविचित्रचरित्रविस्मापितसकललोकस्य स्वामिहितकरणैकतानस्य मन्त्रिणः पारे खलु वाङ्मनसोश्चरिताद्भुतानि । तथाहि ।

तत्तद्दुर्घटराजकार्यघटनाव्यापारपारीणया
शक्त्या दुष्प्रसहस्य तस्य वचनैर्नानोपपत्त्यन्वितैः ।
निर्द्वन्द्वोऽपि स निर्गुणोऽपि च निराकारोऽपि निर्लेपनो-
ऽप्याः कष्टं प्रतिपक्षतामुपगतो जीवो विचेष्टेत नः ॥ ३८ ॥

तस्मादेवंस्थिते प्रकृतिमण्डले दुर्भेद्ये च शत्रुपक्षे महदत्याहितमापतिष्यति । (इति भयं नाटयति ।)

पाण्डुः—(विचिन्त्य ।) मा बिभिहि । तत्रापि काचिदस्त्यबाधिता नीतिः ।

कर्णमूलः—कीदृशी ।

पाण्डुः—श्रूयताम् ।

यच्चञ्चलं प्रकृत्या विषयेषु मनो निसर्गदुर्दान्तम् ।
तत्कामादिभिरेतैर्भेदयितुं शक्यते शनकैः ॥ ३९ ॥

तस्मिन्सर्वविषयाधिष्ठाने मनसि स्वाधीने सुकर एव कार्यशेषः । किंच याः किलाद्यास्तत्र तिस्रः प्रकृतयस्तासु यस्तीक्ष्णोपायैः संयमितवृद्धिः श्लेष्मा तस्योपचयं केनाप्युपायेन विधाय तेनैव तावपि क्षोभयितुं शक्येते ।

विज्ञानोऽयं यद्यपि स्वामिभक्तस्तत्राप्यस्यासंनिधाने विविक्ते ।
भेदो राज्ञस्तस्य तैस्तैरुपायैः शक्यः कर्तुं ज्ञानशर्मोपजापैः ॥ ४० ॥

एवं राजमन्त्रिणोर्विरोधेन विश्लिष्टे प्रकृतिमण्डलेऽचिरादेव हस्तगता महाराजस्य यक्ष्मणो जयलक्ष्मीः ।

कर्णमूलः—(सहर्षम् ।) साधु चिन्तिता मन्त्रिवर्येण राजतन्त्रनीतिः ।

पाण्डुः—भद्र, नाद्यापि महाराजनिकटगतोऽत्रायाति कासः ।

(प्रविश्य)

गलगण्डः—देव, महाराजपादमूलात्कासः प्राप्तः ।

पाण्डुः—त्वरितं प्रवेशय ।

(ततः प्रविशति गलगण्डेनानुगम्यमानः कासः।)

(कासो जानुभ्यां प्रणम्य किंचिदुपसर्पति।)

पाण्डुः—भद्र, कीदृशो मयि राजनियोगः।

कासः—(करपिहितमुखः। कर्णे।) एवमेवम्।

पाण्डुः—भद्र, तदर्थमेवेयं बद्धपरिकरता। तिष्ठ त्वमत्रैव। राजानमिममुदन्तमन्यमुखेन प्रापयिष्ये।

(नेपथ्ये यामप्रहारध्वनिः।)

पाण्डुः—(श्रुत्वा सैनिकान्प्रति।) तदहमिदानीं कार्यशेषं निर्वर्त्य प्रकृतकार्यार्थं संनह्यामि। भवन्तोऽपि तावत्

बिभ्राणास्तान्युपमितमहाभोगिभिर्बाहुदण्डै-
र्येषां येषां दधति निजतां यानि यान्यायुधानि।
स्वस्वस्थानेष्ववहितमनोवृत्तयस्त्यक्तशङ्काः
सर्वे तिष्ठन्त्वरिपुरमभिव्याप्य सैन्याः प्रवीराः॥ ४१॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति द्वितीयोऽङ्कः।

तृतीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति पश्चाद्बद्धं पुरुषं किंकरेण विकर्षन् विचारो नागरिकः।)

नागरिकः—अङ्ग गद, कस्त्वमसि।

पुरुषः—(स्वगतम्।) किमहं ज्ञातोऽस्म्यनेन गद इति।

नागरिकः—किं विचारयसि। यदि सत्यं गदोऽसि ततो मोक्ष्यसे।

पुरुषः—(स्वगतम्।) नाहमनेन ज्ञातः।

बिभ्राणो मुखबाहुवक्षसि कृतं पुण्ड्रत्रयं भस्मना
हस्तोपात्तविशुद्धताम्रकलशो रुद्राक्षमाली गले।
धृत्वा वैदिकवेषमाविशमिह स्वस्वामिना प्रेरितो
हृद्रोगोऽहमरेरवेक्षितुमना जीवस्य राज्ञः स्थितिम्॥ १॥

अनन्तरमनेन नागरिकेण संयमितः। भवतु। एवं ब्रवीमि। (प्रकाशम्।) आर्य, मुञ्च माम्। विप्रश्निकतामुपजीव्येदं जठरहतकं पुष्णामि।

नागरिकः—अस्त्वेतत् । कुतो रात्रिसंचारः ।

पुरुषः—यस्यकस्यचिद्यत्किचिद्भाविफलमुक्त्वा पारितोषिकं गृह्णामीति ।

नागरिकः—किं दिवसस्ते तत्कर्मणो न पर्याप्तः ।

पुरुषः—बाढम् । श्रूयताम् ।

यामो यात्यविलम्बितं दिनमुखे स्नानादिभिः कर्मभिः
पश्चाद्भिक्षितुमारभे प्रतिदिनं धान्यानि वा तण्डुलान् ।
तैरन्नाद्युपपाद्य धूर्जटिमुखान्देवान्निवेद्यातिथी-
न्संतर्प्याश्नत एव याति दिवसः शेषः कुतः संचरः ॥ २ ॥

किंकरः—अये, युक्तमिदम् । इह तु यामादूर्ध्वं रुध्यते नगरसंचारः ।

पुरुषः—यदीदानीं यामादूर्ध्वं कालस्तर्हि न संचरामि स्वप्स्यामि ।

किंकरः—कुत्र निद्रास्थानम् ।

पुरुषः—धर्मशालायाम् ।

नागरिकः—किमिदं राजमन्दिरं तव धर्मशाला । अत्र हि

नोंकारः प्लवते न गीतिरटति स्वाहेति न श्रूयते
न न्यायव्यवहारतारवचसः संघीभवन्ति द्विजाः ।
नात्युच्चैः पृषदाज्यहोमसुरभिर्धूम्या जरीजृम्भते
भक्ताः पञ्चजनाः स्वपन्ति परितो न स्त्री कुमारो न च ॥ ३ ॥

पुरुषः—अस्त्विदं राजमन्दिरं तथापि सुप्रवेशमस्मादृशामिति श्रुतमस्ति ।

नागरिकः—सुप्रवेशमिति कस्मात्त्वया श्रुतम् ।

पुरुषः—आर्यमिश्रेभ्य एव ।

नागरिकः—हन्त, किमस्माभिरिदं कथितम् ।

पुरुषः—नहि नहि । अन्यजनैः ।

नागरिकः—कैस्ते कथितम् । यदिदं परिचितजनस्यापि राजशासनमन्तरेण दुष्प्रवेशम्, किं पुनरपरिचितस्य ते ।

किंकरः—विसंस्थुलेवास्य वचनव्यक्तिः गृहीत इव चोरस्तरलतारकविलोचनः पश्यन्नयं वक्तुं न शक्तः प्रत्युत्तरं ततश्चर इव लक्ष्यते ।

नागरिकः—तर्हि शिक्षयतु भवानिमम् ।

किंकरः—अरे, कथय तथ्यम् । मृषावादिनस्तव वैदिकता राजशासनस्य न प्रतिरोधिनी । (इति कशामुद्यच्छति ।)

पुरुषः—मा ताडय । तथ्यं वदामि ।

नागरिकः—यदि तथ्यं वदसि तदा विज्ञानमन्त्रिणं दर्शयित्वा संभावयिष्यामि ।

किंकरः—प्रतीहार्या धारणया सह प्रासादमधिरूढो मन्त्री । तत्संनिधौ त्वमपि नेष्यसे ।

पुरुषः—(स्वगतम् ।) तथा चेन्मम दुर्लभमेव जीवितम् । (प्रकाशं भीतिमभिनीय ।) अभयं मे दीयतां यदि तथ्यमेव श्रोतव्यम् । (इति प्रणमति ।)

नागरिकः—दत्तभयोऽसि । कथयात्मानम् ।

पुरुषः—(उत्थाय प्राञ्जलिः ।) हृद्रोगोऽस्मि । विसृज मां दयया ।

नागरिकः—चार एवायं वैदिकवेषमवलम्ब्यागतो दत्ताभयश्च ।

किंकरः—तर्हि किं कर्तव्यम् ।

नागरिकः—'सर्वमिदं राजकार्यं त्वया कस्मैचिदपि न कथनीयम्' इति शपथं गृहीत्वा पुराद्बहिर्विसृज्यताम् । अथवा किमनेन वराकेण कथनीयम् । दत्ताभयोऽयमिति मन्त्रिणे निवेद्य कथंचिन्मोचयितव्यः ।

किंकरः—तथा करोमि । (इति निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये कुक्कुटध्वनिः ।)

नागरिकः—(आकर्ण्य ।) कथं रजनीविरामः ।

(पुनर्नेपथ्ये)

वैतालिकः—

पत्यावस्तं व्रजति विगलच्चञ्चरीकाञ्जनाश्रु-
त्रासान्मीलद्दलदृशमितो रागमर्कक्रमेण ।
द्रागालिङ्गेदपि कुमुदिनीमित्यपन्यायशङ्की
कूकूशब्दं विसृजति जवात्कुक्कुटः पूर्वमेव ॥ ४ ॥

द्वितीयो वैतालिकः—

रागं मुखेन दरदर्शिततारकेण
मां व्यञ्जतीमपि समेत्य करेण गाढम् ।
आलिङ्गयते कुमुदिनीति रुषापराद्रिं
यातां निशां द्रुतमनुव्रजतीव चन्द्रः ॥ ५ ॥

अपि च ।

प्रातर्जातमिति द्रुतं प्रशिथिलं बद्ध्वा दुकूलं दृढं
धम्मिल्लं च्युतमाल्यमप्युपवनान्निर्गत्वरीरित्वरीः ।
आकृष्टांशुकपल्लवे कठिनयोरालिङ्ग्य वक्षोजयो-
राघ्रायाननपङ्कजे च कथमप्युज्झन्त्यहो कामिनः ॥ ६ ॥

नागरिकः—तदधुना राजकार्ये चावहितस्तिष्ठामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

शुद्धविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति प्रासादाधिरूढः प्रतीहार्या धारणया दर्शितमार्गो मन्त्री ।)

मन्त्री—संप्रति हि

सोपानानि हिरण्मयानि परितः प्रत्युप्तरत्नान्यहं
पादाभ्यां समतीत्य किंकरगणालम्बी स्वयं पाणिना ।
भित्तिष्वालिखितैर्वृतं खगमृगस्त्रीपुंसवृक्षाचलै-
रारूक्षं निटिलाक्षशैलधवलं प्रासादमभ्रंलिहम् ॥ ७ ॥

(विचिन्त्य स्वगतम् ।) अहो दुरन्तता राजधर्माणाम् ।

आत्मानं परिरक्ष्य दुष्करतपोवृद्धद्विजाराधनै-
र्दीनीयेषु च भक्तिपूर्वमसकृद्दानप्रदानैरपि ।
दण्डं दण्डयितव्यमात्रविषयं कृत्वा धरित्रीतले
राज्ञा धर्मपथे मतिं क्रमयता संरक्षितव्याः प्रजाः ॥ ८ ॥

किं बहुना ।

स्वश्रेयसार्थं यततेऽनिशं यो राज्ञा किलानेन पृथग्विमर्शः ।
स्वस्मिन्नमात्येषु सुहृत्सु राष्ट्रे दुर्गेषु कोषेषु बलेषु कार्यः ॥ ९ ॥

निर्ज्ञातसर्वतन्त्रेषु विगूढामोघमन्त्रेषु मन्त्रिषु विन्यस्तसमस्तकार्यभरस्य तु राज्ञो निश्चिन्ततैव । परंतु तेषां व्याकृष्यन्ते दुरन्तया चिन्तया हृदयानि ।

सामन्ताविनमेयुरित्युपचयः कोषस्य सिद्धयेदिति
स्थानेषु द्विषतां स्थितीरपि चराः पश्येयुराप्ता इति ।
स्यादायोपगमो यथेति विभवैस्तुष्टाः प्रवीरा भटा
वर्तेरन्निति मा मलिम्लुचगणाद्भूरुद्विजेतेति च ॥ १० ॥

अहमपि राज्ञा विन्यस्तसमस्तकार्यभारतया यत्सत्यं व्याकुल एव । तथा हि ।

कार्येषूक्तेषु राज्ञा कतिचिदपि मया साधितान्येव पूर्वं
साधिष्यन्ते परस्तात्कतिचन कतिचिच्चापि साध्यन्त एव ।
किंचानुक्तेषु सद्यः किमपि किल कुशाग्रीययात्मीयबुद्ध्या
पर्यालोच्यैव तत्तत्समयसमुचितं कर्तुमुत्कण्ठितोऽस्मि ॥ ११ ॥

अत एव सर्वत्र तत्रतत्र व्यापृते मया पुरगुप्त्यै मत्सदृश एव कोऽपि विनियुक्तो विचारनामा नागरिकः । तत्प्रकृतकार्ये व्यापृतव्यम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—विजयतां देवः ।

मन्त्री—भद्र, मद्वचनेनानुशासनीयाः पौरा नगरालंकाराय ।

आलिम्पन्तां सुधाभिः पुरसदनगता भित्तयो भृत्यवर्गै
रम्भास्तम्भाः क्रियन्तां कपिशफलभृतः पार्श्वयोर्द्वारभूमेः ।
बध्यन्तां तोरणानि श्रितनवमणिभिर्दामभिः सन्तु रथ्याः
संमृष्टाश्चाम्बुसिक्ताः प्रतिगृहमुपरि ग्रथ्यतां केतनाली ॥ १२ ॥

यतः संप्रत्येव सिद्धप्रतिज्ञो राजा समागमिष्यति ।

दौवारिकः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः ।)

मन्त्री—(सदृष्टिक्षेपं परिवृत्त्यावलोक्य च ।) अहो रिपूणां पुरावस्कन्दनप्रकारः । तथा हि । पाण्डुना प्रेरिता रोगाः,

मूर्धानं व्याप्तुकामाः शतमथ नवतिर्लोचने चाधिचत्वा
नासामष्टादशास्यं खलु चतुरधिका सप्ततिर्हृच्च पञ्च ।
वक्षोजौ पञ्च शूलैः सह समगणनैः कुक्षिमष्टौ च गुल्माः
स्वार्हस्थानान्युपेतं त्रिगुणगणनया पञ्चकं च व्रणानाम् ॥ १३ ॥

अथ च स्वयमेव मन्त्रिभूतस्य युवराजस्य पाण्डोः पुरोपरोधवैचित्री वाचामतिवर्तते पन्थानम् । (सामर्षं सावहित्थं चाकाशे ।) साधु मन्त्रिधुरीण, साधु । अनया गुप्तप्रयोगप्रकारगौरवया धिषणया शौर्येण च दैत्यगुरुं वृषपर्वाणं चाधिशेषे । (सोपहासम् ।) मयि— (इत्यर्धोक्ते विरमति ।)

धारणा—(सस्मितम् ।) अमच्चस्य वाक्यसेसेण तक्कीअदि धीरोदत्तत्तणम् । (क)

अमात्यः—अस्खलितासाधारणकार्यावधारणधौरेयस्खलितानि तव मनीषितानि भवन्ति । (इति पुरो विलोक्य ।) अहो नगरालंकारचातुरी पौराणाम् ।

कीर्णान्यम्बुपृषन्ति किंकरगणैरभ्यन्तरे ताडिता-
न्यातोद्यानि निकेतकेकिनटनप्रारम्भमूलानि च ।
बद्धा मन्दिरमार्गसीमसु हसन्नाथापनीतांशुक-
व्यक्तोरोजसलज्जसिद्धयुवतिव्याकृष्टचेलध्वजाः ॥ १४ ॥

अपि च ।

मन्ये रम्भाः पुरमृगदृशामूरुसौभाग्यचौर्या-
द्रूद्धा भृत्यैः प्रतिगृहमपि द्वारपार्श्वद्वयेषु ।
अम्भोदुर्गोत्कथमपि हृता यन्त्रितोच्चैर्विताने
तासां वक्राम्बुजपरिमलग्राहिणी पद्ममाला ॥ १५ ॥

किं च । सुधालेपधवलीकृतसौधवसतयः पौरयुवतयः शारदाभ्रगतपरमाद्भुततडिल्लताविभ्रममुद्भावयन्ति । किं च, चञ्चरीकगणश्चित्रलिखितसहकारमञ्जरीकलितोत्कलिकया संचरमाणोऽपि कदर्यमवनीपतिमुपगतो वनीपकलोक इव निष्फल एव निवर्तते । कतिचन निकेतनानि च नूतनालि-

(क) अमात्यस्य वाक्यशेषेण तर्क्यते धीरोदात्तत्वम् ।

खितेनाहिनकुलेनाश्वमहिषेण गोव्याघ्रेण च भित्तिषु निर्वैरसत्त्वान्यनुकुर्वन्ति चत्वराणि तपोधनाश्रमपदस्य । (अन्यतोऽवलोक्य सहासम् ।)

दृष्ट्वाकृष्टकचामुदस्तचिबुकां पत्या कराभ्यां बला-
त्कामप्येणदृशं करौ विधुवतीमास्वाद्यमानाधराम् ।
आलेख्ये पुरशिल्पिना विरचितां भित्तौ बहिर्मन्दिरा-
न्नार्यः सस्मितनम्रवक्त्रकमलाः कर्षन्ति यूनां मनः ॥ १६ ॥

नन्विदानीमत्र नगरालंकारदर्शिनो राज्ञः समागमं प्रतीक्षमाणाः पौरास्तस्य परमुपचाराय संनह्यन्ति । तथा हि ।

स्थाप्यन्ते गृहवासवेदिषु घटाः संवेष्टितास्तन्तुभिः
प्रत्यग्राम्रदलप्रसाधितमुखा विप्रैः पयःपूरिताः ।
कन्याभिर्घृतसिक्तवर्तिनिकरैर्नीराजनाभाजनैः
साध्यन्ते सममेव लाजसुमनश्चित्राणि पात्राणि च ॥ १७ ॥

(विचिन्त्य ।) कथमसौ राजा लिप्सितं फलं लब्ध्वा समायास्यति । कथमस्य साम्बशिवप्रसादमन्तरेण लिप्सितफललाभः । कथं वा कठोराणि तपांसि विनानेन सुलभः शिवप्रसादः । कथमनेन स्वकालविकस्वरशिरीषदलकोमलशरीरेण सुकरा कठोरा तपश्चर्या । न चैतस्य तादृशतपश्चरणादृतेऽखिलपुरुषार्थसाधनं भगवतश्चन्द्रकलावतंसस्य निरन्तरध्यानं संभाव्यते । नलिनीदलान्तरालतरलोदबिन्दुसमस्पन्दा दुर्निरोधा हि चित्तवृत्तयः । तदिदानीं मदीयमन्तःकरणं दुरन्तचिन्तोदधौ निमज्य पुनरुन्मज्जति । अथवा कस्य किमसंभावितमनुकूलतामुपगते दैवे । (दक्षिणभुजस्पन्दमभिनीय ।) कथमस्थाने मम विचारः । सर्वं सुघटितं भविष्यति ।

(नेपथ्ये)

वैतालिकः—

वातं प्रावृषिकं निरुध्य सहसा गात्रप्रकम्पप्रदं
संफुल्लानि विधाय चारुकमलान्यासाद्य हंसागमम् ।
दिष्ट्या लब्धवता प्रसादमधिकं वापीजलाधारयोः
सद्यः शारदवासरेण धवलो मेघोऽम्बरं प्रापितः ॥ १८ ॥

मन्त्री—(श्रुत्वा सहर्षम् ।) समद्युत(?)प्राणनिरोधेन निर्धूतसकलतपोविघ्नेन विशुद्धाद्वैतज्ञानसाधनेन समाराधितयोर्धूर्जटिधरराजकन्ययोः प्रसादेन राज्ञा रसो हस्तगतः कृत इत्यनेन वैतालिकवचनेन सूच्यते ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

दिङ्मण्डलस्य विमलीकरणे प्रवीणा-
न्निर्विघ्नमुत्सृजति नीरजबन्धुरंशून् ।
पङ्कश्च पान्थपदयोगममृष्यमाणः
संशोषमेत्य शकलीभवति क्षणेन ॥ १९ ॥

मन्त्रीः—(श्रुत्वा ।) एतेनापि वचसा निरोगीकरणसमर्थान्रसान्प्रयोक्तुं राज्ञस्तस्य च यक्ष्महतकस्य विनशितुं प्राप्तः कालोऽयमिति च सूच्यते । (सबहुमानम् ।) साधु रे वैतालिक, साधु । यदधुना गूढाभिप्रायेण भवता बोधितव्यं बोधितम् । तदेव वृत्तं सप्रकारमवगमयितुं राजानं प्रत्युद्गमनेन बहुमन्तुं च तत्रैव गच्छामि । (इत्युत्थाय आकाशे ।) अरे यक्ष्महतक, भवदीयमतःपरं पश्यामि शौण्डीर्यम् । (पुरो विलोक्य ।) कथमागत एव देवः । यतो देवी पुरोमार्गप्रदर्शिनी पुरो दृश्यते । यैषा

धम्मिल्ले घनसंनिभे सिततडिद्वल्ल्येव मल्लीस्रजा
वक्त्रेन्दो रुचिरेण नाभितिलकव्याजात्कलङ्केन च ।
हारेण स्तनकोकयोरपि बिसस्वच्छेन चायामिना
पादाम्भोरुहयोश्च हंसकयुगेनाराविणा राजते ॥ २० ॥

अयमपि महाराजस्तस्या अनुपदमागच्छति । संप्रति हि एतस्य

विचारविगमादिदं विलसति प्रसन्नं मुखं
गृहीतसुषमं हिमव्यपगमादिवाम्भोरुहम् ।
विषाणिन इव प्रतिद्विरददर्शनामर्षिणो
गतिश्च किल मेदिनीं नमयतीव धीरोद्धता ॥ २१ ॥

(ततः प्रविशति जीवो बुद्धिश्च ।)

जीवः—अहो श्रुतिस्मृतिविहितानां कर्मणां प्रभावः । यानि मया समयेषु समनुष्ठितानि मदीयमन्तःकरणमशोधयन् । शोधिते च तस्मिन्म-

गवद्भक्तिर्नाम कापि कल्पलता प्रथममङ्कुरिता पश्चादुपचितपरिचया च सा मम हृदयानुरञ्जनी क्रमेण भगवन्तौ परमेश्वरौ साक्षाद्दर्शितवती। अनितरसाधारणया च तया प्रसन्नौ भगवन्तौ संप्रत्यभिलषितान्रसगन्धकादीन्प्रसादीकृत्यार्पितवन्तौ। अग्रेऽपि तस्या एव महिम्ना सकलमप्यभिलषितं पुमर्थं लप्स्यामहे।

बुद्धिः—अज्जउत्त, किं एदे रसगन्धआ अण्णणिव्वेक्खा सअं जेव्व विवक्खक्खवणं णिव्वहन्दि। (क)

राजा—देवि, दिव्यौषधीभिः शोधिताः सन्तो विविधरसायनद्वारा उक्तसामर्थ्या ह्येते।

देवी—ता एव्वं संविहाणसमत्थेण केण वि होदव्वम्। (ख)

राजा—विज्ञानशर्मैवात्र निर्वोढा। यतः।

ऋषिरेव विजानाति द्रव्यसंयोगजं गुणम्।
विज्ञानशर्मणः कोऽन्यः सर्वज्ञाननिधिर्ऋषिः॥ २२॥

किं च।

महेशतेजःसंभूतो रसः कारुणिकाग्रणीः।
यः स्वानिष्टमुरीकृत्य परपीडां व्यपोहति॥ २३॥

तदुक्तम्—

'मूर्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति।
अमरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात्॥ २४॥'
'सुरगुरुगोद्विजहंसापायकलापोद्भवं किलासाध्यम्।
श्वित्रं महदपि शमयति कोऽन्यस्तस्मात्पवित्रतरः॥ २५॥'

गन्धकस्यापि माहात्म्यमुक्तम्—

'ये गुणाः पारदे प्रोक्तास्ते गुणाः सन्ति गन्धके।

(क) आर्यपुत्र, किमेते रसगन्धका अन्यनिरपेक्षाः स्वयमेव विपक्षक्षपणं निर्वहन्ति।

(ख) तदेवं संविधानसमर्थेन केनापि भवितव्यम्।

शुद्धो गन्धो हरेद्रोगान्कुष्ठमृत्युजरादिकान्।
अग्निकारी महानुष्णो वीर्यवृद्धिं करोति च ॥ २६ ॥'

किं च प्रतिदिनं निषेव्यमाणैरेतैः प्रियरतीनां युवतीनामनभिमतानां पुंसां जरामुपरुध्य तासामभिमते यौवने तेषां स्थापनं भवति।

देवी—(सलज्जं सदृष्टिक्षेपं च।) संपत्तो एसो विण्णाणणामहेओ अमच्चो। ता णम्मालावस्स ण एसो समओ। (क)

राजा—(विलोक्य।) अये, मन्त्रिबृहस्पतिः संप्राप्तः। (सानुशयम्।)

कर्तव्यो विधिरित्थमित्थमिति मामुक्त्वा जिगीषुर्द्विषं
स्वस्यैवोपरि राज्यतन्त्रमखिलं द्रष्टव्यमासज्य च।
अद्येदं क्रियते करिष्यत इदं पश्चादकारि त्विदं
प्रागेवेति दुरन्तया कृशतनुं पश्याम्यमुं चिन्तया ॥ २७ ॥

एतदनुज्ञयैव निर्विचारमानसेन मया कृतं भगवदाराधनम्।

मन्त्री—(उपसृत्य।) स्वस्ति सफलमनोरथाभ्यां स्वामिभ्याम्।

जीवः—भवत्साहाय्यमेवात्र हेतुः।

बुद्धिः—एवमप्पमत्तेण चित्तवावारेण सहायत्तणं कुणन्तो दीहाऊ होइ। (ख)

राजा—अत्र निषीदतु भवान्।

मन्त्री—(उपविश्य।) निर्विघ्नेन कार्यसिद्धिर्जातेति मनोरथानामुपरि वर्तामहे।

राजा—तदेव वक्तुकामोऽस्मि।

मन्त्री—अवहितोऽस्मि।

राजा—त्वदुक्तमार्गेण प्रथमं पद्मासनं बद्ध्वा तथैवोपविष्टोऽहम्।

शुद्धान्तःकरणेन संततपरिध्यातार्ककोटिप्रभ-
प्रालेयद्युतिकोटिशीतलशिवारूढाङ्कगङ्गाधरः।

(क) संप्राप्त एष विज्ञाननामधेयोऽमात्यः। तन्नर्मालापस्य नैष समयः।

(ख) एवमप्यमात्येन चित्तव्यापारेण सहायत्वं कुर्वन्दीर्घायुर्भव।

सानन्दाश्रुकणो दृशोः सपुलको गात्रेषु सप्रश्रय-
स्तुत्युक्तिर्वदने कृताञ्जलिपुटो मूर्धन्यभूवं चिरम् ॥ २८ ॥

तदनु मयि प्रसादाभिमुखः प्रज्वलदग्निशिखाकलापकपिलजटामण्डलाटवीविलुठज्जाह्नवीचरबालहंसायमानचन्द्रलेखः कण्ठगतकालकूटद्युतियमुनोभयपार्श्वनिःसरन्निर्झरायमाणरुद्राक्षमालिकः परिहितशार्दूलचर्मसंदर्शनभीतमिव मृगमेकं संरक्षितुं करे बिभ्राणः करान्तरे च प्रणतजनदुरदृष्टशिलाभञ्जनं टङ्कं च कंचन भगवान्काञ्चनगिरिधन्वा गिरिकन्यासमेतो मामेतदवोचत—

ध्यानेन ते प्रसन्नोऽस्मि वृणीष्व वरमर्पये ।
इत्युक्तवन्तं तं देवमयाचे रसगन्धकान् ॥ २९ ॥

ततस्तेन दीयमानान्रसगन्धकानग्रहीषम् । पुनश्च प्रणम्य सप्रश्रयमयाचिषम् । देवदेव,

फलिन्यः फलहीना याः पुष्पिण्यो या अपुष्पिकाः ।
गुरुप्रसूतास्ता मुञ्चन्त्वंहसो न इति श्रुतिः ॥ ३० ॥
यस्मै ददासि तं रुग्भ्यः सर्वाभ्यः पारयामहे ।
इति सोमेनौषधयः संवदन्तीति च श्रुतिः ॥ ३१ ॥

अतः सर्वास्ताः सिद्धौषधयः सोमायत्ताः स च भगवतः शिरोभूषणमत्रैव संनिहितः । अतः ।

शोधयितुं रसगन्धान्कर्तुं च रसौषधानि विविधानि ।
दिव्यौषधीश्च सर्वा दापय मौलिस्थितेन चन्द्रेण ॥ ३२ ॥

ततश्च भगवदाज्ञया तेन सोमेन सर्वास्ता मह्यं दत्ताः । (इति मन्त्रिहस्तेऽर्पयति ।)

मन्त्री—(सहर्षं गृहीत्वा दृष्ट्वा च ।) सप्तकञ्चुकादिदोषनिराकरणेन शुद्धानेतानोषधीभिः सह शत्रुजयाय प्रयोक्ष्यामहे ।

देवी—कित्तिआ ते सत्तुजणा किंणामहेआ अ कस्सिं समए पुरोपरोहं किदवन्तो । (क)

(क) कियन्तस्ते शत्रुजनाः किंनामधेयाश्च कस्मिन्समये पुरोपरोधं कृतवन्तः ।

मन्त्री—श्रूयतां तावत् ।

पुण्डरीकपुरं राज्ञि प्रविष्टे रन्ध्रलाभतः ।
स्वराजानुज्ञया पाण्डुररुधत्सैनिकैः पुरम् ॥ ३३ ॥

यक्ष्महतकस्यास्मच्छत्रोर्बहवः सैनिकाः ।

ग्रहण्यश्मर्यतीसारशूलार्शःपाण्डुकामलाः ।
विषूचिकाकुष्ठगुल्मसंनिपातज्वरादयः ॥ ३४ ॥

देवी—अमच्च, एत्तिअं पुरोपरोहसंरम्भं कुणन्तेण सहसैणिएण तेण जक्खहदएण अम्हाणं किं अच्चाहिदं कादव्वम् । (क)

मन्त्री—देवि, पुरान्निष्क्रमयितव्या वयमित्येव तस्य हताशस्य दुराशाभिनिवेशः ।

देवी—अहो अणत्तणीणत्तणं जक्खहदअस्स । जो अम्हेसु पुरादो णिक्कन्तेसु सअं कहिं ठाइस्संति अप्पणो वि णासं ण गणेदि । (ख)

मन्त्री—सत्यमुक्तं देव्या ।

महापातकसंभूतेस्तस्य पापस्य यक्ष्मणः ।
वैरायितमिदं चित्रं स्वविनाशमपीच्छतः ॥ ३५ ॥

यदुक्तमभियुक्तैः—

'अपथ्यसेविनश्चौरा राजदाररता अपि ।
जानन्त एव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मतः ॥ ३६ ॥' इति ।

ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे
ह्येवं या समभाणि भर्तृहरिणा काष्ठा परा पापिनाम् ।
तामेतामतिशेत एष सपरीवारस्य नाशं निज-
स्योत्पश्यन्नपि निष्क्रमाय यतते यो नः पुरात्पातकी ॥ ३७ ॥

(क) अमात्य, एतावन्तं पुरोपरोधसंरम्भं कुर्वाणेन सहसैनिकेन तेन यक्ष्महतकेनास्माकं किमत्याहितं कर्तव्यम् ।

(ख) अहो अनात्मनीनत्वं यक्ष्महतकस्य । योऽस्मासु पुरान्निष्क्रान्तेषु स्वयं कुत्र स्थास्यामीत्यात्मनोऽपि नाशं न गणयति ।

अस्त्यत्र लौकिकोऽप्याभाणकः—'स्वनाशाछेदेन शत्रोरमङ्गलमापादयत्यनात्मनीनो मूर्खः' इति।

देवी—ता कहिं दाणिं एत्तिआणं रोगाणं णिग्गहो सुअरो। (क)

मन्त्री—देवि, मा भैषीः। निखिलरोगनिसर्गवैरिणि रसे स्वाधीने कः शत्रुजये संदेहः।

राजा—तर्हि कुतो विलम्ब्यते।

मन्त्री—अहं पुनरधुना रसमोषधीभिः सह संयोजयितुं गच्छामि। देवेनापि विश्रम्यताम्।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति तृतीयोऽङ्कः।

चतुर्थोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति विदूषकः।)

विदूषकः—उत्तं खु दोआरिएण पाणेण रण्णो रसगन्धअवरप्पदाणं सुणिअ बलिअं रोसवसंगदेण जक्खहदएण पण्डुणा सह किवि मन्तूण सपरिवारस्स अम्हाणं रण्णो उवरि वइक्कमं किंवि कादुं उज्जोओ करीअदित्ति सुदवन्देण विण्णाणणामहेएण मन्तिणा कज्जगदिं आवेदिअमाणो अन्तेउरवेदिअन्तरे चिट्ठदित्ति। ता राअसमीपं गमिस्सम्। (इति परिक्रम्योदरं करतलेन परामृष्य।) अहो, मुहुत्तादो पुव्वं खादिदं मातुलुङ्गफलप्पमाणाणं मोदआणं सदं वि जिण्णं जादम्। जं तस्सिं समए धण्णकुम्भीपीणुत्तुङ्गो मह पिचण्डो ठिदो। दाणिं उण तिण्णकिदो कटो विअ तणूहोदि। (विमृष्य।) णं मज्झण्णो वट्टदि। तह हि।

पत्तगदं घरहरिणो तिह्णाए पिबइ सीअलं सलिलम्।
गन्धेण कुणइ सुहिदं घाणं घिदमिस्ससक्करापूवो॥ १॥

अहो पमादो। राअसमीवं गमिस्सं ति महाणससमीवं गदो ह्मि। अदो एव्व तह वत्तुलतणुअरगोधूमापूवसंहितसरावेहिं माहिसदहिमण्डमिस्सिदमासविरइअभक्खविसेसणिबिडिअभाअणेहिं परितत्तम्बरिसभज्जिदचणअचअपूरिअपिण्डएहिं फाणिअसंकलिअजवधाणासमुल्लसिदविसालामत्तेहिं दुद्धदहिसक्करासलिलभाविदविविहपिथुअरासिसंपुण्णविसङ्कडचसअविसेसेहिं मल्लिअमुउलपुञ्जधवलसालितण्डुलन्नसमुच्चअविराजिदतम्ममअभण्डगणब्भन्तरट्ठाविदसुवण्णसवण्णसूपाणिहाणपिठरेहिं कित्तपरिवक्कवन्ताककारइल्लपडोल-

(क) तत्कथमिदानीमेतावतां रोगाणां निग्रहः सुकरः।

कोसातईणिप्पावराअमासकदलीपणसकुम्भण्डप्पमुहसलाटुखण्डमयशाकषण्डमण्डिदबहुविधभाअणविसेसेहिं अ परिसोहमाणस्स महाणसस्स विसमरो गन्धो । घुमघुमाअदि मे णासाबिलम् । सिलसिलाअदि तालुरसणामूले सुणिग्गत्तरं लालाजलम् । पज्जलदिव्व हणूमन्तवालग्गलग्गग्गिसिहागहिदघरपरम्परं लङ्काउरं विअ बुभुक्खाउरं मे उदरम् । (किंचित्पुरतो विलोक्य ।) इह खु महाणसदुवारदेसे अवणदपुव्वकाओ विलोईअदि चुल्लिपावअपज्जलणत्थफुक्कारपवणविकिण्णभसितलेशपुञ्जधूसरमुखो णिडिलदीसन्तविरलसेदम्बुकणिओ करङ्गुलीलग्गहिङ्गुपरिमलसंतप्पिदसमीवगदजणघाणेन्दिओ ईससंकमिदेङ्गाललञ्छिदपरिधाणपडो दक्खिणकरग्गहीददव्वीसिहरतणुतरदीसन्तविलोलिअसाअपाअवप्फो अण्णकरलम्बितेन्धणसअलो भद्दमुहो णाम पौरोगवो । ता एणं एव्व पुच्छामि । अए भद्दमुह, तुए पक्केसु भक्खविसेसेसु किं वि किं वि मह हत्थे दादव्वं जं भक्खिअ एदं सुट्ठु एदं णेत्ति विआरिअ कहेमि जं सुट्ठु तं परिवेसिअ रण्णो हत्थादो पारितोसिअं गेह्णदु भवम् । (सामर्षम् ।) कहं एसो दासीएपुत्तो 'जइ तुह बुभुक्खा तदो रण्णो समीपं गदुअ भोअणं दादव्वं ति पुच्छ । अहं उदरंभरिणो तुह किं वि ण दाइस्सं' ति भणिअ महाणसब्भन्तरं गदो । होदु । राअसमीपं गमिस्सम् । (इति परिक्रम्यावलोक्य च ।) कहं एत्थ राअसमीवे विअणे अलगद्देण गिल्लिअ बिलं पवेसिदो मण्डूओ विअ किं वि अणक्खरं पलवन्तो अमच्चो वेधवेओ (?) चिट्ठइ । ता समअं पडिवालइस्सम् । (इति तिष्ठति ।) (क)

(क) उक्तं खलु दौवारिकेण प्राणेन राज्ञो रसगन्धवरप्रदानं श्रुत्वा बलवद्रोषवशंगतेन यक्ष्महतकेन पाण्डुना सह किमपि मन्त्रयित्वा सपरिवारस्यास्माकं राज्ञ उपरि व्यतिक्रमं किमपि कर्तुमुद्योगः क्रियत इति श्रुतवता विज्ञाननामधेयेन मन्त्रिणा कार्यगतिमावेद्यमानोऽन्तःपुरवेदिकान्तरे तिष्ठतीति । तद्राजसमीपं गमिष्यामि । अहो, मुहूर्तात्पूर्वं खादितं मातुलुङ्गफलप्रमाणानां मोदकानां शतमपि जीर्णं जातम् । यत्तास्मिन्समये धान्यकुम्भीपीनोत्तुङ्गं मम पिचण्डं स्थितम् । इदानीं पुनस्तृणकृतः कट इव तनूभवति । ननु मध्याह्नो वर्तते । तथाहि ।

(ततः प्रविशति राजा मन्त्री च ।)

राजा—(कर्णं दत्त्वा।) कार्यपर्यालोचनयातिक्रान्तोऽप्यर्धदिवसो न ज्ञातः। यत इदानीम्

पात्रगतं गृहहरिणस्तृष्णया पिबति शीतलं सलिलम् ।
गन्धेन करोति सुखितं घ्राणं घृतमिश्रशर्करापूपः ॥

अहो प्रमादः । राजसमीपं गमिष्यामीति महानससमीपं गतोऽस्मि । अत एव तथा वर्तुलतनुतरगोधूमापूपसंहितशरावैः माहिषदधिमण्डमिश्रितमाषविरचितभक्ष्यविशेषनिबिडितभाजनैः परितप्ताम्बरीषभर्जितचणकचयपूरितपिण्डकैः फाणितसंकलितयवधानासमुल्लसितविशालामत्रैः दुग्धदधिशर्करासलिलभावितविविधपृथुकराशिसंपूर्णविषङ्कटचषकविशेषैः मल्लिकामुकुलपुञ्जधवलशालितण्डुलान्नसमुच्चयविराजितताम्रमयभाण्डगणाभ्यन्तरस्थापितसुवर्णसवर्णसूपनिधानपिठरैः कृत्तपरिपक्ववृन्ताककारवेल्लपटोलकोशातकीनिष्पावराजमाषकदलीपनसकूष्माण्डप्रमुखशलाटुखण्डमयशाकषण्डमण्डितबहुविधभाजनविशेषैश्च परिशोभमानस्य महानसस्य विसृमरो गन्धः । घुमघुमायते मे नासाबिलम् । सिलसिलायते तालुरसनामूले सुनिर्गत्वरं लालाजलम् । प्रज्वलतीव हनूमद्वालाग्रलग्नाग्निशिखागृहीतगृहपरम्परं लङ्कापुरमिव बुभुक्षातुरं मे उदरम् । इह खलु महानसद्वारदेशेऽवनतपूर्वकायो विलोक्यते चुल्लीपावकप्रज्वलनार्थफूत्कारपवनाविकीर्णभसितलेशपुञ्जधूसरमुखो निटिलदृश्यमानविरलस्वेदाम्बुकणिकः कराङ्गुलिलग्नहिङ्गुपरिमलसंतर्पितसमीपगतजनघ्राणेन्द्रियः ईषत्संक्रमितेङ्गाललाञ्छितपरिधानपटो दक्षिणकरगृहीतदर्वीशिखरतनुतरदृश्यमानविलोलितशाकपाकबाष्पः अन्यकरलम्बितेन्धनशकलो भद्रमुखो नाम पौरोगवः । तदेनमेव पृच्छामि । अये भद्रमुख, त्वया पक्केषु भक्ष्यविशेषेषु किमपि किमपि मम हस्ते दातव्यं यद्भक्षयित्वा इदं सुष्ठु इदं नेति विचार्य कथयामि यत्सुष्ठु तत्परिवेष्य राज्ञो हस्तात् पारितोषिकं गृह्णातु भवान् । कथमेष दास्याःपुत्रः 'यदि तव बुभुक्षा तदा राज्ञः समीपं गत्वा भोजनं दातव्यमिति पृच्छ । अहमुदरंभरेस्तव किमपि न दास्यामि' इति भणित्वा महानसाभ्यन्तरं गतः । भवतु । राजसमीपं गमिष्यामि । कथमत्र राजसमीपे विजने अलगर्देन गृहीत्वा

प्रासादोदरपुञ्जितप्रतिरवप्राग्भारदीर्घीकृतं
सद्यः पञ्जरगर्भ एव चकितानुद्भ्रामयन्तं शुकान् ।
कार्यव्याप्रियमाणमानवमुखं कर्षन्तमात्मोन्मुखं
मध्याह्नागमसूचनाय पटहो धत्ते ध्वनिं ताडितः ॥ २ ॥

संप्रति हि घोरातपसंतापमसहमानाः प्राणिनः प्रायेण प्रच्छायशीतलं प्रदेशमावासाय प्रार्थयन्ते । तथा हि ।

आसीदन्ति विशालशैलशिखरभ्रश्यन्नदीनिर्झरां
शुक्लापाङ्गकुलानि सूर्यकिरणैः शून्यामरण्यावनीम् ।
आवर्तस्फुटपुण्डरीकमुकुलप्रेङ्खोलनोद्गन्धिना
तृप्यन्तो मरुता स्वपन्ति च नदीतीरे बिलेषूरगाः ॥ ३ ॥

मन्त्री—अहो यौवनश्रियं पुष्णात्येष दिवसः । यतः ।

छायाशीतलमध्वनि द्रुमतलं चण्डातपोपप्लुताः
शौरिं दानवपीडिता इव सुराः पान्था भजन्ति द्रुतम् ।
दुष्कीर्तिं क्षितिपा इव प्रकृतिभिर्लोभावधूतार्थिनो
गाहन्ते च करेणुभिः सह नदीमारण्यका वारणाः ॥ ४ ॥

अपि चेदानीम्

घर्माम्भःकणलुप्यमानमकरीपत्राङ्कुरालंक्रियं
भूयिष्ठोद्गतफूत्क्रियानिलगलन्मासृण्यबिम्बाधरम् ।
ताम्यल्लोचनतारकालसगतिव्याख्यातनिद्रागमं
प्रच्छाये पथि रोचते स्थितवते पान्थाय कान्तामुखम् ॥ ५ ॥

राजा—(स्वगतम् ।) नन्वस्मिन्नवसरे

स्नातव्यं जपितव्यं वसितव्यं नमसितव्यमत्तव्यम् ।
अ..........मनुकूलं दैवतमत्र क्रमेण मया ॥ ६ ॥

(प्रकाशम् ।) किमतःपरमाचरितव्यम् ।

बिलं प्रवेशितो मण्डूक इव किमप्यनक्षरं प्रलपन्नमात्यो..........तिष्ठति । तत्समयं प्रतिपालयिष्यामि ।

मन्त्री—मध्याह्न इति बुभुक्षिताः परिजनाः। ततः स्नानार्थमुत्तिष्ठतु महाराजः।

(राजा उत्तिष्ठति मन्त्री च।)

विदूषकः—(श्रुत्वा।) एवंवादिणो मन्तिणो होदु पुण्णलोओ। (उपसृत्य।) जेदु जेदु महाराओ। (क)

राजा—वयस्य, कथमागतोऽसि।

विदूषकः—(मन्त्रिणं प्रति।) अवि कुसलं अमच्चस्स। (ख)

मन्त्री—कथमभ्यवहारसमय इति प्राप्तोऽसि।

विदूषकः—दाणिं जेव्व णिअघरे भोअणं कदुअ आअदेण अज्जेण वि किं ण विण्णादं मज्झह्नो वट्टदित्ति। (ग)

मन्त्री—विज्ञातमेव। श्रूयतामिदानीम्।

यूना सस्पृहदृश्यमानकबरीभारोरुपीनस्तनी
पान्थेनाध्वनि शालिगोपवनिता शून्ये स्फुरद्यौवना।
आसन्नां⋯⋯वारणबुसापत्रापनीतातपा-
मारामक्षितिमापगातटगतां साकूतमालोकते॥ ७॥

विदूषकः—(समुखभङ्गम्।) अण्णस्स पुरिसस्स अण्णाए इत्थिआए संपक्कसूअणं णाम अणुइदं किं ति वण्णीअदु अज्जेण। जइ मज्झह्नो वण्णणीओ त्ति आग्गहो तदो माणवाणं संभाविदं पाणभोअणं वण्णीअदु। जेण सुदमेत्तेण वि मह संतोसो होदि। (घ)

(क) एवंवादिनो मन्त्रिणो भवतु पुण्यलोकः। जयतु जयतु महाराजः।

(ख) अपि कुशलममात्यस्य।

(ग) इदानीमेव निजगृहे भोजनं कृत्वा आगतेनार्येणापि किं न विज्ञातं मध्याह्नो वर्तत इति।

(घ) अन्यस्य पुरुषस्यान्यया स्त्रिया संपर्कसूचनं नामानुचितं किमिति वर्ण्यते आर्येण। यदि मध्याह्नो वर्णनीय इत्याग्रहस्तदा मानवानां संभावितं पानभोजनं वर्णयतु। येन श्रुतमात्रेणापि मम संतोषो भवति।

मन्त्री—(विहस्य।) भोजनेन तत्प्रकारस्य तत्साधनस्य च श्रवणे कुतूहली भवान्।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—महाराअ, उवाअणहत्था सामन्तभूवाला संपत्ता मए वि तिदीअकच्छं पवेसिदा महाराओ पेक्खिदव्वोत्ति चिट्ठन्ति। (क)

(राजा मन्त्री च तद्दर्शनप्रदानाय निर्गमनं नाटयतः।)

विदूषकः—(आत्मगतम्।) अए दासीएपुत्तेहिं सामन्तराएहिं मम ऊसाहभङ्गो किदो। (ख)

(इति तदनुसरणं नाटयति।)

मन्त्री—एते स्वामिनं प्रणमन्ति।

राजा—(आकाशे।) अपि कुशलिनो यूयम्।

मन्त्री—एते 'स्वामिनः कुशलप्रश्नेन कृतार्थाः स्मः' इति वदन्ति।

विदूषकः—(स्वगतम्।) बुभुक्खिदस्स मह अकुसलं ति ण जाणादि वअस्सो। (ग)

मन्त्री—

कश्चित्स्वर्णौघमेको मणिगणमपरो भूषणव्रातमन्यः
क्षौमस्तोमं परोऽश्वान्रथकुलमितरो बालमातङ्गसंघम्।
सामन्तक्षोणिपालेष्वहमहमिकयोपाहरद्दृष्टिपातै-
र्देवस्यानुग्रहीतुं सकरुणमुचितं सर्वमित्यर्थयेऽहम् ॥ ८ ॥

अपि च।

हंसाश्चित्रगताः शुकाः स्फुटगिरो लावा मिथोऽमर्षिणः
श्येनाः शीघ्रजवाः शिखण्डिन उपारोहत्कलापोच्चयाः।
आनीतास्तपनीयपञ्जरगता भूपैरमीभिर्मुदा
किं चावेक्षितविक्रमाश्च मृगयाकालेषु कौलेयकाः ॥ ९ ॥

(क) महाराज, उपायनहस्ताः सामन्तभूपालाः संप्राप्ता मयापि तृतीयकक्षां प्रवेशिता महाराजः प्रेक्षितव्य इति तिष्ठन्ति।

(ख) अये, दास्याःपुत्रैः सामन्तराजैर्ममोत्साहभङ्गः कृतः।

(ग) बुभुक्षितस्य ममाकुशलमिति न जानाति वयस्यः।

राजा—मन्त्रिन्,

दत्तानि भूपतिभिरेभिरुपायनानि
तेषां वशे कुरु मयाधिकृता नरा ये ।
एतान्सभाजयितुमर्पय तत्तदर्हा-
न्युष्णीषकञ्चुकदुकूलविभूषणानि ॥ १० ॥

मन्त्री—यथाज्ञापयति देवः ।

विदूषकः—णं वअस्स, मए वि विजई होइत्ति वाआमेत्तेण तुह उवाअणं दिण्णं तदो बुभुक्खिदं मं किं त्ति ण संभावेसि । (क)

मन्त्री—राजन्, श्रोतव्यः कार्यशेषः ।

विदूषकः—हुं, चिट्ठदु दासीए वच्छो कज्जसेसो । वअस्स, किं मह पडिवअणम् । (ख)

राजा—मन्त्रिन्, ब्राह्मणस्य प्रथमं भोजनं निर्वर्तयेति अन्तःपुरं गत्वा देवीं वद । अतः प्रागेव संभाव्यात्र सामन्तभूपान्स्वस्थानं प्रेषय । वयस्य, त्वमपि मन्त्रिणा सह गच्छ ।

विदूषकः—दीहाओ होइ । (ग)

मन्त्री—विजयी भवतु देवः । (इति विदूषकेन सह निष्क्रान्तः ।)

राजा—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—आणवेदु महाराओ । (घ)

राजा—मज्जनगृहमार्गमादेशय ।

दौवारिकः—इदो इदो भवं । (ङ) (परिक्रम्यावलोक्य च संस्कृतमाश्रित्य ।)

(क) ननु वयस्य, मयापि विजयी भवेति वाचामात्रेण तवोपायनं दत्तं तद्बुभुक्षितं मां किमिति न संभावयसि ।

(ख) हुं, तिष्ठतु दास्या वत्सः कार्यशेषः । वयस्य, किं मम प्रतिवचनम् ।

(ग) दीर्घायुर्भव ।

(घ) आज्ञापयतु महाराजः ।

(ङ) इत इतो भवान् ।

स्नातुं ते परिचारिकाः स्तनभरश्रान्ताः शनैः सांप्रतं
क्काथोष्णानि जलानि मज्जनगृहे कुम्भीषु संगृह्णते ।
आयान्तीव तृषा जलार्थनमिषादासां विलासाद्गतिं
हंसाः केशभरश्रियं च शिखिनः स्नेहादिमा याचितुम् ॥ ११ ॥

अत्र च हिरण्मयस्य गृहस्थूणस्य पार्श्वभागे

अभ्यङ्गाय सुवर्णपात्रनिहितं तैलं चलत्सौरभं
विस्तीर्णस्फुटकर्णिकारकुसुमे येनाभिभाव्यं मधु ।
न्यस्तं चन्दनदारुनिर्मितमिदं कूर्मासनं चासितुं
यत्पृष्ठे पृथिवीव च त्रिगुणिता कौशेयशाटी स्थिता ॥ १२ ॥

अपि च नवाम्बुदश्यामलायां विपुलायतायामिन्द्रनीलमणिनिर्मितायां हर्म्यभित्तौ प्रतिफलितवपुश्चेटीजनस्तडिल्लताविन्यासमवलम्बते । अत्रैव

कञ्चुल्या दृढसंयतस्तनभरा हारं गले कुर्वती
पश्चाल्लम्बितमम्बरं च जघने काञ्च्या दृढं बध्नती ।
स्वेदाम्भःकणमञ्जरीं च भजती चेलाञ्चलेनानने
चेटीष्वेकतमेयमत्र यतते कर्तुं तवाभ्यञ्जनम् ॥ १३ ॥

राजा—दौवारिक, मन्त्री विदूषकश्च कृतोचितव्यापारो न वेति विचार्यताम् । अहमप्यत्र स्नात्वा कृतशिवार्चनो भोजनाय यतिष्ये ।

दौवारिकः—तह । (क) (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(स्मृतिमभिनीय ।) अये महानुभावा शिवभक्तिः, यस्याः प्रसादाद्भगवन्तं साम्बं साक्षात्कृत्य तदीयकरुणाकटाक्षामृतनिःष्यन्दकन्दलिताखिलपुमर्थोऽपि सन्संप्रति प्राकृतानर्थनिवर्तकान्रसगन्धकानासाद्य तावतैव कृतकृत्यंमन्यो मूढोऽहं विस्मृतवानस्मि तां भगवतीं शिवभक्तिम् । अहो धिक् प्रमादम् । नूनं सा भगवती मां कृतघ्नं मन्येत । (निःश्वस्य ।)

दृङ्मात्रदर्शितनिजप्रथितप्रभावा
प्रह्लादभूमसुरभूरुहमूलभूता ।

(क) तथा ।

जन्मान्तरीयतपसां परिपाकतः सा
प्राप्तापि दैवहतकेन मया विमुक्ता ॥ १४ ॥
तामेव हा स्मितसुधामधुराननेन्दुं
भक्तिं तथा निरुपमामसकृद्विचिन्त्य ।
स्नातुं च भोक्तुमशितुं शयितुं विहर्तुं
शक्नोमि नाहमधुना परितप्यमानः ॥ १५ ॥
हृदयानन्दविधात्रीं भक्तिं तामन्तरा न मे सौख्यम् ।
आसारेण विना किं घर्मम्लानस्य शालिनस्तृप्तिः ॥ १६ ॥

तत्कथमहं प्राकृतमिमं व्यासङ्गं परित्यज्य तामेव परमानन्दलीलामनुभूय कृतार्थो भूयासम् । (इति सचिन्तस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति स्मृतिः ।)

स्मृतिः—अम्मो, भअवदीए शिवभत्तीए विओएण बलिअं उक्कण्ठिदो राआ संपदं ण्हाणभोअणव्वावारं वि णाणुमण्णेदि । ता तुरिअं गदुअ भअवदीए इमं वुत्तन्तं णिवेदिअ ताए णं संयोजइदुं यतिस्सं ति पुण्डरीअपुरं गदुअ तत्थ सद्धाए सेविज्जन्तीं भअवदिं दिट्ठूण सद्धामुहेण तह संविधाणं कदुअ आअदह्मि । ता राअसमीवं गदुअ एदं णिवेदेमि । (इति परिक्रम्योपसृत्य ।) जेदु जेदु देवो । (क)

राजा—(दृष्ट्वा ।) अये, कथमियं स्मृतिः । सखि, दिष्ट्या चिरादागतासि ।

स्मृतिः—देव, भअवदिं शिवभत्तिं उद्दिसिअ तुह एआरिसीं बलिअं उक्कण्ठं दिट्ठूण–(ख) (संस्कृतमाश्रित्य ।)

(क) अम्मो, भगवत्याः शिवभक्तेर्वियोगेन बलवदुत्कण्ठितो राजा सांप्रतं स्नानभोजनव्यापारमपि नानुमन्यते । तत्त्वरितं गत्वा भगवत्या इदं वृत्तान्तं निवेद्य तयैनं संयोजयितुं यतिष्ये इति पुण्डरीकपुरं गत्वा तत्र श्रद्धया सेव्यमानां भगवतीं दृष्ट्वा श्रद्धामुखेन तथा संविधानं कृत्वा आगतास्मि । तद्राजसमीपं गत्वा इदं निवेदयामि । जयतु जयतु देवः ।

(ख) देव, भगवतीं शिवभक्तिमुद्दिश्य तवैतादृशीं बलवदुत्कण्ठां दृष्ट्वा—

यातं देव मया जवेन महता तत्पुण्डरीकं पुरं
श्रद्धायै विनिवेदितं च भवदीयौत्कण्ठ्यमेतादृशम् ।
तां त्वद्विस्मृतिकोपितामिव मुहुः संप्रार्थ्य भक्ति तयै-
वागत्यानुजिघृक्ष्यसे न तु यथा श्रद्धा समाधात्तथा ॥ १७ ॥

राजा—(सहर्षम् ।) कथमेतावदनुगृहीतः । अहो प्रसादातिशयो मयि भगवत्याः । कथय सखि, किमत्रैवागमनानुग्रहं करिष्यति भगवती ।

स्मृतिः—अध इं । (क)

(ततः प्रविशति श्रद्धया सह भक्तिः ।)

भक्तिः—सखि श्रद्धे, सहजनिःसङ्गनिर्मलस्वभावोऽपि देवो जीवस्तथा सर्वपुमर्थप्रसवित्रीमपि मां विस्मृत्य बुद्धिपारवश्यमापन्नो विरसविषयाभिमुख एव संवृत्तः ।

श्रद्धा—अम्ब, देईए गुणमईए दुरच्चआए माआए कुडिलाए एसो अणादिसिद्धो सहावो जं विवेइणं वि पुरिसं मोहिअ विरसविसअप्पवणं करेइ । तह अ कदिदं अहिजुत्तेहिं । (ख) (संस्कृतमाश्रित्य ।)

जरठापि काचिदसती संदर्भ्य गुणान्परस्य पुरुषस्य ।
सङ्गं विनैव हसितैः सर्वस्वं हरति हन्त किं ब्रूमः ॥ १८ ॥

भक्तिः—भवतु । अतस्तस्मिन्मम दृढः प्रेमातिशयः ।

सत्यज्ञाननिधिः सदैव सहजानन्दस्वभावोऽप्ययं
देवो बुद्धिवशं गतः पुरमिदं त्रातुं व्यवस्यत्यहो ।
अस्त्वेतद्व्यपयुक्तमात्मकलने तस्मान्निरस्तामयं
निश्चिन्तं पुनरीशतत्परममुं कुर्यामभीष्टाप्तये ॥ १९ ॥

(क) अथ किम् ।

(ख) अम्ब, देव्या गुणमय्या दुरत्ययाया मायायाः कुटिलाया एषोऽनादिसिद्धः स्वभावो यद्विवेकिनमपि पुरुषं मोहयित्वा विरसविषयप्रवणं करोति । तथा च कथितमभियुक्तैः ।

श्रद्धा—जुज्जइ एदं णिरुपधिणिरवधिकरुणाए भअवदीए । ता एहि तं जेव्व अणुग्गहीदुम् । (क)

राजा—अहो अमृतासारमयः कोऽप्यालापः कर्णविवरमाप्याययति । सखि, किमागतवती भगवती ।

स्मृतिः—को संदेहो । (ख)

राजा—(पुरोऽवलोक्य ।) अहो ।

निरुपाधिकनिःसीमकरुणामृतवारिधिः ।
दिष्ट्या दृष्टा भगवती पुमर्थघटनापटुः ॥ २० ॥

(उत्थाय सरभसं प्रत्युद्गच्छति । श्रद्धाभक्ती परिक्रम्योपसर्पतः । राजा साष्टाङ्गं प्रणमति ।)

भक्तिः—सकलाभीष्टभाजनं भूयाः ।

श्रद्धा—जेदु जेदु देवो । (ग)

राजा—(उत्थाय ।) देवि निरुपधिकरुणानिधे, अपराधिनमपि मामेवमनुगृहीतवत्यसीति सकलमनोरथानामुपरि वर्तामहे ।

अवने हि निरागसां जनानां भजतां जाग्रति दैवतान्तराणि ।
अवनाद्विहितागसोऽपि मेऽस्तु प्रथितं ते निरुपाधिवत्सलत्वम् ॥ २१ ॥

उक्तं चात्राभियुक्तैः ।

प्रवहन्ती तु दया तव परिहृतनीचोच्चवस्तुवैषम्या ।
पततु मयि स्फुटमधुना पङ्गोरुपरीव गगनगङ्गोर्मिः ॥ २२ ॥

भक्तिः—देव, भवान्मामनुसृत्य बलवदुत्कण्ठितः प्रकृतकार्यविमुखः संवृत्त इति श्रुत्वा तत्रभवन्तं सान्त्वयितुमागतास्मि । संप्रति विज्ञानमन्त्रिमतानुसारेणैव प्रकृतशत्रुविजयाय व्याप्रियस्व । तदनन्तरम्

निर्जितनिखिलविपक्षं नीरुजमुरुसुस्थमपगतातङ्कम् ।
अहमागत्य विधास्ये परमानन्दाब्धिमाप्तकामं त्वाम् ॥ २३ ॥

(क) युज्यत एतन्निरुपधिनिरवधिकरुणाया भगवत्याः । तदेहि तमेवानुग्रहीतुम् ।

(ख) कः संदेहः ।

(ग) जयतु जयतु देवः ।

राजा—(सप्रश्रयम् ।) परमनुगृहीतोऽस्मि । इदं तु प्रार्थये ।

या प्रीतिरविवेकानामिति न्यायात्सदा मम ।
हृदयान्मापसर्प त्वं प्रसीद करुणानिधे ॥ २४ ॥

भक्तिः—तथा भवतु । (स्मृतिं प्रति ।) अयि वत्से, एतत्त्वदायत्तम् ।

स्मृतिः—भअवदि, अवहिदह्मि । (क)

भक्तिः—तथा भवतु । (इति निष्क्रान्ता ।)

राजा—(सोत्कण्ठम् ।) कथं गतवती भगवती । (स्मृतिं प्रति ।) सखि, सर्वदा हृदि संनिहिता भव ।

स्मृतिः—तह । (ख) (इति निष्क्रान्ता ।)

(प्रविश्य)

दौवारिकः—देव, एसो अमच्चो भुत्तवन्तेण विदूसएण अणुगदो आअच्छदि । (ग)

(ततः प्रविशति मन्त्री विदूषकश्च ।)

मन्त्री—भोः, साधु भुक्तं भवता ।

विदूषकः—देवीए बुद्धीए साहुपडिवेसणं किदं जहमणोरहं उदरं पूरिअम् । (घ) (सहर्षं संस्कृतमाश्रित्य ।)

भूमौ साधु वितत्य गारुडमणिश्यामं कदल्या दलं
शाल्यन्नं घृतपक्कफाणितमथापूपैः सहात्रार्पितम् ।
धन्या एव हि सूपपायसमधुक्षीराज्यदध्यन्वितं
नानाशाकयुतं फलैश्च मधुरैरेवं सदा भुञ्जते ॥ २५ ॥

मन्त्री—भुक्तवतोऽप्येवमिहादरश्चेत्किमुत बुभुक्षितस्य । (राजानमुपसृत्य ।) विजयतां देवः । देवानुज्ञया सर्वेऽपि सामन्ता यथार्हं संभाविताः । अयमपि बटुराकण्ठमभीप्सिताभ्यवहार्येण भोजितो देव्या । तद्देवेनापि स्नानपूजनभोजनादिविधिर्निर्वर्त्यताम् ।

(क) भगवति, अवहितास्मि ।

(ख) तथा ।

(ग) देव, एषोऽमात्यो भुक्तवता विदूषकेणानुगत आगच्छति ।

(घ) देव्या बुद्ध्या साधुपरिवेषणं कृतं यथामनोरथमुदरं पूरितम् ।

राजा—तद्यत्रैवावस्थीयतां भवता । अहमपि प्रकृतमाह्निकं निर्वर्त्यागच्छामि । (इति दौवारिकेण सह निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये ।)

अभ्यक्तः स्नापिताङ्गः शुचिवसनधरो जप्यमन्त्राञ्जपित्वा
देवानभ्यर्च्य भक्त्या घुमघुमितवपुश्चन्दनैश्चन्द्रमिश्रैः ।
रज्यत्ताम्बूलपूर्णाननसरसिरुहो रम्यमारामभागं
साकं देव्यैष राजा प्रविशति सुलभो यत्र दोलाविहारः ॥ २६ ॥

मन्त्री—(आकर्ण्य ।) यत्र महाराजस्तिष्ठति तत्रैव गच्छामः । (इति विदूषकेण सह परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशति देव्या सह राजा ।)

राजा—देवि, पश्य पश्य रामणीयकमारामस्य ।

क्रीडच्चिक्रीडदन्तक्षतविवरगलन्नालिकेराम्बुधारा-
संपूर्णावालपुष्प्यत्फलकुहुकदलीदाडिमीमातुलुङ्गा ।
संपुष्प्यत्पूगपाली परिमलमिलितोत्फुल्लमालत्युदञ्च-
त्सौरभ्योच्छ्रायलभ्यश्रमशमपथिका सेयमारामसीमा ॥ २७ ॥

देवी—मलअपवणचलिदतरुलदापुप्फगन्धा दिसासु विसप्पन्ति । इदो तदो परिब्भमन्तो भमरा कलं कूजन्दि । (क)

राजा—युक्तमाह भवती ।

कुरबककलिका विलोकमाने तरुणपिके मृदु गायति द्विरेफे ।
नटति किल मुहुः कृतोपदेशा मलयमहीध्रभवेन मारुतेन ॥ २८ ॥

देवि, सर्वतश्चारय चारुसरोरुहदलसयमुषी चक्षुषी ।

कंदर्पागममन्त्रपाठमुखरे पुंस्कोकिले कानन-
श्रीपाणिग्रहमङ्गले सति मधोर्देवस्य दीप्तौजसः ।
वह्नौ पाटलकान्तिपल्लवमये स्मेरप्रसूनोत्करः
प्रक्षिप्तस्य मतिं न किं वितनुते लाजव्रजस्याधुना ॥ २९ ॥

(क) मलयपवनचलिततरुलतापुष्पगन्धा दिशासु विसर्पन्ति । इतस्ततः परिभ्रमन्तो भ्रमराः कलं कूजन्ति ।

मन्दारबकुलचम्पककुरबकसहकारमञ्जरीलोलः ।
अलिनिकरः केलिश्लथवनलक्ष्मीकेशपाश इव लसति ॥ ३० ॥

देवी—पेक्खदु भवं । (क)

किअमाले टिट्टिभओ रसालरुक्खम्मि कोइलो वसइ ।
णीवविडवे सिहण्डी जम्बूसिहरे सुओ एक्को ॥ ३१ ॥

विदूषकः—(उपसृत्य ।) जेदु वअस्सो । देवि, सोत्थि भोदीए । (ख)

मन्त्री—देव, विजयी भव । देवि, जयतु भवती ।

राजा—अत्र निषीदतु वयस्यः । इहास्यताममात्येन ।

मन्त्री—(उपविश्य उद्यानभूमिमभितो विलोक्य ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

इहोद्याने तादृक्पशुपतिदयासादितमहा-
महिम्नस्ते सेवारसपरवशाः सर्वत इमे ।
यथास्वं पुष्प्यन्तो युगपदृतवः संनिदधते
प्रसङ्गादत्राहं कतिचन वदाम्यार्तवगुणान् ॥ ३२ ॥

राजा—अवहिताः शृणुमस्तावत् । (पुरो विलोक्य ।) मन्त्रिन्, पश्य पश्य ।

स्फुटकुटजमन्दहासा कदम्बमुकुलाभिरामरोमाञ्चा ।
नीलाम्बुदकुचविगलद्घनपुष्पा विहरतीव वनलक्ष्मीः ॥ ३३ ॥

मन्त्री—राजन्, तर्हि वर्षा एताः । पित्तसंचयोऽत्र भवति । एवं हि ऋतुचर्यां भिषजो भाषन्ते ।

राजा—कथमिव ।

मन्त्री—

शंसन्ति भाद्रपदमाश्वयुजं च वर्षा-
स्तास्वौषधिप्रचुरता सुदृशोऽल्पवीर्याः ।

(क) पश्यतु भवान् ।

कृतमाले टिट्टिभको रसालवृक्षे कोकिलो वसति ।
नीपविटपे शिखण्डी जम्बूशिखरे शुक एकः ॥

(ख) जयतु वयस्यः । देवि, स्वस्ति भवत्यै ।

वीर्यं प्रसन्नमसुमत्सु च शीतवाता-
विष्टेषु तत्र शिखिनोदयते विदाहः ॥ ३४ ॥

स एव पित्तसंचयमापादयति ।

राजा—शरदि कथम् ।

मन्त्री—

मासौ शरत्कार्तिकमार्गशीर्षौ तत्राभ्रकार्श्ये सति पङ्कशोषः ।
विलापितः पित्तचयोऽर्कभासा सपैत्तिकं व्याधिकुलं प्रसूते ॥ ३५ ॥

राजा—हेमन्ते कीदृशो रोगः ।

मन्त्री—श्रूयताम् ।

हेमन्तः पौषमाघाविह भवति बलं वीर्यमप्यौषधीनां
स्निग्धाश्चापः प्रसन्ना भृशगरिमभृतो याः पिबन्त्यङ्गभाजः ।
मन्दांशुत्वाच्च भानोः सहिममरुदुपस्तम्भिताङ्गेषु देहि-
ष्वेषु स्नेहाद्विदग्धाद्भवति हिमभराच्छ्लेष्मणः संचयश्च ॥ ३६ ॥

राजा—कदा पुनरयं श्लैष्मिकान्व्याधीञ्जनयति ।

मन्त्री—फाल्गुनचैत्रमासरूपे वसन्ते यतोऽर्करश्मिप्रविलापितः श्लेष्मसंचयोऽस्मिन्नृतौ भवति । एवं च

निःसारा रौक्ष्यभाजो दधति च लघुतामोषधीनां समूहाः
सर्वे ते ग्रीष्मसंज्ञां भजति किल ऋतौ ज्येष्ठवैशाखरूपे ।
तस्मिन्सूर्यप्रतापग्लपिततनुभृतां लाघवाच्चापि रौक्ष्या-
ज्जन्तूनां पीयमानं जनयति सलिलं संचयं मारुतस्य ॥ ३७ ॥

स संचयः प्रावृषि शीतवातवर्षेरितो वातिकरोगकारी ।
क्लिन्नाङ्गभाजां पयसैव नित्यं प्रकोपहेतुस्त्रयसंचयस्य ॥ ३८ ॥

राजा—कौ मासौ प्रावृट् ।

मन्त्री—आषाढश्रावणौ तथा भिषग्भिरुच्यते ।

राजा—कदा पुनरेषामुपशमः ।

मन्त्री—सोऽप्येतेषां ज्ञातव्य एव स्वामिना । तद्यथा—

हेमन्ते किल पैत्तिकामयशमो ग्रीष्मे कफोद्यद्रुजः
शान्तिर्वातिकरोगशान्तिरुदयेद्वर्षात्यये केवलम् ।
एवं षड्तुषु स्वभावजतया व्याख्यायि तुभ्यं मया
पित्तश्लेष्मनभस्वतां सह चयेनापि प्रकोपः शमः ॥ ३९ ॥

अपि च ।

रजनीमुखार्धरात्रप्रत्यूषा नक्तमहह पूर्वाह्णः ।
मध्याह्नोऽप्यपराह्णो वर्षाद्याः षट् प्रकीर्तिता ऋतवः ॥ ४० ॥

एष्वपि पित्तश्लेष्मवातानां संचयप्रकोपशमाः प्राग्वदेव ज्ञातव्याः ।

राजा—अस्त्वेतत् । दौवारिक, आन्तःपुरिकं जनं प्रवेशय ।

विदूषकः—किं उक्कण्ठिदो भवं दोलाविहारस्स । (क)

राजा—स्मारितं भवता । तथैव क्रियते । मन्त्रिविन्यस्तसमस्तकार्यभरस्य मम विहारादृते कोऽन्यो व्यापारः ।

मन्त्री—देव्या सह दोलामधिरोहतु महाराजः । दौवारिक, पद्ममुखीं चन्द्रमुखीं च चेटीमानय ।

दौवारिकः—तथा । (इति निष्क्रम्य चेटीभ्यां सह प्रविशति ।)

(राजा देवी च दोलाधिरोहणं नाटयतः ।)

मन्त्री—(चेट्यौ प्रति ।) गायन्त्यौ दोलयतं भवत्यौ ।

प्रथमा—

जअइ महुतुन्दिरगुणो सुरहिसरो महुरकम्मुओ वीरो ।
जस्स खु वि जअपताआ सामारुणवामदक्खिणावअवा ॥ ४१ ॥(ख)

विदूषकः—(सकोपम् ।) आः दासीए पुत्ति, वालिसा क्खु तुमं । जह अत्थबोधो ण होदि तह पढिदम् । (ग)

(क) किमुत्कण्ठितो भवान्दोलाविहाराय ।

(ख) जयति मधुतुन्दिलगुणः सुरभिशरो मधुरकार्मुको वीरः ।
यस्य खल्वपि जयपताका श्यामारुणवामदक्षिणावयवा ॥

(ग) आः दास्याः पुत्रि, बालिशा खलु त्वम् । यथार्थबोधो न भवति तथा पाठितम् ।

राजा—वयस्य, जयति भ्रमरगुणः पुष्पबाण इक्षुचापो मन्मथः यस्यार्धनारीश्वररूपा विजयपताकेति पद्यार्थः।

विदूषकः—(सशिरःकम्पम्।) जुज्जइ। (क)

द्वितीया—

कैरवणिद्दाभङ्गे चओरतिह्णाणिवारणे अ पड्डु।
सो को वि जअउ देवो पेक्खन्तणिडालपुरुसमौलिमणी ॥४२॥(ख)

विदूषकः—एदस्स पज्जस्स अत्थो वण्णीअदि। (ग)

राजा—कथमिव।

विदूषकः—कैरवविआसआरी चकोरतित्तिआरी भअवं तस्स तिणेत्तस्स सिहामणी चन्दो जअइ त्ति। (घ)

मन्त्री—सम्यगुक्तः पद्यार्थो भवता।

विदूषकः—(सगर्वम्।) पुव्वपज्जस्स वि मह अत्थबोधो जादो जेव्व। वअस्सेण अत्थो वण्णीअदि ण वेति तुह्णिं ठिदम्। (ङ)

मन्त्री—(विहस्य।) कः संदेहः।

विदूषकः—अमच्च, किं उवहससि मं। एदं सुणादु भवं। धरणीए विअ मह घरणीए अनक्खराए वाआए वि मह अत्थबोधो होइ। (च)

(सर्वे हसन्ति।)

(क) युज्यते।

(ख) कैरवनिद्राभङ्गे चकोरतृष्णानिवारणे च पटुः।
स कोऽपि जयति देवः पश्यन्निटालपुरुषमौलिमणिः॥

(ग) एतस्य पद्यस्यार्थो वर्ण्यते।

(घ) कैरवविकासकारी चकोरतृप्तिकारी भगवान् तस्य त्रिनेत्रस्य शिखामणिश्चन्द्रो जयतीति।

(ङ) पूर्वपद्यस्यापि ममार्थबोधो जात एव। वयस्येनार्थो वर्ण्यते न वेति तूष्णीं स्थितम्।

(च) अमात्य, किमुपहससि माम्। एतच्छृणोतु भवान्। धरण्या इव मम गृहिण्या अनक्षराया वाचाया अपि ममार्थबोधो भवति।

(नेपथ्ये)

वैतालिकः—

गन्धेन स्फुटकैरवाकरभुवा विष्वग्विकर्षन्नली-
न्स्वच्छन्दं दिवसावसानपिशुनो मन्दानिलः स्यन्दते ।
भावी नौ विरहाधिरित्यविदितेऽप्यन्तः शुचा स्थीयते
कोकेन प्रियया सहैकनलिनीनालाधिरूढेन च ॥ ४३ ॥

द्वितीयः—

मोक्तुं तापमिव प्रतीचिजलधौ मज्जत्ययं भानुमा-
न्रागः कोऽपि विजृम्भते घनपथे चित्ते वधूनामपि ।
आर्द्राङ्गाः कुपितामुपासिसिषते कान्तां विलासी जनो
भक्त्या कर्मठभूमिदेवपरिषत्संध्यां च सायंतनीम् ॥ ४४ ॥

मन्त्री—अहमपि संध्योपासनार्थं गच्छामि ।

विदूषकः—अहं पि । (क)

राजा—अहमप्यन्तःपुरमेव गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति धावन्मत्सरः ।)

मत्सरः—(विचिन्त्य ।)

जीवे साधयितुं रसं पशुपतेर्ध्यानस्य सिद्धौ स्थिते
तद्विघ्नाचरणाय षट् प्रणिहिताः कामादयः पाण्डुना ।
ते गत्वापि वयं परैरभिभवं प्राप्ता यथा पूर्वजाः
पञ्चापि व्यगलन्नहं च चकितः षष्ठः पलाय्यागतः ॥ १ ॥

इतःपरं किं करोमि मन्दभाग्यः ।

किं पाण्डोर्निकटं व्रजामि धृतिमानेवं कृते भ्रातृभि-
स्तस्याग्रे कथमस्तकार्यनिकरः संदर्शयिष्ये मुखम् ।

(क) अहमपि ।

राजानं यदि वानुवर्तितुमये किं राजतन्त्रेऽमुना
पृष्टे चोत्तरयामि हन्त शरणं कं वा करिष्येऽधुना ॥ २ ॥

तत्सर्वथा नास्ति दैवानुकूल्यम् । (विचिन्त्य ।) भवतु । वनमेव गत्वा तपश्चरणेनात्मानं कृतार्थयामि । यतः ।

अश्रान्तप्रवहत्तुषारतटिनीशीतालुशातोदरी-
संवायासगृहीतशोषितसमित्संवर्धिताग्नित्रयाः ।
प्रालेयाचलकाननोटजगता विप्रास्तृतीयाश्रमे
स्थित्वापुः कति वाञ्छितानि तपसामाश्चर्यया चर्यया ॥ ३ ॥

(पुरो विलोक्य ।)

समन्तादालोके सवितुरुपगच्छत्युपशमं
गुरोर्दिष्ट्या लब्धे महत इव सेवापरिचये ।
तमः सर्वामुर्वीं स्थगयति खलानामिव मतिं
तदस्यामत्यर्थं न भवति विवेकः सदसतोः ॥ ४ ॥

तथापि पश्यतो मम द्वावपि पुरुषौ गृह्येते । (कतिचित्पदानि गत्वा निपुणं निरूप्य ।) हन्त, सकिंकरः कुष्ठोऽयमागच्छति । स्वजनेनाप्यनेनाहमिदानीं संभाषणाय जिह्रेमि । तदस्य दर्शनं परिहरणीयम् । मार्गोऽपि न दृश्यते निलीय गन्तुम् । भवत्वत्रैव स्थाणुतामवलम्ब्य तिष्ठामि । गते चैतस्मिंस्त्वरितपदं व्रजेयम् । (इति तथा स्थितः ।)

(ततः प्रविशति किंकरेणानुगम्यमानः कुष्ठः ।)

कुष्ठः—(सदृष्टिक्षेपम् ।) किमिदं दृश्यते पश्य ।

किंकरः—(सान्द्रे तमसि न्यञ्चितपूर्वकायः पश्यन् ।)

पश्यामि न करचरणं न चात्र पश्यामि चलनमपि किंचित् ।
वैशिष्ट्यमूर्ध्वतायाः पश्यामि स्थाणुरयमतो भवति ॥ ५ ॥

कुष्ठः—भद्र, वदन्ति खल्वेवं नीतिशास्त्रविदः ।

आक्रान्ते रिपुभिः पुरेऽन्नसलिलादीनामभावाद्बहि-
स्तान्यानेतुमशब्दकल्पितपदन्यासास्तमस्यागताः ।

संप्राप्ते सति संनिधिं परिजने द्राग्बिभ्रतः स्थाणुतां
लीनत्वं दधतोऽथवाधिसरणि स्वं साधयन्तीप्सितम् ॥ ६ ॥

अतः सम्यङ्निरूपय ।

(किंकरो गत्वा मत्सरं हस्ते गृह्णाति ।)

मत्सरः—(स्वगतम् ।) मम खलु माशब्दकीयमवस्था संप्राप्ता । यद्यहं शब्दं कुर्यां ततः स्वरेण मां जानीयुरतोऽविकटं प्रविष्टेन मलिम्लुचेन गृहीत उरभ्र इव तूष्णीमासिष्ये । (इति हस्तं विधुनोति ।)

किंकरः—चोर, दृढं गृहीतोऽसि । वृथा ते हस्तधूननम् । (कुष्ठं प्रति ।) आवुक, पुरुषः पुरुषः । गृहीत एष दृढं मया ।

कुष्ठः—सफलो मे तर्कः । दृढबद्धमेनमत्रैवानय ।

किंकरः—एहि रे चोर, एहि । रक्तकरवीरमालामामुच्य कण्ठे त्वां संभावयामि । अहो तव तपःप्रभावः । गङ्गाचन्द्रादिपरिकरं विना शूली भविष्यसि ।

मत्सरः—(स्वगतम् ।)

दग्धो मनोरथो मे बत चिन्तितमन्यदापतितम् ।

(हर्षमभिनीय ।)

मोक्ष्याम्यथवा शोकाद्देहवियोगेन भाविना दैवात् ॥ ७ ॥

(किंकरो बलान्मत्सरमाकृष्य कुष्ठनिकटं गमयति ।)

कुष्ठः—भद्र, दीपिकासमीपमानय क एष इति पश्यामि । साधारणश्चेन्मोक्ष्याम एनम् ।

किंकरः—आर्य, ज्ञातचर इव दृश्यते । (इति दीपिकासमीपमानयति ।)

कुष्ठः—(निरूप्य ।) अहो रूपमिदं मत्सरस्येव लक्ष्यते, वेषस्तु कापालिकस्य । तथाहि ।

भस्मानुलेपधवलीकृतसर्वगात्रः
श्वेतां वहञ्छिरसि नारकपालमालाम् ।
एकेन शूलमितरेण दधत्कपालं
हस्तेन तिष्ठति पुरो मृगचर्मवासाः ॥ ८ ॥

भवतु । एनं संबोधयामि । सखे, कीदृशीयमवस्था ते संप्राप्ता ।

मत्सरः—(आत्मगतम्।) हन्त, ज्ञातोऽस्म्यनेन मन्दभाग्यः। ज्ञातस्याधुना ममात्मापलापोऽनुचितः। (प्रकाशम्।) तस्यैवेयं दशा दैवहतकस्य।

कुष्ठः—(किंकरं प्रति।) भद्र, सखायं मे मत्सरः। तन्मुञ्चैनम्। (किंकरस्तथा करोति।)

कुष्ठः—सखे मत्सर, कथं गृहीता भवता कापालिकतापिशाचिका।

मत्सरः—सखे, सत्यमाह भवान् कापालिकतापिशाचीति। या खलु मामाकृष्य मरणसुखाद्दुरवस्थामिमां प्रापितवती।

कुष्ठः—

सुखं मरणमप्येवंविधं तव भविष्यति।
संगतिः स्वजनेनापि कथं तद्दुर्दशा परम्॥ ९॥

(मत्सरस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति।)

कुष्ठः—सखे,

न वदसि किमुत्तरं मे कथय कथयितुं क्षमं यदि तवेदम्।
श्रुत्वा विचारयिष्ये त्रपया चालं भिया चालम्॥ १०॥

मत्सरः—सखे, मम किमुपरोधेन। किमन्यद्वनगमनादृते कर्तव्यम्।

कुष्ठः—

कापालिकताद्य कुतः कुतस्तरां ते वने गमनम्।

मत्सरः—

सख्युपरोधेऽरिक्तते सर्वं संभाव्यतेऽभिमानजुषाम्॥ ११॥

कुष्ठः—किं शत्रुषूपजापार्थं प्रवृत्ताः सखायस्ते निरुद्धाः।

मत्सरः—अथ किम्।

कुष्ठः—कथय कीदृशो वृत्तान्तः।

मत्सरः—(स्वगतम्।)

कथयामि किं रहस्यं पर्यालोचितममात्यवर्येण।
उपजापस्य कथं वा जातामाकाशचित्रतामरिषु॥ १२॥
अथवा तपसितुमिच्छन्सख्युः कुष्ठस्य गोपयामि यदि।
तद्द्रोहस्य न किं स्यादास्थानाय स्वहस्तदानमिदम्॥ १३॥

अतः सर्वमस्मै निवेदयामि । यदयमपि तस्य पाण्डोर्विश्वासस्थानमेवेति । (प्रकाशम् ।) सखे, तवाप्यकथनीयं नाम किमस्ति श्रूयताम् ।

विज्ञानप्रहितेन राजहतकेनासन्निसर्गद्विषो
यावत्साधयितुं रसं कथमपि ध्यानस्य सिद्ध्या क्रमात् ।
स्वच्छन्देन च पुण्डरीकनगरीं गत्वा मनोद्वारतः
साम्बस्यैव महेश्वरस्य दृढया भक्त्या प्रसादात्स्थितम् ॥ १४ ॥

तदिदमाकर्ण्य मन्त्रिणा पाण्डुना एतस्य विघ्नाचरणं मनसः पारतन्त्र्यं विना नोपपद्यत इति तदर्थं कामादयः षडेव प्रभवन्तीति त एव वयं प्रेषिताः । अस्माभिश्च तत्र सखिस्नेहवशादङ्गीकृतं मनसः पारतन्त्र्यकरणम् ।

कुष्ठः—ततस्ततः ।

मत्सरः—ततश्च तेष्वहमेको मन्दभाग्य इमां दुरवस्थामनुभवामि ।

कुष्ठः—अथ कामस्य कावस्था ।

मत्सरः—सखे, किं कथयामि मन्त्रिहतकस्य दुर्बुद्धिविलसितम् ।

श्रुत्वा पित्तकफात्मपङ्गुयुगलस्पष्टोपजापं तथा
हृद्रोगस्य विमोचनं च सचिवः स्वात्किकराद्विस्मितः ।
(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा ।)
पाण्डो साधु भवान्यदैव परमेशाराधने साधनं
चेतःस्थैर्यवदुद्यतस्तदरिणा तद्भेत्तुमित्यब्रवीत् ॥ १५ ॥

इतःपरमपि स बुद्धिमान्पाण्डुर्मम रसौषधसेनासंधानव्यापृततां तां राज्ञ, एकाकितां मनसश्चञ्चलतां निरूप्य प्रबलांस्तद्भेदिनः कामादीन्प्रेषयिष्यतीति मत्वा किंकरमुखेनैव स्वनागरिकाय विचाराय नगरपर्यटनमपहाय तत्रैव कामादिभेदने सावधानेन स्थेयमिति विज्ञानमन्त्रिणा समादिष्टम् ।

कुष्ठः—ततो विचारेण किं कृतम् ।

मत्सरः—तेन च तत्सदृशबुद्धिना कामः कामपि योगकलामुत्पाद्योपजापेन ध्यानविषयतामापादितः ।

कुष्ठः—हा कामस्यापि परिणतिः । अथ क्रोधस्य को वृत्तान्तः ।

मत्सरः—

कमपि प्रदर्श्य दोषं विचारहतकेन सोऽपि च क्रोधः ।
अस्मास्वेव प्रत्युत झटिति परावृत्तिमेव नीतोऽभूत् ॥ १६ ॥

कुष्ठः—हा क्रोध, त्वमपि सखीनेवाभिद्रोग्धुं प्रवृत्तः । अथ लोभः कथम् ।

मत्सरः—यादृशः कामः ।

कुष्ठः—

साधु लोभ सखे साधु सम्यग्व्यवसितं त्वया ।
यादृशीं प्रापितोऽवस्थां कामस्त्वमपि तादृशीम् ॥ १७ ॥

अथ दम्भः क्व ।

मत्सरः—

उपजप्तोऽपि बहुधा तैरस्माकं स केवलम् ।
सौहार्दमुपरुन्धानः शस्त्रघातहतोऽजनि ॥ १८ ॥

कुष्ठः—धन्योऽसि दम्भ, धन्योऽसि । यतः सख्युरनृणतां गतोऽसि । अथ कथय किमध्यवसितं मदेन ।

मत्सरः—मदस्तु निगृह्य कारागारे स्थापितः ।

कुष्ठः—ततः ।

मत्सरः—निर्गते च पुण्डरीकनगराद्राजनि नर्मकर्मण्येनमुपयोक्ष्यामह इति ।

कुष्ठः—मत्सर, एवंस्थिते शत्रुमण्डलादेक एव त्वं कथं निर्गतोऽसि ।

मत्सरः—शृणु तावत् । नहि मम स्वेच्छया ततो निर्गमो जातः । यतो रससिद्ध्यनन्तरं संनद्धे च सैन्ये इममेव मत्सरमत्रत्यवृत्तान्तहारिणं करिष्याम इति निगृह्य स्थापितोऽस्मि ।

कुष्ठः—तर्हि सखे, तवागमनमिदानीं तत्र रससिद्धिं सेनासंनाहं च सूचयति ।

मत्सरः—एवमेतत् । समनन्तरमेव

राज्ञः संनिधिमृच्छ भद्र कथय त्वं पाण्डुमाविष्कुरु
स्वामिप्रीतिमुपेहि मन्त्रकलनाकौशल्यमप्यश्लथम् ।

मा ग्लासीरिति मास्तु भीतिरिति मामुक्त्वा चमूनायका-
न्नामग्राहमपि प्रदर्श्य नगरान्निःसारितोऽहं शनैः ॥ १९ ॥

कुष्ठः—

प्रज्ञोन्मदः स सचिवस्तदनर्थो भविष्यति ।
गत्वा निवेद्यतां राज्ञे मन्त्रिणेऽहं निवेदये ॥ २० ॥

मत्सरः—

तप्स्यमानस्तपः सख्युरविकीर्त्यमिदं तव ।

कुष्ठः—

फलिष्यति तपः किं ते न चेत्सख्यमजीगणः ॥ २१ ॥

ग्लानिर्मनसस्तपसे प्रवर्तयति शक्तिमन्तमपि पुरुषम् ।
अग्लानिस्तस्य यदि क्रमाहतस्यापि साधयति कार्यम् ॥ २२ ॥

तस्मादग्लानिरेव क्रियताम् ।

मत्सरः—का गतिः । (इति कुष्ठेन किंकरेण च सह निष्क्रान्तः ।)

शुद्धविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति पाण्डुः कुष्ठश्च ।)

पाण्डुः—(सामर्षम् ।)

अग्राह्यमल्पमतिभिः सचिवस्य तस्य
वैयात्यमूर्जितमहो किमिति ब्रवीमि ।
यः प्रेषयन्किमपि तादृशवाचिकं द्रा-
गुन्मस्तकं निजमसूचयदूष्मलत्वम् ॥ २३ ॥

जीवसमाधिभङ्गाय प्रेषितेषु कामादिष्वपि तथाभूतेषु भक्तिमूला खल्वे-तस्याभिमतसिद्धिरिति तद्विघाताय प्रेषितो व्याक्षेपो नाम गूढचारः । स ग-तोऽपि तत्सख्या श्रद्धयापहतो व्यर्थयत्नोऽभूत् । किमतः प्रतिविधातव्यम् ।

कुष्ठः—मम त्वेवं प्रतिभाति ।

मन्त्रिणामूष्मलत्वं हि पश्यद्भिः प्रतिमन्त्रिभिः ।
शौर्येण प्रतिकर्तव्यं तथा चेदुचितं भवेत् ॥ २४ ॥

पाण्डुः—मैवं वादीः । परस्य मन्त्रशक्तिः स्वस्य मन्त्रशक्त्यैव प्रतिह-

न्तव्या । यथा खलु शास्त्रविद आचक्षते । यो यादृशेन साधनेन प्रहरति स तादृशसाधनेनैव प्रतिहन्तव्य इति । अतो मन्त्रकृतं संविधानमुपायान्तराभावे शौर्येण प्रतिक्रियतामित्यन्तिममिदमौपयिकम् । अहमिदानीं तदुचितं प्रतीकारमालोचयामि ।

कुष्ठः—आलोचयतु भवान् ।

आकर्णयिष्यति यदा वृत्तान्तमिदं स मत्सरमुखेन ।
दीपितरोषो हृदये देवोऽपि समागमिष्यति तदैव ॥ २९ ॥

तस्य पुरस्तादस्मदायत्तमुपायं सफलीकरिष्यामः ।

पाण्डुः—अस्त्वेवम् । भवानवहितस्तिष्ठतु ।

कुष्ठः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

पाण्डुः—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

गलगण्डः—आज्ञापय करणीयम् ।

पाण्डुः—भद्र, अपथ्यतां प्रवेशय ।

गलगण्डः—(निष्क्रम्य पुनस्तया सह प्रविश्य ।) आर्य, कटकसीमनि देवः प्राप्त इति वल्लभपालो विज्ञापयति ।

पाण्डुः—(अपथ्यतां प्रति । अपवार्य ।) अये, त्वं क्वचिन्महति राजकार्ये नियोजयितव्यासि ।

अपथ्यता—अवहिदह्मि । (क)

पाण्डुः—जीवं प्रविश्य तमपथ्येष्वाहारविहारादिषु नियोजय ।

अपथ्यता—तह । (इति निष्क्रान्ता ।)

पाण्डुः—(पुरोऽवलोक्य ।) अये, देवः प्राप्तः । गलगण्ड, गच्छाग्रतः ।

(ततः प्रविशति राजयक्ष्मा मत्सरश्च ।)

पाण्डुः—(प्रणम्य ।) राजन्, कथमेतत् ।

तन्वन्पुनः पुनरपि भ्रुकुटिं ललाटे
निःसीमनिःश्वसितमुच्चलिताधरोष्ठम् ।

(क) अवहितास्मि ।

देवस्य शंसति मुखाम्बुजमन्तरङ्गे
रूढां रुषा रिपुजने सहसैव चिन्ताम् ॥ २६ ॥

राजा—पाण्डो, विजने प्रासादे समुपविश्य सर्वं बोधयिष्यामि ।

पाण्डुः—गलगण्ड, प्रासादमार्गमादेशय ।

गलगण्डः—इत इतो देवः ।

पाण्डुः—(विलोक्य ।) राजन्, आरुह्यतामयम् ।

श्रीकण्ठक्षितिधरशृङ्गभङ्गदायी प्रासादः शिखरविराजिहेमकुम्भः ।
सोपानैः स्फटिकमयैः सुखेन गम्यो रम्योऽयं भवति कलस्वनैः कपोतैः ॥२७॥

(सर्वे प्रासादारोहणं नाटयित्वोपविशन्ति ।)

राजा—पाण्डो, किं न त्वया श्रुतो मत्सरात्परवृत्तान्तः ।

पाण्डुः—श्रुतं कुष्ठमुखात्पुरवृत्तं तं विशेषतः श्रोतुमिच्छामि ।

राजा—पाण्डो, श्रूयतां मत्सरमुखात् । ततः समुचितं प्रतीकारं विधास्यसि । मत्सर, कथय ।

मत्सरः—

संनद्धैः पुररक्षणे परिगतं प्राणादिभिः पञ्चभि-
स्तत्तद्देशगतैश्च यत्ननिचयैस्तद्दुष्प्रवेशं पुरम् ।
रन्ध्रान्वेषितया कथं कथमपि प्राप्ताः स देवाज्ञया
यत्रान्तर्मुखतामुपेत्य नियतं जीवस्तपोऽतप्यत ॥ २८ ॥

राजा—के ते प्राणादयः कतिविधाः कुत्र गताः किंनामधेयाश्च । कानि च तानि यत्नानि कीदृशानीति सप्रकारमावेदय ।

मत्सरः—

हृदयसततावासः प्राणो महाबलविक्रमः
सकलमपि तद्यस्यायत्तं पुरं सपरिच्छदम् ।
कलितनिलयोऽपानो मूलस्थले हितकृद्विभो-
र्वसति च समानाख्यो गुल्फे बली घनशूलभृत् ॥ २९ ॥

किं च ।

कण्ठोपकण्ठे निवसन्नुदानः करोत्यकुण्ठां किल राजभक्तिम् ।
व्यानस्तु सर्वत्रचरः पुरेऽस्मिन्करोति जीवे सकलानुभूतिम् ॥ ३० ॥

शल्यानि यानि किल देहभृतां शरीरं
नानाङ्गकेषु महतीं प्रथयन्ति बाधाम् ।
तेषां समुद्धरणकर्मणि साधनानि
यन्त्राणि कानिचन संघटितानि तत्र ॥ ३१ ॥

यानि किल

अर्शोभगंदरमुखस्य रुजां गणस्य
क्षाराग्निशस्त्रपरियोजनमङ्गरक्षाम् ।
बस्त्यादिकर्मघटकादि च कार्यजातं
कुर्वन्त्यपायरहितानि च तत्र तत्र ॥ ३२ ॥

अपि च ।

यद्धर्यक्षसदृक्षरूक्षवदनं तत्सिंहवक्राभिधं
यच्चर्क्षस्य मुखाभभीषणमुखं भल्लूकवक्रं हि तत् ।
तत्कङ्काननामकं प्रतिभयं यत्कङ्कतुल्याननं
यन्त्रं काकमुखं तदेव यदपि ध्वाङ्क्षातितीक्ष्णाननम् ॥ ३३ ॥
विस्तीर्णानि नवद्व्याङ्गुलपरीणाहानि कण्ठे परं
संनद्धानि च कीलकैः सुघटितैर्मूलेऽङ्कुशाभानि च ।
पर्यन्तेषु पुनर्मसूरसदृशाकाराणि तिष्ठन्त्यहो
तत्र स्वस्तिकनामकानि कतिचिद्यन्त्राणि घोराणि च ॥ ३४ ॥
तान्येव सुदृढान्यस्थिलग्नशल्यापकर्षणम् ।
कुर्वन्ति स्वस्तिकाख्यानि यन्त्राणि हि शरीरिणाम् ॥ ३५ ॥

अपि च ।

एकान्येकमुखान्यपि नाडीयन्त्राणि सूक्ष्मसुषिराणि ।
स्रोतोगतशल्यानां दर्शनचूषणविधौ समर्थानि ॥ ३६ ॥

एवमादिभिर्बहुविधैर्यन्त्रनिवहैरन्यैरपि परिगुप्ततया दुर्गममपि पुरं कथंचन प्रविश्य मनसः पारतन्त्र्यकरणाय वयं यावदितस्ततः संचरितुं प्रवृत्तास्तावदेव विज्ञानविधेयेन विचारनाम्ना नागरिकहतकेन परिज्ञाताः ।

पाण्डुः—ततस्ततः ।

मत्सरः—ततः कामादिषु तत्र तादृशीं दुरवस्थां प्रपन्नेष्वहमेक एव हतभाग्यतया वैरिवशं गतस्तत्कृतमवमानजातमशरणतया सहमानस्तदीयभटैरितस्ततो विकृष्यमाणस्तदुदितवाचिकमपि निशमयंश्चारवधविमुखैस्तैरेव कृपया विमुक्तः प्रज्वलदवमानाग्निसंतप्यमानः स्वजनमुखावलोकने कृतलज्जतया क्वचन विजनकाननसीमनि कठोरतपश्चर्यया विनिपातिततनुर्भर्तुरानृण्यं भजेयमिति पुरान्निःसरन्नन्तरा सकिंकरेण कुष्ठेन देवपादमूलं प्रापित इत्येतदवसानं प्रवृत्तेः श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

राजा—कुमार, श्रुतं खलु निरवशेषमस्य मुखात् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

पाण्डुः—(विचिन्त्य ।) देव, किमन्यत् ।

सन्तु यन्त्राण्यनेकानि सन्तु वा सैनिकाः परे ।
त्वत्कोपाग्नौ पतङ्गत्वं भजेरन्निति मे मतिः ॥ ३७ ॥

राजा—पाण्डो, सत्यमेव किं कालविलम्बेन । सर्वथा प्रविश्यान्तःकोशागारम्

शस्त्रेण सर्वमपि खण्डश एव कृत्वा
गृध्रव्रजाय निखिलं बलिमर्पयामि ।
येनौदनो दिविषदां विकलीकृतोऽभू-
त्किं तस्य मे भयममी कितवा विदध्युः ॥ ३८ ॥

अपि च ।

अमृतनिधिरयं यः सोऽपि मत्पीडितः स-
न्न विसृजति मदीयेनाधिनाद्यापि कार्श्यम् ।
निजविकटजटालीकाननस्थापितस्य
प्रभवति स महेशोऽप्यस्य किं पूरणाय ॥ ३९ ॥

हन्त हन्त ।

स ददाति नाम गिरिशो रसमेतेषामुपासनपराणाम् ।
लब्धेनैतेनास्मानेते नाम प्रशमयन्ति ॥ ४० ॥

(विहस्य ।) अहो विचारचातुरी विज्ञानहतकस्य ।

(आकाशे ।)

अरे विज्ञानहतक,

आश्रित्य यं सततमुत्पतसि स्मयेन
निर्वापयामि तमहं सहसैव जीवम् ।
पश्चाद्दिनक्ष्च्यूति भवानपि चाश्रयस्य
नाशान्न सिध्यति किमाश्रयिणोऽपि नाशः ॥ ४१ ॥

राजा—कः कोऽत्र भोः, शस्त्रम् । (इत्युत्थातुमिच्छति ।)

पाण्डुः—ननु संनिहितमेव शस्त्रम् । तथापि किंचिद्विज्ञापयामि । अस्त्येवायमन्तिमः प्रकारः । अपि तु

त्रिषूपायेषु सत्स्वन्त्यो न युक्त इति तान्त्रिकाः ।
उपायमिममेवातो मनो मे प्रयुयुक्षते ॥ ४२ ॥

राजा—कोऽयमुपायः ।

पाण्डुः—(कर्णे ।) एवमेवम् ।

राजा—भवतु तथा । अस्त्येवैतदनन्तरकर्तव्यम् ।

पाण्डुः—देव, मार्गश्रम इव दृश्यते सिद्धं च सर्वं शयनादि ।

राजा—त्वमपि स्वकार्येऽवहितस्तिष्ठ । अहमपि भुक्त्वा निद्रास्थानं गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कर्मणा सह कालः ।)

कालः—वत्स कर्मन्, जीवस्य राज्ञः पुरबाधनार्थं यक्ष्मराजमन्त्रिणा पाण्डुना प्रयुक्तान्रोगरूपान्भटान्प्रतियुधा जेतुं विज्ञानमन्त्रिणा नियुक्तं सरसतत्प्रतिभटजातं किं करोतीति जिज्ञासते मे हृदयम् ।

कर्म—भगवन्, सर्वानुस्यूतस्य तव किं नामाविदितमस्ति ।

कालः—भवानपि तादृश एव । महान्खलु तव प्रभावः । तथाहि ।

त्वामज्ञातमनुग्रहाय जगतां देवी विधत्ते श्रुति-
लोंकः साधयतीप्सितं भवदनुष्ठानादिहामुत्र च ।
किं चायं समनुष्ठितेन भवता चित्तस्य शुद्धिं गत-
स्तत्त्वं वेदितुमात्मनः प्रभवति त्र्य्यन्तसंदर्शितम् ॥ १ ॥

अपि च ।

त्वं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात्स्थित्वा त्रिधानेकफलानि दत्से ।
इन्द्रत्वमिन्द्रस्य विधेर्विधित्वं हरेर्हरित्वं च फलं त्वदीयम् ॥ २ ॥

कर्म—आर्य, अवाङ्मनसगोचरस्तव महिमा ।

सुमतिभिरनुमेयस्त्वं सहस्रांशुगत्या
(सविनयम् ।) भवति भवदधीनं मद्विधानं जनानाम् ।

भगवन्, किमन्यद्ब्रवीमि ।

परिणमयसि पुंसां दातुमर्थात्मना मां
त्वयि कृतिमति षोढा विक्रियन्ते च भावाः ॥ ३ ॥

किं च ।

त्रैधं जनः शंसति वर्तमानं भूतं भविष्यन्तमहं पुनस्त्वाम् ।
ऐकध्यमापन्नमखण्डरूपमाधारमेषो जगतामवैमि ॥ ४ ॥

निमेषकाष्ठे च कलाक्षणौ च मुहूर्तरात्रिंदिवपक्षमासान् ।
भवत्तनूभृत्त्वयने तथाब्दं युगं च मन्वन्तरमप्यवैमि ॥ ५ ॥

कालः—तदिदानीं पाण्डुविज्ञानमन्त्रिभ्यां युद्धाय नियुक्तानां भटानां विक्रमविलासानवलोक्य चक्षुषी कृतार्थयिष्यावः । पाण्डुना खलु जीवराजे प्रयुक्तो भविष्यतो रोगस्य पुरो भावी बुभुक्षाजनको भस्मकरोगस्तद्गृहीतो राजेति जानामि ।

आवां यथा न विद्युः सर्वेऽपि दिविस्थितावुच्चैः ।
उभयेषामपि युद्धं पश्यावः संलपावश्च ॥ ६ ॥

किं च, ज्ञानशर्मणोपजापितोऽपि राजा भूयो विज्ञानशर्मणा प्रत्यावृत्य पर्यवस्थापितः ।

कर्म—भगवन्, कीदृशो ज्ञानशर्मणोपजापः ।

कालः—वत्स, श्रूयताम् ।

तत्तत्कार्यविशेषसाधनविधावुक्त्वेतिकर्तव्यतां
जीवस्यास्य विभोः स्वकीयपृतनासंनाहमालोकितुम् ।
निष्क्रान्ते सचिवे कदाचन भजत्येकाकितां राजनि
श्रुत्वा तत्समयं तदन्तिकभुवं स ज्ञानशर्मा ययौ ॥ ७ ॥

अनन्तरमायान्तमवलोक्य दूरादेव

अथ सुचिरवियोगात्संदिहानः सखित्वे
किमपि विवशचेता निर्भरैर्हर्षभारैः ।
कथमपि समुदश्रुर्बाष्पसंरुद्धकण्ठो
वचनमिदमवोचन्मत्तहंसस्वरेण ॥ ८ ॥

चेतः शीतलतामुपैति नयने विस्तारिणी कौतुका-
न्निर्मर्यादमुपैत्यमानिव तनौ कोऽप्यन्तरानन्दथुः ।
बाहू मां परिरम्भणे त्वरयतस्त्वां वीक्ष्य कस्त्वं सखे
पुण्यैः पूर्वकृतैश्चिरान्मम दृशोः पन्थानमारोहसि ॥ ९ ॥

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—ततोऽसौ जीवस्य वचनमिदमाकर्ण्य ज्ञानशर्माकथयत् ।

सोऽहं जीव विभो चिरन्तनसखस्ते ज्ञानशर्मा तथा
प्राणेष्वन्यतमो मुहुस्तव हिताकाङ्क्षी च सर्वात्मना ।
विज्ञानस्य कुमन्त्रितैः परवति त्वय्यव्यवस्थस्थितौ
शान्तस्त्वन्नगराद्विरक्तहृदयः प्रास्थामनास्थावशात् ॥ १० ॥

संप्रति हि ।

दुःसामाजिकबोधनैः कुपदवीसंचारमासेदुष-
स्तेनापज्जलधौ निराश्रयतया राज्ञो वृथा मज्जतः ।
ब्रूते यो न हितं वचोऽप्रियमपि स्वेष्टं निगृह्याग्रहा-
त्स्वामिभ्यः स तु बुद्धिमत्पशुरिति प्राप्नोति मन्त्री प्रथाम् ॥ ११ ॥

अतः किल

विज्ञानशर्महतकस्य वृथा कुमन्त्रै-
घोरामिमां सुमहतीं गतमापदं त्वाम् ।
आकर्ण्य देव हितवागुपदेशहेतो-
रद्यान्तिकं तव गतोऽस्म्यनृणो बुभूषुः ॥ १२ ॥

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—ततश्च राजा सरलप्रकृतितया 'सखे ज्ञानशर्मन्, चिरेण दृष्टोऽसि । त्वत्तोऽपि मे श्रेयःसंपादकः कोऽन्योऽस्ति । तत्कथय प्रस्तुतोचितं हितम्' इति तमन्वयुङ्क्त ।

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—ततो ज्ञानशर्मा राजानमुपह्वरे स्वैरमित्थं बोधयामास ।

शश्वन्नश्वरमेव विश्वविदितं पापप्ररोहस्थलं
मेदोमज्जवसास्थिमांसरुधिरत्वग्रोमकूपं वपुः ।
एतस्मिन्मलमूत्रभाण्डकुहरे हेये मनीषावतां
दुःखे न्यायविदो विमोहमिह के तन्वन्ति नन्वन्तिमे ॥ १३ ॥

जगत्प्रोतं यस्मिन्विविध इव सूत्रे मणिगणः
समस्तं यद्भासा तदपि च विभाति स्फुटमिदम् ।
अखण्डानन्दं यन्निरवधिकसच्चित्सुखमयं
निराकारं यत्तत्त्वमसि परमं ब्रह्म न पुमान् ॥ १४ ॥

तत्तादृशः सुखघनस्य निरञ्जनस्य
सर्वात्मनापि ननु हेयतरे पुरेऽस्मिन् ।
विज्ञानशर्मवचनैर्विपरीतवृत्ते-
र्मन्ये न युक्त इव ते ममताभिमानः ॥ १५ ॥

इत्यादिभिर्बहुविधैरुपपत्तिपूर्वै-
रेतैर्वचोभिरथ तेन रहः प्रयुक्तैः ।
कोषे बले रिपुवधे च बभूव सद्यो
जीवो विरक्तहृदयो विगताभिमानः ॥ १६ ॥

कर्म—भगवन्, इत्थं ज्ञानशर्मणोपजप्तस्यापि जीवस्य राज्ञः कथमधुना रिपुवधे प्रवृत्तिः ।

कालः—श्रूयताम् । इत्थं ज्ञानशर्मा राज्ञो रहस्युपजापं कुर्वन्सेनासंनिवेशादागतस्य विज्ञानशर्मणो वचनमाकर्ण्य न नः परमिह स्थातव्यमिति राजानमामन्त्र्य जगाम ।

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—ततश्च निष्क्रान्ते ज्ञानशर्मणि प्रविश्य विज्ञानशर्मा राजानमालोक्य अये, किमयमपूर्व इव राजा पुरादिषु परित्यक्ताभिमान इव दृश्यते । तद्बहुधा ज्ञानशर्मणोपजापितः स्यात् । भवतु । सर्वमिदं स्वयमेव व्यक्तीभविष्यति । (इति राजसमीपं गतः ।)

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—राजा च तमालोक्य सावहित्थस्तमनुसरन्निव सादरमपृच्छत् । 'मन्त्रिन्, कथय कीदृशः पुरवृत्तान्तः परवृत्तान्तश्च' इति ।

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—

इति राज्ञा समाज्ञप्तो नयज्ञो मन्त्रिशेखरः ।
प्रत्युत्तरं तदादत्त प्रज्ञावज्ञातवाक्पतिः ॥ १७ ॥

स्वायत्तं पुरमेव नः समजनि स्वामिन्भवच्छासना-
त्तत्तद्देशनिविष्टपत्रनिचयव्यापारसंरक्षितम् ।
निर्दग्धा भवतः प्रतापमहसा नूनं पतङ्गा इव
प्रत्यर्थिप्रकरा भवेयुरधुना नामावशेषाः क्षणात् ॥ १८ ॥

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—इत्याकर्ण्य राजा ज्ञानशर्मवचोऽनुसरन्नुभयोर्मतयोरपि दोलायमानमानस इतिकर्तव्यतामव्यवस्यन्नित्थमाक्षेपमुखेन व्याजहार ।

निसर्गतो ये रिपवो हि रोगा वातादिभिस्तज्जनकैः समन्तात् ।
अधिष्ठितेऽस्मिन्कुटिलैः प्रवृत्त्या स्वायत्तता हन्त कथं पुरे नः ॥ १९ ॥

किं च ।

संरक्ष्यते निजवशंवदसेवकेन
यः पाण्डुना विमतखण्डनपण्डितेन ।
सोऽयं प्रतापपरिदग्धपुरो विसर्प-
ज्ञेयः कथं कथय संप्रति राजयक्ष्मा ॥ २० ॥

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य समञ्जसयुक्तिकं वचोऽब्रवीत् । राजन्, श्रूयताम् ।

वातादिजा यद्यपि सर्वरोगास्तथापि तानेव विनाशयन्ति ।
यथारणेर्वह्निरुदर्चिरुद्यन्दहत्ययत्नादरणिं तमेव ॥ २१ ॥

अपन्थानं त्विति न्यायादात्मद्रोहिषु तेष्वमी ।
आत्मजेष्वपि न स्नेहमातन्वन्त्यधुना प्रभो ॥ २२ ॥

अतस्तदधिष्ठितमपि पुरं स्वाधीनमेवेति निश्चिनु । किं च ।

स्वायत्ते नगरे तस्मिन्स्वामिपादप्रसादतः ।
जयश्रियं हस्तगतां जानातु भगवान्क्षणात् ॥ २३ ॥

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—इत्थं मन्त्रिवरवचननिशमनेन किंचिदिव निर्वृतचेतसा राज्ञा मन्त्रिन्, 'इयतापि कालेन पुरस्य स्वायत्तत्वे किमनेन फलं पश्यसि' इति पृष्टो मन्त्री कथयामास—

पुरस्य दार्ढ्ये योगस्य सिद्धिः सर्वार्थसाधिनी ।
अखण्डानन्दसिद्धिश्च फलं तेनैव जायते ॥ २४ ॥

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—इत्याकर्ण्य क्षुद्राभिमानेन न भवतीष्टसिद्धिः । प्रत्युत हानिरेव फलम् । अतः स्वयमेव त्यक्तेष्वेतेषु सिद्धैवात्मनो दृढयोगसिद्धिरखण्डानन्दता च । कुत एतावान्यत्न इति वदति राजनि पुनरपीत्थं समाहितवान्मन्त्री—

प्रारब्धरहितस्यैवं भवेदेव न संशयः ।
प्रारब्धपरतन्त्रं त्वां ते मुञ्चन्ति कथं पुनः ॥ २५ ॥

किं च ।

श्लथाभिमाने पुरि हन्त देवे क्षोभो भवेत्त्वत्प्रकृतिष्वकस्मात् ।
ततोऽवकाशं प्रतिलक्ष्य सर्वे प्रत्यर्थिनस्ते प्रबला भवेयुः ॥ २६ ॥

किं च ।

यक्ष्मणि जाग्रति तस्मिन्पाण्डुज्वरसंनिपातपरिवारे ।
देवस्य कथं भविता स्थितिरिह यत्नादपि स्वरूपेण ॥ २७ ॥

इममर्थमप्रतिहतया प्रतिभया स्वयमेव विचारयतु देवः ।

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—तत इत्यात्मनीनानि वचनान्याकर्णयन्कुतूहलाकुलितहृदयः समरयत्नकृतत्वरः मुहुर्मुहुस्तमित्थं प्रशंसन्नवोचत्—

त्वयि दत्तभरस्य मेऽधुना किं बहुनानेन विचारणश्रमेण ।
भवते ननु रोचते यथा वा यतितव्यं हि तथैव निर्विशङ्कम् ॥ २८ ॥

कर्म—ततस्ततः ।

कालः—ततश्च किल यदेवं देवस्य मनसो व्याकुलीभावः स सर्वोऽपि शत्रूपजाप इति मन्तव्यम् । अतो विज्ञापयामि । तिष्ठतु दार्ढ्यं मद्वचसि इति राजानं पर्यवस्थाप्य स्वकार्य एव व्याप्रियते ।

कर्म—भगवन्, ज्ञानविज्ञानयोरेकरूपयोरिव सतोः कुत इयान्विरोधः ।

कालः—वत्स,

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।
तयोर्विरोध इत्येतत्किमाश्चर्यकरं तव ॥ २९ ॥

कर्म—भवतु नाम तयोर्विरोधः । तदेवान्तरमुपलभ्य क्रियतां च द्विषद्भिरुपजापः । ज्ञानशर्मणा तु स्वामिहितैषिणा विपक्षानुकूलं पुराभिमानशैथिल्यं कथमुपदिष्टम् ।

कालः—नहि विपक्षानुकूलमिति न च तदीयोपजाप इति वा प्रवृत्तिरेतस्य । किं तु वस्तु तत्त्वमुपदेष्टव्यमित्येव तस्य स्वभावः ।

ज्ञानमद्वैतसन्मात्रं विपक्षस्तत्र को वद ।
स्वरूपस्थितिरेतस्य सारिता पारमार्थिकी ॥ ३० ॥

मूढवद्देहतादात्म्यं राजा न प्रतिपद्यताम् ।
बाधितं तद्दग्धपटन्यायेनास्त्विति तस्य धीः ॥ ३१ ॥

तदुक्तमभियुक्तैः—

'बाधितं दृश्यतामक्षैस्तेन बाधो न शक्यते ।
जीवन्नाखुर्न मार्जारं हन्ति हन्यात्कथं मृतः ॥ ३२ ॥

किं च ।

मायया बहुरूपत्वे सत्यद्वैतं न नश्यति ।
मायिकानां हि रूपाणां द्वितीयत्वमसंभवि ॥ ३३ ॥

कर्म—भगवन्, युज्यत एतत् ।

कालः—एवं च ज्ञानशर्मणोपजप्तोऽपि विज्ञानशर्ममन्त्रिमन्त्रवशात्प्रोत्साहितो राजा यदाचरिष्यति तदालोकयिष्यावहे । (भुवमवलोक्य ।) कथं विदूषकेण सहायमागच्छति राजा तत्रैव गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।)

राजा—

संख्यापेततया रसानपि भृशं षट्सेवमानस्य मे
तेष्वेवातिबुभुक्षुता प्रतिमुहुर्हाहा सखे जायते ।
एवं व्याप्टतिरैच्छिकी मम यतो भुञ्जेऽन्नराशीनहं
पीयन्ते च रसालमाक्षिकदधिक्षीराज्यकुल्या मया ॥ ३४ ॥

अन्नान्येव निरन्तरं विवृणुतां सर्वाणि सस्यानि भू-
र्वारि प्रावृषि कोऽपि वर्षतु दधिक्षीरात्मकं वारिदः ।
सर्वोऽयं लवणाम्बुराशिरपि चेद्दुग्धाम्बुधिर्जायतां
भुञ्जानस्य तथापि हन्त पिबतो न क्षुत्पिपासाशमः ॥ ३५ ॥

तदतिशयेन संपादनीयो मम पानभोजनविधिरिदानीम् ।

विदूषकः—(सहर्षम् ।) अज्ज एव्व एदं करणिज्जं । जेण अहं वि एदस्सिं कज्जे तुअ सहाअत्तणे दक्खो होमि । जम्मेण तु विण्णाणेण भवं मिदभोअणे सव्वदा सिक्खीअदि तेण विण्णत्तो वि तुमं तस्स वअणं मा करेहि । (क)

राजा—साधु सखे, साधु । सम्यगुपदिष्टम् । तथा करिष्ये ।

कालः—वत्स, श्रुतं भवता ।

कर्म—श्रुतमेव । एष पाण्डुना प्रहिताभपथ्यताजननीं स्वस्य बहु बुभुक्षां न जानाति विदूषकोऽप्यजानन्नेवं भाषते ।

राजा—कः कोऽत्र भोः ।

विदूषकः—सिक्खिदो वि मए किं तुमं पडिऊलकारिणो अमच्चस्स आआरणत्थं दोआरिअं आमन्तेसि । (ख)

राजा—वयस्य, मा बिभिहि । तव मतमेवानुसरामि ।

विदूषकः—जइ एव्वं थिरपडिण्णो होहि । एदस्स अविह्मरणत्थं वसणन्ते मए बद्धो गण्ठी । अहं जेव्व तं आणेमि । (ग) (इति निष्क्रम्यामोत्यन सह प्रविशति ।)

अमात्यः—सति दौवारिके राज्ञा किमर्थं त्वं प्रहितः ।

विदूषकः—एत्थ कज्जे अहं जेव्व दोवारिओ । (घ)

अमात्यः—कीदृशे कार्ये ।

(क) अद्यैवैतत्करणीयम् । येनाहमप्येतस्मिन्कार्ये तव सहायत्वे दक्षो भवामि । जाल्मेन तु विज्ञानेन भवान्मितभोजने सर्वदा शिक्ष्यते तेन विज्ञप्तोऽपि त्वं तस्य वचनं मा कुरु ।

(ख) शिक्षितोऽपि मया किं त्वं प्रतिकूलकारिणोऽमात्यस्याकारणार्थं दौवारिकमामन्त्रयसि ।

(ग) यद्येवं स्थिरप्रतिज्ञो भव । एतस्याविस्मरणार्थं वसनान्ते मया बद्धो ग्रन्थिः । अहमेव तमानयामि ।

(घ) अत्र कार्येऽहमेव दौवारिकः ।

कालः—कर्मन्, मन्त्रिणापि न विज्ञाता औपाधिकी राज्ञो बुभुक्षा ।

कर्म—बाढम् ।

विदूषकः—अमच्च, रण्णो दाणिं बहुभक्खणणामहेए उवट्ठिदे कज्जे । (क)

मन्त्री—कीदृशी बहुभक्षणता ।

विदूषकः—किमण्णं । बुभुक्खिदो वग्घो विअ सव्वपकिदीणं अह्माणं जीवणं भक्खिदुकामो राआ मा खु णं णिवारेहि जं पलअकालकुविदो रुद्दो विअ चिट्ठदि । (ख)

मन्त्री—(विहस्य । स्वगतम् ।) राज्ञः पानभोजनसंपादने स्वस्यापि तद्भविष्यतीत्येतस्य हृदयम् । (प्रकाशम् ।) गच्छाग्रतः । अहमप्यागमिष्यामि । (आकाशे दत्तदृष्टिः ।) किं न्वेतत्स्यात् ।

कार्यान्ववेक्षणविधौ सदसि स्थितेन
　येन क्षमाजनि चिरं सहितुं बुभुक्षा ।
भुक्त्वा च यस्य कियदप्यशनं नितान्तं
　तृप्तिर्भवेत्स कथमीदृशबुद्धिमेति ॥ ३६ ॥

कालः—अहं खलु प्राणिनामव्यवस्थितामवस्थां करोमि ।

कर्मः—बाढम् । अलमिदम् । अन्यदप्यचिन्तनीयं बुद्धिविलसितमिति जानामि । यत्किल

दृष्ट्वा दक्षकृतापराधजनितक्रोधोज्झिताङ्गीं सतीं
　यः शान्तस्तपसि स्थितः स गिरिशः स्वं प्रत्युपात्तायुधम् ।
कोपोद्घाटितनैटिलेक्षणपुटप्रोद्दामधूमज्वल-
　ज्ज्वालाजालविजृम्भणेन सहसा भस्मीचकार स्मरम् ॥ ३७ ॥

कालः—(विहस्य ।) शृणु तावत् ।

(क) अमात्य, राज्ञ इदानीं बहुभक्षणनामधेये उपस्थिते कार्ये ।

(ख) किमन्यत् । बुभुक्षितो व्याघ्र इव सर्वप्रकृतीनामस्माकं जीवनं भक्षितुकामो राजा मा खल्वेनं निवारय यत्प्रलयकालकुपितो रुद्र इव तिष्ठति ।

मारुतं यः पिबन्नेव महर्षिस्तपसि स्थितः ।
तमहं कुम्भजन्मानं तोयराशिमपाययम् ॥ ३८ ॥

मन्त्री—अतिबुभुक्षया राज्ञः किमप्याशङ्कते मे हृदयम् । यथाहुर्नीतिज्ञाः—'अतिबुभुक्षा राज्ञो राज्यच्युतिसूचिका' इति । (राजानं निरूप्य ।)

शुष्यन्त्या धृतशोषणे रसनया शश्वल्लिहन्सृक्किणी
किंचिन्मग्नविलोचनः श्रमजलक्लिद्यत्कपोलालिकः ।
आरूढभ्रुकुटीभयंकरमुखो निःश्वासदूनाधरो
दृष्ट्या कूणितया विलोकयति मामायान्तमेवान्तिके ॥ ३९ ॥

(उपसृत्य ।) जयतु जयतु देवः ।

राजा—उपविश्यताम् । (इत्यासनं निर्दिशति ।)

विदूषकः—वअस्स, मए गहिदत्थो किदो अमच्चो । (क)

राजा—अमात्य, सज्जीक्रियतामनेनोक्तं सर्वमपि ।

मन्त्री—

किमियमपूर्वा बुद्धिर्देवस्य विजृम्भते ससंरम्भम् ।
ननु कुर्वे यदिदानीमनेन दुर्मेधसा कथितम् ॥ ४० ॥

विदूषकः—दाणिं वअस्स, तुमं जेव्व मह सरणं, जं कुविदो अमच्चो ।(ख)

राजा—अलं चापलेन ।

मन्त्री—तिष्ठ तूष्णीम् । जानामि ते दौष्ट्यम् ।

(विदूषको लज्जितस्तिष्ठति ।)

मन्त्री—(स्वगतं विचिन्त्य ।)

स्यादेतत्किं नात्र पश्यामि हेतुं राज्ञो न क्षुद्राज्यविभ्रंशचिह्नम् ।
अस्य श्रेयःसिद्धये बद्धकक्षः किं नाहं स्यां किं न मे स्वामिभक्तिः॥४१॥

परं त्वेवं निश्चिनोमि द्विषद्राजमन्त्रिणा पाण्डुना कृतमिदं वैकृतमिति ।

(क) वयस्य, मया गृहीतार्थः कृतोऽमात्यः ।

(ख) इदानीं वयस्य, त्वमेव मम शरणम् । यत्कुपितोऽमात्यः ।

भवतु । अस्य चित्तं बहुभक्षणायत्तमन्यत्र व्याक्षिपामि । स एवास्य प्रतीकारः । (प्रकाशम् ।) प्रासादस्योपरि चलतु देवः । तत्रैव संपाद्यते महती तृप्तिः ।

राजा—बाढम् ।

(सर्वे प्रासादाधिरोहणं नाटयन्ति ।)

विदूषकः—(सर्वतो विलोक्य ।) भो वअस्स, किं एदं भासिणीपाआरे अपुव्वं किं वि दीसइ । (क)

राजा—अमात्य, किमिदम् ।

कर्म—भगवन्काल, सन्ति खलु शरीरे भासिनीप्रभृतयः सप्तत्वचः तत्र त्वग्रूपप्रथमप्राकारे सिध्मकपद्मककण्टका नाम त्रयो रोगाः पाण्डुना प्रहिता दृश्यन्ते । तान्विदूषको राजा च न वेत्ति, अतः पृच्छति ।

कालः—सत्यमेवेदम् ।

मन्त्री—राजन्, सिध्मकपद्मककण्टकाः ।

विदूषकः—(सभयम् ।) वअस्स, एदाणं एदे भटा पहारं कुणन्ति तदो ते वि अह्माणं उवरि पडिस्सन्ति । ता अस्सदो सिग्घं पलाअणं करेह्म । (ख)

मन्त्री—विदूषक, मा भैषीः ।

गुञ्जाफलाग्निलेपः प्रतियोद्धा सिध्मपद्मयोः समरे ।
एष हरिद्राक्षारः कण्टकहतये मया प्रहितः ॥ ४२ ॥

राजा—सुष्ठु कृतममात्येन ।

कालः—गुञ्जाफलाग्निलेपहरिद्राक्षारानौषधिविशेषान्प्रहरतो दृष्ट्वा विदूषको ब्रवीति ।

कर्म—एवमेतत् ।

विदूषकः—अज्ज, को एसो । (ग)

(क) भो वयस्य, किमेतद्भासिनीप्राकारेऽपूर्वं किमपि दृश्यते ।

(ख) वयस्य, एतेषामेते भटाः प्रहारं कुर्वन्ति तदा तेऽप्यस्माकमुपरि पतिष्यन्ति । तदस्माच्छीघ्रं पलायनं कुर्मः ।

(ग) आर्य, क एषः ।

मन्त्री—व्यङ्गनामा रोगः ।

अभिमुखमवेक्षमाणः शशरुधिरालिप्ततनुरिमं हन्तुम् ।
तिष्ठति मुखमावृण्वन्मञ्जिष्ठाप्रमुखसाधनो लेपः ॥ ४३ ॥

विदूषकः—किं एदं मल्लाणं आजोहणं विअ जं रत्तप्पवाहो दीसइ । (क)

मन्त्री—

वैधेय शस्त्रधाराक्षुण्णं प्रवहति पुरो न रक्तं यत् ।
तव मूढतां धिगेष प्राकारो लोहिनी नाम ॥ ४४ ॥

कालः—त्वग्रूप एष द्वितीयः ।

कर्म—तथैव ।

विदूषकः—अहो पमादो । सुवेदाए उपरि सव्वत्थ गअकण्णा वित्थिण्णा । (ख)

कालः—कर्मन्, श्वेतनाम्नि तृतीयत्वक्प्राकारे चर्मदलं नाम रोगं पृच्छति विदूषकः ।

राजा—क एते संवर्तन्ते श्वेतायाम् ।

मन्त्री—

देव योधेन तत्रापि नियुक्तेन मया पुरा ।
आम्रपेश्यभिधानेन लेपेनाक्रम्य भूयते ॥ ४५ ॥

विदूषकः—वअस्स, पेक्ख एत्थ का वि दुद्धतरङ्गिणी विअ वहइ । ता अञ्जलीहिं गेह्णिअ पिब । (ग)

मन्त्री—धिगौदर्य, सर्वत्राभ्यवहारभ्रान्तिः । भ्रान्त,

नेयं दुग्धतरङ्गिणी प्रवहति श्वित्रोऽयमिन्दुप्रभः
प्राकारं किल तुर्यतामुपगतं ताम्राख्यमाक्रामति ।

(क) किमेतन्मल्लानामायोधनमिव यद्रक्तप्रवाहो दृश्यते ।

(ख) अहो प्रमादः । श्वेताया उपरि सर्वत्र गजकर्णा विस्तीर्णाः ।

(ग) वयस्य, पश्यात्र कापि दुग्धतरङ्गिणीव वहति । तदञ्जलिभिर्गृहीत्वा पिब ।

संरम्भो भवतो वृथा स्मरयसि त्वं किं तृषं विस्तृतां
　　पातुं शक्यत एष किं तव ततो मौढ्यं त्वयाविष्कृतम् ॥४६॥

(इति सभ्रूक्षेपं तर्जयते ।)

राजा—क एनमभिसरति ।

मन्त्री—एष मया नियुक्तो महातालेश्वरः ।

कालः—कर्मन्, औषधविशेषोऽयम् ।

विदूषकः—अध वेदिणीलोहिदाणं उवरि के वि उल्लुठअन्तो विअ दीसन्ति । (क)

मन्त्री—सर्वेऽपि कुष्ठा गलगण्डादयश्च नृत्यन्ति ।

कर्म—भगवन्, वेदिनीलोहिते पञ्चमीषष्ठ्यौ त्वचौ । तत्र कुष्ठादेरुत्पत्तिः ।

कालः—अस्त्येतत् ।

विदूषकः—एत्थ उण थूलाणाम्मि सत्तमे पाआरे को वि लोहआरभत्थिआ विअ पूरिज्जमाणसरीरो दीसइ । (ख)

मन्त्री—स्थूलायां विद्रधिरेष शत्रुमल्लः ।

विदूषकः—(सभयम् । संस्कृतमाश्रित्य ।)

प्राकारसप्तकमपि प्रसभं गृहीत्वा
　　स्वेद्यानि सप्त च विशोष्य तथैव कोषान् ।
उल्लुण्ठयिष्यति रिपोर्निवहो भटानां
　　म्लायंस्त्वमन्ध इव मूढ इव स्थितोऽसि ॥ ४७ ॥

राजा—धिक् प्रमादम् । हन्त विज्ञानशर्मन्, आक्रान्तमेवारिभिरान्तरम् ।

(क) अथ वेदिनीलोहितयोरुपरि केऽप्युल्लुठन्त इव दृश्यन्ते ।

(ख) अत्र पुनः स्थूलानाम्नि सप्तमे प्राकारे कोऽपि लोहकारभस्त्रिकेव पूर्यमाणशरीरो दृश्यते ।

मन्त्री—देव, धीरो भव । यदि नाहं प्राणिष्यस्तदिदमभविष्यत् ।

विदूषकः—(सकोपोपहासम् ।) एदं पच्चक्खं खु वट्टइ । तुमं उण अणुमाणेण एदं णत्थित्ति वण्णेसि । ता अच्छरिअं तक्को विण्णाणसम्ममन्तिणो । वअस्स, आकण्णेहि मे वअणं । एसो अमच्चो एव्व सव्वदुवारेसु सत्तुहिं आक्कन्तेसु भिक्खुवेसं गेह्णिअ पलाइस्सदि । तुह पुणो दुल्लहो मोक्खो । ता एहि । सुरङ्गादुवारेण तुमं णइस्से । (इत्युत्थाय सर्वतो विलोक्य ।) हद्धी हद्धी । किं करेमि मन्दभग्गो । जलमत्तं वि कहिं वि ण दीसइ । सत्तापि जं परिहाओ रित्ताओ विअ दीसन्ति । (पुनर्दृष्ट्वा ।) वअस्स, किं एदं इन्दजालं विअ दीसइ जं सत्तावि परिहाओ दाणिं एव्व सुक्काओ पुणो वि अपरिमिदरसाओ दीसन्ति । कधं इमाओ उत्तरिअ गच्छह्म । (क)

राजा—अमात्य, श्रुतमेतस्य वचनम् ।

मन्त्री—

> एतन्न किंचन ततस्तव मास्तु भीति-
> रोजायितं रिपुजनस्य निरीक्ष्य किंचित् ।
> यत्खेयपूरणविशोषणयोः समर्थं
> तन्मूलमेव हि विजृम्भणमप्यरीणाम् ॥ ४८ ॥

अपि च ।

> रिपवो लब्ध्वा मार्गं रसादिपरिखाः प्रकोप्य तन्मूलम् ।
> देव भवन्ति यथेष्टं पुरमुल्लुण्ठयितुमीशानाः ॥ ४९ ॥

(क) एतत्प्रत्यक्षं खलु वर्तते । त्वं पुनरनुमानेनैतन्नास्तीति वर्णयसि । तदाश्चर्यं तर्को विज्ञानशर्ममन्त्रिणः । वयस्य, आकर्णय मे वचनम् । एषोऽमात्य एव सर्वद्वारेषु शत्रुभिराक्रान्तेषु भिक्षुवेषं गृहीत्वा पलायिष्यते । तव पुनर्दुर्लभो मोक्षः । तदेहि । सुरङ्गाद्वारेण त्वां नेष्ये । हा धिक् हा धिक् । किं करोमि मन्दभाग्यः । जलमात्रमपि कुत्रापि न दृश्यते । सप्तापि यत्परिखा रिक्ता इव दृश्यन्ते । वयस्य, किमेतदिन्द्रजालमिव दृश्यते यत्सप्तापि परिखा इदानीमेव शुष्काः पुनरप्यपरिमितरसा दृश्यन्ते । कथमिमा अवतीर्य गच्छामः ।

कालः—रसरक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्ररूपाः परिखात्वेन निरूपिताः ।

कर्म—एषां वृद्धौ श्लेष्मविद्रधिरक्तविसर्पादयो भवन्ति । कार्श्ये तु रौक्ष्यश्रमशोषादयः ।

कालः—युक्तं भवतोक्तम् ।

मन्त्री—एवमेते स्वामिकार्ये बद्धपरिकरा यतन्तु नाम । सन्त्येवैषां प्रतीकारशस्त्राण्यस्मदायत्तानि ।

विदूषकः—किं एसा वादाली विअ मह अक्खीहिं आउलेदि । (क)

राजा—अहो प्रचण्डोऽयमनिलः । तथाहि ।

तारांश्च्यावयितुं घनान्विकिरितुं कृत्वार्कतूलोपमा-
न्भित्त्वा पातयितुं भुवि क्षितिभृतां तुङ्गानि शृङ्गाणि च ।
सद्यः शोषयितुं समुद्रमवनीकर्तुं तु पांस्वात्मना
द्रागुन्मूल्य च भूरुहान्भ्रमयितुं शक्तो भवत्यम्बरे ॥ ९० ॥

मन्त्री—अयमेव वृद्धिशोषहेतुः परिखाणाम् । एनमुपजीव्योत्कुप्यन्ति शुष्यन्ति च सर्वतः परिखाः ।

विदूषकः—किं मूढो विअ पेक्खसि । करेहि एदाणं पडीआरं । (ख)

मन्त्री—अदृष्टा किमेवं प्रलपसि ।

विदूषकः—(उष्ट्रग्रीविकया विलोक्य ।) अच्चरिअं अच्चरिअं । एत्थ सत्तासत्ति वट्टइ । वड्ढन्तेसु सत्तुसु एदे वीरा रोअउलं पहरन्दि । (ग)

मन्त्री—तत्र श्लेष्मप्रभृतीन्रक्तपुत्रांश्चन्द्रप्रभा प्रहरति ।

विदूषकः—कधं इत्थिआ वि सूराअदि । (घ)

मन्त्री—रक्तपुत्राणां विसर्पप्लीहप्रभृतीनाममृतगुग्गुलुच(तृ?)णपञ्चका-

---

(क) किमेषा वातालीव ममाक्षिणी आकुलयति ।

(ख) किं मूढ इव पश्यसि । कुर्वेतेषां प्रतीकारम् ।

(ग) आश्चर्यमाश्चर्यम् । अत्र शस्त्राशस्त्रि वर्तते । वर्धमानेषु शत्रुषु एते वीरा रोगकुलं प्रहरन्ति ।

(घ) कथं स्त्री अपि शूरायते ।

दयः प्रहर्तारः । तथा मांसपुत्राणां शाखोटकतैलप्रभृतयः । मेदसः पुत्राणां कफकेसरिप्रभृतयः ।

कालः—कर्मन्, एवं वातपित्तकफेषु वात एको रसरक्तमांसादिधातूनां शोषकः पोषकश्च ।

कर्म—एवमेवैतत् । धातूनां प्रकोपे धातुकार्श्ये च भिषजो वदन्ति 'कटुकादयो मांसवृद्धिहेतवः' इति ।

'कटुकाद्वर्धते मांसं कषायाच्छोणितो रसः ।
लवणाद्वर्धते ह्यस्थि मज्जा त्वम्लात्प्रवर्धते ।
मधुराद्वर्धते शुक्रं तिक्तान्मेदः प्रवर्धते ॥'

विदूषकः—(परिवृत्यावलोकितकेन ।) अज्ज एदं होदु जुज्झदंसणम् । पेक्खदु भवं पुरट्ठिदं अच्चरिअं । (क)

राजा—आर्य, किमेतत्पश्यसि ।

मन्त्री—(विहस्य ।) पश्याम्येतत् ।

एतत्पङ्गुद्वितयमनिलश्चारयत्याशयेषु
त्रिष्वश्रान्तं जरठगणिका काचिदेषा पुरस्तात् ।
आजान्वग्रप्रविततकुचा लोभयन्ती प्रसूते
हन्तानर्थाङ्कुरमनुगता सर्वदा देहभाजाम् ॥ ९१ ॥

कालः—सम्यगुक्तं मन्त्रिणा यत्पित्तकफौ पङ्गू इति भिषक्प्रसिद्धिः । आशयेष्विति कफपित्तवातानामाशया विवक्षिताः । अपथ्यतां जरठगणिकेति निरूपयन्ति । अनर्थाङ्कुर इति च तत्प्रभवरोगसमुदायम् ।

कर्म—साधु निरूपितम् ।

राजा—किमिदमप्यरिभिरेवं कृतम् ।

मन्त्री—कः संदेहः । श्रूयताम् ।

पाण्डुः स्वस्य निशम्य मत्सरमुखात्तूलायितं विक्रमं
सेर्ष्यो मामकवाचिकेन हृदये राज्ञा निषिद्धोऽपि सन् ।

(क) अद्यैतद्भवतु युद्धदर्शनम् । पश्यतु भवान्पुरःस्थितमाश्चर्यम् ।

प्रज्ञागर्ववशान्मदीयविजये जाताभिलाषोऽब्रवी-
दित्थं सान्त्वमपथ्यतां निजकुले स्नेहप्रकर्षान्विताम् ॥ ९२ ॥

विदूषकः—कहं सन्तं उत्तवन्तो पाण्डू । (क)

मन्त्री—एवम्

अप्यस्मत्कुलपक्षपातिनि पथा कामोपभोगप्रदे
किं नात्मप्रभवं कुलं गणयसि प्रक्षीयमाणं शनैः ।
औदासीन्यमिदं कुतस्तव विनोपेक्षां यदि व्यापृता
त्वं नालं बलवानपि प्रभुररिः स्थातुं कुतोऽस्यानुगाः ॥ ९३ ॥

अतस्त्वां विज्ञापयामि । संप्रति शत्रुपुरं प्रविशन्ती तत्तदभिमतेन तेन तेन रसेनाशयगतानस्मत्कुलकारकान्रसवाहिनीभिर्नाडीभिश्च पोषयन्ती राजानमपि स्ववशं नयन्ती भेदय विज्ञानहतकात् इत्युपदिश्य मन्दाग्निना सह प्रेषितवान् ।

विदूषकः—अच्चरिअं एदाए दूतत्तणं जाए पङ्गुणो वि चालिदा । पेक्ख दाणिं वि किं वि मन्तअन्ती चिट्ठदि । सुणाहि दाव तूह्णीओ भविअ । (ख)

(ततः प्रविशन्त्यपथ्यतया सह मन्दाग्निवातकफपित्ताः ।)

मन्दाग्निवातकफपित्ताः—अयि रसवति, किमु वक्तव्यमस्मदीया रोगा इति । यतस्त्वत्संततिः खल्वेते । त्वयैव वशीकृतेऽस्मिन्राजनि एतत्पुरे सुकरस्तेषां प्रवेशः । वयं तु तत्र निमित्तमात्रम् ।

कालः—कर्मन्, रसवतीत्यपथ्यताया नामान्तरेण भवितव्यम् ।

कर्म—रुचिमतीत्यप्येतस्या नाम ।

विदूषकः—एसा ताडआ विअ भीसणा अणुवट्टदि । (ग)

(क) कथं सान्त्वमुक्तवान्पाण्डुः ।

(ख) आश्चर्यमेतस्या दूतत्वं यया पङ्गवोऽपि चालिताः । पश्येदानीमपि किमपि मन्त्रयन्ती तिष्ठति । शृणु तावत्तूष्णीको भूत्वा ।

(ग) एषा ताडकेव भीषणानुवर्तते ।

मन्त्री—राजा चाहं च रामलक्ष्मणाविव वर्तावहे ।

विदूषकः—अहं वि कोसिओ विअ । (क)

राजा—(विहस्य ।) तादृक्प्रभावो महर्षिः खलु भवान् ।

विदूषकः—भो वअस्स, एसो अमच्चो एदाए मं बलिं दाऊण अप्पाणं मोचेदुं अहिलसन्तो विअ दीसइ । दाणिं भवं जेव मह सरणम् । (ख)

मन्त्री—वैधेय, क्षणं तूष्णीं तिष्ठ । शृणुमः शेषमपि वचनमेषाम् ।

वातादयः—अयि रुचिमति,

त्वां वीक्ष्य जागरूकां तस्यां तस्यां रुचिप्रविष्टायाम् ।
स्वत एव भिद्यतेऽसौ विज्ञानादञ्जसा राजा ॥ ९४ ॥

राजा—

आलापादेतेषां कुलालदण्डावघट्टनादिव मे ।
हृदयं भ्रमतीदानीं सहसा चक्रमिव किं न्वेतत् ॥ ९५ ॥

विदूषकः—अण्णं किम् । दिढं खु णिगिहीदो सि तुमं एदाए अपत्थदापिसाचिआए । अहं उण छवेदो बह्मणो होमित्ति सज्झसेण इमाए विसज्जिदो ह्मि । (ग)

मन्त्री—(विहस्य ।) षड्वेदा इत्यनया संख्ययैव सूचितं वेदविज्ञानम् ।

राजा—किं विस्मृतं त्वया यत्प्रागेव मम मनीषितार्थं विदूषकेण बोधितोऽसि ।

मन्त्री—(स्वगतम् ।) अहो त्रुटितसंघटिताया दास्या विलसितं यदियन्तं कालं विस्मृतापि बुभुक्षा स्मृता सती राज्ञो हृदयमाकुलयति । (प्रकाशम् ।) तदप्यग्रे भविष्यति । देवेन तु एतद्वैरिप्रयुक्तमिति निश्चित्य तद्वशे न भवितव्यमिति बहुशः प्रार्थये ।

(क) अहमपि कौशिक इव ।

(ख) भो वयस्य, एषोऽमात्य एतस्या मां बलिं दत्त्वा आत्मानं मोचयितुमभिलषन्निव दृश्यते । इदानीं भवानेव मम शरणम् ।

(ग) अन्यत्किम् । दृढं खलु निगृहीतोऽसि त्वमेतया अपथ्यतापिशाचिकया । अहं पुनः षड्वेदो ब्राह्मणो भवामीति साध्वसेनानया विसर्जितोऽस्मि ।

राजा—(सबहुमानम् ।) तथ्यं पथ्यं चाह भवान् । तदहमवहितोऽस्मि ।

विदूषकः—को एसो विज्जपुञ्जो विअ धगधग्गअमाणो सव्वदो वि मह अच्छी आउलेदि । (क)

मन्त्री—परिवारपरिवृतो ज्वरराज एषः । यमेनमुपरुध्य सर्वेऽपि रोगाः प्रहरन्ति । अत एवायं राजपदभागिति भिषग्व्यवहारः ।

कर्म—युक्तमाह मन्त्री । तथाहि ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोऽन्तकः ।
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ ५७ ॥
जन्मान्तर्यो मोहमयः संतापात्मापचारजः ।
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्तते ॥ ५८ ॥

कालः—कर्मन्, नानायोनिष्विति सुष्ठूक्तं त्वया ।

पाकलस्तद्यथेभानामभितापो हयेषु च ।
वान्तादानामलर्कः स्यान्मत्स्येष्विन्द्रमदः स्मृतः ॥ ५९ ॥
ओषधीषु तथा ज्योतिश्शुणपा धान्यजातिषु ।
जलेषु नीलिका भूमावूषो नृणां ज्वरो मतः ॥ ६० ॥

राजा—पश्य सखे, पश्य ।

त्रिकूटाद्रेः कूटैस्त्रिभिरिव शिरोभिः प्रतिभयो
दिशः पश्यन्दृग्भिः शशरुधिरसोदर्यरुचिभिः ।
त्रयाणां पादानां तृणतरुसमुच्छ्रायजयिना-
मयं न्यासैर्भूमिं नमयति गदानामधिपतिः ॥ ६१ ॥

कालः—कर्मन्, पश्यायं यस्मिन्नुदेष्यति तस्य जनस्य ।

आलस्यमश्रमयतां पुलकोद्गमं च
गात्रे करोति न रतिं क्वचिदातनोति ।
जाताश्रु जृम्भयति सप्तिविघूर्णमल्प-
प्राणं तमम्बु च पिपासयतेऽनुवेलम् ॥ ६२ ॥

(क) क एष विद्युत्पुञ्ज इव धगधगायमानः सर्वतोऽपि ममाक्षिणी आकुलयति ।

कर्म—एवमेतत् । अपि चानेनाविष्टः ।

यद्भक्ष्यमम्लकटुतिक्तमपेक्षते त-
न्न स्वादु खादति च सूर्क्ष्यते हितोक्तम् ।
जङ्घां विवेष्टयति हुंकृतिमादधाति
बालेषु न क्वचन दर्शयते रुचिं च ॥ ६३ ॥

विदूषकः—दिट्ठी वि ण पहुवदि णं पेक्खिदुं । (क)

मन्त्री—एष ज्वरोऽपि यक्ष्मराजसखः ।

क्रोधनारोचकाध्मानैस्त्रिभिः पुत्रैरुपैधते ।
भार्यया पञ्चविधया ग्रहण्यभिधया सह ॥ ६४ ॥

विदूषकः—(अन्यतो विलोक्य सभयकम्पम् ।) वअस्स, अहं दाणिं ण जीविस्सं, जदो खु करगहिदखग्गखेडअसरकम्मुअपरिघसूलगदा पच्चत्थिराअसेणा अभिवड्ढइ साअरो विअ । (ख)

मन्त्री—(विलोक्य ।) एते व्रणराजपुत्रा अष्टविधा भगंदराः । एते च षड्विधा मूलाधिष्ठानमभिव्याप्नुवन्ति । एते च कफसंभवा दश मेहाः पित्तसंभवैः षड्भिर्वातसंभवैश्चतुर्भिश्च सह विंशतिसंख्याका यक्ष्मराजपुत्राः । अपरत्र च त्रयोदश मूत्रघाताः प्रसज्जन्ते । एतान्यपि च वातपित्तकफसंनिपातभुक्तविटधात्वश्मरीकृच्छ्राणीत्यष्टौ कृच्छ्राणि चतसृभिरश्मरीभिः सह सज्जीभवन्ति । एष गुल्मोऽपि शूलमवलम्ब्य विजृम्भते तथाष्टविधशूलाश्च निरुन्धन्ति ।

कालः—कर्मन, समर्थोऽयं मन्त्री रोगविशेषपरिज्ञाने ।

मन्त्री—तथान्येऽप्यत्र बहवः प्रभवन्ति । ये किल

मन्दाग्न्युत्थोदरस्थामयसुहृद उदावर्तभेदा अशीति-
र्वातोत्थाः पित्तजा विंशतियुगगणिता विंशतिः श्लेष्मजाश्च ।

(क) दृष्टिरपि न प्रभवत्येनं प्रेक्षितुम् ।

(ख) वयस्य, अहमिदानीं न जीविष्ये, यतः खलु करगृहीतखड्गखेटकशरकार्मुकपरिघशूलगदा प्रत्यर्थिराजसेनाभिवर्धते सागर इव ।

चत्वारोऽक्ष्णोर्वसन्तो नवतिरपि चतुःसप्ततिर्वक्त्रनिष्ठा
मूर्धस्थाः पङ्क्तिसंख्याः क्रिमिगदनिवहोऽप्यस्ति नैके च शोफाः ॥६५॥

तथा भूतोन्मादा विंशतिः ।

आमवात इति कोऽपि चतुर्धा जायते निखिलरोगनिवासः ।
वातपित्तकफशोणितमद्यक्ष्वेडजा षडुदयन्ति च मूर्छाः ॥ ६६ ॥

अपि च ।

एते षोढा भिन्ना उन्मादाश्च प्रवर्तन्ते ।
अभिवर्तन्ते चामी हृद्रोगाः पञ्चधा भिन्नाः ॥ ६७ ॥

विदूषकः—पमादो पमादो । एदेहिं अरिहिं दुवाराइं पाआरा परिखा कोसाआराइं अ सव्वं वि अक्कत्तम् । किं बहुजम्पिदेण । हृदयं गुम्मं करिअ अधिट्ठिदं । तिलप्पमाणो वि देसो अणक्कन्तो ण दीसइ । (अञ्जलिं बद्ध्वा ।) वअस्स, अदो वरं णत्थि मे जीविदासा । मम बह्मणीए विहुराए अन्धकूवणेत्ताए तुमं एव्व सुमरिअ जोअक्खेमं वहेहि । पढमं एव्व एसो अणत्थो सुणाविदो सि मए । तुमं उण दुम्मन्तिणो से वअणवीसम्भेण इमं दुरवत्थं पावदो सि । पेक्ख दाव तस्स फलं एदं संवुत्तं । (क)

राजा—अमात्य, संवदत्येव विदूषकवचनम् ।

त्वद्बुद्धिप्रसरोऽत्र धिग्विफलितो निक्षिप्य सर्वामपि
त्वय्येवात्मधुरां मया निवसता संप्राप्तमीदृक्फलम् ।
वैयग्र्यं हृदि सर्वथास्मि गमितो द्वाराणि कोषालयाः
प्राकाराः परिखाश्च हा निखिलमप्याक्रान्तमेवारिभिः ॥ ६८ ॥

(क) प्रमादः प्रमादः । एतैररिभिर्द्वाराणि प्राकाराः परिखाः कोषागाराणि च सर्वमप्याक्रान्तम् । किं बहुजल्पितेन । हृदयं गुल्मं कृत्वा अधिष्ठितम् । तिलप्रमाणोऽपि देशोऽनाक्रान्तो न दृश्यते । वयस्य, अतःपरं नास्ति मे जीविताशा । मम ब्राह्मण्या विधुराया अन्धकूपनेत्रायास्त्वमेव स्मृत्वा योगक्षेमं वह । प्रथममेव एषोऽनर्थः श्रावितोऽस्ति मया । त्वं पुनर्दुर्मन्त्रिणोऽस्य वचनविश्रम्भेणेमां दुरवस्थां प्रापितोऽसि । पश्य तावत्तस्य फलमिदं संवृत्तम् ।

एवं स्थिते किमन्यद्ब्रवीमि ।

गात्रं मे परितप्यते पदयुगं शक्नोति न स्पन्दितुं
स्तब्धं चोरुयुगं भुजौ च भजतः कम्पं मुखं शुष्यति ।
नास्त्यक्ष्णोर्विषयग्रहः श्रवणयोरप्येवमेव त्वचो-
ऽप्यन्यत्किं चलतीव हृन्निजपदादाशा भ्रमन्तीव च ॥ ६९ ॥

अपि च ।

ननु मे दुःखभागात्मा न धैर्यमवलम्बते ।
काठिन्यमिव मृत्पिण्डो घनवारिसमुक्षितः ॥ ७० ॥

किं च मया भवत्संविहितरसगन्धकौषधघटितरसायनप्रत्याशया

त्वदुपदेशवशंवदचेतसा वपुषि नश्वरके ममता वृथा ।
विदधता शिवभक्तिरसायनं शिवशिवान्तरितं परमार्थदम् ॥ ७१ ॥

मन्त्री—सत्यमेतच्छिवभक्तिरसायनं परमार्थदमिति सकलैहिकसंकटविघटनं च । किं तु

पुराभिमानो न वृथा तद्दार्ढ्येन विना कथम् ।
चित्तस्वास्थ्यं विना तच्च शिवभक्तिर्दृढा कथम् ॥ ७२ ॥

अतो विज्ञापयामि ।

कृच्छ्रेऽपि धैर्यग्रहणं राज्ञो विजयसाधनम् ।
इति नीतिविदः प्राहुर्धैर्यमालम्ब्यतां ततः ॥ ७३ ॥

किं च तव निदर्शयामि तादृशमितिहासम् । यथा ।

श्रेयः प्रापदगस्तिना स नहुषः शप्तोऽपि धैर्यग्रहा-
न्नन्वालम्ब्य धृतिं शुभं नलहरिश्चन्द्रावपि प्रापतुः ।
कृत्वा छद्मकृतेऽरिणा प्रणयिनीचौर्येऽपि धैर्यं वह-
न्बद्ध्वा सेतुमुदन्वदम्भसि न किं रामो विजिग्ये रिपून् ॥७४॥

विदूषकः—वअस्स, सुदं किं दाणिं वि एदस्स मन्तिणो एदं एव्व वअ-

णम् । संपदं एसो अत्ताणं वि ण जाणादि राजकज्जं कुदो उण उम्मादं वा उवजावं वा सत्तुकिदम् । (क)

मन्त्री—(विहस्य ।) वैधेय, किं वृथा प्रलपसि । देव, अलं धैर्यत्यागेन । एते च मत्संनिहिता रसौषधिविशेषा भवत्सेवनमेव प्रतीक्षमाणा विपक्षक्षपणाय सज्जीभवन्ति तानेताननुगृहाण । (नेपथ्ये ।) देव, एते वयम्

शिवभक्तिप्रसादेन लब्धा मन्त्रिवरेण च ।
सम्यक्संविहिताः सर्वे विपक्षान्विजयामहे ॥ ७५ ॥

पुरस्तादचिरादेवास्माभिर्बाध्यमानं यक्ष्माणं सामात्यं सपुत्रकलत्रं ससैन्यं च पश्य ।

राजा—(दृष्ट्वा ।) प्रियं प्रियम् । सर्वे यूयमप्रमत्ता विपक्षक्षपणाय यतध्वम् ।

(ततः प्रविशति यक्ष्मा पाण्डुश्च ।)

यक्ष्मा—पाण्डो, क्व पुनरस्मदीया भटाः प्रहारार्थं वर्तन्ते ।

पाण्डुः—देव, पश्य । केचिदनुगच्छन्ति, केचित्पुरो गच्छन्ति ।

कालः—कर्मन्, यदुक्तं पाण्डुना तत्तथैव । यतः,

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति यः स्मृतः ॥ ७६ ॥

कर्म—जानामि यादृश एष इति ।

नक्षत्राणां द्विजानां च राजाभूद्यो विधुः पुरा ।
तं प्रजग्राह यक्ष्मासौ राजयक्ष्मा ततः स्मृतः ॥ ७७ ॥
देहेषु यः क्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराड्रोगरञ्जनात् ॥ ७८ ॥

यक्ष्मा—सखे पाण्डो, प्रबलेषु सामदानभेदा न प्रसरन्ति, अतोऽन्तिम एव प्रयोगः संप्रतिपत्तव्यः । तदत्र किं विलम्बेन ।

(क) वयस्य, श्रुतं किमिदानीमप्येतस्य मन्त्रिण इदमेव वचनम् । सांप्रतमेव आत्मानमपि न जानाति राजकार्यं कुतः पुनरुन्मादं वा उपजापं वा शत्रुकृतम् ।

शस्त्राशस्त्रि प्रसह्याथ प्रवृत्ते रणवैशसे।
अजीवकमरोगं वा पुरमेतद्भविष्यति ॥ ७९ ॥

तदेहि। तत्क्षमां भूमिमेव गच्छामः। (इति पाण्डुना सह निष्क्रान्तः।)

कालः—कर्मन्, पश्य पश्य विपक्षविजयाय विज्ञानमन्त्रिप्रयुक्तान्भटान्।

राजा—वयस्य, मन्त्रिणा दर्शितेन विक्रमव्यापारेण हृदयं मम निर्वृणोति। यतः।

भूपतिरससिन्दूरज्वराङ्कुशानन्दभैरवैः साकम्।
चिन्तामणिश्च शत्रून्राजमृगाङ्कश्च जेतुमुद्युङ्क्ते ॥ ८० ॥

पश्य चात्रारोग्यचिन्तामणेरुत्तरेण।

कृतसिद्धरसेश्वरः पुरस्तात्करमालम्ब्य च वातराक्षसस्य।
समराङ्गणमेति पूर्णचन्द्रोदय एषोऽग्निकुमारदर्शिताध्वा ॥ ८१ ॥

प्रतापलङ्केश्वर एष यश्च प्रतापयत्यत्र निजप्रतापात्।
गदान्धनुर्वातमुखानशेषांल्लङ्केश्वरः शत्रुभिरप्रसह्यः ॥ ८२ ॥

वसन्तकुसुमाकरः सरभसं विधत्ते रणं
सुवर्णरसभूपतिर्वशयते रुजां मण्डलम्।
प्रसह्य वडवानलाभिधमिदं च चूर्णं जवा-
द्विशोषयति सर्वतः प्रबलमग्निमान्द्यारुचिम् ॥ ८३ ॥

सुदर्शनं चक्रमिवामरारीन्सुदर्शनं चूर्णमिदं रणाग्रे।
निहन्ति जीर्णज्वरमाशु पित्तजन्या रुजश्चूर्णयति प्रसह्य ॥ ८४ ॥

प्रबलानलसंकुलितं गदगहनं दुरवगाढमन्येन।
हन्ति धुरि तीक्ष्णसारो वातकुठारः समूलमुन्मूल्य ॥ ८५ ॥

असकृत्स्खलतः किंचिद्गतिमान्द्यविधायिनः।
प्रमेहान्माद्यतो हन्ति मेहकुञ्जरकेसरी ॥ ८६ ॥

गतिमन्थरताधायिवर्ष्मवैपुल्यशालिनः।
सर्वान्वातगजान्हन्ति वातविध्वंसनो हरिः ॥ ८७ ॥

विदूषकः—देव, अचेतणा वि एदे चिन्तामणिपहुदिणो संपदं संपहारं कुणन्ति त्ति अच्चरिअम् । ता इन्दजालं विअ एदं मे पडिभादि । (क)

राजा—धिङ्मूर्ख, अनभिज्ञोऽसि शास्त्रतत्त्वस्य । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः । अभिमानिदेवताश्चैषां सचेतनाः श्रूयन्ते । (कर्णं दत्त्वा ।) मन्त्रिन्, कोऽयं कलकलाविर्भावः ।

मन्त्री—पश्यतु देवः ।

शस्त्राशस्त्रि गदागदि प्रथमतो निर्वर्तिते संयुगे
मुष्टीमुष्टि तलातलि प्रववृते पश्चादिदं भीषणम् ।
जित्वारीनिह देव तावकभटैरापूर्यते काहला
शङ्खः संप्रति शब्द्यते दृढतरं संताड्यते दुन्दुभिः ॥ ८८ ॥

अपि च ।

आस्फालयन्ति दृढमूरुयुगं कराग्रैः
कुर्वन्ति कुण्ठितघनारवमन्दहासम् ।
जीवोऽयमस्मदधिपो जितवानमित्रा-
नित्युद्धतं युधि भटास्तव पर्यटन्ति ॥ ८९ ॥

विदूषकः—कहं एत्थ एव भग्गमणोरहदाए परुण्णो विअ जक्खराओ लक्खीअदि । (ख)

राजा—वयस्य, सम्यङ्गिरूपितं भवता ।

गण्डस्थलप्रसृमराश्रु करं करेण
निष्पीडयन्कटकटाकृतदन्तपङ्क्तिः ।
यक्ष्मा ललाटघटितभ्रुकुटिः किलाय-
मन्तःस्पृशं रुषमभीक्ष्णमभिव्यनक्ति ॥ ९० ॥

मन्त्री—न केवलां रुषं शुचं च ।

(क) देव, अचेतना अप्येते चिन्तामणिप्रभृतयः सांप्रतं संप्रहारं कुर्वन्तीत्याश्चर्यम् । तदिन्द्रजालमिवैतन्मे प्रतिभाति ।

(ख) कथमत्रैव भग्नमनोरथतया प्ररुदित इव यक्ष्मराजो लक्ष्यते ।

विदूषकः—एसो सोएण पलवन्तो विअ दीसइ । (क)

मन्त्री—शृणुमस्तर्हि प्रलापमेतस्य । विषूचीमत्सरावप्येनमनुवर्तेते ।

(ततः प्रविशति विषूचीमत्सराभ्यां सहितो यक्ष्मा ।)

यक्ष्मा—हन्त कथं तादृशानामपि मत्सैन्यानामीदृशीयं दुरवस्था । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

जीवस्य ध्वजिनीचरानतिबलाञ्शक्नोति कः शासितुं
दुर्वारैर्युधि पातितानि मम यैः सर्वाणि सैन्यानि च ।
पाण्डुर्मे सचिवः परैरवधि वा भीतः पलायिष्ट वा
नो जाने मम जीवतो बत हताः पुत्रास्तथा बान्धवाः ॥ ९१ ॥

(सशोकावेगम् ।)

भो भोः सुताः क्व नु गताः स्थ विना भवद्भि-
र्जीर्णाटवीव जगती परिदृश्यते मे ।
आक्रम्यते च तमसा हरिदन्तरालं
शोकाग्निसंवलितमुत्तपते वपुश्च ॥ ९२ ॥

(इति मूर्छति ।)

मत्सरः—समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

यक्ष्मा—(समाश्वस्य ।)

वत्सा हे वदनाम्बुजानि मुदितो द्रक्ष्यामि केषामहं
केषां माक्षिकमाक्षिपन्ति वचनान्याकर्णयिष्ये मुदा ।
मर्त्यानां तनुषु प्रविष्टमचिरान्मां वर्धयिष्यन्ति के
यूयं यत्समरे परैरतिबलैर्नामावशेषीकृताः ॥ ९३ ॥

कालः—

पुत्रप्रविलयाद्दुःखं न सोढुं शक्यते जनैः ।
वसिष्ठोऽपि महान्येन ववाञ्छ पतनं भृगोः ॥ ९४ ॥

तदिमं पुत्रशोकसंतप्तं यक्ष्माणमवेक्षितुं न शक्नोमि ।

(क) एष शोकेन प्रलपन्निव दृश्यते ।

कर्म—अहमप्येवमेव ।

(इत्युभौ निष्क्रामतः ।)

मत्सरः—

देवालं शोकेन द्विषि जीवति न खलु धर्मोऽयम् ।
यावच्छक्ति ततोऽरीन्हत्वा शोचन्ति नैव तान्वीराः ॥ ९५ ॥

अत इदानीं पुनरानीय परिभवमरिहतानामस्मदीयानामानृण्यमृच्छतु भवान् ।

विषूची—

दाणिं खु एव दिट्ठा राअकुमारा कहिं गदा तुह्मे ।
डज्जइ हिअअं सोओ अग्गी विअ सुक्कतिणजालम् ॥ ९६ ॥ (क)

यक्ष्मा—

गण्डद्वयेऽपि गलितैर्नयनाम्बुपूरै-
रामृष्टपत्रलतमाकुलकेशपाशम् ।
पाणिद्वयप्रहतपाटलबाहुमध्य-
मस्या वपुर्मम शुचं द्विगुणीकरोति ॥ ९७ ॥

मत्सरः—राजन्, धैर्यमवलम्ब्यताम् । कृतं शोकेन । संप्रति हि कतिपये देवपादमूलोपजीविनः सैन्याः केनापि दुरपनेयप्रवृत्तयः ।

यक्ष्मा—ततः किम् ।

मत्सरः—ततश्च तत्प्रयोगेण कुण्ठितशक्तिर्भविष्यति विज्ञानमन्त्रिहतकः । तथा च वैरनिर्यातनं कर्तुमुचितमिति प्रतिभाति ।

यक्ष्मा—(सविमर्शम् ।) अवन्ध्योऽयं प्रयत्नः । तदर्थमेव शत्रून्मूलनाय गच्छामः । (इति विषुचीमत्सराभ्यां सह निष्क्रान्तः ।)

मन्त्री—मत्सरेण कर्णेऽस्माज्जयार्थं किमप्युपदिष्टो यक्ष्मा निष्क्रान्तः

(क) इदानीं खल्वेव दृष्टा राजकुमाराः कुत्र गता यूयम् ।
दहति हृदयं शोकोऽग्निरिव शुष्कतृणजालम् ॥

तद्वयमपि तदिङ्गितानुमितं पर्यालोच्य तत्प्रतिविधानाय व्याप्रियमाणा इष्टं साधयामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति जीवराजो विज्ञानमन्त्री च)

जीवराजः—(सहर्षम् ।)

मन्त्रिंस्त्वदीयमतिकौशलनौबलेन
तीर्णो रणाम्बुधिरभूदतिदुस्तरोऽपि ।
यस्मिन्भयंकरगतिर्ज्वरपाण्डुमुख्यो
रोगव्रजः किल तिमिंगिलतामयासीत् ॥ १ ॥

किं ब्रवीमि संकुलयुद्धेऽस्मदीयानां तदीयेषु प्रवृत्तमोजायितम् ।

एकत्र मण्डभेदो गुटिकाभेदः परत्र मन्दाग्निम् ।
निखिलामयजननकरं निजपानं प्रथममिदमहमदर्शम् ॥ २ ॥

अथ गुलूच्यादिपञ्चभद्रकषायं निकषा यन्नवं (?) तमवलोक्य पलायन्त पित्तसमीरज्वराः । तदनन्तरं जगदन्तरप्रसिद्धः स्वयमनश्वरसारो यक्ष्मपरिक्षपणदक्षिणः सन्नपि संननाह स्वयं त्रैलोक्यचिन्तामणिर्विनिपाताय संनिपातेन साकमष्टविधानामपि ज्वराणाम् ।

स्थावरजङ्गमगरलं ज्वरमामोत्थं व्रणोपजातं च ।
आरोग्यपूर्वचिन्तामणिरपि निघ्नन्मया रणे दृष्टः ॥ ३ ॥

ततः सर्वज्वरानपि निगृहीतवन्तं ज्वराङ्कुशमुत्तरेण गुल्मार्शः संग्रहिणीविपाटितवतो ग्रहिणीकपाटस्य पूर्वभागे

या पञ्चामृतपर्पटी ग्रहिणिकायक्ष्मातिसारज्वर-
स्त्रीरुक्पाण्डुगदाम्लपित्तगदरुक्क्षुन्मान्द्यविध्वंसिनी ।
तामद्राक्षमहं रणे स्त्रियमपि व्यातन्वतीं पौरुषं
चामुण्डामिव चण्डमुण्डसमरप्रक्रान्तदोर्विक्रमाम् ॥ ४ ॥

पश्चाद्भागे तस्याः

अरुचिप्लीहवमिज्वरकासार्शःश्वासशूलानाम् ।
सूक्ष्मैलादिमचूर्णं निरवर्णयमाशु युधि निहन्तारम् ॥ ५ ॥

तदनु जलजाक्ष इव दनुजलोकस्य सिद्धवसन्तः शुक्रदोषस्य गोक्षुरकादिचूर्णमिश्रितपयःपानविधिः पुंस्त्वदोषस्य त्रिविक्रमरसो मूत्रकृच्छ्राश्मर्योर्विष्यन्दनतैलयोगो भगंदरस्य लघुलङ्केश्वरः कुष्ठस्य नित्योदितरसो मूलानां विद्याधररसो गुल्मानां त्रिनेत्ररसः शूलानां महावह्निरस उदररोगाणां गिरिकर्ण्यादिविधिर्गुञ्जातैललेपश्च शिरोरोगस्य चन्द्रोदयवर्तिश्च चक्षूरोगस्य सौवीरादिपक्वतैलनिषेकः कर्णरोगाणां सिद्धार्थत्रिफलाद्यौषधयोगविशेषपानविधिः कृत्योन्मादविषज्वरसर्वग्रहाणां मधुसर्पिर्युतचूर्णविशेषलेहनविधिः पाण्डुहृद्रोगभगंदरशोफकुष्ठोदरार्शसां मेहकुञ्जरकेसरीप्रमेहाणां च विजयमहोत्सवेन समुत्सारितसर्वरोगखेदाः समरजनैरप्यस्तूयन्त । ततः किमप्यवशिष्यते कार्यमस्माकम् ।

मन्त्री—स्वामिन्, श्रूयताम् ।

जन्यार्णवोऽरिजनितः सुमहानिदानीं
तीर्णोऽप्यतीर्ण इति निश्चिनुते मनो मे ।
यन्मत्सरेण रणभुव्युपदिष्टकार्यः
कर्णे स तत्परमितो विदधीत यक्ष्मा ॥ ६ ॥

राजा—विज्ञानसचिव यथार्थनामधेय, मत्सरेण यक्ष्मणः कर्णे किमुक्तं भवेत् । यक्ष्मा च तदाकर्ण्य किं विदध्यात् । तद्विधानेन चास्माकमुत्तिष्ठेत कीदृशमत्याहितम् ।

मन्त्री—(क्षणं विचिन्त्य ।) किमन्यद्ब्रवीमि । केचिदसाध्यरोगा यक्ष्माणमुपासते तैरस्मान्बाधितुं यक्ष्माणं प्रति मत्सरेण संकेतितमिति शङ्के ।

राजा—(सवितर्कम् ।) एवमेवास्मासु यक्ष्मा यदि वक्रं विधिमुपक्रंस्यते तत्र कमुपायं पश्यति भवान् ।

मन्त्री—'भक्ताय भवते कदापि मया दर्शयिष्यते साम्बः' इति भगवत्या तुभ्यं जातुचिदावेदितं भक्त्या इति कदाचित्कथान्तरे देवेनैव मां

प्रति प्रागुक्तम् । तदिदानीं तामेव भगवतीं भक्तिं हृदि दृढमवलम्ब्य भगवद्दर्शनार्थं संनिधानानुग्रहः प्रार्थ्यताम् । तत एवासाध्यरोगाभिभवः सुलभः प्रतिभाति ।

राजा—यद्येवमनुध्याय विध्यादिविबुधकृतनिषेवणं करोमि मनसा शरणं शंकरम् । (इत्यनुध्यायति ।)

मन्त्री—आश्चर्यमाश्चर्यम् । भक्तवत्सला भगवतश्चन्द्रचूडस्य परां कोटिमवलम्बते । यदनुध्यानमात्रमनुतिष्ठति स्वामिनि तदाविर्भावसूचनमेतदालक्ष्यते । यत्किल

शैलस्थूलशिरोभिरुग्रभुजगप्रायश्रवोभूषणै-
जीनुस्पर्शिबृहत्पिचण्डचटुलैस्तालद्रुदीर्घाङ्घ्रिभिः ।
प्रावृण्नैशतमिस्त्रनीलतनुभिर्भस्मत्रिपुण्ड्राङ्कितैः
शूलोद्भासिभुजैः समावृतमिदं भूतैरभूद्भूतलम् ॥ ७ ॥

राजा—(ध्यानाद्विरम्य कर्णं दत्त्वा ।) अहो भाग्यप्रकर्षो जीवलोकस्य । यतः ।

'जय विश्वपते जयेन्दुमौले जय शंभो जय शंकरेति शंसन् ।
परितः श्रुतिगोचरो जनानां कलुषं लुम्पति काहलीनिनादः ॥ ८ ॥

मन्त्री—(सहर्षम् ।) राजन्, फलितस्ते मनोरथः । पश्य ।

आरूढः स्फाटिकक्ष्माधरनिभवृषभं सार्धमद्रीन्द्रपुत्र्या
वीतावष्टम्भकुम्भोदरकरयुगलोदस्तमुक्तातपत्रः ।
गायद्गन्धर्वनृत्यत्सुरगणिकपुरोभागघोषन्मृदङ्गो
गङ्गाभृत्युत्तमाङ्गे शशिशकलधरः शंकरः संनिधत्ते ॥ ९ ॥

अपि च ।

मौलिन्यस्ताञ्जलीनां दरमुकुलितदृङ्निर्यदानन्दबाष्प-
क्लिद्यद्गण्डस्थलानामविरलपुलकालंकृतस्वाकृतीनाम् ।
वेदान्तप्रायभूरिस्तुतिमुखरमुखाम्भोजभाजामृषीणां
पङ्क्त्या पाश्चात्यभागो झटिति निबिडितो दृश्यतामस्य शंभोः ॥ १० ॥

राजा—मन्त्रिन्, इतः परं प्रणिपातादिना भगवन्तं प्रसाद्य स्वाभीष्टमर्थं प्रार्थयिष्ये ।

मन्त्री—अनितरसाधारणमेतस्य भक्ताभीप्सितप्रदानचातुर्यम् । यः प्रसादितवते पार्थाय पाशुपतमस्त्रं प्रतिपादितवान् । येन च निखिलक्षत्रियकुलजिघृक्षवे भार्गवाय प्रसादीकृतः परशुः ।

राजा—उपपन्नमिदम् । एवमपरिमितानि महान्त्याश्चर्यचरितानि देवस्य । यच्च कपिलभस्मीकृतप्रपितामहसंघसमुत्तारणकृतप्रयत्नभगीरथप्रसादितायाः सुरापगाया भुवमुत्तरन्त्या गर्वभञ्जनं नाम मृत्युंजयस्य चरितं तदपि परमाद्भुतमेव ।

मन्त्री—जगत्प्रसिद्धमेवेदम् । तथाहि ।

वेगाकृष्टोडुचक्रानुकरणनिपुणश्वेतडिण्डीरखण्ड-
　श्लिष्टोर्मीनिर्मितोर्वीवलयविलयनाशङ्कसातङ्कदेवा ।
विभ्रम्याकाशगङ्गा विधिभुवनभुवः सर्वदुर्वारगर्वा
　निर्विण्णा धूर्जटीयोद्भटघटितजटाजूटगर्भे निलिल्ये ॥ ११ ॥

किंच । अध्वरविधावपराधिनो दक्षप्रजापतेः शिक्षणावसरे रोषसंधुक्षितेन नीललोहितेन विसृष्टः स्वांशभूतः प्रभूतकोपविधूतविनयमुद्रो वीरभद्र एव किं न कृतवान् । तथाहि ।

शूलाग्रक्षतदक्षकण्ठरुधिरैः शोणे रणप्राङ्गणे
　कीर्णो दन्तगणश्चपेटदलितादर्कस्य वक्त्रान्तरात् ।
वीरश्रीकरपीडनोत्सवविधावेतस्य वैश्वानर-
　प्रक्षिप्तोज्ज्वललाजविभ्रमकरो नालोकि लोकेन किम् ॥ १२ ॥

राजा—किमिति वर्ण्यतामयमाश्चर्यचर्यो भगवान् ।

क्रोधारूढभ्रुकुटिरलिके क्रूरखड्गप्रहार-
　श्छिन्नग्रीवत्रिदशनिकरच्छन्नसङ्ग्रामभूमिः ।
शक्रश्रीशद्रुहिणशरणालाभविद्राणविद्या-
　दानोन्निद्रः प्रणतजनताभद्रदो वीरभद्रः ॥ १३ ॥

कः पुनरस्य स्वरूपं तत्त्वतः शक्नोत्यवधारयितुं यदन्तर्वाणयः सर्वेऽपि स्वच्छन्दानुरोधात्कलयन्ति स्वरूपमेतस्य । तथाहि—

कर्तारं कतिचित्किलानुमिमते कार्यार्थमुर्व्यादिभिः
केऽप्याहुः पुरुषस्य यस्य पुरतः सृज्यं प्रकृत्या जगत् ।
क्लेशैः कर्मभिराशयैश्च सकलैरस्पृष्टरूपोऽखिल-
प्रज्ञोऽनादिगुरुः स ईश्वर इति व्याख्यन्ति केचित्तु यम् ॥ १४ ॥

अपि च ।

श्रुतमिति निगमान्तेष्वेकमेवाद्वितीयं
निरवधि परिपूर्णं ब्रह्म सच्चित्सुखात्म ।
विलसति किल यस्मिन्विश्वमेतत्तमिस्रे
स्रजि फणिवदबोधादित्थमाहुः किलान्ये ॥ १५ ॥

मन्त्री—तत्तादृशमेनमवाङ्मनसगोचरमहिमानं पङ्कजासनपाकशासनप्रभृतयो देवाः प्रणमन्ति भगवन्तम् । अतः सेवावसरं प्रतिपालय क्षणमात्रम् ।

राजा—सम्यङ्निरूपितममात्येन ।

नमदमरसहस्रमौलिमालापरिगलितैर्भुवि पारिजातपुष्पैः ।
अलिकुलमनवाप्तदिव्यगन्धग्रहणकुतूहलि कृष्यते समन्तात् ॥ १६ ॥

मन्त्री—अवसरोऽयमखिलसुरासुरगुरोः सरोरुहाकरसंवेशविद्यादेशिककलाशेखरस्य सेवनाय देवस्य । अत एव

संभ्रान्तनन्दिकरघूर्णितवेत्रपात-
भीतापगत्वरगणव्रजवर्जितेन ।
एतेन कीर्णकुसुमेन पथा महेशं
सेवस्व भक्तिमदुर्लभसंनिधानम् ॥ १७ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः परमेश्वर्या सह परमेश्वरः ।)

परमेश्वरः—अयि गिरीन्द्रसुते,

अनितरसाधारणया भक्त्या जीवस्य मामनुसरतः ।
सपदि मयास्य पुरस्तात्संनिहितं सपरिवारेण ॥ १८ ॥

देवी—देव, तुरिअं तुह्म आगमणं एव्व दंसेदि अणण्णतुल्लं भत्तिमत्तणम् । (क)

(क) देव, त्वरितं तवागमनमेव दर्शयत्यनन्यतुल्यं भक्तिमत्त्वम् ।

राजा—(मन्त्रिणा सह त्वरितमुपसृत्य ।)

विधिहरिविषमेक्षणात्मकः सन्सृजति बिभर्ति निहन्ति यो जगन्ति ।
तदहममलमेकमेव सच्चित्सुखवपुषं परमेश्वरं नतोऽस्मि ॥ १९ ॥

(इति प्रणमति ।)

भगवान्—वत्स, मन्त्रिणा सममभिमतेन युज्यस्व ।

जीवः—(मन्त्रिणा सहोत्तिष्ठन् । शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा ।)

जय जय जगदीश देवासुरावध्यतादर्पवेगोद्धृतत्वत्पदाङ्गुष्ठनिष्पीडनस्तब्धकैलासमूलात्तदोर्विंशतिप्रस्तुतस्तोत्रपुष्यद्दयारक्षितोन्मुक्तलङ्कापते निष्प्रपञ्चाकृते

जननमरणलाभपौनःपुनोदीततद्भञ्जनारब्धघोरव्रतप्रीणितत्वक्कठोरश्रवःप्रार्थनाजातकोपोत्थशापामिषाशीभवत्तापसत्राणकृद्धामरूपग्रह स्वेषु सानुग्रह ।

अनुपमितगृहीततारुण्यलक्ष्मीनिरीक्षोन्मिषद्दारुकारण्यनारीव्रतभ्रंशकुप्यन्मुनीन्द्राभिचारोत्थितं तुङ्गनादं कुरङ्गं ज्वलज्ज्वालमग्निं कराभ्यां वहन्दृश्यसे सद्भिरामृश्यसे

कलशभवमहर्षिवातापिनिर्वापणादक्षिणोर्वीभरापादनाविन्ध्यसंस्तम्भनासिन्धुनाथाम्बुनिःशेषनिष्पानशक्तिप्रदायिस्वपादाम्बुजध्यानमाहात्म्य शंभो नमस्ते नमस्ते ॥ २० ॥

पुनः

प्रसूनशरदाहिने प्रबलकालकूटाशिने
कृतान्तपरिपन्थिने त्रिपुरगर्वनिर्वासिने ।
जटापटलयन्त्रितामरतरङ्गिणीस्रोतसे
प्रपन्नभयहारिणे प्रमथनाथ तुभ्यं नमः ॥ २१ ॥

निष्क्रियस्यापि देवस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्मणि ।
प्रवृत्तिं कुर्वतीं देवीं प्रपद्ये भक्तवत्सलाम् ॥ २२ ॥

देवी—णाह, इमस्स मणोरहं पुच्छिअ झत्ति तं णिवत्तेहि ।(क)

(क) नाथ, अस्य मनोरथं पृष्ट्वा झटिति तं निर्वर्तय ।

भगवान्—प्रिये, किमत्र प्रष्टव्यम्। विदितमेव। यक्ष्मराजः कैश्चिदसाध्यरोगैः सहानुगतो विकुर्वाणो निर्मूलं छेत्तव्य इत्येतस्य मनोरथ इति तत एतस्मै योगसिद्धिमुपदिश्य निर्जितनिखिलरोगं ब्रह्मरन्ध्रस्थितचन्द्रमण्डलनिःष्यन्दमानामृताप्लुतशरीरं निजानन्दानुभवतुच्छीकृताखिलप्राकृतसुखान्तरं सफलमनोरथमेनं कृतार्थयिष्यामि।

देवी—(सहर्षम्।) सरिसं खु एदं तुम्हकेरस्स भत्तवच्छलस्स। (क)

भगवान्—वत्स जीव, योगसिद्धिमुपदिशामि ते।

जीवः—भगवन्, को नाम योगः कीदृशी वा तस्य सिद्धिः।

भगवान्—वत्स, श्रूयताम्। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। चित्तं नामान्तःकरणम्। यच्चक्षुरादिकरणद्वारा बहिर्निगच्छद्विषयाकारेण परिणमति। यत्तादात्म्यापन्नो द्रष्टापि तद्रूपाकार एव परिभाव्यते। तदुक्तम्—

'ध्यायन्त्यां ध्यायतीवात्मा चलन्त्यां चलतीव च।
बुद्धिस्थे ध्यानचलने कल्प्येते बुद्धिसाक्षिणि॥' इति।

'ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतिः। तस्य वृत्तयो नाम कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्याद्याः श्रुतीरिता आन्तराः, बाह्याश्च शब्दस्पर्शादिविषयग्राहिण्यः। सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिकानां च तासां दैवासुरसंपद्रूपत्वेन द्वेधा विभाग उक्तो गीतायाम्—

'अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥'

इत्यादिर्दैवी संपत्। 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च' इत्यादिरासुरी संपत्। तत्र दैवी संपत्सात्त्विकी। आसुरी तु रजस्तमःप्रधाना। 'दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता'। तासां च सर्वासामान्तरीणां बाह्यानां च चित्तवृत्तीनां निरोधो नाम स्वविषयेभ्यः प्रतिनिवर्त्य क्वचित्सगुणे निर्गुणे वा वस्तुनि चित्तस्य समवस्थानम्। तच्च दृढतरवैराग्यसत्कारनिरन्तरसेवनाभ्यां सबलेन लभ्यते। तदुक्तम्—

(क) सदृशं खल्वेतद्युष्मादृशस्य भक्तवत्सलस्य।

'असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥' इति ।

एतादृशस्य योगस्य सिद्धिर्नाम ध्येयवस्तुसाक्षात्काररूपावस्थितिः ।

मन्त्री—भगवन्,

एवंभूताः क इव घटते चित्तवृत्तीर्निरोद्धुं
वैराग्येणाभ्यसनविधिना स्याच्चिरात्तन्निरोधः ।
जेयः शीघ्रं रिपुरपरथा न स्थितिर्नः पुरेऽतो
योगे सिद्धिर्भवति च यथानुग्रहस्ते तथास्तु ॥ २३ ॥

जीवः—भगवन्,

स्मृतिस्ते सकलाभीष्टं दत्ते किमुत दर्शनम् ।
तत्प्राप्तममितैः पुण्यैः सद्यः सिद्धिं ददातु मे ॥ २४ ॥

देवी—(सदयम् ।) देव, संकप्पादो जेव्व से जोअसिद्धी होदु त्ति अणुगेह्णीअदु एसो । (क)

भगवान्—वत्स, देव्यैवमनुगृहीतोऽसि । संकल्पादेव ते योगसिद्धिर्भवतु ।

मन्त्री—राजन्, भगवत्या भगवता च संकल्पादेवाखिलयोगसिद्धिरनुगृहीता । तत्सर्वथा कृतार्थाः स्मः ।

राजा—(सप्रणामम् ।) अनुगृहीतैवेयम् । यतः ।

या प्रत्यक्षपदार्थमात्रविषया सा योगसंस्कारतः
संस्कारान्प्रतिबध्नतीतरकृतान्धीः कापि मे जृम्भते ।
सूक्ष्मं यत्तु विदूरमव्यवहितं सर्वान्विशेषान्स्फुटं
पश्याम्येष यथावदद्य परमार्थोद्भूतया प्रज्ञया ॥ २५ ॥

आश्चर्योऽयं भगवत्प्रसादमहिमा ।

भगवान्—देवि, एवं संप्रज्ञातसमाधिरेतस्य प्रादुर्भूतः, य एवमालम्बनामनुभवति ऋतंभरां नाम प्रज्ञाम् । अतः परं निर्बीजयोगसंज्ञमसंप्रज्ञातसमाधिमस्यानुगृह्णामि ।

(क) देव, संकल्पादेवास्य योगसिद्धिर्भवत्वित्यनुगृह्यतामेषः ।

देवी—अणुगेह्णीअदु अप्पणिव्विसेसो एसो । (क)

जीवः—(सहर्षोल्लासरोमाञ्चम् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

भगवन्करुणासमित्समिद्धे दृढनिर्बीजसमाधियोगवह्नौ ।
प्रविलापितसर्वचित्तवृत्तिः परमानन्दघनोऽस्मि नित्यतृप्तः ॥ २६ ॥

भगवान्—देवि, झटिति विघटिताखिलपराग्वृत्तिः प्रत्यगात्मैक्यानुभवरूपोऽसंप्रज्ञातसमाधिराविर्भूतो वत्सस्य । यत एवमनुभूतमर्थमनुवदति ।

देवी—देव, किदत्थो खु एसो जो एवंविधस्स देवाणुग्गहस्स भाअणं जादो । (ख)

भगवान्—संप्रत्येनं व्युत्थाप्य प्रकृतकार्यप्रवणं करोमि । (जीवं प्रति ।) वत्स, अन्यदपि किंचिदनुशासनीयोऽसि ।

जीवः—(व्युत्थाय ।) भगवन्, अवहितोऽस्मि ।

भगवान्—

प्राचीनः सचिवः प्रियस्तव सुहृद्यो ज्ञानशर्मा मुनिः
सोऽन्यस्यापि सुदुर्लभः स भवता मान्यः सदाहं यथा ।
श्रेयःसंघटनाय हन्त भवतः सत्यं स एवार्हति
प्रेयस्त्वैहिकमातनोतु सततं विज्ञानशर्मापि ते ॥ २७ ॥

शश्वज्ज्ञानादभिन्नः सन्विज्ञानमपि मानय ।
एवं सति घटेयातां भुक्तिमुक्ती करे तव ॥ २८ ॥

राजमन्त्रिणौ—(साष्टाङ्गं प्रणम्योत्थाय ।) अनुगृहीतौ स्वः ।

देवी—सुमरणमेत्तसंणिहिदं णाणसम्माणं सचिवं विण्णाणेण समं मुत्तविरोहं करिअ दुवे वि मन्तिणो रण्णो हत्थे समप्पअन्तेण भअवदा बहुलीकिदं भत्तवत्सलत्तणम् । (ग)

(क) अनुगृह्यतामात्मनिर्विशेष एषः ।

(ख) देव, कृतार्थः खल्वेष य एवंविधस्य देवानुग्रहस्य भाजनं जातः ।

(ग) स्मरणमात्रसंनिहितं ज्ञानशर्माणं सचिवं विज्ञानेन समं मुक्तविरोधं कृत्वा द्वावपि मन्त्रिणौ राज्ञो हस्ते समपर्यता भगवता बहुलीकृतं भक्तवत्सलत्वम् ।

(नेपथ्ये ।)

जीवे शिवप्रापितयोगसिद्धौ कालो जनान्ध्येन समं तमोवत् ।
पापो विषूच्या सह राजयक्ष्मा गदैरसाध्यैः सह नाशमेति ॥ २९ ॥

ईशानस्य निदेशात्प्राप्ता साप्यत्र शांकरी भक्तिः ।
चत्वारोऽपि पुमर्थाः पुंभिर्यस्याः प्रसादतो लभ्याः ॥ ३० ॥

मन्त्री—(आकर्ण्य ।) प्रियं नः प्रियम् । भगवान्काल एष एवं नः प्रियमाचष्टे ।

राजा—(सहर्षोल्लासम् ।)

मूर्धन्यमण्डलनिकेतसुधांशुबिम्ब-
निःष्यन्दिशीतलसुधास्रुतिनिर्वृताङ्गः ।
मेघावृतिव्यपगमे गगनं यथाच्छं
चैतन्यमावरणवर्जितमस्मि तद्वत् ॥ ३१ ॥

मन्त्री—एवमेवायं जीवो राजा भगवतोः प्रसादान्नीरोगो नित्यमुक्तो निराबाधो बहुकालं जीयादिति प्रार्थये ।

भगवान्—तथैवास्तु ।

देवी—तह होदु । (क)

राजा—(सहर्षविस्मयं मन्त्रिणं प्रति ।)

मन्त्रिञ्जन्मैव दोषः प्रथममथ तदप्याधिभिर्व्याधिभिश्चे-
ज्जुष्टं कष्टं बतातः किमधिकमपि तु त्वन्मतेर्वैभवेन ।
देव्या भक्त्याः प्रसादात्परमशिवमहं वीक्ष्य कृच्छ्राणि तीर्णः
सर्वाणि द्राक्तदत्यद्भुतमिह शुभदं संविधानं तवेदम् ॥ ३२ ॥

मन्त्री—राजन्,

बहुजन्मार्जितैः पुण्यैस्तावकैरेष तोषितः ।
सर्वाभीष्टं ददातीशः संविधानं किमत्र मे ॥ ३३ ॥

भगवान्—वत्स, किमतः परमन्यत्तव प्रियं कुर्मः ।

(क) तथा भवतु ।

राजा—देवदेव भगवन्, सर्वमपि प्रियमाचरितमेव।

सर्वेऽपि मे प्रशमिता रिपवः पुरेऽभू-
दारोग्यमैक्षिषि भवन्तमुमासहायम्।
योगं ततस्त्वदुपदिष्टमवाप्य जीव-
न्मुक्तोऽस्मि ते करुणया किमतः प्रियं मे॥ ३४॥

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम्।

पर्जन्यः समयेऽभिवर्षतु फलं वाञ्छानुरूपं महीं
प्रौढामात्यनिरूपिते पथि महीपालाः पदं तन्वताम्।
कर्णालंकृतये भवन्तु विदुषां कान्ताः कवीनां गिरो
भूयादस्य कवेश्चिरायुररुजो भक्तिश्च शैवी दृढा॥ ३५॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

कृतिरियं श्रीमद्भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभस्य श्रीनरसिंहरायमन्त्रिवरनन्दनस्य श्रीमदानन्दरायमखिनः[1]।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

---

१. अयं जीवानन्दनप्रणेता श्रीमदानन्दरायमखी नृसिंहरायाध्वरिसूनुस्त्र्यम्बकदीक्षितस्य भ्रातृव्यस्तञ्जौरनगरमहीपतेरेकक्षितिपालवंशतिलकस्य शरभापरपर्यायस्य श्रीशाहराजस्य मन्त्रिप्रवर आसीदित्यादि सर्वं जीवानन्दनस्यैतत्प्रणीतस्यैव विद्यापरिणयनाटकस्य च प्रस्तावनातः प्रतीयते. स च शरभमहीपतिः ख्रिस्ताब्दीयसप्तदशशतकपूर्वार्धे आसीदिति स एवास्य समयः. एतत्कृतिषु जीवानन्दनं विद्यापरिणयं चेति नाटकद्वयमस्माभिरुपलब्धम्. जीवानन्दने यद्यपि नास्ति कवित्वचमत्कारस्तथापि संविधानकमनुच्छिष्टं चिकित्साशास्त्रानुकूलमिति कृत्वैवास्य काव्यमालायां प्रवेशः. तत्र जयपुरराजगुरुकुलप्रसूतभट्टश्रीकृष्णकुमाराणां संग्रहादेकमेवास्य शुद्धं पुस्तकमुपलब्धम्. चिरं विहितेऽप्यन्वेषणे पुस्तकान्तरालाभात्तस्मादेव पुस्तकादेतन्मुद्रणमकारीति भद्रम्.

KÂVYAMÂLÂ 28.

THE DÛTÂNGADA

OF

SUBHATA.

EDITED BY

PANḌIT DURGÂPRASÂD

AND

KÂS'ÎNÂTH PÂṆḌURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRṆAYA-SÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1891.

Price 2 Annas.

काव्यमाला. २८.

श्रीसुभटकविप्रणीतं

दूताङ्गदम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितव्रजलालसूनुना पण्डित-
दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च
संशोधितम् ।

तच्च
मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९१

मूल्यं २ आणकाः ।

काव्यमाला।

महाकविश्रीसुभटकृतं

दूताङ्गदम्।

पायात्स वः कुसुदकुन्दमृणालगौरः
शङ्खो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः।
नादेन यस्य सुरशत्रुविलासिनीनां
काञ्च्यो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥ १ ॥

अपि च।

शंभोः कोदण्डभङ्गादविदितविभवः शक्रसूनोर्विनाशा-
दज्ञातः सेतुबन्धादपि न परिचितः कैकसीनन्दनेन।
संवादादङ्गदस्याप्यनधिगतगतिः कारणान्मर्त्यमूर्ते-
र्भूयाद्भूत्यै जनानां जगति रघुपतेर्वैष्णवः कोऽपि भावः॥ २ ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य।) प्रिये विलासवति, इत-स्तावत्।

---

१. अयं सुभटकविरत्र कुमारपालदेवं वर्णयति. स च कुमारपालः १०८८ मितात्खिस्तसं-वत्सरादारभ्य ११७२ मितसंवत्सरपर्यन्तं गुर्जर(गुजरात)देशं पालयामास. श्वेताम्बर-जैनोऽनेकग्रन्थकर्ता पण्डितवरः श्रीहेमाचार्योऽपि कुमारपालसमकालीन एव. (मुम्बई-मुद्रितसुभाषितावलीपुस्तकोपोद्घातस्य १३९ पृष्ठं विलोकनीयम्.) हेमाचार्यकृतं कुमार-पालचरितं प्राकृतनिबद्धं प्रसिद्धमेव. 'सुभटेन पदन्यासः स कोऽपि समितौ कृतः। ये-नाधुनापि धीराणां रोमाञ्चो नापचीयते॥' इति कीर्तिकौमुद्यां (१।२४) खिस्तसंवत्सर-त्रयोदशशतकपूर्वभागसमुत्पन्नः सोमेश्वरदेवोऽपि सुभटकविं स्तौति. अस्मिन्ग्रन्थे न सर्वे श्लोकाः सुभटकृताः, किं तु भवभूतिराजशेखरादिकृता अपि श्लोका अत्र वर्तन्ते. परकी-यश्लोकग्रहणं च कविरेव स्वयं ग्रन्थान्ते स्वीकरोति. 'पायात्स वः—' इत्यादि प्रथम-श्लोकस्योत्तरार्धं काव्यालंकारटीकायां (३।८) नमिसाधुनोदाहृतः. २. वालिनः. ३. कैकसी रावणादीनां माता. 'नैकषी' इति पुस्तकान्तरपाठः.

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त, इअह्मि । आणवेदु अज्जो जं करणिज्जं । (क)

सूत्रधारः—विश्वविश्वंभराभारसमुद्धरणादिवराहस्य निजभुजयुगलविदलितसकलवैरिवृन्दसुन्दरीनेत्रनीलोत्पलविगलितबहलबाष्पपूरप्लवमानप्रतापराजहंसस्य महाराजाधिराजश्रीमत्त्रिभुवनपालदेवस्य परिषदाज्ञया प्रबन्धविशेषमहमुपक्रममाणोऽस्मि । भो भोः सामाजिकाः, श्रृणुत सावधानाः यदद्य वसन्तोत्सवे देवश्रीकुमारपालदेवस्य यात्रायां पदवाक्यप्रमाणपारंगतेन महाकविना श्रीसुभटेन विनिर्मितं दूताङ्गदं नाम च्छायानाटकमभिनेतव्यम् ।

नटी—अज्जउत्त, जुत्तं ववसिदं । (ख)

(नेपथ्ये)

तारापतौ वानरराजलक्ष्मीं निहत्य यो वालिनमानिनाय ।
तीर्णार्णवो दाशरथिः स देवः सुवेलशैलोपवनेष्वखेलत् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः—आर्ये, प्रारब्धमेव कुशीलवैः । यदमी रामानुचरवीराणां परस्परमालापाः श्रूयन्ते । तदेहि । आवामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशतः सुवेलशैलशिलातलासीनौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवादिकश्च विभवतः परिवारः ।)

रामः—(लक्ष्मणं प्रति ।) वत्स लक्ष्मण,

(क) आर्यपुत्र, इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्यो यत्करणीयम् ।

(ख) आर्यपुत्र, युक्तं व्यवसितम् ।

---

१. 'युगलार्गलाविदलित' इति पाठः. २. 'देव' इति पदं पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'पदवाक्यपारंगमेन' इति पाठः. ४. सुग्रीवे. ५. 'खेलेत्' इति पाठः. ६. 'नर्तकैः' इति पाठः. ७. 'इहैव रामानुचराणां परस्परालापाः' इति पाठः. ८. 'सुग्रीवादिपरिवारश्च' इति पाठः. ९. 'रामः—(लक्ष्मणमवलोक्य ।) तीर्णोऽर्णवः–' इति पाठः.

तीर्णोऽर्णवः कवलितेव कपीश्वरस्य[1]
सेनाभटैर्झटिति राक्षसराजधानी ।
यत्पौरुषोचितमिहाद्य[2] कृतं मयात-
द्दैवस्य वश्यमपरं धनुषोऽथवास्य ॥ ४ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, कातरजनमनोवलम्बिना दैवेन किम् ।
उद्योगिनं[3] पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ५ ॥

अपि च ।

यावल्ललाटशिखरं भ्रुकुटिर्न याति
यावन्न कार्मुकशिखामधिरोहति ज्या ।
तावन्निशाचरपतेः पटिमानमेतु
त्रैलोक्यमूलविभुजेषु भुजेषु दर्पः ॥ ६ ॥

तदादिश्यतामङ्गदाय दौत्यम् ।

रामः—(अङ्गदं सबहुमानमालोक्य[4] ।) वत्स,
पिता ते यद्वाली बलिनि दशकण्ठे कलितवा-
न्न[5] तद्वक्तुं शक्ता वयमयमुदास्ते न पुलकः ।
स एव[6] त्वं व्यावर्तयसि तनुजत्वेन पितृतां
ततः किं वक्तव्यं तिलकय निसृष्टार्थपदवीम्[7] ॥ ७ ॥

अङ्गदः—(मौलिमण्डलमिलत्करयुगलेन प्रणम्य विज्ञापयति ।) देव,
किं[8] प्राकारविहारतोरणवतीं लङ्कामिहैवानये
किं वा सैन्यमहं द्रुतं रघुपतेस्तत्रैव संपादये ।

१. सुग्रीवस्येत्यर्थः. २. 'इहाङ्कुरितं मयाद्य' इति पाठः. ३. अयं श्लोकः पुस्तकान्तरे नास्ति. प्रसिद्धश्च हितोपदेशादिषु. ४. 'आलोक्य समादिशति ।) महावीर अङ्गद' इति पाठः. ५. 'न शक्तास्तद्वक्तुम्' इति पाठः. ६. 'एष' इति पाठः. ७. निसृष्टार्थो दूतविशेष इत्यर्थः. ८. अस्माच्छ्लोकादारभ्याग्रिमाङ्गदोक्तिपर्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति.

आकल्पं कुलपर्वतैरविरलैर्बध्नामि वा सागरं
देवादेशय किं करोमि सकलं दोर्दण्डसाध्यं मम ॥ ८ ॥

रामः[1]—वत्स,

अज्ञानादथवाधिपत्यरभसादस्मत्परोक्षे हृता
सीतेयं प्रविमुच्यतामिति वचो गत्वा दशास्यं वद ।
नो चेल्लक्ष्मणमुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-
च्छत्रच्छन्नदिगन्तमन्तकपुरं पुत्रैर्वृतो यास्यसि ॥ ९ ॥[2]

अङ्गदः—देव,

संधौ वा विग्रहे वापि मयि दूते दशानननी ।
अक्षता वा क्षता वापि क्षितिपीठे लुठिष्यति ॥ १० ॥

रामः—साधु[3] भो वालिनन्दन, साधु । (इति पृष्ठे हस्तं दत्त्वा विसृजति[4] ।)

(अङ्गदः प्रणम्य निष्क्रान्तः ।)

सुग्रीवः—(लङ्काशैलशिखरमालोक्य ।) देव, पश्य पश्य ।

सावज्ञमिव संपश्यन्कपिवीरवरूथिनीम् ।
निजांसे दशकण्ठोऽयं दत्ते मत्तेभवद्दृशम् ॥ ११ ॥

तदागच्छत । वयमपि सुवेलशैलवनतिलकितानि जलनिधेस्तटानि पश्यामः ।

(इति निष्क्रान्ताः ।)

(ततः प्रविशति रावणो मन्दोदरी विभीषणादिकश्च परिवारः ।)

रावणः—(विभीषणं प्रति ।) वत्स विभीषण,

एते[5] ते मम बाहवः सुरपतेर्दोर्दण्डकण्डूहराः
सोऽहं सर्वजगत्पराभवकरो लङ्केश्वरो रावणः ।

---

१. 'रामः प्राह' इति पाठः. २. अयं श्लोकः क्षेमेन्द्रेण सुवृत्ततिलके भवभूतिनाम्नोदाहृतः. तत्र च द्वितीयचरणे 'सीतेयं प्रविमुच्यतां शठ मरुत्पुत्रस्य हस्तेऽधुना' इति पाठोऽस्ति. ३. 'साधु अङ्गद, साधु वालिनन्दन' इति पाठः. ४. 'विसर्जयति' इति पाठः. ५. 'एते ते' इत्यादि श्लोकद्वयं पुस्तकान्तरे नास्ति.

सेतोर्बन्धमिमं श्रृणोमि कपिभिः पश्यामि लङ्कां वृतां
जीवद्भिस्तु न दृश्यते किमथवा किं वा नहि श्रूयते ॥ १२ ॥

अपि च ।

जम्भारातीभकुम्भस्थलदलनपटुश्चन्द्रहासाभिधानः
खड्गः किं तापसस्य श्रवणविषयतां न प्रयातो मदीयः ।
यन्नासौ मेघनादप्रभृतिभटशतैर्व्यावृतां वेत्ति लङ्कां
तन्नूनं सत्यमेतत्प्रचलति हि मतिः प्राप्तकालस्य जन्तोः ॥ १३ ॥

यदाखण्डलदर्पेन्दुराहवो बाहवो मम ।
द्रुह्यन्ति तापसेभ्योऽपि तदरिष्टमहो महत् ॥ १४ ॥

मन्दोदरी—(स्वगतम् ।)

तं ज्जेव्व अज्ज वि गले गरलं गव्वस्स वरिसए एस ।
जग्गन्ति जेण रक्खसकुलम्मि सोअंकुरकुडप्पा ॥ १५ ॥

(प्रकाशम् ।) णाह, पेक्ख पेक्ख । अच्चरिअं अच्चरिअं ।

विलसिदसरोसवानरवरूहणीकलअलस्स कल्लोला ।
इह तुह विलासवासम्मि वीर विरअन्ति पडिसद्दं ॥ १६ ॥ (क)

रावणः—(सावज्ञम् ।) देवि प्रकृतिप्रियवादिनि,[1] अलमलमनया मर्कट-कीटकोलाहलविभीषिकया[2] । किमप्यपरं वक्तुकामासि ।

मन्दोदरी—

अज्ज वि ण कोवि दोसो रहुपहुणो देव देहि वैदेहीं ।
मंदोदरीअ मंडणमखंडभावं समब्भेदु ॥ १७ ॥ (ख)

(क) तमेवाद्यापि गले गरलं गर्वस्य वर्षत्येषः ।
जाग्रति येन राक्षसकुले शोकाङ्कुरकुड्मलाः ॥

नाथ, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

विलसन्सरोषवानरवरूथिनीकलकलस्य कल्लोलाः ।
इह तव विलासवासे वीर विरचयन्ति प्रतिशब्दम् ॥

(ख) अद्यापि न कोऽपि दोषो रघुप्रभोर्देव देहि वैदेहीम् ।
मन्दोदर्या मण्डनमखण्डभावं समभ्येतु ॥

---

१. 'प्रकृति' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'कटककोलाहलबिभीषया' इति पाठः.

रावणः—(सकोपहासम् ।) देवि,

एकं तावदकृत्यमेतदतुलं यन्मैथिलीयं हृता

द्वैतीयीकमिदं विमृश्य यदसौ तस्मै तदा नार्पिता ।

तार्तीयीकमिदं तु यत्कपिभटैर्बद्धेऽद्य वारां निधौ

संधानं दशकंधरो रचयति क्ष्मानन्दिनीमर्पयन् ॥ १८ ॥

तदवतंसयतु भवती विलासगृहम् । (इति मन्दोदरी बाष्पं विसृजन्ती निष्क्रान्ता ।)

रावणः—(विभीषणं प्रति ।) वत्स विभीषण, तवापि किमपि वक्तव्यमस्ति ।

विभीषणः—देव लङ्केश्वर, विचारय नयचक्षुषा ।

मनुष्यौ न मनुष्यौ तौ वानरास्ते न वानराः ।

व्याजेन किमपि च्छन्नं देव दुर्दैवमेव ते ॥ १९ ॥

तदियं मुच्यतां राक्षसकुलकालरात्रिर्जानकी ।

रावणः—(सरोषं खड्गमादाय ।) आः पाप प्रतिपक्षपक्षपातिन् कुलाङ्गार दुराचार, एष ते चन्द्रहासेन शिरः पातयामि । (इति संरभते ।)

(विभीषणश्च सभयमपसरति ।)

माल्यवान्—(अन्तराले भवन् ।) देव लङ्केश्वर, विचारय नयचक्षुषा किमहितमभिहितं कुमारविभीषणेन ।

रावणः—भोः, त्वमपीदृशः संपन्नः ।

(माल्यवान्सभयं तूष्णीमास्ते ।)

रावणः—(विभीषणं प्रति ।) अरे बान्धवापसद, परिहर मे राजधानीम् । तमेव च वनेचरमनुप्रविश्य प्रकाशय नीतिनैपुण्यम् । न पुनः कथाशेषं करिष्यामि ।

विभीषणः—न भाव्यमन्यथा भवति । (इति वदन्निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति प्रहस्ताभिधः प्रतीहारः ।)

प्रहस्तः—देव, रामस्य दूतोऽहमिति ब्रुवाणः कोऽपि शाखामृगो द्वारमध्यास्ते ।

रावणः—(सावज्ञम् ।) प्रवेशय तावत् ।

---

१. 'बान्धवाभास' इति पाठः.

(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सहाङ्गदः ।)

अङ्गदः—(रावणमवलोक्य स्वगतम् ।)

स एष जगदास्कन्दकौतुकी दशकंधरः ।
यन्मौलिकमलारामे रामः क्षेप्ता शिलीमुखान् ॥ २० ॥

(प्रकाशम् ।)

रे राक्षसाः कथयत क्व स रावणाख्यो
रत्नं रवीन्दुकुलयोरपहृत्य नष्टः ।
त्रैलोक्यदीपनकरास्त्रशिखाकराले
यो रामनामदहने भविता पतङ्गः ॥ २१ ॥

(बहवो राक्षसा रावणरूपं बिभ्रति ।)

अङ्गदः—

रे रे रावण रावणाः कति बहूनेतान्वयं शुश्रुमः
प्रागेकं किल कार्तवीर्यनृपतेर्दोर्दण्डपिण्डीकृतम् ।
एकं नर्तनदापितान्नकवलं दैत्येन्द्रदासीजनै-
रेकं वक्तुमपि त्रपामह इति त्वं तेषु कोऽन्योऽथवा ॥ २२ ॥

रावणः—(बहुरूपाणि संहृत्य सहेलम् ।) भो भोः शाखामृग, कस्त्वं कस्यासि दूतः ।

अङ्गदः—

पितर्युपरते यस्तु नोद्वहेत्पैतृकीं धुराम् ।
तेन नैवोपदेष्टव्याः स्वस्य वंशस्य पूर्वजाः ॥ २३ ॥

तथापि भवतु ।

रक्षोदुर्भिक्षमाधातुमवतीर्णोऽस्ति यः क्षितौ ।
तस्य रामस्य दूतोऽहं सुतस्तस्य च बालिनः ॥ २४ ॥

अपि च ।

तस्य रामस्य दूतोऽहं येन मे जनको हतः ।
बालिनस्तस्य पुत्रोऽहं यद्वीर्यानुभवस्तव ॥ २५ ॥

---

१. 'सदने' इति पाठः.

रावणः—(अङ्गदं प्रति ।)

रामः किं कुरुते

अङ्गदः— न किंचित्

रावणः— अपि च प्राप्तः पयोधेस्तटं

कस्मात्सांप्रतम्

अङ्गदः— एवमेव हि

रावणः— ततो बद्धः किमम्भोनिधिः ।

अङ्गदः—

क्रीडाभिः

रावणः— किमसौ न वेत्ति पुरतो लङ्केश्वरो वर्तते

अङ्गदः—

जानात्येव विभीषणोऽस्य निकटे लङ्कापदे स्थापितः ॥ २६ ॥

रावणः—(साशङ्कम् ।) रामस्याधुना कीदृशी चर्या ।

अङ्गदः—

अङ्के कृत्वोत्तमाङ्गं प्लवगबलपतेः पादमक्षस्य हन्तुः
कृत्वोत्सङ्गे सलीलं त्वचि कनकमृगस्याङ्गमाधाय शेषम् ।
बाणं रक्षःकुलघ्नं प्रगुणितमनुजेनादरात्तीक्ष्णमक्ष्णः
कोणेनोद्वीक्षमाणस्त्वदनुजवचने दत्तकर्णोऽयमास्ते ॥ २७ ॥

(रावणस्तत्रावज्ञां नाटयन्, प्रहस्तस्य कर्णे एवमेवं कथयति ।)

प्रहस्तः—यदादिशति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति प्रहस्तेन सह मायामैथिली ।)

मैथिली—जअदु जअदु अज्जउत्तः । (क) (इत्यभिदधाना रावणोत्सङ्गमारोहति ।)

रावणः—(स्वगतम् ।) साधु भो मायामयि साधु, जानासि दशकण्ठमाराधयितुम् ।

(क) जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।

१. 'रामः किं कुरुते' इत्यादिरङ्गदरावणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपः श्लोकः. २. सुग्रीवस्य. ३. हनूमतः.

अङ्गदः—(सविषादमात्मगतम् ।) अपि नाम जानकी परायाङ्गनाचरितमाचरेत् । भवतु । विलोकयामि तावत् ।

रावणः—देवि विदेहनन्दिनि, प्रतिबोध्यतां रामप्रहितोऽयं शाखामृगः ।

मायामैथिली—(अङ्गदं सबहुमानमवलोक्य ।) वत्स अङ्गद, मह वयणेहिं पडिबोधेहि राहवं

इम्मवर कीस खिज्जसि राहव तं वज णिअं णअरं ।
दिण्णाहं णिजहिअए सक्खीकिय मयणमेअस्स ॥ २८ ॥

अवि अ ।

मयि रावणंकपंकजविलासहंसीइँ अज्ज रहुणाहो ।
रक्खसभटेहिँ भंजिदभरतं भूसेदु णिजरज्जं ॥ २९ ॥ (क)

अङ्गदः—(कर्णौ पिधाय ।) न खलु भवती जानकी । यतः ।

अश्रुतपूर्वाविनया पर्याप्तालंकृता च शीलेन ।
सा राघवस्य पत्नी पुनाति भुवनानि गङ्गेव ॥ ३० ॥

(ततः प्रविश्य पटाक्षेपेण)

राक्षसी—

श्रुत्वा रघुपतेः किंचिदनिष्टं देवं मैथिली ।
विधातुं सर्वदुःखान्तं लतापाशेन वाञ्छति ॥ ३१ ॥

रावणः—(सखेदम् ।) आः, किमेवमभिहितमनवसरे । राक्षसाः, रक्षत रक्षत जानकीम् । (इति मायामैथिलीं विसर्जयति ।)

अङ्गदः—(सहर्षम् ।) परमार्थमैथिलीमयेन तेजसा तिरस्कृतं मायामैथिलीमयमन्धकारम् ।

(क) वत्स अङ्गद, मद्वचनैः प्रतिबोधय राघवम्

एषामुपरि कस्मात्खिद्यसे राघव तं व्रज निजं नगरम् ।
दत्ताहं निजहृदयेन साक्षीकृत्य मदनमेतस्य ॥

अपि च ।

मयि रावणाङ्कपङ्कजविलासहंस्यामद्य रघुनाथः ।
राक्षसभटैर्भञ्जितभरतं भूषयतु निजराज्यम् ॥

---

१. 'मैथिली स्वयम्' इति पाठः.

रावणः—भो वलीमुख, किमपि वक्तुकामः ।

अङ्गदः—

न दोषः स्वल्पोऽपि प्रभवति तवाकृत्यकरणा-
दपि क्रव्यादानां भवति परमं मण्डनमिव ।
अतः क्रव्यादेश त्वयि न परदारापहरणा-
दनौचित्यं किंचित्तदपि विषमाः क्षत्रियरुषः ॥ ३२ ॥

रावणः—(सक्रोधम् ।) आः पाप दुर्मुख, मौखर्यदर्शनेन राघवमर्घयसि न पुनर्निदर्शनेन ।

अङ्गदः—किमपरमुदाहरणं विलोकय ।

समं प्रतिज्ञया येन तीर्त्वा दुस्तरमर्णवम् ।
वनद्रुमाः सुवेलस्य भज्यन्ते त्वद्भुजा इव ॥ ३३ ॥

रावणः—अरे विचारमूढ,

पारावतैः किमयमम्बुनिधिर्न तीर्णः
क्रान्ताः कथं न कपिभिः क्व च नाम शैलाः ।
तद्वेद्मि दोर्बलमसौ यदि शौर्यरेखा-
माविष्करोति करवालकषोपलेऽद्य ॥ ३४ ॥

अपि च रे, रावणं न जानासि ।

आस्कन्धावधि कण्ठपीठविपिने प्राक्चन्द्रहासासिना
छेत्तुं प्रक्रमिते मयैव झटिति त्रुट्यच्छिरासंततौ ।
अस्मेरं गलिताश्रु गद्गदपदं भुग्नं च यद्येष्वभू-
द्वक्त्रेष्वेकमपि स्वयं स भगवांस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ ३५ ॥

अङ्गदः—

किं राघवस्य दशकंधरचन्द्रहास-
वंशेऽभवन्भुवनभीतिभिदः शरास्ते ।
लूनानि यैस्तव शिरांसि पुनः प्ररोह-
मेष्यन्ति मूढ नहि धूर्जटिपर्वणीव ॥ ३६ ॥

रावणः—(सकोपं चन्द्रहासमादाय ।) रे अपसरापसर मेऽग्रतः, न पुनः कथाशेषं करिष्यामि ।

अङ्गदः—(गन्तुमिच्छन् ।)

रे नक्तंचरराज मुञ्च सहसा देवीमिमां मैथिलीं
मिथ्या किं निजपौरुषस्य नटनप्रागल्भ्यमभ्यस्यसि ।
एतां पश्यसि किं न किंनरगणैरुद्गीतदोर्विक्रमां
सेनां वानरभर्तुरुद्भटभुजस्तम्भाग्रभीमां पुरः ॥ ३७ ॥

अपि च ।

शिरोभिर्मा देवीः शिव इव न ते दास्यति पुनः
प्रबन्धं पश्याब्धेः सरस इव कैलाससुभट ।
हितं तु त्वां ब्रूमो मम जनकदोर्दण्डविजये
चलत्कीर्तिस्तम्भ त्यज कमलबन्धोः कुलवधूम् ॥ ३८ ॥

किं च ।

आदौ येन सुबाहुमुख्यपिशिताहारैः समं ताडका
नीता नाशमतश्च भग्नवदनश्रीस्ते स्वसाकारि च ।
हत्वा येन वने भवद्भटवटून्बद्धोऽम्बुधिश्च क्षणा-
त्कर्ता त्वन्निधनस्य सैष समरे भ्रान्तिस्तवाद्यापि का ॥ ३९ ॥

अपि च ।

रे रे राक्षस मा स्म शंकरवरभ्रान्त्या विभाङ्क्षीरियं
रुष्टो मूढ तदैव यन्मतिरभूत्सीतापहारे हरः ।
नो चेदिष्टकपालमण्डनभृताप्याखण्ड्य मुण्डावलीं
भक्त्या ढौकितमीश्वरेण किमहो प्रत्यर्पितं प्राभृतम् ॥ ४० ॥

अपि च । जानीमहे महेश्वरपरिचरणप्रसङ्गपरमार्थमपि भवतः । मिथ्याभिमानिन्,

आः पौलस्त्य किमेवमुत्पुलकितः स्वस्मै मुहुः श्लाघसे
यत्तोषं गमितः स्वमौलिकमलैर्बालेन्दुमौलिर्मया ।

१. 'तत्र किम्' इति पाठः.

प्राचीनं हि विरञ्चिपञ्चमशिरश्छेदापवादं स्मर-
न्देवोऽदत्त वरं तवापि कृपया कायव्रतं कुर्वतः ॥ ४१ ॥

शृणु रे दशवदन, वदनविवरविनिर्गतवाग्विभीषिकया न विभीमो वयम् ।
(इत्यभिधाय निष्क्रान्तोऽङ्गदः ।)

(नेपथ्ये ।)

त्वयि त्रिभुवनाधीशे हन्ति वानरवाहिनी ।
सज्जो भव महावीर वीरत्वं क्व गतं तव ॥ ४२ ॥

रावणः—(सौत्सुक्यम् ।) अये, अस्मदनुजीविनो वध्यमाना भृशं बु-
म्बायन्ते ।

(ततः प्रविशन्ति विक्षताङ्गा निशाचरभटाः ।)

निशाचराः—

वानरैर्यदि वध्याः स्मस्त्वयि नाथेऽप्यसांप्रतम् ।
त्वमपि प्राणिते बुद्धिं शाश्वतीं मा कृथा वृथा ॥ ४३ ॥

रावणः—(सकोपं प्रहस्तं त्वरितमाहूय ।)

संनह्यतां सपदि राक्षसवीरसेना
के नाम रामहतकस्य वनौकसोऽमी ।
जागर्ति यन्मम भुजे ननु चन्द्रहासः
श्यामीकृतामरवधूमुखचन्द्रहासः ॥ ४४ ॥

(पुनर्विकटं परिक्रामन् ।) अरावणमरामं वा जगदद्य भविष्यति । (इति वद-
न्निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशतो हेमाङ्गदचित्राङ्गदौ गगनवीथीसंचारिणौ गन्धर्वौ ।)

हेमाङ्गदः—सखे चित्राङ्गद,

दिव्यास्त्रैर्भूर्भुवःस्वस्त्रितयडमरकोड्डामरैर्योधयित्वा
लूनोत्क्षिप्तैः शिरोभिर्दशभिरधिनभो दर्शितैकादशार्कः ।
काकुत्स्थेनावकीर्णो निजविशिखशिखायोगपीठोपहूतो
ब्रह्मास्त्रेणाधिशेते रजनिचरपतेर्वीरशय्यां कबन्धः ॥ ४५ ॥

चित्राङ्गदः—सखे, अनया गगनवीथ्या बहोः कालात्संचरावहे निर्भयमेवम् ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

यद्वक्त्राणां दशानामिव दश ककुभः शासितुं सृष्टिरासी-
द्विंशत्यायश्च दोर्भिर्दशगुणितमिव प्राप्तवान्वीर्यवर्ष्म ।
लङ्केन्द्रः संजितेन्द्रः समरभुवि जवाज्जानकीवल्लभेन
ज्योतिर्दीप्रैः क्षुरप्रैः स खलु विरचितो निर्विबन्धः कबन्धः ॥४६॥

चारणः—शृणु हेमाङ्गद, चित्राङ्गद, चित्रमिवावलोकय ।

हेलाखण्डितचण्डहेमहरिणैर्बाणैः कुलं रक्षसां
शेषीभूतविभीषणं गुणनिधौ कृत्वापि रामे स्थिते ।
प्रत्युज्जीवितशङ्कया यमजितो लङ्कापतेः कातरै-
र्नो मुक्ताः कुसुमस्रजो न च सुरैरास्फालितो दुन्दुभिः ॥४७॥

चित्राङ्गदः—(सचमत्कारं हेमाङ्गदं प्रति ।) सखे हेमाङ्गद, ईदृगेवाद्भुतरसैकभाजनं भवानीपतिभक्तिभासुरः प्रबलप्रतापभरप्रणमितसकलसुरासुरो वीरवीरोत्तंसः खल्वयं नक्तंचरचक्रवर्ती । यः किल पुरा पुरारिपरिचर्यावसरे

बिभ्राणं दशवक्त्रतां क्रममिलत्पञ्चाननीपूजया
यः सर्वं स्वमिव स्वमीश्वरमिति ज्ञात्वा मुखैः पञ्चभिः ।
शंभोरेव शिरःसु तं निजकरं व्यापारयन्वारितः
पार्वत्याः कथमप्यहो न स दशग्रीवो गिरां गोचरः ॥ ४८ ॥

(कर्मप्राबल्यमीक्षमाणः । सखेदम् ।) सखे हेमाङ्गद, पश्य पश्य ।

इह खलु विषमः पुरातनानां भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः ।
हरशिरसि शिरांसि यानि रेजुः शिव शिव तानि लुठन्ति गृध्रपादैः ॥४९॥

हेमाङ्गदः—सखे, नातिचित्रमेतत् । 'यतो धर्मस्ततो जयः' इत्ययं सत्य एव शास्त्रप्रवादः । अतोऽस्मिन्नर्थे शरीरादिभिः पुण्यापुण्यकारिणामायतिदर्शिता । अत्र रावण एवोदाहरणमापद्यते । तथाहि ।

वपुर्मुख्यं वित्तं व्ययितमिह धर्मार्थमवनौ
खलु स्फारीभूतं वलति विपरीतं नहि पुनः।
बलिं कुर्वञ्शंभोः पलभुजपतिः सत्रिभुवनां
शिरःश्रेणीं लेभे ननु विगमयन्नुत्पलकृते॥ ९० ॥

(नेपथ्ये।)

बाणैर्लाञ्छितकेतुयष्टिशिखरो मूर्छानमत्सारथि-
मांसास्वादनलुब्धगृध्रविहगश्रेणीभिरासेवितः।
रक्षोनाथकबन्धगाढपतनक्षुण्णाक्षदण्डो हयै-
र्हेषित्वा स्मृतमन्दुरास्थितिहृतैर्लङ्कां रथो नीयते॥ ९१ ॥

(पुनर्नेपथ्ये।)

सर्वा गीर्वाणवध्वो व्रजत निजगृहान्बद्धमाधोरण द्रा-
क्स्वर्गेभस्तम्भमालानय सुरकरिणं यामिका यात देवाः।
भूयो दिव्यद्रुमाणां भवतु ननु वने नन्दने संनिवेशो
द्वारि क्षिप्तं यदैन्द्रे दशवदनशिरः किंकरैरङ्कितस्य(?)॥ ९२ ॥

अपि च।

रणरसिकसुरस्त्रीमुक्तमन्दारदामा
स्वयमयमवतीर्णो लक्ष्मणन्यस्तहस्तः।
विरचितजयशब्दो बन्दिभिः स्यन्दनाङ्का-
द्दिनकरकुललक्ष्मीवल्लभो रामभद्रः॥ ९३ ॥

रामः—(पुष्पकाधिरूढोऽयोध्यामागच्छन्सीतां प्रति लङ्कारणभूमिं दर्शयन्।)

अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लम्भितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी॥ ९४ ॥

इति नवरसगीर्भिर्जानकीं प्रीणयन्वः
पुलकितललिताङ्गः पैतृकं प्राप्य धाम।

सुखयतु कुलराज्यं पालयन्नुत्कपौरः
प्रकटितबहुभद्रः सर्वदा रामभद्रः ॥ ५५ ॥

स्वनिर्मितं किंचन गद्यपद्यबन्धं कियत्प्राक्तनसत्कवीन्द्रैः ।
प्रोक्तं गृहीत्वा प्रविरच्यते स्म रसाढ्यमेतत्सुभटेन नाट्यम् ॥ ५६ ॥

इति सुभटकविप्रणीतं दूताङ्गदं नाम च्छायानाटकं समाप्तम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

